ISTORIE

OLIVER JENS SCHMITT

BALCANII ÎN SECOLUL XX

O ISTORIE POSTIMPERIALĂ

HUMANITAS

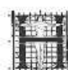
Oliver Jens Schmitt (n. 1973) este profesor de istorie sud-est-europeană la Universitatea din Viena. Temele sale de cercetare privesc, printre altele, fascismul în Europa de Est, cu accent pe România, societățile urbane din estul Mediteranei în secolul al XIX-lea, societatea și politica în Imperiul Otoman târziu, evoluțiile socioculturale în spațiul albanez, istoria imperiului maritim al Veneției sau istoria Balcanilor în Evul Mediu târziu. Din 2017, este președintele Secției Filozofie/Istorie a Academiei Austriece de Științe. Printre titlurile sale, traduse în mai multe limbi, se numără: *Kosovo: Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft* (*Kosovo: Scurtă istorie a unui ținut central-balcanic*, 2008); *Skanderbeg: Der neue Alexander auf dem Balkan* (*Skanderbeg: Noul Alexandru din Balcani*, 2009; trad. rom. 2014); *Die Albaner: Eine Geschichte zwischen Orient und Okzident* (*Albanezii: O istorie între Orient și Occident*, 2012). La Humanitas a fost tradusă biografia *Corneliu Zelea Codreanu: Ascensiunea și decăderea „Căpitanului"* (2017) și a apărut *România în 100 de ani: Bilanțul unui veac de istorie: Urmat de un dialog cu Marian Voicu* (2018), volum publicat și în limba germană.

OLIVER JENS SCHMITT

BALCANII ÎN SECOLUL XX

O ISTORIE POSTIMPERIALĂ

Traducere din germană de
Irina Manea și Andrei Pogăciaș

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Andrei Nicolae
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corectori: Andreea Niță, Cristian Negoiță
DTP: Florina Vasiliu, Dan Dulgheru

Tipărit la Livco Design

Oliver Jens Schmitt
Der Balkan im 20. Jahrhundert. Eine postimperiale Geschichte

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Schmitt, Oliver Jens
Balcanii în secolul XX: o istorie postimperială / Oliver Jens Schmitt;
trad. din germană de Irina Manea și Andrei Pogăciaș. –
București: Humanitas, 2021
Conține bibliografie
ISBN 978-973-50-7079-3
I. Manea, Irina (trad.)
II. Pogăciaș, Andrei (trad.)
94

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021.408.83.50, fax 021.408.83.51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723.684.194

Cuprins

1. Introducere

Imperiile din Europa de Est s-au prăbușit acum o sută de ani. Între 1917 și 1923 au dispărut Imperiul Rus, Austro-Ungaria și Imperiul Otoman, fiind înlocuite de state naționale. Multă vreme aceste imperii au fost considerate fenomene ale unei epoci premoderne apuse. Însă, odată cu dezvoltarea unor organisme supranaționale precum Uniunea Europeană, interesul pentru ele a revenit. E astăzi limpede că delegitimarea imperiilor a fost una dintre strategiile statelor naționale, care doreau să înlocuiască marile imperii. Pe plan extern, statele naționale au trebuit să se legitimeze, înfățișându-și propriul model politic ca pe un progres istoric în raport cu cel al imperiilor. Pe plan intern, au făcut tot ce au putut pentru a înlătura moștenirea imperială. Pentru că toate statele naționale din Europa de Est au fost create prin desprinderea de imperii. Acest lucru este valabil și pentru Balcani, regiunea din sud-estul Europei definită de mii de ani prin apartenență la imperii, în special bizantin și otoman, și asupra căreia Imperiul Habsburgic a avut o puternică influență din nord.

În cercetarea istorică, sfârșitul imperiilor a fost perceput multă vreme ca un moment de cotitură. Astăzi însă, se ridică noi întrebări. Dispariția imperiilor a însemnat că ceva esențialmente nou a început în 1918–1923? Este cu adevărat o ruptură, o graniță între epoci, așa cum o sugerează periodizarea comună a istoriei europene? Sau, dimpotrivă, oare continuitățile nu erau mai puternice decât ar fi fost dispuși să recunoască actorii politici și mulți istorici?

Interpretarea care subliniază ruptura dintre imperii și statele naționale nu este doar istorică, ci și politică. Trebuie înțeleasă ca o justificare a noii ordini național-statale, care a modelat până în prezent Balcanii. Totuși, interesul pentru imperii și moștenirea lor, manifestat în ultimele două decenii, este la fel de politic: reflectă un prezent în care sistemele politice supranaționale și multietnice nu mai sunt privite ca la început drept premoderne și anacronice, ci adesea drept un model dezirabil de

organizare politică, în timp ce statul național este adesea privit cu suspiciune.

În acest context, termenul „postimperial" înseamnă două lucruri: pe de o parte, denotă pur și simplu epoca de după imperii. Termenul poate fi astfel înțeles pur și simplu temporal. Cu toate acestea, conținutul său esențial cuprinde fenomene care depășesc vremea imperiilor, intrând în noua epocă a statelor naționale și perpetuându-se. Până de curând exista prea puțin interes pentru moștenirea imperială. Atunci când interesul a existat, a fost adesea vorba de factori culturali istoricizați ca relicve, mai degrabă decât de elemente care continuau să modeleze societățile, iar aceste elemente trebuiau doar respinse și combătute. Acest lucru se datora și faptului că moștenirea imperială era considerată îngropată, îngropată ca nobilii care au creat-o. Această moștenire este însă mai diversă și de mai lungă durată decât se presupune în general. Demersul din cartea de față nu este exhaustiv. De asemenea, nu toate domeniile vor fi tratate în mod egal. El oferă însă o primă imagine cu privire la abundența fenomenelor. Moștenirea postimperială este formată din oameni care au fost socializați în imperii și care au transmis valori, informații și idei socio-culturale, adică le-au păstrat vii, chiar dacă modificate, de-a lungul mai multor generații; este formată, de asemenea, din grupuri postimperiale care erau dominante din punct de vedere politic, economic și socio-cultural înainte de 1918 și au fost marginalizate de condițiile statului național, devenind obiectul politicilor naționale agresive (turci, albanezi, unguri, germani, ruși, evrei); dar și din instituții și culturi instituționale (stat de drept, birocrație și regularitatea procedurilor administrative, dezvoltarea sistemului juridic, separarea puterilor, profesionalizarea aparatului funcționăresc, înregistrarea teritoriilor și a rezidenților sub formă de registre fiscale, cadastre, statistici ale populației, cartografie modernă); în cele din urmă, din moștenirea materială mult mai temeinic cercetată în comparație cu instituțiile (de la clădiri sacre la arhitectură administrativă și instituții culturale precum universitățile, teatrele, sălile de operă).

Cercetările asupra imperiilor au înflorit în ultimele două decenii și au produs o multitudine de scrieri teoretice. Aceste abordări arată în mod special că imperiile și statele naționale nu pot fi separate ca epoci distincte. Imperiile nu erau pre-naționale, și statele naționale nu au lăsat în urmă tot ce însemna imperiu. Naționalismul etnic a fost în special o moștenire a imperiilor, precum și o nouă dimensiune a violenței din ce în ce mai etnicizate. Primul Război Mondial a avut în acest caz un efect accelerat, dar și advers, asupra imperiilor. Logica națională a subminat structura supranațională a imperiilor, atunci când populațiile

loiale au fost definite brusc drept opozanți naționali, și persecutate, de către conducerea militară și politică a imperiului, sau când imperiile au folosit categoriile naționale pentru a-și trasa politicile de război. Imperialul și naționalul s-au împletit în dinamica extrem de accelerată a violenței de război. Experiența de a fi un obiect al violenței bazate pe etnie a fost trăită de aproape toate acele societăți dominate de imperiile din Europa de Est care, după 1918, s-au transformat în formațiuni postimperiale într-un proces îndelungat, care s-a desfășurat rapid doar în ceea ce privește evenimentele, în unele cazuri însă, în ceea ce privește structura sau mentalitatea, el nefiind încă finalizat.

Lumea statelor balcanice, apărută după 1918, a fost definită la nivel național, iar structurile etnice și religioase complexe pe care le-au lăsat imperiile erau în conflict cu idealul omogenității etnice. Statele balcanice au încercat să rezolve pe cale violentă acest contrast. Prin urmare, istoria postimperială a Balcanilor este, în mare măsură, și o istorie a violenței.

Cartea de față își propune să arate modul în care statele naționale au aspirat să obțină nivelarea și omogenizarea societăților multietnice și multireligioase în două decenii de război (1912–1923, 1939–1949), o scurtă perioadă interbelică și în cadrul diferitelor sisteme comuniste. Epoca comunistă nu contrastează cu statele naționale adesea autoritare din perioada interbelică. Mai degrabă ea constituie o a doua etapă în eliminarea oamenilor și a structurilor care amintesc de imperii prin simpla lor existență. Grupurile sociale cum ar fi proprietarii nobili de teren, burghezia urbană multietnică, dar și grupuri etnice întregi, precum maghiari, germani, evrei, în special din fostul Imperiu Habsburgic, albanezii musulmani, turcii și slavii din regiunea postotomană, au stat în calea proiectului comuniștilor de a crea Omul Nou.

Diversitatea religioasă, de asemenea o moștenire a imperiilor, a împiedicat și nivelarea societății. Oamenii și structurile descrise în teoria marxistă drept feudale proveneau în Balcani din lunga epocă a imperiilor. Lupta de clasă din Balcani, ca și în alte părți ale Europei de Est, a avut adesea și un caracter național, întrucât dușmanul de clasă era diferit nu numai din punct de vedere social, ci de multe ori și etnic. Prin urmare, represiunile sociale și naționale s-au combinat în Balcani sub comunism. Lupta de clasă a continuat adesea prin ceea ce statele naționale din perioada interbelică combăteau în ideea de moștenire națională și ceea ce grupările fasciste și guvernele militare ultranaționaliste au vrut să distrugă într-o nouă fază de violență dezlănțuită în al Doilea Război Mondial.

Cele două decenii de război, perioada interbelică și perioada comunistă sunt legate de această continuitate a unei istorii a violenței, care

a însemnat eliminarea radicală a moștenirii imperiale, care părea să le dea coșmaruri statelor naționale. Această istorie a violenței a avut mai multe puncte culminante: cele două decenii de război și anii '80 și '90 ai secolului XX. Chiar la sfârșitul erei comuniste, violența împotriva grupărilor musulmane postotomane a continuat în Bulgaria și Iugoslavia, iar în România regimul s-a îndreptat împotriva maghiarilor, cel mai numeros grup rezultat din destrămarea Imperiului Habsburgic. În toate cazurile, obiectul politicilor statale violente s-a opus scopului unei societăți unificate la nivel social și național.

Povestea Balcanilor nu e singulară în spațiul postimperial, de la Marea Baltică până în lumea arabă. În Europa Centrală și de Est (Polonia, Republica Cehă, Ungaria), ruptura de moștenirea imperială a fost mai radicală pe termen lung decât în Balcani. Pentru că, în ciuda tuturor eforturilor de omogenizare a statelor naționale, în Balcani nu au apărut state compacte etnic, precum în Cehia sau în Anatolia; aici, moștenirea socio-culturală a imperiilor, în funcție de diversitatea etnică și religioasă, a persistat în multe locuri, chiar dacă s-a subțiat.

Toate statele balcanice au apărut din cel puțin un imperiu, ba unele s-au născut din două sau chiar mai multe imperii. Iugoslavia a fost construită în 1918 din zonele posthabsburgice și postotomane în jurul unui stat de bază sârb, care, la rândul său, și-a câștigat suveranitatea față de Imperiul Otoman în 1878. De asemenea, România a fost construită în jurul unui spațiu central suveran față de Imperiul Otoman începând cu 1878, prin unificarea unor foste provincii otomane, austro-ungare și ruse. Conflictul tradițiilor și structurilor postimperiale din interiorul acestor state succesoare compozite ține de cele mai importante teme ale unei istorii balcanice a secolului XX. Termenul „compozit" a fost adoptat de cercetările moderne timpurii, ceea ce indică astfel eterogenitatea constitutivă a statelor premoderne. În contextul nostru, el descrie compoziția statelor postimperiale din teritoriile mai multor imperii, precum și problemele de integrare asociate.

Utilizarea dimensiunii postimperiale ca matrice pentru o istorie a Balcanilor în epoca statelor naționale moderne deschide noi perspective. Ea nu poate fi însă înțeleasă ca o narațiune completă și nouă. Nu tot ceea ce este descris în această carte poate fi atribuit dimensiunii postimperiale. Prin urmare, nu este vorba de o aplicare forțată a interpretării postimperiale indiferent de circumstanță. Cu toate acestea, cartea dorește să utilizeze dimensiunea postimperială, să abordeze perspective necunoscute, să pună în prim-plan spații și grupuri marginalizate sau ignorate într-o logică național-statală și național-istorică. Iar aceasta înseamnă și că uneori trebuie să ne abatem de la căile bătute.[1]

Această carte descrie, de asemenea, Balcanii din secolul XX ca pe o poveste a dezbinării postimperiale. Cu puţine întreruperi, imperiile au modelat Balcanii timp de aproximativ două milenii. O organizaţie de tip state naţionale nu era doar tânără, ci și nouă pentru regiune. Prin urmare, anul 1918 reprezintă o ruptură în cursul lin al istoriei. Dispariţia imperiilor este unul dintre cele mai profunde clivaje din istoria politică a regiunii, dar, chiar dacă imperiile au dispărut oficial, acest lucru nu a însemnat că, la un moment dat, moștenirea lor a încetat brusc să existe.

Statele naţionale balcanice au încercat să facă uitată moștenirea imperială, cu mai multă sau mai puţină sârguinţă. Acestea au marginalizat ca minorităţi grupuri odinioară dominante, le-au obligat să emigreze, le-au expulzat și le-au ucis; au marginalizat și au ucis în masă elementele indezirabile ale populaţiei (evrei, musulmani, romi) sau au încercat să le asimileze cu forţa; au lansat programe masive de colonizare internă. Ele au unificat administraţiile, și-au înlocuit sau transformat personalul, au anihilat administrativ regiuni istorice, au înlocuit toponimele pe tot teritoriul, au eliminat monumentele istorice și au schimbat radical structurile urbane. Au persecutat și marginalizat grupuri religioase postimperiale sau au interzis religia cu totul. În noua memorie istorică și în noua istorie culturală, tot ceea ce amintea de imperii trebuia să fie anulat și la modul ideal ocultat. Ruptura statului naţional de patrimoniul imperial a fost raţiune de stat în noile sisteme politice. Statul naţional nu ar putea fi legitim decât dacă s-ar fi prezentat ca un progres istoric faţă de imperii.

Conceptul de ruptură se referă la metoda istoriei integrative, comparate (*histoire croisée*), pe care indirect o preia. Pentru că, în ciuda tuturor eforturilor guvernelor, această ruptură nu a fost completă, chiar dacă legăturile postimperiale au devenit din ce în ce mai fragile în decursul secolului XX. Statele naţionale au întreprins două încercări majore de rupere de trecut: mai întâi, sub regimurile autoritare din perioada interbelică, și apoi la nivel mult mai extins, sub dictaturile comuniste. În ambele cazuri a fost vorba despre omogenizare etnică și nivelare socială.

Secolul XX este, prin urmare, un *saeculum* postimperial în Balcani: după imperii nu înseamnă însă fără imperii. Mai degrabă este vorba de a urmări în ce zone a avut influenţe moștenirea imperială și modul în care această moștenire a avut un impact asupra politicii, societăţii și culturii, dar a fost prezentă și în administraţie, economie și diferenţele regionale din interiorul statului. Istoria Balcanilor postimperiali este,

de asemenea, istoria declinului moștenirii imperiale. Detașarea de moștenirea imperială a fost modelată de cele două decenii de război (1912–1922, 1939–1949), prin care Balcanii s-au diferențiat de alte părți ale Europei: anume, durata celor două războaie mondiale, în care strategiile de omogenizare radicală ar fi trebuit să contribuie la afirmarea principiului naționalist.

O prezentare care examinează separarea postimperială și estomparea elementelor imperiale dintr-o regiune atât de diversă riscă să depășească această abordare. Prin urmare, trebuie să analizăm întotdeauna în ce măsură abordarea este viabilă. Cu alte cuvinte, nu trebuie trecut în plan secund faptul că statele naționale au fost actorii determinanți după 1918 și, prin urmare, ele oferă un cadru de interpretare. În consecință, istoria balcanică a fost adesea scrisă ca adaos la istoriile naționale. O carte care se pretinde o istorie a unei mari regiuni trebuie să compare studiile de caz naționale, dar și să cuprindă elementele comune regiunii ca atare și să justifice folosirea Balcanilor ca unitate de interpretare semnificativă.

Așadar, voi folosi diferite metode: istoria celor două decenii de război (1912–1923, 1939–1949), care se caracterizează printr-o complexitate politică extraordinară, este analizată la nivel regional, de exemplu prin compararea regimurilor de ocupație. Probleme de istorie structurală, precum cele legate de societățile agrare, industrializare sau politicile religioase sunt de asemenea comparate între regiuni. Problema specificului dezvoltării regionale și a clasificării tendințelor regionale este tratată în secțiunile temporale, în special pentru anii-cheie 1956, 1968 și 1989. Acestea arată clar modul în care Balcanii au parcurs propriul drum dincolo de granițele marilor puteri europene – și de ce accesul la istoria regională oferă o plusvaloare hermeneutică. De asemenea, acestea arată că, în ciuda tuturor diferențelor naționale, Balcanii au trăit deseori în ritmuri politice și socio-culturale similare, dincolo de granițele celor două blocuri de putere. De asemenea, sunt abordate și perspective alternative, cum ar fi conștiința de sine a periferiilor. Acestea pot fi spațiale, dar și legate de grupuri: sunt prezentate fostele zone centrale și grupuri centrale ale imperiilor, care au fost marginalizate după 1918. Descrierea grupurilor postimperiale ca maghiarii, germanii și evreii, dar și aromânii și romii, precum și regiunile postimperiale, cum ar fi Macedonia sau Kosovo, deschid, laolaltă cu (noi) periferii, perspective neobișnuite privind dezvoltarea Balcanilor.

După 1945, narațiunea postimperială s-a diluat. Oamenii și instituțiile din moștenirea imperială dispăruseră sau își pierduseră forța și vizibilitatea. Punctul de reper imperial a rămas ca o constelație a puterii.

Uniunea Sovietică și Statele Unite ca noi superputeri au afectat și ele Balcanii. Conducătorii din regiune au aplicat strategii de subversiune față de superputeri, care nu erau noi, ci proveneau din experiența îndelungată a conducătorilor regionali în relație cu ce părea a le fi superior, ca și din experiența obținerii de resurse imperiale în scopuri regionale. Prin urmare, eforturile superputerilor față de presupușii lor vasali amintesc de dificultățile întâmpinate în special de Imperiul Otoman în ceea ce privește controlul periferiilor sale.

PROBLEME DE METODOLOGIE ȘI STADIUL CERCETĂRII

Istoria postimperială a unei regiuni mari, comparația intraregională și referințele la istoria globală pentru perioada comunistă a Balcanilor sunt punctele de interes ale acestei cărți. Această din urmă dimensiune intră în joc mai ales după 1945, când țările balcanice au apărut pentru prima dată ca actori noneuropeni. A devenit clar din cele spuse până acum că statele naționale reprezintă categorii importante de interpretare, dar nu singurele. Se adaugă imaginea noilor zone de frontieră și a zonelor periferice interioare. Acest lucru se întrepătrunde cu încercarea de integrare intraregională. Istoria balcanică nu este pur și simplu un cumul de istorii naționale. Trebuie să servească la mai mult: la compararea consecventă a structurilor.

Dar acest lucru este mai ușor de revendicat decât de implementat, pentru că cercetarea se bazează în mare parte pe frontierele naționale. Abordările comparative sunt slabe în regiune. În interiorul și în afara regiunilor, barierele lingvistice – aproape nici un istoric nu stăpânește toate idiomurile balcanice – ridică dificultăți atunci când este vorba de prelucrarea unor cercetări speciale. În prezent, multe subiecte sunt redescoperite sau descoperite recent: de exemplu, istoria administrativă sau grupurile de influență postimperiale. Cine dorește, de exemplu, să compare istoria poliției, a serviciilor secrete sau a sistemului judiciar se confruntă cu un domeniu de cercetare care este doar parțial acoperit; fenomenele transfrontaliere, cum ar fi contrabanda, comerțul ilicit și comerțul cu vite, abia încep să fie abordate. Pătrunderea statului în regiunile rurale este un subiect de cercetare aflat tot la început, după cum este și problema modului în care, după 1918, majoritățile rurale ale populației Iugoslaviei și României (grecii și sârbii au putut acumula experiență anterioară) au fost încorporate în practica politică în noile sisteme de sufragiu universal masculin. Trebuie avut în vedere faptul

că cercetările din ultimele trei decenii s-au concentrat puternic pe perioada comunistă. Primul Război Mondial a reintrat în conștiința multor istorici în ultimii patru-cinci ani – în special fronturile balcanice au fost relativ puțin cercetate, iar regimurile de ocupație (în ambele războaie mondiale) nu au fost niciodată comparate sistematic. În plus, există dezechilibre în teme: dezintegrarea Iugoslaviei a provocat o examinare cuprinzătoare a Iugoslaviei lui Tito în lumea germană și anglofonă, adesea efectuată de cercetătorii care au fugit în Vest din fosta Iugoslavie. Nu există ceva similar pentru alte țări, deoarece, de exemplu, disciplina studiilor neogrecești din afara Greciei este puternic filologică. Părți importante ale cercetărilor grecești, bulgare, române, croate și sârbe au fost conectate la dezbaterile teoretice europene în ultimele decenii, chiar dacă multe rezultate (din păcate) în afara țărilor respective sunt greu observabile, din cauza barierei lingvistice. Această evoluție nu a reușit să se materializeze în Albania, la fel ca și în alte țări mai mici, precum Muntenegru, Kosovo sau Macedonia. Prezenta lucrare se bazează pe o cercetare larg dispersată și ar dori să se folosească și de lucrări în limbi balcanice. Cu toate acestea, întrucât nu aspiră să fie doar o sinteză, ci țese și conceptele menționate în prezentare, trebuie să aibă în vedere și limitele pe care le impune stadiul cercetării, în ciuda abundenței bibliografiei selectate.

Din punct de vedere geografic, accentul acestei cărți cade asupra statelor Albania, Bulgaria, Grecia, România și Iugoslavia, iar zonele austro-ungare care li s-au alipit ulterior, după 1918, precum Croația sau Transilvania, au fost tratate într-un context istoric balcanic, deoarece în noile state principala concentrare a puterii a fost în sud-estul fiecăruia, adică în Serbia, respectiv în Vechiul Regat cu centrul la București. Ungaria, pe de altă parte, s-a despărțit prin pierderile teritoriale de un context istoric balcanic și, prin urmare, este abordată doar marginal; în schimb, în analiză sunt incluse minoritățile maghiare din statele postimperiale guvernate de la Belgrad și București.

Încă o vorbă cu privire la echilibrarea materialului. Cele două decenii de război sunt tratate în detaliu, la fel și perioada interbelică. În schimb, spațiul care se aplică celor patru decenii între 1945 și 1989 poate părea modest. Dar scurtul secol XX nu se împarte chiar în jumătate – înainte și după 1945 – așa cum se crede. O mare parte din ce s-a realizat în comunism fusese creat înainte de 1945: de la controlul guvernamental al economiei și omogenizarea națională la cultul liderilor și al conducerii patrimoniale.

Chiar și aceasta este o perspectivă inedită. De aceea, în prima parte pun bazele direcției în care va duce analiza perioadei de după 1945.

Mulțumiri

Marina Cattaruzza, Konrad Clewing, Idrit Idrizi, Aleksandar Jakir, Konrad Petrovszky, Robert Pichler, Cyrill Stieger și Ioannis Zelepos au citit și criticat manuscrisul în întregime sau parțial. Le sunt foarte recunoscător pentru acest lucru. Ca întotdeauna, interpretările și erorile sunt responsabilitatea autorului.

Viena, 31 martie 2019

2. Primul deceniu de război: 1912–1923

Drumul spre primul deceniu de război

Scurtul secol XX din istoria Balcanilor debutează cu prăbușirea imperiilor într-un deceniu de războaie violente. Prima decadă a războiului (aici delimitată de cea de-a doua, din 1939 până în 1949) este unul dintre cele mai complexe capitole din istoria recentă a Balcanilor. Înglobează dezvoltarea conflictuală a statelor naționale apărute pe teritoriul fostului Imperiu Otoman după 1830 și poziția Balcanilor în etapa europeană a Marelui Război din 1914 până în 1918. La începutul acestei faze (1912–13), statele balcanice (Grecia, Bulgaria, Serbia și Muntenegru) au încercat pentru prima dată să se desprindă de marile puteri în ceea ce privește politica regională și să stabilească o nouă ordine teritorială într-o alianță regională. Imediat după aceea s-a trecut la perioada celei mai masive prezențe a marilor puteri în regiune, prin intervenții militare și ocupație (1915–1918). La sfârșitul anului 1916, numai Bulgaria își mai controla în mod suveran teritoriul. Serbia și Muntenegru, nordul și centrul Albaniei și sudul României fuseseră ocupate de Puterile Centrale, sudul Albaniei și nordul Greciei de către forțele Antantei, restului teritoriului grecesc îi fusese sever limitată suveranitatea de Antantă. Impresionantă a fost și turnura la finele lui 1918: România și Serbia nu numai că au părăsit ringul alături de învingătorii marilor imperii, ci au făcut-o și cu câștiguri teritoriale uriașe. Principiul statului național părea să fi triumfat. Regiunea s-a împărțit, la fel ca toată Europa, în învingători și învinși.

Puterea și slăbiciunea tinerelor state au fost strâns legate în deceniul de război. În cercetările mai vechi asupra statelor naționale și mai ales a memoriei culturale naționale, apare o imagine clară a evenimentelor și a interpretării lor. Ea servește la crearea de sens și la legitimarea noii lumi statale, și reprezintă statul național ca progres istoric în comparație cu imperiile. În reprezentările național-istoriografice mai vechi, dis-

pariția lor a fost adesea interpretată ca parte a unui proces (teleo-) logic și ca dovadă a caracterului lor anacronic. În statele regionale victorioase, a fost trasată povestea liniară a unei lupte de eliberare împotriva habsburgilor, otomanilor și rușilor, purtată și condusă de colectivitățile populare în frunte cu lideri proveniți din popor. Această interpretare s-a manifestat și înainte de comunism. Orice ambivalență a fost ascunsă. Faptul că pentru contemporani istoria era un proces deschis în Balcani chiar și în cazul Primului Război Mondial, nu un marș triumfal, a fost dezvoltat recent doar prin cercetări critice. Faptul că nu un stat deseori ridicat la un nivel cvasireligios, ci grupuri identificabile si adesea parastatale (cum ar fi organizațiile secrete, ca asociațiile de ofițeri din Bulgaria, Serbia și Grecia) au avut o influență semnificativă asupra evoluțiilor politice de asemenea nu se încadrează întotdeauna în imaginea de sine regională a statelor autoritare moderne.

Primul deceniu de război a inclus Balcanii în politica europeană din punct de vedere militar și politic mai mult ca niciodată, nu numai din cauza tensiunii crescute dintre determinarea statelor de a acționa regional ca puteri independente, fără marile puteri, și interesul continuu pentru factorii de putere nonregionali. Modul de purtare a războiului și noile instrumente de soluționare a conflictelor nu au făcut ca regiunea să devină un caz special, ci un model pentru marile războaie și numeroase crime în masă din prima jumătate a secolului XX. Persecuția sistematică a populației civile, evacuările în masă efectuate de stat, distrugerea localităților și primul genocid petrecut aproape de Europa (genocidul armenilor comis de Imperiul Otoman din 1915), fiecare cu scopul de omogenizare etnică a teritoriilor, au avut loc în Balcani și în vecinătatea culturală a acestora.

Construirea statelor naționale pe teritoriul fostului Imperiu Otoman

Momentul de debut al fazei conflictuale din Balcani, care a culminat în 1912, este o chestiune controversată. Numeroase linii conflictuale ne duc înapoi până în secolul al XIX-lea, cum ar fi disputa dintre bulgari și greci din privința Macedoniei, între sârbi și albanezi în privința Kosovo, dintre albanezi și greci în jurul Epirului. Grecia și Serbia, cele mai vechi două state balcanice, concepuseră deja programe naționale de extindere în anii 1840. *Marea Idee* consta în renașterea Imperiului Bizantin sub forma unui stat grec modern. Programul național sârb inițial a vizat în primul rând ceea ce era încă Bosnia otomană și, de asemenea, Herțegovina otomană, dar și pe sârbii din Imperiul Austriac (în special din

sudul Ungariei și de pe granița militară, adică zona de frontieră dintre Croația și Bosnia). Începând cu 1878, Bulgaria a urmărit obiectivul de a îngloba Macedonia, dar și părți din Tracia, prevăzute ca fiind ale viitorului stat bulgar, la începutul aceluiași an, în tratativele de la San Stefano – lucru niciodată împlinit.

A fost deci vorba despre împărțirea provinciilor europene ale Imperiului Otoman. Imperiul începuse încă din 1839 o politică de reformă (Tanzimat), care a servit la întărirea armatei și a administrației, iar din 1856 a căutat, de asemenea, un tratament egal pentru creștinii discriminați de secole, care reprezentau majoritatea populației din Balcani. În jurul anului 1900, cu toate acestea, încercarea otomană de a impune statalitatea modernă și în zonele periferice tradiționale (în special în zonele ocupate de albanezi) a trebuit să fie considerată în mare măsură eșuată. Implicarea populației creștine a rămas mai degrabă pe hârtie. În practică, populațiile musulmane regionale s-au opus oricărei schimbări. Loialitatea populației creștine față de imperiu, care era evident incapabil de reformă, era drept urmare scăzută. Pentru a-i menține cel puțin pe musulmanii non-turci (în Balcani, în special albanezii și slavii de limbă bulgară, în estul imperiului, kurzii, arabii și cerchezii) loiali imperiului, acesta a mizat pe panislamism ca ideologie imperială, care i-a exclus și mai mult pe creștini.[1]

Un început de secol dominat de crize

Prima decadă a secolului XX a înregistrat mai multe șocuri politice interne în regiune. Răsturnarea sângeroasă a dinastiei regale sârbe Obrenović și preluarea puterii de către dinastia Karageorgevici au contribuit semnificativ la imaginea negativă a Balcanilor în Europa (1903). În luna august a aceluiași an, Organizația Revoluționară Internă Macedonia-Adrianopol, fondată în 1893, și care era probabil cea mai mare organizație subterană din Europa, a stârnit o revoltă în zona centrală a Balcanilor otomani, care a fost suprimată brutal de trupele otomane și paramilitarii musulmani balcanici și a provocat o catastrofă umanitară (așa-numita răscoală Illinden, care a început de ziua Sfântului Ilie). Marile puteri au trimis o misiune internațională polițienească, un instrument care a fost folosit în mod repetat la începutul și sfârșitul secolului XX, când statele regionale nu mai puteau garanta protecția propriilor popoare.

Cu siguranță că stabilizarea regiunii Macedoniei (un construct geografic între Marea Egee, munții Šar, lacul Ohrid și munții Pirin), care reprezenta într-o formă compactă diversitatea religioasă și etnică pro-

nunțată din Balcani). Între 1904 și 1908 grupuri de paramilitari, finanțate de Grecia, Bulgaria și Serbia, precum și activiști naționaliști susținuți de România au operat în regiune pentru a câștiga populația ortodoxă de partea respectivelor cauze naționale. În 1908, pe fondul prăbușirii puterii în Imperiul Otoman, Junii Turci au dat o lovitură de stat, fiind vorba în principiu de tineri ofițeri musulmani orientați spre reformă și staționați în garnizoane balcanice. Au restabilit constituția otomană, care fusese introdusă pentru scurt timp în 1876. Cu toate acestea, regimul Junilor Turci a evoluat curând de la un experiment de parlamentarism la o dictatură militară autoritară. În 1908, Austro-Ungaria a anexat Bosnia-Herțegovina, administrată ca protectorat din 1878. După revoluția Junilor Turci, monarhia dunăreană a dorit să împiedice orice perspectivă ca teritoriul să poată fi anexat unui Imperiu Otoman consolidat. Prețul politicii externe a fost ridicat – Rusia s-a văzut bruscată, dar cu atât mai mult protejata sa regională, Serbia, care avea revendicări asupra Bosniei. În 1909, Imperiul Otoman a cunoscut o contrarevoluție eșuată, condusă de forțele conservatoare împotriva Junilor Turci, iar în Grecia a avut loc o lovitură de stat din partea ofițerilor nemulțumiți. În regiunile balcanice de nord-vest ale Imperiului Otoman, în esență în ceea ce este acum Kosovo, tulburările populației musulmane albaneze au crescut, iar imperiul nu le-a putut aplana nici măcar prin represiune militară. În 1912 părea iminentă înființarea unui stat albanez autonom cu centrul la Skopje.[2]

Congresul de la Berlin (1878) ca punct de cotitură

Acestea sunt date-cheie importante și aproape telegrafice din istoria Balcanilor, înainte de izbucnirea Primului Război Balcanic. Evoluțiile structurale abordate în acest fel trebuie acum aprofundate. Mai întâi avem în vedere zonele balcanice care au rămas după Congresul de la Berlin (1878) Imperiului Otoman. Deciziile Congresului au zguduit puterea otomană: imperiul a trebuit să lase statele vasale periferice, Serbia, Muntenegru și România, deplin suverane; a trebuit să predea Bosnia și Herțegovina sub protectoratul Austro-Ungariei; a pierdut zonele de bază ale imperiului, odată cu instituirea principatului autonom al Bulgariei și al provinciei autonome Rumelia Orientală; în 1881 a trebuit să cedeze Tesalia Greciei. În plus, Austro-Ungaria a obținut dreptul de a staționa trupele în sangeacul (districtul) Novi Pazar, iar unele părți ale populației musulmane din Bosnia și Tesalia au părăsit ulterior zonele ancestrale. Cu toate acestea, Imperiul Otoman mai avea o zonă largă, de la Adriatica la Istanbul (Grecia de nord, Albania, Kosovo,

Praga
Cracovia
Liov
Viniţa
RUSIA
Brno
Košice
Dunărea
Bratislava
Viena
Budapesta
Iaşi
Chişinău
Odesa
A U S T R O - U N G A R I A
Zagreb
Sibiu
Braşov
Novi Sad
Veneţia
Fiume
ROMÂNIA
Orşova
Bosnia şi Herţegovina
ocupată de Austro-Ungaria în 1878
Belgrad
Bucureşti
Vidin
Dunărea
Marea Neagră
Zadar
Sarajevo
SERBIA
Veliko Tărnovo
Varna
Niš
BULGARIA
Burgas
Marea Adriatică
MUNTENEGRU
Novi Pazar
RUMELIA ORIENTALĂ
(până în 1885)
Sofia
ITALIA
Dubrovnik
Cetinje
Prizren
Plovdiv
1
2
Scutari
Skopje
Roma
Edirne
Constantinopol
Kruševo
Yeşilköy
(San Stefano)
Napoli
Salonic
Bursa
IMPERIUL OTOMAN
Marea Tireniană
Ioannina
Larisa
Marea Egee
Izmir
GRECIA
Patras
Atena
Sicilia
Creta
Marea Mediterană
Bulgaria după propunerile Conferinţei de la Constantinopol 1877
Graniţele conform Conferinţei de la San Stefano 1878
Graniţa dintre jumătatea austriacă şi cea ungară a Imperiului
Graniţele de stat 1878/80 (Berlin) până la începutul lui 1912
Înălţimi în metri
peste 1000
500-1000
sub 500
1 Sutomore, din 1878 la Austro-Ungaria
2 Ulcinj, din 1880 la Muntenegru
Pacea preliminară de la San Stefano şi Pacea de la Berlin (1878)
0 100 200 300 km
© Ing.-Büro für Kartographie J. Zwick, 35364 Gießen
Entwurf: K. Clewing

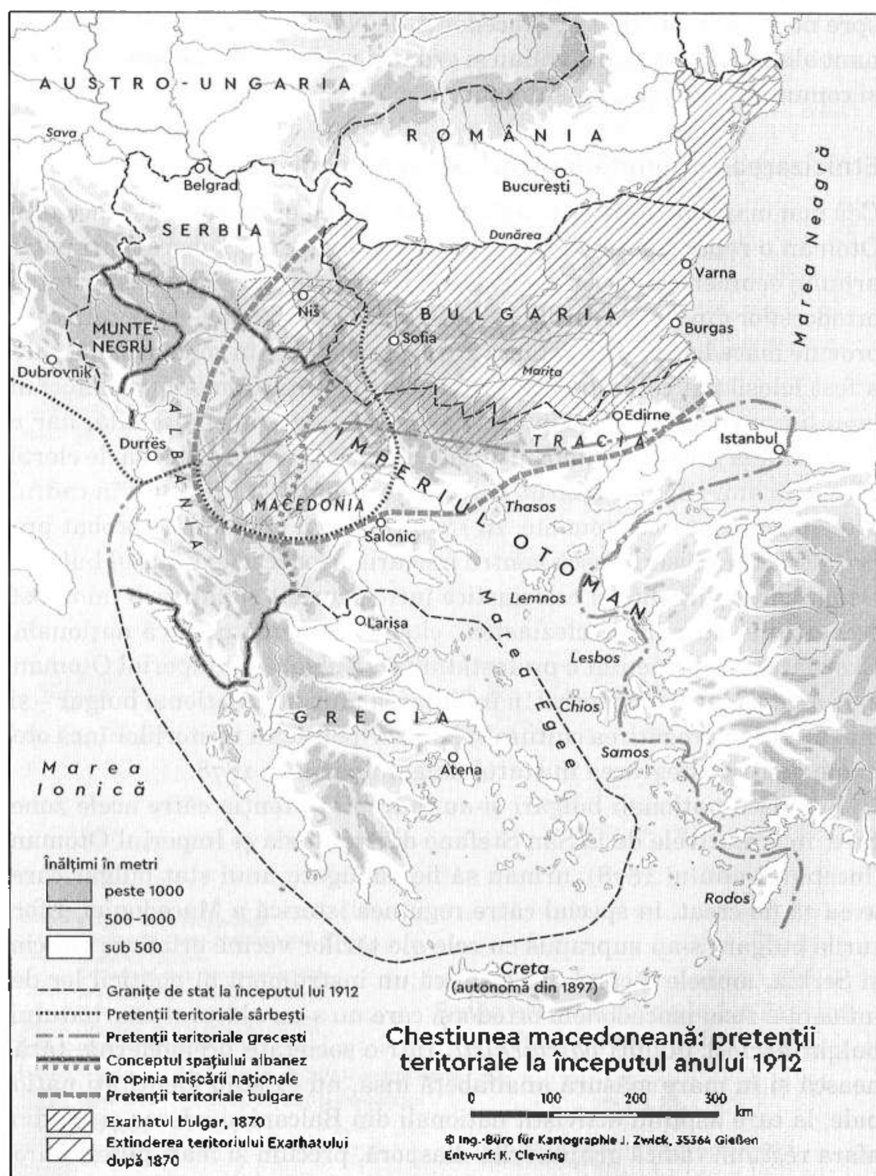
Harta 1

Macedonia, sud-vestul Bulgariei și Turcia europeană de azi). Imperiul Otoman cucerise aceste zone de la sfârșitul secolului al XIV-lea. Acestea aparțineau nucleului imperial și aveau în consecință amprente socio-culturale. Acest lucru a fost exprimat prin populația musulmană puternică, care în sud (Grecia de nord de azi) era în general turcă, iar spre nord (Albania de azi, Macedonia de Nord și Kosovo) era predominant albaneză. Acolo mai trăiau și grupuri mai mici de musulmani slavi și comunități de romi musulmani.

Etnicizarea comunității ortodoxe în Balcanii otomani

Cea mai mare comunitate religioasă din partea europeană a Imperiului Otoman o reprezentau creștinii ortodocși, care erau subordonați patriarhului ecumenic din Constantinopol. În jurul anului 1870, majoritatea ortodocșilor din zonele rurale vorbeau dialecte slave sud-estice (din care provine macedoneana de astăzi); greaca predomina în zona urbană, care a fost folosită și ca limbă literară de către mulți aromâni (vorbitori ai unei limbi romanice balcanice). Patriarhia era transnațională, dar a folosit limba greacă ca limbă liturgică și oficială și era condusă de clerul grec. Din anii 1830 au apărut tensiuni naționale tot mai mari în cadrul ortodoxiei balcanice otomane. În 1870 Imperiul Otoman a aprobat propria structură bisericească pentru bulgarii ortodocși (exarhatul bulgar). Demarcarea jurisdicției ecleziastice între exarhat și patriarh nu a fost o chestiune doar intraecleziastică, ci și o problemă politică națională. Exarhatul a reprezentat o protostatalitate bulgară în Imperiul Otoman, s-a văzut ca un actor central în înființarea unui stat național bulgar – și mai târziu în pregătirea cultural-identitar-politică a teritoriilor încă otomane pentru integrarea în statul bulgar apărut în 1878.

Activiștii naționali bulgari și-au îndreptat atenția către acele zone care, în tratativele de la San Stefano dintre Rusia și Imperiul Otoman (începutul anului 1878), urmau să fie adăugate unui stat bulgar care avea să fie creat, în special către regiunea istorică a Macedoniei. Eforturile bulgare s-au suprapus cu cele ale țărilor vecine ortodoxe Grecia și Serbia, ambele făcând din biserică un instrument al politicii lor de influență. Acei macedoneni ortodocși care nu s-au alăturat exarhatului bulgar au fost numiți *patriarhiști*. Într-o societate premodernă, țărănească și în mare măsură analfabetă însă, nu existau identități naționale, la care aspirau activiștii naționali din Balcani și adesea și cei din afara regiunii (adică grupuri din diasporă, precum și mari puteri europene). Pe fundalul acestei indiferențe identitar-politice a grupurilor țintă, apartenența a fost forțată prin strategii de naționalizare, adesea pe calea

A U S T R O - U N G A R I A
Sava
R O M Â N I A
București
Belgrad
S E R B I A
Dunărea
Marea Neagră
Varna
Niš
B U L G A R I A
Burgas
MUNTE-NEGRU
Sofia
Dubrovnik
Marița
Edirne
A L B A N I A
I M P E R I U L   O T O M A N
T R A C I A
Istanbul
Durrës
MACEDONIA
Thasos
Salonic
Lemnos
Larisa
Marea Egee
Lesbos
Chios
G R E C I A
Samos
Marea Ionică
Atena
Rodos
Creta
(autonomă din 1897)
Înălțimi în metri
peste 1000
500–1000
sub 500
Granițe de stat la începutul lui 1912
Pretenții teritoriale sârbești
Pretenții teritoriale grecești
Conceptul spațiului albanez în opinia mișcării naționale
Pretenții teritoriale bulgare
Exarhatul bulgar, 1870
Extinderea teritoriului Exarhatului după 1870
Chestiunea macedoneană: pretenții teritoriale la începutul anului 1912
0 100 200 300 km
© Ing.-Büro für Kartographie J. Zwick, 35364 Gießen
Entwurf: K. Clewing

Harta 2

armelor, ducând la decenii de instabilitate și suferințe umane enorme. Comunitatea religioasă ortodoxă transnațională, condusă de patriarhul ecumenic al Constantinopolului, s-a scindat și ea din cauza conflictului național etnic. Severitatea conflictului dintre *exarhiști* și *patriarhiști* nu poate fi înțeleasă decât dacă se ține cont că biserica din Imperiul Otoman administrase comunitatea ortodoxă în condițiile legii civile și canonice timp de secole, și că apartenența bisericească și națională în secolul al XIX-lea era considerată una și aceeași de către activiștii naționaliști. În legătură cu Exarhatul ca reprezentant al unei națiuni bulgare, Biserica Patriarhiei din Constantinopol a reprezentat (dar mai puțin în teorie) interesele elementului grec în zona macedoneană.

În Kosovoul de azi, la acea vreme de asemenea teritoriu otoman, situația ortodocșilor care erau în minoritate era și mai complicată: populația ortodoxă s-a despărțit în slavii de sud și în aromâni. Exarhatul s-a putut stabili cu greu în regiune, prin urmare clericii greci și sârbi au ajuns la certuri în cadrul patriarhiei. Grecii au fost urmați în primul rând de mica comunitate aromână. La începutul secolului XX, țările ortodoxe vecine Serbia și Muntenegru s-au luptat pentru influența Bisericii Ortodoxe din Kosovo, iar intervenția rusă a slăbit și influența sârbă.

Restrângerea stăpânirii otomane de către marile puteri europene

Controlul otoman asupra provinciilor balcanice a fost sever restricționat de prezența marilor puteri. La aceasta s-a adăugat incapacitarea financiară și politică extinsă, întrucât statelor creditoare occidentale li s-a atribuit de către Imperiul Otoman extrem de îndatorat administrarea celei mai importante surse de venit, anume domeniul tutunului monopolizat de stat. Puterile individuale și-au urmărit în mare parte propriul interes însemnat în regiune timp de două secole. Rusia se văzuse ca o putere protectoare a ortodocșilor din Balcani încă de la începutul secolului al XVIII-lea și a aplicat acest lucru împotriva Imperiului Otoman printr-un tratat (1774). Tinerele state naționale slavo-ortodoxe din regiune (Serbia, Bulgaria, Muntenegru) au acceptat cu bucurie sprijinul în anumite puncte, dar și-au urmărit clar și propriile interese și nu și-au aliniat în nici un fel politica externă cu planurile de la Sankt-Petersburg. Deși statul bulgar a fost creat în mare parte prin intervenția militară rusă împotriva Imperiului Otoman, consilierii ruși s-au comportat prea mult ca niște administratori coloniali, ceea ce a dus între 1885 și 1894 la o ruptură între tânărul stat balcanic și puterea protectoare.

De biserică, drept pârghie a politicii de influență, s-a folosit și monarhia austriacă (din 1867 austro-ungară), care și-a exercitat puterea paternalistă asupra populației catolice din Balcanii otomani, ca parte a *protectoratului cultic*. După ocuparea Bosniei și Herțegovinei de către dubla monarhie (1878), aceasta era formată în principal din albanezi catolici și câțiva slavi sudici din nordul Albaniei, Kosovo și zona Macedoniei. Italia și Franța i-au curtat și ele pe acești catolici. Italia, veriga cea mai slabă din concertul marilor puteri europene, a încercat să se distingă în Marea Mediterană și în Balcani, ceea ce a dus-o la o poziție contrară Austro-Ungariei. Politica balcanică a Franței depindea de alianța încheiată cu Rusia în 1892 și de politica sa balcanică. Marea Britanie nu a avut de fapt interese speciale în Balcani, dar a văzut într-un imperiu otoman stabilizat o contragreutate pentru Rusia și expansiunea sa spre sud spre Mediterană. Această extindere amenința legătura prin canalul Suez dintre Marea Britanie și India, ruta vitală a Imperiului Britanic. Puterile concurente au construit rețele în Imperiul Otoman, care includeau misiuni diplomatice, școli și asociații.

Statele naționale regionale și Marile Puteri

Statele naționale regionale au imitat acest model, dar l-au extins pentru a include organizații ilegale și politică externă parastatală. Acestea nu erau simple instrumente ale statelor. Mai degrabă, influența a fost și în direcția opusă, întrucât membrii societăților secrete au determinat în mod durabil politicile oficiale ale statului și instituțiile statului unde s-au infiltrat. În Serbia (Societatea Sfântul Sava), Grecia (Societatea Națională) și Bulgaria (Comitetul Revoluționar Macedonean Suprem) au fost formate societăți secrete în care s-a reunit elita politică. Aceste societăți au finanțat și au condus bande înarmate, care au impus interesele naționale în Balcanii otomani și au făcut presiuni asupra populațiilor controversate, de exemplu în conflictul dintre *exarhiști* și *patriarhiști* în Macedonia. Oficial, statele balcanice nu puteau interveni în treburile interne ale Imperiului Otoman. Bulgaria a aparținut, de asemenea, Imperiului Otoman ca stat autonom în conformitate cu dreptul internațional până în 1908 și nu a avut deloc consulate, ci doar niște agenții comerciale. Cu toate acestea, agenții comerciali și consulii statelor balcanice au acționat ca lideri ai unor sisteme extinse de școli, biserici și bande înarmate, care trebuiau să pregătească anexarea zonelor otomane prin etnicizarea (prin educația școlară, adesea și prin intimidarea armată) a populației predominant țărănești și de credință ortodoxă.

Din cele spuse, concurența dintre statele regionale și Marile Puteri pentru grupurile de populație din Balcanii Imperiului Otoman târziu devine clară. Acest lucru a fost complicat de alianțele și dependențele dintre statele regionale și Marile Puteri, în special cele două care atingeau direct regiunea, Austro-Ungaria și Rusia. Balcanii s-au transformat în anii dinainte de 1912 într-o zonă furtunoasă a politicii mondiale. Rusia, care fusese învinsă de Japonia în Orientul Îndepărtat în 1905, și care ajunsese în 1897 (acord de înghețare a Chestiunii Balcanice) și 1903 la un plan de acțiune comună cu Austro-Ungaria după revolta Ilinden (Acordul de la Mürzsteg), căuta să capete iar prestigiu în Europa. Austro-Ungaria își afirma statutul de mare putere, după ce s-a rupt de politica în zonele italiană și germană (1859–1866), numai în Balcani. Trebuia să ia în considerare reapariția Rusiei în Balcani și în special legătura ei cu Serbia. Mai multe crize internaționale, printre care criza anexării Bosniei (1908), au întărit formarea blocurilor în Europa. Rusia a fost de acord cu anexarea la Buchlau (septembrie 1908), dar apoi a revocat-o. La rândul său, Austro-Ungaria nu a susținut extinderea rusă spre strâmtori (Bosfor și Dardanele). Tripla Antantă alcătuită din Franța, Marea Britanie și Rusia, pe de o parte, și Tripla Alianță formată din Reichul german, Austro-Ungaria și Italia, pe de altă parte, erau în opoziție, dar nu au acționat întotdeauna ca un bloc monolit. În Tripla Alianță, tensiunile dintre dubla monarhie și Italia au crescut. Era vorba despre controlul asupra Adriaticii, importantă pentru ambele, în special al Strâmtorii Otranto, despre influența în sud-vestul Balcanilor, dar, desigur, și despre pretențiile iredentiste mereu înflăcărate ale naționaliștilor italieni în legătură cu Trieste și coasta austriacă a Adriaticii. De partea Antantei, Franța și-a sprijinit importantul aliat Rusia, deși nu urmărea nici un interes imediat în Balcani, în timp ce Marea Britanie, de asemenea dezinteresată de Balcani, privise în mod tradițional Imperiul Otoman ca pe o barieră împotriva pătrunderii rusești în Mediterana prin Istanbul. Austro-Ungaria stabilise un sistem de alianțe cu statele tinere din Balcani învecinate în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, adică România (1883 – dar clauzele acestui tratat secret erau cunoscute numai cercului interior al puterii din București) și cu Serbia (1881), care după schimbarea dinastiei din 1903 a căutat apropierea de Rusia. Bulgaria își datora autonomia intervenției militare rusești împotriva Imperiului Otoman (1877–1878), dar elita sa era împărțită între prietenii Rusiei și adversarii Imperiului Țarist.

Accentuarea aversiunilor 1908–1912

După 1908, Rusia a dus o politică activă în Balcani împotriva Austro-Ungariei, întrucât s-a simțit ignorată în chestiunea bosniacă, și a curtat chiar Imperiul Otoman susținut de Germania. Imperiul Țarist a pus în vedere Serbiei și Bulgariei o nouă ordine politică în Balcani. Apropierea celor doi concurenți sud-slavi regionali, care chiar au purtat război unul împotriva celuilalt în 1885, a fost condiția necesară pentru înființarea unui sistem de alianțe intraregional sub patronaj rus, care avea să fie în curând emancipat de sub Rusia. Bulgaria și Serbia au negociat intens între 1910 și începutul anului 1912. Serbia urmărea două obiective: accesul la Marea Adriatică prin ocuparea Albaniei de Nord (ceea ce însemna inevitabil conflictul cu Austro-Ungaria) și câștigarea Kosovo și a unor părți din bazinul Vardarului. Bulgaria privea spre sud-est, spre Tracia, teritoriul etnic mixt (turci, greci, bulgari) european din jurul Istanbulului și spre sud-vest, spre Macedonia, visul veritabil al naționalismului bulgar. Interesele sârbilor și bulgarilor se suprapuneau acolo. Regiunea diversă din punct de vedere etnic de la Kumanovo până la Skopje, Tetovo, Ohrid, Struga și Dibra, a fost deosebit de controversată, zonă în care albanezii musulmani, turcii și slavii de sud musulmani formau deseori o mică majoritate regională (adică nordul și vestul Republicii de azi a Macedoniei de Nord).

Negocierile din statele balcanice au stat în umbra unui eveniment care a declanșat destabilizarea sistemului politic european. În 1911, cea mai slabă Mare Putere, Italia, a invadat Tripolitania otomană (Libia) și a dat astfel semnalul de pornire pentru împărțirea Imperiului Otoman. Statele balcanice erau acum pregătite, dacă nu să soluționeze litigii bilaterale, să le amâne, pentru a nu lăsa pe seama Marilor Puteri provinciile otomane balcanice vizate de planurile naționale de extindere, sau a realiza planul unei Albanii autonome, pe care Austro-Ungaria îl susținea tot mai mult din 1896–97. Între 11 martie și 29 aprilie 1912, Bulgaria și Serbia au încheiat, sub egida rusă, mai multe acorduri de alianță și un tratat militar pentru cucerirea Balcanilor otomani. Soluția la controversatele probleme teritoriale bilaterale se lăsa așteptată. Divergențele greco–bulgare din sudul Balcanilor, care în Macedonia au escaladat într-un război brutal între bande între 1904 și 1908, au fost întotdeauna și mai accentuate decât cele sârbo–bulgare. Și aici, atacul italian asupra Imperiului Otoman a declanșat mobilitatea diplomatică a ambelor părți. Ca și față de Serbia, Bulgaria a adus în negocierile cu Grecia proiectul unei Macedonii autonome (pe modelul Bosniei de dinainte de 1908) – acest plan urma să supraviețuiască deceniului de război, dar

la Sofia a fost întotdeauna conceput ca un pas preliminar pentru propria integrare a teritoriului (în regiune însăși, totuși, conceptul s-a dezvoltat într-o direcție diferită). În acordul greco-bulgar nu a fost stabilită nici o diviziune, dar Bulgaria a sprijinit anexarea Cretei și a Insulelor Egee otomane de către Grecia, eforturile de extindere urmând a fi deviate către sud-est (29 mai 1912). Bulgaria a preluat de asemenea rolul dominant în relația cu cel de-al patrulea aliat. Muntenegru, al cărui prinț s-a ridicat la rangul de rege în 1910, era în relații strânse cu Serbia și și-a menținut propria clientelă de triburi (în majoritate creștine) albaneze din munții Albaniei de Nord. Muntenegru s-a aliat cu Bulgaria, dar cu Serbia abia imediat înainte de izbucnirea războiului (6 octombrie 1912), prin care a fost soluționată în mod clar o singură problemă de teritoriu (divizarea sangeakului Novi Pazar), restul fiind lăsat sorților războiului. Pe lângă aceste contacte, Serbia și Grecia, precum și Grecia și Muntenegru au negociat bilateral. Centrul sistemului însă era Sofia. La porțile Austro-Ungariei, Rusia a construit un sistem evident orientat spre război în anii precedenți, despre care și-a informat foarte târziu aliatul principal, Franța. Totuși, Rusia nu a observat modul în care cele patru state se retrăgeau treptat din sfera sa de influență nemijlocită. *Balcanii pentru popoarele balcanice* – această soluție, care în secolul XX urma a fi auzită și mai des, însemna ca, pe baza înțelegerilor, regiunea să părăsească pentru prima dată sistemul clientelar al Marilor Puteri.

Eșecul încercărilor de stabilizare ale Imperiului Otoman în Balcani

În ajunul Primului Război Balcanic, situația politică etnică din Balcanii otomani devenise foarte complicată. Administrația otomană s-a confruntat cu o mișcare albaneză, una bulgară (cu o componentă autonomă macedoneană), una sârbă, una grecească și o mișcare națională românească (aromână) mai mică. Acestea erau mai puțin mișcări de masă sau chiar partide de masă deja formate, ci mai degrabă grupuri de activiști naționaliști bazate pe infrastructura instituțiilor și a bandelor înarmate menționate deja. Statele regionale respective se aflau în spatele activiștilor greci, bulgari, sârbi și aromâni, iar mișcarea națională a Albaniei era susținută de Austro-Ungaria și, de asemenea, de Italia. Deoarece în Imperiul Otoman au avut loc alegeri începând din 1908, situația etnică s-a reflectat și în alianțele corespunzătoare. Guvernul otoman a încercat să obțină un echilibru politic și etnic în alianțele cu cei mai slabi. Aceasta explică legătura Junilor Turci cu partidul sârb din Macedonia, care

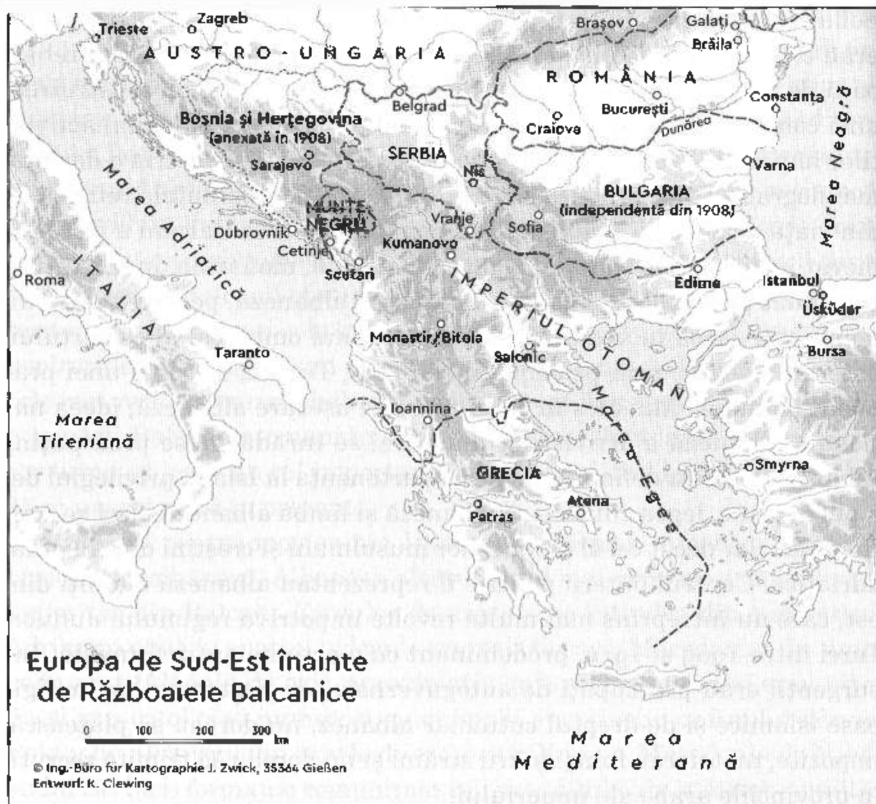
trebuia să contracareze puternicul curent bulgar. La rândul lor, bulgarii au căutat să stabilească contacte cu activiștii naționali albanezi care nu erau mulțumiți de politicile represive ale Junilor Turci. Aceste alianțe erau legături pentru scopuri punctuale la nivel regional, dar, când conflictul a fost ridicat la nivel interstatal, au trecut într-o altă dimensiune. De-a lungul timpului ele s-au caracterizat printr-o neîncredere reciprocă considerabilă, întrucât toate grupurile au urmărit interese care erau îndreptate împotriva eforturilor aliaților lor – Serbia, de exemplu, a dorit să cucerească Balcanii otomani din sud. Echilibrul dintre revendicările teritoriale albaneze și cele bulgare era aproape de neatins. Comparativ, aspirațiile sârbe și grecești s-au suprapus oarecum și ele. Ambele state, cele mai vechi state naționale din regiune, negociau de zeci de ani pentru a împărți Balcanii otomani în sfere de interes. Toate aceste constelații vor urma să joace un rol important în istoria politică etnică a secolului XX și uneori până în prezent.

Războiul pentru moștenirea Imperiului Otoman a fost provocat de chestiunea albaneză. Albanezii alcătuiau cel mai mare grup musulman majoritar din Balcani. Zona lor de așezare se întindea din sud-vestul Adriaticii până în spațiul balcanic central (Kosovo, Macedonia). În timp ce în vest (Albania de azi), aproximativ 30% dintre albanezi erau ortodocși sau catolici și numeroși musulmani aparțineau ordinului derviș Bektashi, albanezii din zonele de est (acum Kosovo, Macedonia de Nord, sudul Serbiei) formau o comunitate religioasă în mare măsură sunnită. Pierderile teritoriale ale Imperiului Otoman în 1878 au făcut ca regiunile ocupate de albanezi să devină zone de graniță cu statele creștine balcanice în expansiune. Refugiații musulmani din Bosnia și Serbia, dar și din Imperiul Rus (cerchezi) au fost colonizați de autoritățile otomane de-a lungul graniței cu Serbia și au exacerbat atmosfera de neîncredere față de populația creștină.

Musulmanii albanezi, văzând soarta Bosniei, ocupată de Austro-Ungaria în 1878, trebuiau să se confrunte cu problema duratei stăpânirii otomane și a viitorului lor ca musulmani într-o Europă creștină. Ca sunniți și, prin urmare, un grup privilegiat din punct de vedere politic și fiscal, curtat și de sultanul a cărui strategie panislamică a fost îmbrățișată de musulmanii conservatori, mulți albanezi au avut un interes scăzut să renunțe la un imperiu larg în favoarea unui stat național mic, înconjurat de vecini ostili. Mișcarea națională albaneză a trecut, așadar, printr-o fază dificilă o lungă perioadă de timp și din cauza neacceptării instituțiilor de limbă albaneză de către statul otoman. Centrele sale intelectuale se aflau în diaspora, la Istanbul, București,

Sofia, Viena, Paris, Boston și Alexandria. Cei mai importanți activiști erau creștini, ortodocși și catolici, care sperau că discriminarea religioasă de către majoritatea musulmană va fi depășită prin construirea unei comunități naționale bazate pe limbă și origine. Sloganul activiștilor naționali – *religia albanezilor este albanismul* – descria o dorință mai degrabă decât practica socială, modelată de diferențele religioase din viața de zi cu zi. Activismul național albanez în Balcani a fost promovat în special de Austro-Ungaria. Din 1896, monarhia dunăreană a continuat proiectul de a construi națiunea albaneză, pentru a preveni dominația sârbă în sudul Adriaticii, cordonul ombilical al comerțului exterior austriac prin principalul său port, Trieste, în cazul unei prăbușiri otomane. Mai ales în estul zonei de așezare albaneză, ideea națională albaneză a activiștilor diasporei se înrădăcinase prea puțin. Albanismul a fost definit acolo prin apartenența la Islam, privilegiul de a purta arme, legea cutumiară albaneză și limba albaneză, deci se contura mai clar decât cel al albanezilor musulmani și creștini din Albania adriatică. Centrul puterii politice îl reprezentau albanezii sunniți din est, care au întreprins mai multe revolte împotriva regimului Junilor Turci între 1909 și 1912, predominant cu o acțiune antireformistă. Insurgenții erau preocupați de autoguvernare, de păstrarea legii religioase islamice și de dreptul cutumiar albanez, nu doreau să plătească impozite, nu tolerau funcționarii străini și nu doreau să trimită recruți în provinciile arabe ale imperiului.

Plângerile legate de lipsa politicii economice și de infrastructură a imperiului au venit abia târziu. În conflict s-au ciocnit două înțelegeri ale stăpânirii: ideea premodernă a guvernării indirecte și a zonelor de autoguvernare îndepărtate de stat și dreptul Imperiului Otoman la aplicarea la nivel național a controlului de stat și monopolul statului asupra violenței. Imperiul Otoman a dorit, de asemenea, să suprime mișcările autonome ale albanezilor sunniți, care, ca musulmani similari kurzilor și arabilor musulmani din imperiul asiatic, din perspectiva guvernului otoman, trebuiau să sprijine puterea în scădere a imperiului în Balcani, nu să pună în pericol stăpânirea aici. Răscoalele albaneze și reacția inconsecventă a imperiului au slăbit partea otomană la nivelul din 1912: după represiuni (1909 Cavit Pașa, 1862–1932, 1910 Șevket Turgut Pașa, 1857–1924) au urmat plățile compensatorii. În 1911, sultanul Mehmed V a apărut personal pe Câmpia Mierlei și a invocat solidaritatea panislamică. Represiunea otomană i-a determinat pe rebelii albanezi din nord-vest să caute ajutor din partea Regatului Muntenegru. În primăvara anului 1912, notabilii albanezi Hasan Prishtina (1873–1933), Bajram

Harta 3

Curri (1862–1925) și Isa Boletini (1864–1916) au condus o altă răscoală mare, în scopul creării unei Albanii autonome în Imperiul Otoman. Aceasta ar fi schimbat decisiv echilibrul de putere în Balcani și ar fi anihilat planurile de expansiune ale statelor balcanice. Austro-Ungaria ar fi fost consolidată din privința Marilor Puteri. În august și septembrie 1912, activiștii est-albanezi au fost la un pas de obiectivul lor. Această evoluție a accelerat negocierile de alianță ale țărilor balcanice Bulgaria, Serbia, Grecia și Muntenegru și a declanșat atacul lor asupra Imperiului Otoman: o Albanie autonomă susținută de Austria, de la Adriatica până la granițele Serbiei și Bulgariei, ar fi separat ca o barieră statele balcanice. Rusia și Austro-Ungaria au recunoscut prea târziu pericolul războiului și au încercat să convingă Imperiul Otoman să se reformeze. Micul Muntenegru a inițiat atacul la 9 octombrie 1912. În 12 octombrie, celelalte trei țări au refuzat să accepte o mediere ruso-austriacă.

Primul Război Balcanic – izbucnirea lui și războiul-fulger

Statele aliate din Balcani au mobilizat în jur de 800.000 de oameni între 30 septembrie și 15 octombrie 1912. Cu excepția Muntenegrului, toate țările investiseră puternic în armatele lor în anii precedenți, iar Grecia investise și în flotă. Corpurile de ofițeri frecventaseră în mare parte academiile militare europene. Bulgaria avea cele mai recente puști Mannlicher, Bulgaria și Serbia – cele mai recente mitraliere germane, cele două țări și Grecia aveau și tunuri franceze. Cele trei armate au folosit de asemenea pentru prima dată avioane, micile forțe aeriene crescând rapid pe măsură ce războiul a progresat. Marșul spre front a fost efectuat pe calea ferată. În schimb, armata otomană din Balcani avea în jur de 290.000 de oameni în forțele permanente și rezerviști sub arme, din 1909 inclusiv creștini. Trupele de linie aveau echipament german, în timp ce rezerviștii aveau puști britanice învechite. Rețeaua feroviară otomană era slabă, mica forță aeriană nu era pregătită pentru operațiuni, flota era parțial modernizată, dar dispersată spațial. Armatele aliaților s-au confruntat cu diferite provocări. Bulgaria a atacat Tracia Otomană, teritoriul din fața Istanbulului, apărat cu hotărâre de otomani. Serbia și Muntenegru depășeau numeric cu mult armata otomană din Macedonia, la fel și Grecia, care a atacat din Tesalia spre Salonic.

Mobilizarea otomană a întâmpinat rezistența populației creștine. Mulți soldați creștini au dezertat, funcționarii creștini ai căilor ferate au sabotat avansul otoman, grupări creștine au întreprins atacuri. Imperiul Otoman a plătit prețul pentru secole de discriminare și pentru incapacitatea sa de reformă; creștinii nu prea aveau motive să lupte pentru un imperiu în care erau cetățeni de clasa a doua.

Primul Război Balcanic este împărțit în două faze: un război-fulger în toamna anului 1912 și o încercare otomană de contraatac în primăvara anului 1913. Armatele balcanice au obținut în puține săptămâni succese care au determinat prăbușirea stăpânirii otomane în Balcani. Soldații erau motivați și de propaganda ideii de răzbunare asupra foștilor stăpâni. Infanteria bulgară, în special, a luptat cu o asemenea fervoare în atacurile cu baionetă, încât comparațiile contemporane s-au referit la puterea de sacrificiu a japonezilor, care provocase senzație la nivel mondial în Războiul Ruso–Japonez din 1905. S-a ajuns la cele mai sângeroase bătălii din Europa de la Războiul Franco–Prusac din 1870–1871. În 22–24 octombrie 1912, bulgarii au reușit să spargă frontul la Kırklareli, acțiune urmată de bătălia de la Lüleburgaz-Pınarhisar (29–31 octombrie

1912), în care armatele bulgară și otomană au pierdut aproximativ 20.000 de oameni fiecare. Artileria bulgară superioară a jucat rolul decisiv în ambele cazuri. Armata otomană a trebuit să se retragă pe linia puternic fortificată Çatalca, care proteja Istanbulul. În același timp, trupele bulgare au avansat spre sud, au cucerit orășelele Smolyan și Nevrokop din Rodopi (26–30 octombrie 1912) și au pătruns pe la Drama în teritoriul macedonean. Armata bulgară a asediat cea mai mare cetate otomană din Tracia, Edirne. În exuberanța entuziasmului național, Istanbulul părea accesibil. De teama unor pogromuri musulmane împotriva populației creștine, cele șase mari puteri, precum și Spania, Olanda și România au plasat o flotă în fața capitalei otomane și au debarcat trupe de protecție în 18 noiembrie. Istanbulul ajunsese efectiv sub control internațional. La sfârșitul lui noiembrie 1912, încercarea bulgară de spargere a liniei Çatalca a eșuat; epidemiile și artileria otomană mai puternică din apropierea capitalei explică eșecul, care a însemnat un moment de cotitură în război. Cu toate acestea, Bulgaria cucerise cea mai mare parte a Traciei, Munții Rodopi și estul Macedoniei, și trimisese un contingent de trupe la Salonic.

Așa cum era de așteptat, acolo s-au ciocnit interesele bulgare și grecești. Grecia a trebuit să depășească trupele otomane relativ slabe în avansul său spre nord. Trupele grecești, favorizate de victoriile sârbe și bulgare, au ajuns rapid în marea câmpie a Macedoniei de Sud, unde, la Jannitsá, și-au forțat drumul către Salonic în lupte violente împotriva unităților otomane (1–2 noiembrie 1912). La 8 noiembrie 1912 armata greacă a intrat în Salonic, cu câteva ore înainte de sosirea grupărilor bulgare. Au urmat apoi incursiunile la nord și nord-vest (Florina, 20 noiembrie, Korça în decembrie 1912). Pe mare, Grecia a cucerit insulele din nordul Mării Egee, Tenedos, Lemnos, Thassos, Imbros, Samothrace și marile insule din estul Mării Egee, Lesbos și Chios (până în 3 ianuarie 1913).

La rândul său, armata sârbă a înaintat spre sud de-a lungul văii Morava-Vardar și a învins armata otomană în apropiere de Kumanovo, care urma să protejeze Skopje, alături de Salonic cel mai important oraș din Balcanii otomani centrali (24 octombrie 1912). La 26 octombrie 1912, sârbii au intrat în Skopje și au avansat mai spre sud în zona disputată în cadrul negocierilor sârbo–bulgare. Dar, întrucât Bulgaria se temea că Grecia va fi un concurent mai periculos în lupta pentru Macedonia, guvernul bulgar a acceptat un avans sârb către Veles, Prilep și mai departe către capitala provinciei otomane, Monastir/Bitola, pe care armata sârbă a ocupat-o după câteva zile de rezistență otomană, la 19

noiembrie 1912. Serbia controla astfel zona Vardar-Macedonia între Skopje, Ohrid și Monastir, în consecință, zone pe care Bulgaria le revendicase expres. Cu toate acestea, guvernul de la Sofia a sperat că după încheierea războiului va fi mai ușor să negocieze cu Serbia asupra acestor zone care au fost disputate ani de zile între grupuri bulgare și grecești, decât cu Grecia.

Serbia a trimis de asemenea trupe în sud-vest, în nordul Albaniei și Adriatica. Acolo, mica (33.000 de oameni) și înapoiata din punct de vedere tactic armată muntenegreană nu a putut cuceri fortăreața Scutari, din nordul Albaniei. Serbia a acordat ajutor armat și a ajuns la Marea Adriatică la Lezha (20 noiembrie 1912). Astfel, Serbia a dobândit mult râvnitul acces la mare. Muntenegrenii au acționat cu mai mult succes în sangeacul Novi Pazar, a cărui jumătate vestică a căzut în mâinile Muntenegrului, și în Kosovo, unde muntenegrenii au avansat în Gjakova și Peja. Jumătatea estică a sangeacului și cea mai mare parte din Kosovo au revenit Serbiei, ale cărei trupe abia dacă au întâlnit rezistență organizată pe Câmpia Mierlei.[3]

Amenințarea unui război european și intervenția sistemului de putere european

Astfel s-a terminat prima fază a războiului. Otomanii mai aveau cetățile Scutari în nordul Albaniei, Ioannina în Epirus și Edirne în Tracia. Cu excepția Traciei și a celor două cuiburi de rezistență din sud-vestul Balcanilor, stăpânirea otomană se prăbușise. Frontul otoman s-a prăbușit rapid în zonele de locuire albaneze din Kosovo și Macedonia, deoarece luptătorii albanezi se organizaseră în unități neregulate și refuzaseră să slujească în armata otomană. Conducători politici albanezi (precum Hasan Prishtina sau Bajram Curri) au fost luați prizonieri de către sârbi. Trupele sârbe, muntenegrene și grecești au înaintat dinspre nord și sud și către teritoriul cu locuire albaneză compactă. Doar anumite părți ale coastei Adriatice nu fuseseră încă cucerite.

În portul sudic albanez Vlora, la 28 noiembrie 1912, o adunare a notabililor, în mare parte susținută și organizată de Austro-Ungaria, a proclamat un stat albanez independent. Forța declanșatoare a fost Ismail Qemali (1844–1919), un politician care se ocupa de ani buni de campanii pentru cauza albaneză, și care servise mai multor puteri. Tânărul stat nu avea nici un teritoriu mai mare (Grecia ocupase insula Sazan din fața Vlorei la 27 noiembrie 1912) și nici un aparat de stat. Proclamarea lui fusese un act de disperare. Austro-Ungaria și Italia stăteau în spatele său, deoarece doreau să împiedice o divizare completă a zonei de locuire

albaneză între cele trei state balcanice. Viena și Roma concurau însă și ele în sud-vestul Balcanilor. În urma proclamării, divizarea nu mai era o opțiune.

Crearea unui stat albanez a devenit o problemă europeană. Pentru monarhia dunăreană a însemnat mai mult – un test suprem pentru statutul său de mare putere. Statul albanez a devenit un obiect de prestigiu pentru Viena, care dorea să-și demonstreze capacitatea de a modela politica în singura zonă de acțiune rămasă, Balcanii. Muntenegru și Serbia au contestat monarhia. Având în vedere schimbarea radicală a echilibrului de forțe, Marile Puteri, care nu au luat nici o inițiativă de la începutul lunii octombrie 1912, au devenit acum active. Aceasta, deoarece Austro-Ungaria, a cărei poziție în Balcani fusese zguduită, și-a mobilizat armata împotriva Serbiei și Rusiei. Faptul că Serbia s-a înstăpânit pe Adriatica era inacceptabil pentru monarhia dunăreană. Serbia și Muntenegru, la rândul lor, au fost surprinse de pasivitatea Vienei în primele săptămâni de război și au încercat acum să-și atingă obiective maxime. În Kosovo, a cărui parte nord-vestică a fost reorganizată în jurul Pejei și Gjakovei ca Noul Muntenegru, Muntenegru i-a obligat pe cale violentă pe catolicii albanezi subordonați *Kultusprotektorat*, protectoratului religios cezaro-crăiesc, precum și pe musulmani, să se converteasca la ortodoxie. Persecuția albanezilor în partea ocupată de sârbi din Kosovo, umilirea diplomaților austro-ungari și ocuparea orașului nordic albanez Scutari de către Muntenegru (22 aprilie 1913, după trădarea notabilului albanez Esad Pasha Toptani, 1863–1920) au pus Austro-Ungaria sub presiune. Comandamentul armatei austriece a recomandat un atac asupra Serbiei, ceea ce urma să pună capăt iredentismului sârb împotriva Austro-Ungariei, care devenise evident din 1908.

Negocierile de pace au avut loc la Londra, sub egida Marii Britanii, în iarna anului 1912–13, pentru a mai domoli focarul crizei din Balcani. Acestea sunt cu atât mai remarcabile cu cât mecanismele de gestionare a crizelor ale Marilor Puteri europene încă au funcționat de această dată, dar, un an mai târziu, când a izbucnit Primul Război Mondial, au eșuat. La Conferința de la Londra (din 16 decembrie 1912), primele fisuri în alianța statelor balcanice erau deja evidente. Bulgaria, care trebuise să suporte cele mai grele campanii militare, s-a temut că Macedonia, pe care o dorise de multă vreme, va fi pierdută în favoarea Serbiei și Greciei. Prin urmare, la 3 decembrie 1912, a încheiat un armistițiu cu Imperiul Otoman. Un nou acord între Sofia și Istanbul a eșuat, din cauza revendicării bulgarilor pentru Edirne – orașul ar fi trebuit să funcționeze ca

o compensație față de pierderea de teritoriu din Macedonia. Grecia nu s-a alăturat armistițiului, ci a asediat cetatea otomană Ioannina și a învins la 16–17 decembrie 1912 flota otomană la Dardanele. În timp ce Marile Puteri exercitau presiune asupra Imperiului Otoman, ofițeri ai Junilor Turci, indignați de cedarea iminentă a teritoriilor din Tracia, au ajuns la putere printr-un puci, sub conducerea lui Enver (1881–1922) și Talaat (1874–1921) – ambii responsabili puțin mai târziu pentru genocidul armenilor din 1915 –, asasinându-l pe ministrul de război otoman. Asta a însemnat reluarea războiului. Conferința de la Londra și, astfel, concertul Marilor Puteri au obținut totuși câteva succese. Serbia a trebuit să se retragă de la Adriatica sub presiunea tuturor puterilor. A fost sprijinită însă de Rusia în chestiunea granițelor statului albanez. De asemenea, Austro-Ungaria dorea să alipească statului albanez și vestul majoritar albanez din Kosovo (cu Prizren, Peja și Gjakova), precum și Dibra și Ohrid. Cu toate acestea, în lungile negocieri între Austro-Ungaria și Rusia, granița albaneză s-a mutat tot mai spre vest. În cele din urmă, aproximativ jumătate dintre albanezi au rămas în afara statului albanez recent proclamat, una dintre cele mai mari „ipoteci" din istoria balcanică din secolul XX. Chestiunea kosovară s-a născut odată cu granița trasată de acțiunile Rusiei și, în plan secund, ale aliatei sale, Franța.[4]

A doua etapă a războiului și pacea de la Londra

Soluția finală a celorlalte probleme teritoriale s-a realizat prin mijloace militare. Otomanii au inaugurat a doua fază a Primului Război Balcanic. Bulgaria a respins un contraatac otoman în Tracia, otomanii suferind pierderi mari (în jur de 24.000 de oameni) (8 februarie 1913). În timp ce bulgarii trebuiau să îndure principalul șoc otoman, aliații săi au obținut câștiguri teritoriale decisive. La 5 martie 1913, după un lung asediu, Ioannina a căzut în mâinile Greciei. Trupele grecești au cucerit apoi, tot în martie, orașele din sudul Albaniei, Gjirokastra și Tepelena, adică zona pe care Grecia a revendicat-o drept Epirul de Nord. Mai departe spre nord, trupele sârbe au înaintat spre sudul Albaniei centrale (12 aprilie 1913, ocuparea orașului Berat) și au limitat tânărul stat albanez la teritoriul orașului Vlora.

La 26 martie 1913, trupele bulgare și sârbe au luat cu asalt puternica apărare de la Edirne, la celălalt capăt al Peninsulei Balcanice. Imperiul Otoman a reacționat, încheind la 15 aprilie 1913 un armistițiu în Tracia. În cele din urmă, după un asediu lung și dur, trupele Muntenegrului au intrat în înfometatul Scutari (24 aprilie 1913), în ciuda opoziției marilor puteri, care la 28 martie 1913 ceruseră Muntenegrului să se retragă,

printr-o notă colectivă. Sub spectrul unei amenințări de război austro-ungare, Marile Puteri, care au acționat din nou colectiv pentru a evita o criză europeană, au concentrat nave de război în largul coastei micului stat. În mai 1913, Muntenegru a cedat presiunii internaționale și a eliberat din nou Scutari.

Imperiul Otoman pierduse începând din octombrie 1912 Skopje, Scutari, Ioannina, Monastir, Salonic și Edirne, adică fortărețele importante din Balcani, și s-a văzut limitat la o Tracie rămasă la est de linia Çatalca. Dacă disputele dintre statele balcanice și imperiu păreau acum soluționate, deveneau evidente conflictele dintre aliați. Bulgaria s-a văzut înșelată de Grecia și Serbia în ceea ce privește Macedonia. Guvernul de la Sofia solicita portul Salonic. Pe plan european, și-a extins contactele spre Berlin și Viena, ceea ce l-a costat simpatia rusă, dar a indicat o schimbare fundamentală a cursului în politica externă – deoarece Rusia a împărțit sprijinul către statele rivale sud-slave, Bulgaria și Serbia. Cu toate acestea, Serbia și-a schimbat poziția cu privire la chestiunea Macedoniei: a văzut în câștigurile sale teritoriale de pe Valea Vardarului, pe care Bulgaria le-a permis ca măsură provizorie, compensarea accesului pierdut la Adriatica în Albania, și a acuzat Bulgaria că nu ar fi acordat nici un ajutor Serbiei în chestiunea politică din Albania pentru a contracara presiunea austro-ungară. Serbia a făcut referire și la sprijinul său militar acordat Bulgariei în cucerirea orașului Edirne. Deja în ianuarie 1913, Serbia și Grecia s-au apropiat, pentru a se proteja reciproc împotriva Bulgariei. La 25 mai 1913 au format o alianță. Rusia s-a oferit să acționeze ca mediator. Serbia dorea o conferință a puterilor și a celor patru aliați balcanici. Sub presiunea Marilor Puteri, Primul Război Balcanic s-a încheiat la 30 mai 1913 cu Pacea de la Londra. Imperiul Otoman a păstrat din provinciile sale europene doar Tracia Orientală, la est de linia Enez-Midye (acum, Kıyıköy). Problemele dintre aliați au rămas nesoluționate.

Al Doilea Război Balcanic și pacea de la București

La începutul lunii iunie 1913 au eșuat ultimele încercări bilaterale de compensare între Bulgaria și Serbia. Medierea rusă s-a lovit de lipsa de reacție a Sofiei. Bulgaria a jucat totul pe o singură carte și a mobilizat 600.000 de soldați. Fără să consulte guvernul, comandamentul bulgar a lansat atacul asupra Serbiei la 30 iunie 1913. Acest lucru arată ce rol hotărâtor avea armata asupra politicii în Bulgaria. În 5–6 iulie 1913, Grecia și Serbia au declarat război Bulgariei. Atacatorul s-a prăbușit rapid. Muntenegru s-a grăbit să ajute Serbia. La 8 iulie bulgarii au fost

învinși de sârbi pe râul Bregalnica (cu pierderi enorme de ambele părți, în total aproximativ 36.000 de oameni). Încă din 4 iulie 1913, o armată bulgară fusese învinsă în fața Salonicului de o armată greacă de aproximativ trei ori mai puternică (Bătălia de la Kukuš/Kilkis). Bulgarii au evacuat sudul Macedoniei, în timp ce trupele grecești înaintau în Rodopi și în Tracia Occidentală. La 3 iulie 1913, România și-a mobilizat trupele, care, fără a întâmpina rezistență – Bulgaria își trimisese trupele pe celelalte fronturi și lăsase hotarul Dunării neapărat – la 14–15 iulie au trecut la jefuirea și atacarea civililor din Sofia, împingând frontul spre sud-est și ocupând Dobrogea de Sud. Imperiul Otoman a lansat ofensiva la 12 iulie 1913 și a capturat Edirne la 23 iulie 1913. Armata otomană a continuat să avanseze pe teritoriul principal al Bulgariei prin Tracia otomană, eliberată de trupele bulgare până în 1912. Nu a ajutat prea mult Bulgaria faptul ca avansul grec în valea Strumei a fost oprit. Patru armate inamice erau în țară. Bulgaria a capitulat.

De data aceasta, pacea s-a făcut rapid, mai ales că echilibrul de putere era clar. Negocierile au avut loc la București, capitala țării care se alăturase recent alianței balcanice. România nu intervenise în Primul Război Balcanic. Aceasta ceruse compensații teritoriale în Bulgaria, mai exact Cadrilaterul, Dobrogea de Sud, care fusese mult timp zonă disputată între cele două țări, deși acolo nu erau aproape deloc români, ci mai ales turci, tătari și bulgari. Bulgaria refuzase și, la o conferință convocată de cele șase Mari Puteri la Sankt-Petersburg (încheiată la 8 mai 1913), a acceptat doar să facă corecții minime la frontiera de pe Dunăre. Drept urmare, România s-a apropiat de Grecia și Serbia. În cadrul negocierilor de pace de la București cu Bulgaria, a fost prima putere care și-a atins obiectivul, și anume Dobrogea la nord de linia Tutrakan-Balcic a revenit României.

În cadrul negocierilor cu Grecia și Serbia, Bulgaria a primit sprijinul Rusiei și Austro-Ungariei, ambele dorind să-și consolideze clientul pe care îl aveau de multă vreme și în viitor. Franța și Germania au sprijinit Grecia. De data aceasta, Marile Puteri nu s-au grupat pe liniile Triplei Alianțe și a Antantei. Austro-Ungaria și Rusia au reușit să obțină dreptul Bulgariei de a-și păstra câștigurile din Munții Rodopi și accesul la Marea Egee în Tracia Occidentală (Dedeağaç/Alexandrupolis), precum și o mică parte din regiunea Macedoniei din Munții Pirin (valea superioară a Strumei). Monarhia dunăreană a acordat sprijin deplin Bulgariei: față de Serbia mult extinsă, care se afla în siajul rusesc, și față de România, care se îndepărtase de Tripla Alianță și devenise mediator politic regional, țara învinsă a obținut și mai mare importanță strategică, din punctul de vedere al puterilor europene. De asemenea, s-a deschis posibilitatea interacțiunii cu elementul albanez susținut de Viena și cu cel de-al doilea

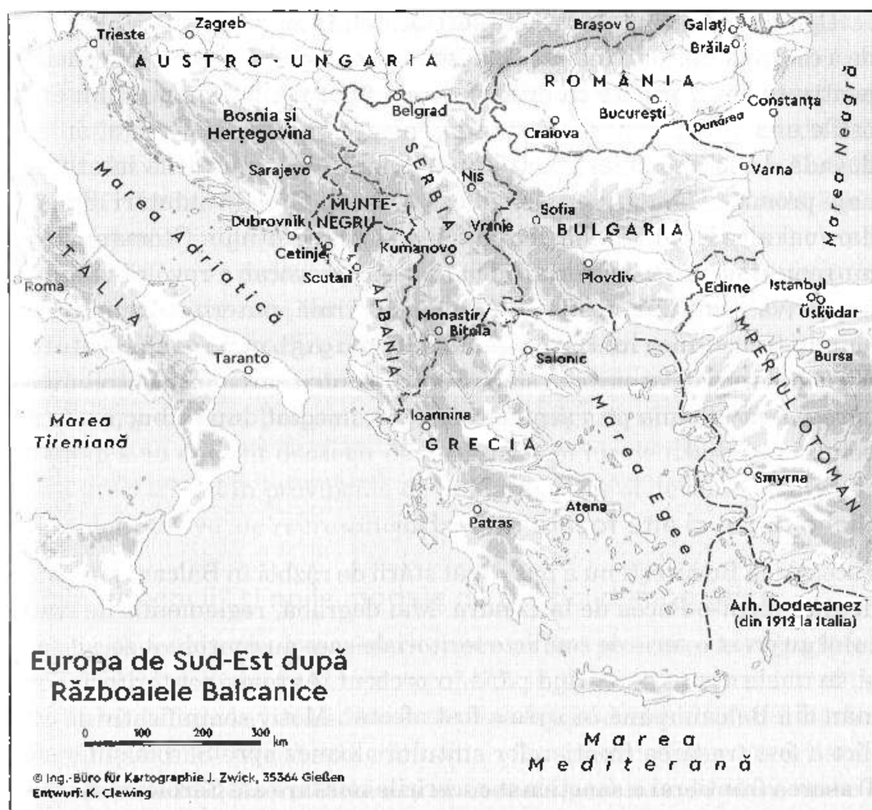
perdant major al războaielor balcanice, Imperiul Otoman. Rusia, pe de altă parte, a trebuit să țină cont de interesele bulgare și sârbe, dar, în mod evident, nu le-a putut satisface pe amândouă în același timp. La 10 august 1913 s-a încheiat Pacea de la București. Vardar-Macedonia a revenit Serbiei; sudul Macedoniei cu Salonic, Halkidiki, Drama și portul revendicat Kavala, Greciei. Germania a fost în spatele acestei ultime decizii, sperând să atragă Grecia de partea sa. Trasarea frontierei bulgaro-otomane în Tracia s-a dovedit dificilă și nu a fost reglementată până la 29 septembrie 1913, prin Tratatul de la Istanbul.

Crearea statului albanez

Ultima chestiune nesoluționată a vizat granițele statului albanez. Înființarea celui mai tânăr stat din Balcani și, în special, stabilirea granițelor sale a devenit o chestiune internațională care a fost preluată de Marile Puteri în 1913 (și de Liga Națiunilor începând cu 1920). Scutari a fost administrat de o comisie internațională a Marilor Puteri. O motivație majoră a fost și intervenția umanitară de criză – în acest sens este un model pentru acțiunile multilaterale comparabile de la sfârșitul secolului XX și începutul secolului XXI. Construcția statală, mai precis administrația civilă și financiară, urma a fi supravegheată de reprezentanții Marilor Puteri timp de un deceniu, iar un contingent de jandarmerie olandez urma să asigure, de asemenea, securitatea internă. Cele două puteri cele mai interesate de Albania și responsabile de trasarea frontierei în teren au fost Austro-Ungaria în nord spre Muntenegru și Serbia, respectiv Italia în sud, spre Grecia. Întrebarea despre cine ar trebui să devină prinț al Albaniei a adus în prim-plan un număr mare de aventurieri. Puterile au fost de acord asupra prințului german Wilhelm de Wied (1876–1945). Ca Grecia, Bulgaria și România anterior, și Albania urma să fie integrată în concertul de state europene printr-o familie nobiliară germană.

Wilhelm de Wied a fost o soluție de compromis, deoarece candidații austrieci, italieni sau otomani au ieșit din discuție din cauza intereselor puterilor respective. De Wied a fost ales și datorită confesiunii sale protestante, deoarece aceasta a fost cea mai bună modalitate de a ține cont de sensibilitățile religioase reciproce ale albanezilor musulmani, ortodocși și catolici. Prințul a sosit pe pământ albanez abia la 7 martie 1914.

Înainte de aceasta, fusese dat un ultimatum austro-ungar către Serbia (și Muntenegru) pentru a treia oară de la începutul războiului. La 18 octombrie 1913, monarhia dunăreană a cerut Serbiei să-și retragă trupele de pe teritoriul statului albanez. În acest conflict reînnoit austro–sârb,

Harta 4

faliile dintre Antantă și Tripla Alianță au devenit mai evidente decât în fazele anterioare ale crizei balcanice. În cadrul Triplei Alianțe, tensiunile dintre monarhia dunăreană și Italia s-au intensificat, ambele luptând pentru controlul Adriaticii de sud. În acest context, Italia și Grecia au căzut de acord. Când granițele albaneze au fost stabilite definitiv prin Protocolul de la Florența (19 decembrie 1913), trupele grecești erau încă în țară. Pentru a nu fi făcută direct responsabilă de Marile Puteri pentru tulburarea păcii, Grecia a recurs la mijloacele unei acțiuni parastatale utilizate de multe țări balcanice în caz de presiune internațională: voluntari controlați de la Atena au proclamat în sudul Albaniei un stat autonom al Epirului de Nord (29 februarie 1914). Slăbita Albanie a fost de acord cu autonomia regiunii în Protocolul de la Corfu (mai 1914). Dar, după începerea Primului Război Mondial, regiunea a fost ocupată de Grecia și anexată în 1915.

Domnia prințului de Wied a fost ultima încercare a Marilor Puteri de a controla Balcanii înainte de a izbucni conflictul mondial. Contrastele acutizate pot fi privite ca printr-o lupă: Austro-Ungaria și Italia erau ostile una alteia. Puterile Antantei, în special Rusia și Franța, au dat dovadă de solidaritate. Prințul nu a primit împrumuturile internaționale promise. Jandarmeria olandeză a eșuat. Grecii voluntari din sud, dar mai ales Esad Pascha Toptani, s-au opus prințului. Otomanii, care nu renunțaseră la periferia Adriaticii, au provocat o revoltă islamică împotriva prințului creștin în Albania centrală, puternic dominată de sunniți (rebeliunea lui Haxhi Qamili [1876–1915], mai 1914). Prințul de Wied, care era de asemenea slab pregătit pentru sarcina sa, a trebuit să părăsească Albania pe 3 septembrie 1914, imediat după izbucnirea războiului mondial.

Nici o pace, ci alte focare de război

Pacea de la București nu a pus capăt stării de război în Balcani mai mult decât a făcut-o Pacea de la Londra. Mai degrabă, reglementările tratatului au creat o serie de conflicte teritoriale care au continuat zeci de ani și, în unele cazuri, se extind până în prezent. Aproape tot teritoriul otoman din Balcani până în 1912 a fost afectat. Motiv semnificativ de conflict a fost trasarea frontierelor statului albanez spre Serbia și Grecia. Trasarea frontierei a sancționat cuceririle militare ale Serbiei în Kosovo și Macedonia. Zone de locuire compact albaneze din vestul regiunii Kosovo și zonele puternic locuite de albanezi din estul regiunii Kosovo și din vestul și nordul Macedoniei au reprezentat de mult obiectul unui conflict etnic.

În sud, demarcația greco-albaneză din Epir a dus la un proces de formare a identității naționale, creat sub presiune externă. În special în cadrul comunității ortodoxe multilingve (albaneză, greacă, aromână), Epirul era o zonă complexă din punct de vedere lingvistic și religios. Grecia a continuat să revendice sudul Albaniei (Epirul de Nord în terminologia greacă) până la sfârșitul secolului XX. Odată cu anexarea zonelor Kosovo și Vardar-Macedonia, Serbia și-a extins teritoriul până la sud, dar aceste regiuni nu aveau decât o minoritate sârbă (nici măcar 30% din populația din Kosovo). În cazul Kosovo până în 1966 și în cazul Macedoniei până în cel de-al Doilea Război Mondial, politicile Belgradului bazate pe reprimare au acumulat mari resurse statale (armată, jandarmerie, servicii secrete) care au distrus orice perspectivă de serbizare, chiar și pentru populația ortodoxă slavă din Macedonia. Populația din

Albania, care a fost clasificată ca ostilă statului, a opus în mod repetat rezistență violentă în fața dominației sârbe.

Bulgaria nu a acceptat pacea de la București, care și-a menținut pretențiile asupra întregii regiuni a Macedoniei. Activiștii macedo-bulgari au dezvoltat ideea iredentistă a unei Macedonii tripartite, care există și astăzi: Vardar-Macedonia sârbă, Macedonia greacă de la Marea Egee și Macedonia bulgară din Munții Pirin. De asemenea, Bulgaria nu a acceptat anexarea românească a Cadrilaterului. Conflictul bulgaro–turc din Tracia a putut fi cel mai bine soluționat. Grecia, la fel ca Serbia, și-a dublat aproape teritoriul, dar a preluat și teritorii mari în care grecii reprezentau doar o minoritate. Frontiera cu Albania a rămas o problemă deschisă, granița cu Bulgaria era la fel de nesigură; relațiile cu Imperiul Otoman s-au dovedit deosebit de încordate, în jur de un milion de ortodocși greci trăind în provinciile de la Marea Egee și devenind ținta persecuțiilor masive ale represaliilor.[5]

„Noile provincii" și noile modele de politici demografice

Provinciile cedate de Imperiul Otoman au fost anexate de câștigători. De obicei, și-au transferat acolo propriile reglementări administrative. Controlul de facto în perioada scurtă până la izbucnirea Primului Război Mondial s-a aflat în mâinile militarilor. Contrastul dintre autoritățile civile și cele militare marchează și această preluare de către statele balcanice. În cazul zonelor din Kosovo și Macedonia anexate de Serbia și Muntenegru, s-a remarcat tratarea aspră a unor grupuri mari ale populației: Muntenegru, după cum s-a arătat, a intervenit până când a cedat protestelor internaționale față de mijloacele de convertire forțată la ortodoxie atât a musulmanilor, cât și a catolicilor albanezi. Autoritățile sârbe și muntenegrene s-au caracterizat prin corupție și abuz de putere și nu a existat un personal instruit. Incertitudinea generală și rezistența marilor părți ale populației au descurajat oficialii calificați. Pe lângă militarii adesea brutali, au existat și aventurieri și criminali care s-au îmbogățit în posturi administrative.

Grupurile paramilitare asociate care au jucat un rol important în război au format adesea coloana vertebrală a administrației. Același lucru a fost valabil și pentru administrația bulgară, în special în Tracia. Paramilitarii bulgari și turci s-au adunat acolo pentru a se pregăti pentru revanșa împotriva statelor învingătoare. Administrația regulată nu s-a putut consolida niciodată în aceste condiții. În munții Rodopi, puternic populați de musulmani, armata, biserica și paramilitarii din Bulgaria

au apelat, de asemenea, la convertirea forțată a musulmanilor vorbitori de bulgară (pomaci), care a fost inversată ulterior, după înfrângerea bulgarilor în cel de-al Doilea Război Balcanic. Și din considerație pentru politica externă față de Imperiul Otoman, care împreună cu Bulgaria aspira să revizuiască ordinea stabilită, Sofia a căutat o înțelegere cu populația musulmană de limbă bulgară și turcă din sud și le-a garantat libertatea de credință și egalitatea juridică. Expulzările în masă sau chiar relocările în masă ale pomacilor nu au mai intrat în discuție. În Bulgaria și Serbia, musulmanii slavi au fost considerați (potențiali) membri ai națiunilor titulare, spre deosebire de musulmanii non-slavi (albanezi, turci). În consecință, au fost tratați diferit.

Perioada dintre vara anului 1913 și prăbușirea Serbiei în toamna anului 1915 a fost foarte scurtă, jumătate din timp s-a petrecut în Primul Război Mondial. Durabilitatea măsurilor sârbe, precum trimiterea coloniștilor în noile zone din sud, a fost în consecință slabă. O parte substanțială a populației creștine din Vardar-Macedonia sârbă s-a orientat spre Bulgaria. În zona de frontieră a Bulgariei cu Serbia, au existat zeci de mii de refugiați din Macedonia care doreau să se întoarcă și optau pentru guvernarea bulgară. Aproximativ 120.000 de oameni fugiseră în Bulgaria din 1913. Autoritățile și paramilitarii sârbi au acționat foarte sever împotriva profesorilor din școlile bulgare și clericilor Bisericii Ortodoxe Bulgare (exarhatul). Atât școli, cât și biserici fuseseră deja închise imediat după avansul sârbilor în 1912.

Autoritățile sârbe nu au urmărit o politică coerentă față de musulmanii non-slavi din Kosovo și Macedonia. Mulți turci și albanezi voiau să emigreze în Imperiul Otoman. Au existat întrebări legate de proprietate, dar și probleme pe termen scurt, precum întreținerea producției agricole. Conform statisticilor turcești, aproximativ 400.000 de musulmani au părăsit foștii Balcani otomani până la izbucnirea Primului Război Mondial, de obicei ca urmare a violenței deschise sau structurale din partea noilor conducători naționali. Modelul schimbului (presupus) voluntar de populație este deosebit de important pentru istoria Europei în secolul XX. Acesta a fost prevăzut pentru prima dată în tratatele internaționale ca instrument de dezamorsare a conflictelor în contextul războaielor balcanice.

O omogenizare etnică a statului național trebuia realizată prin relocarea părților indezirabile ale populației. În acest sens, Imperiul Otoman și Bulgaria au încheiat un protocol suplimentar la acordul lor (din 29 septembrie 1913), iar Grecia a ajuns și la o înțelegere cu Imperiul Otoman (5 iulie 1914). Comisiile locale au fost responsabile de implementarea tehnică (determinarea relocărilor, problema proprietă-

(ilor). Primul Război Mondial nu a împiedicat punerea în aplicare a acestor planuri, ci doar le-a amânat – în realitate, au fost amânate cu cinci ani.

Violența și alungarea nu au afectat doar populația musulmană. În Imperiul Otoman, presiunea a crescut asupra populației grecești și armenești – aproximativ 150.000 de greci au fost strămutați forțat din Tracia de Est otomană, iar câteva zeci de mii de greci din Asia Mică au fost deportați în interiorul Anatoliei. În timp ce statele balcanice nu au întreprins deportări bine organizate și expulzări pe scară largă înainte de 1914, au existat indicii că Imperiul Otoman va fi mai radical. Calea către genocidul armean și anihilarea extensivă a creștinismului anatolian fusese trasată. Oricât de reprobabilă a fost violența împotriva musulmanilor din Balcani, Islamul nu a dispărut în noile state: Serbia, Grecia și Bulgaria au preluat mari populații musulmane. Existența religiei musulmane în Balcanii de Sud până în zilele noastre se datorează și faptului că statele creștine balcanice, în ciuda tuturor politicilor lor represive, nu au fost atrase de genocid precum a făcut-o Imperiul Otoman în 1915 cu armenii creștini.[6]

Al Treilea Război Balcanic

Puterile victorioase Serbia, Grecia, Muntenegru și România au format o alianță nu foarte stabilă pentru a păstra statu-quoul. Învinșii – Bulgaria, Imperiul Otoman și activiștii naționaliști din Albania – au fost înfrânți temporar și numai în războiul convențional. Conflictul a continuat, numai caracterul său s-a schimbat: dintr-un război obișnuit, înfrânții au revenit la tradițiile luptei între grupuri sub egida organizațiilor secrete, denumită uneori al Treilea Război Balcanic. Acest termen de cel de-al Treilea Război Balcanic poate fi găsit sub două forme în discuția de cercetare. În primul rând, este folosit pentru Primul Război Mondial. Se face referire la faptul că acest conflict major a apărut în Balcani și nu doar din cauza pretextului (uciderea moștenitorului tronului austro-ungar, Franz Ferdinand (1863–1914) la 28 iunie 1914 la Sarajevo de către extremiștii sârbi), ci în schimb și cauze mai profunde: opoziția austro-sârbă, exacerbată de concurența Rusiei cu monarhia dunăreană în regiune.

Termenul poate fi înțeles și altfel. Se referă la acele lupte neregulate între grupuri din zona albanezo-macedoneană, care au urmat tratatului de pace de la București (10 august 1913). Acestea au fost trecute cu vederea multă vreme. Logica era deja cunoscută. Actorii importanți au trecut de la politica oficială vizibilă la diplomația subterană și secretă,

în care organizațiile de stat și parastatale au acționat într-o zonă gri. Învinșii anilor 1912–1913 s-au reunit într-o alianță de interese, care era mai mult o uniune în vederea unui scop decât o cooperare de încredere. Acest lucru a fost inițial valabil pentru marea perdantă, Bulgaria. Înfrântă zdrobitor, dispunea în continuare de suficiente arme, dar mai ales în cadrul deja menționatei Organizații Revoluționare Interne din Macedonia și Odrin (adică Adrianopol/Edirne) (din 1905 IMORO/ORIMO), fondată în 1893 și redenumită în mod repetat, o organizație cu conexiuni regionale. Rețeaua de activiști și contacte bulgaro-macedonene, care au ajuns adânc în elita otomană și albaneză, a fost acum mobilizată. Partea bulgară și-a pus la dispoziție experiența în războaiele moderne între bande și a sprijinit în special pregătirile de răscoală ale albanezilor împotriva ocupației sârbe. În Imperiul Otoman, secțiuni importante ale elitei erau formate din musulmani balcanici care, după înfrângerea traumatizantă, tânjeau după răzbunare. Actorii politici bulgaro-macedoneni și albanezi au putut să se bazeze pe alianțe de interes mai vechi. În primăvara lui 1912, liderul kosovaro-albanez Hasan Priștina a cerut sprijinul forțelor prietene bulgare pentru a-și pregăti răscoala împotriva otomanilor. Pe cât s-au opus ambele părți Serbiei și Greciei, pe atât de puternică a fost neîncrederea lor una față de cealaltă, astfel că relația albanezo–bulgară a fost tulburată și de revendicările teritoriale concurente. Deja în prima jumătate a anului 1913, Bulgaria adusese în discuție o divizare a Albaniei. În orice caz, Sofia a revendicat zonele mixte din punct de vedere etnic de-a lungul noii frontiere albanezo-sârbe pentru statul bulgar (Ohrid, Struga, Dibra). Actorii politici bulgari au negociat în est și cu Imperiul Otoman – după cum s-a menționat, în Tracia bulgară s-a conturat un loc de adunare pentru grupări paramilitare.

În septembrie 1913 au izbucnit revolte în zona Ohrid și Dibra, precum și în Kosovo împotriva ocupației sârbe, care nu au fost spontane la nivel local, ci ar trebui văzute ca făcând parte dintr-o axă albanezo–bulgară, care, cu cunoștința guvernului bulgar (dar nu a celui austro-ungar), au fost susținute de ORIMO și de un comitet de răscoală albaneză. Un rol cheie l-a jucat Petăr Čaulev (1882–1924), un revoluționar macedo-bulgar de profesie și membru al Comitetului Central de trei membri al ORIMO. Diplomații bulgari din tânărul stat albanez au oferit sprijin discret. Dominația sârbă a fost zguduită pentru o perioadă scurtă de timp, dar apoi militarii și paramilitarii sârbi au acționat extrem de dur și au devastat zonele montane răsculate de-a lungul graniței cu Albania. Revolta a dus la negocierile care au avut loc în 1914 și 1915 în timpul Primului Război Mondial. Bulgaria și Serbia s-au luptat în cadrul unui război prin inter-

mediul albanezilor. Așa cum Bulgaria și-a folosit rețelele ORIMO pentru mobilizarea conducătorilor regionali albanezi (în turcă și albaneză – beii), Serbia a finanțat o facțiune favorabilă ei, livrând bani și arme conducătorului din centrul Albaniei, Esad Pascha Toptani, care, începând din 1912, subminase cu succes apărarea otomană, apoi sabotase tânărul stat albanez sub principele de Wied. Astfel că Esad nu i-a sprijinit pe insurgenții albanezi, care nu au primit ajutor nici de la guvernul albanez, care se pregătea de un conflict cu Esad.

În ajunul Primului Război Mondial, Balcanii nu erau deloc stabili. Perdanții, otomanii, bulgarii și albanezii, au văzut acordurile de pace doar ca o măsură provizorie. Revanșa era pregătită în subteran. Această situație a fost umbrită de opoziția marilor puteri, care s-a înăsprit pe fondul rezolvării crizei balcanice, în ciuda unor succese comune ocazionale (blocada navală de la Scutari, Pacea de la Londra), ceea ce a dat naștere speranței că acest concert al puterilor va putea face față crizei grave prin intermediul acțiunilor colective. Forțele moderatoare din ambele alianțe (Marea Britanie și Germania) aveau din ce în ce mai puțin puterea de a acționa într-o manieră echilibrată, sau în cazul german a crescut grija pentru cel mai important aliat, Austro-Ungaria. Pe plan politic, monarhia dunăreană a fost cel mai mare perdant. Prăbușirea Imperiului Otoman întărea, odată cu Serbia și România, acele țări în care forțele iredentiste revendicau suprafețe mari de la Adriatica la Bucovina. Serbia, în special, acum și-a îndreptat atenția către vest.[7]

Dimensiunea militară și demografică a războaielor balcanice

Războaiele balcanice au schimbat nu numai harta politică, ci și pe cea etnică. Statele balcanice au purtat un război ideologic, eliberarea și răzbunarea au fost motive esențiale. Enorma mobilizare a dus la integrarea națională, la o experiență comunitară națională ce a implicat sute de mii de soldați țărani. Soldații sârbi au înaintat în Kosovo pentru a răzbuna rușinea bătăliei de pe Câmpia Mierlei (1389) și înfrângerea Serbiei medievale în fața Imperiului Otoman. În Bulgaria, elita a visat să acapareze Constantinopolul, campanie în care țarul bulgar Simeon (893–927) eșuase. Disponibilitatea operațională și motivația ridicată a trupelor pot fi explicate pe fundalul acestei ideologizări. Războiul a contribuit, de asemenea, la omogenizarea etnică a armatei de partea otomană: fiindcă soldații creștini au dezertat, armata a devenit din nou complet musulmană și, din moment ce mulți albanezi musulmani au luptat pe cont propriu, armata otomană a devenit și din punct de vedere

etnic mai turcă. Rezistența otomană aprigă în Tracia a reușit datorită unui aport numeric turco-musulman al armatei. Otomanii au apărat de asemenea cu tenacitate marile fortificații balcanice.

Toate acestea s-au reflectat în cifrele pierderilor: Bulgaria a înregistrat o pierdere de 25% din soldații mobilizați în Primul Război Balcanic (14.000 de morți, 50.000 de răniți, 19.000 morți din cauza epidemiilor); pierderile din al Doilea și scurtul Război Balcanic au fost catastrofale (18.000 de morți, 60.000 de răniți, 15.000 de morți din cauza epidemiilor). Armata a înregistrat deci pierderi de aproximativ 176.000 de oameni (la 4,3 milioane de locuitori în 1910). Pentru ambele războaie, aproximativ 91.000 de oameni au fost considerați victime de război în Serbia, cei mai mulți dintre ei căzând în luptele împotriva Bulgariei în cel de-al Doilea Război Balcanic. Grecia a pierdut 50.500 de oameni și micul Muntenegru peste 10.000 (o treime din armata sa). Pe de altă parte, armata otomană a fost puternic slăbită (în jur de 100.000 de victime). Confruntarea militară a demonstrat superioritatea tinerelor state naționale asupra imperiului. Armata a fost unul dintre puținele domenii în care statele balcanice au ajuns la un grad semnificativ de modernizare într-o perioadă scurtă de timp – faptul că Bulgaria a îndrăznit să lupte cu vecinii săi în 1913 poate fi explicat pe fondul unei nu tocmai nejustificate încrederi militare și tehnice în sine. Observatorii internaționali au apreciat foarte mult armata bulgară. Toate țările din Balcani au dobândit o experiență importantă de război în 1912–1913 – acest lucru a avut consecințe semnificative în aproape imediat următorul prim război mondial. Se folosiseră noile sisteme de armament, corpul de ofițeri s-a perfecționat în practică, au fost coordonate toate tipurile de arme. În Războaiele Balcanice au fost testate sisteme extinse de tranșee cu sârmă ghimpată și forțele aeriene – adică tehnicile de luptă din Primul Război Mondial.

Războiul fără limite a indicat și el viitorul. Toate părțile au fost vinovate de crime grave împotriva populației civile. În special luptătorii muntenegreni au mutilat inamicii musulmani luați prizonieri. Executarea în masă a prizonierilor, uciderea sistematică a civililor (în special oameni cu influență politică, cum ar fi clericii și profesorii) și distrugerea localităților vizate au făcut parte din imaginea războiului. Inamicul era adesea înfățișat dezumanizat, în special în propaganda greacă împotriva Bulgariei, care înfățișa războiul ca o luptă a civilizației elene împotriva barbariei slave. Toate statele balcanice au trâmbițat o misiune civilizatoare contra Imperiului Otoman, demonizat ca entitate asiatică. Ideea de eliberare cuprindea și izgonirea populației musulmane și a moștenirii culturale otomane din Balcani.

Războaiele Balcanice și imaginea balcanică

Războaiele Balcanice au căpătat o importanță considerabilă și datorită atenției internaționale. Reporteri din multe țări europene, inclusiv Lev Troțki (1879–1940), au urmărit conflictul care s-a desfășurat cu mare brutalitate. În numele American Carnegie Foundation, o comisie internațională de experți a strâns dovezi despre crime de război și încălcarea convențiilor de război terestru de la Haga (1907). În rapoartele spectaculoase ale presei, violența a fost interpretată ca fiind specifică Balcanilor – atrocitățile balcanice au contribuit semnificativ la imaginea negativă a Balcanilor din Europa de Vest în secolul XX. Este o ironie a istoriei că statele balcanice susțineau că acționează în numele unei civilizații superioare, privindu-se ca avanpostul acesteia în sud-est. Această misiune a eșuat în cele din urmă în 1913. Ceea ce ar fi trebuit să sublinieze europenitatea s-a încheiat cu excluderea discursivă a Balcanilor din lumea civilizată cu care se identificau Marile Puteri. Câteva luni mai târziu, desigur, s-au regăsit într-un război mondial care, la scară largă, continua de fapt războiul radical modern care fusese inițiat în Balcani.[8]

PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

Implicarea în Primul Război Mondial: Austro-Ungaria, Serbia, România

În 1913, Imperiul Otoman a dispărut ca imperiu al Balcanilor. Teritorial, Serbia și Grecia, precum și România au ieșit din conflict drept câștigătorii geostrategici. Dinamica statului național s-a îndreptat astfel spre al doilea imperiu multietnic din sud-estul Europei, Austro-Ungaria. Statul național sârb a rupt legăturile cu monarhia dunăreană după decenii de dependență politică și economică. După cum s-a arătat, Serbia a văzut anexarea Bosniei și Herțegovinei de către Austro-Ungaria (1908) ca o lovitură directă împotriva propriilor sale interese expansive. Serbia s-a simțit de asemenea restricționată de monarhie în încercarea sa de a pătrunde în Marea Adriatică prin nordul Albaniei. După avansarea cu succes în Valea Vardarului, Serbia și-a îndreptat politica de expansiune către vest și nord. Sârbi ortodocși locuiau în ambele părți ale imperiului monarhiei dunărene: în sudul Ungariei, de-a lungul frontierei militare, în Regatul Croației, care era într-o relație (sub-)dualistă cu Ungaria din 1868 (analogă dualismului austro-ungar), și în Dalmația, care se afla în partea de vest („austriacă“) a dublei monarhii. În

Bosnia-Herțegovina, ortodocșii reprezentau grupul de populație ceva mai mare din 1878, după valurile multiple de emigrare musulmană de dinainte. Cu toate acestea, ideea sârbească de națiune îi includea practic pe toți vorbitorii dialectului štokavian (slava de sud-vest este împărțită în trei dialecte, kajkavian, čakavian și štokavian), inclusiv catolicii și musulmanii. Conform acestui concept, Dalmația, Bosnia, Herțegovina și Slavonia aparțineau în întregime Serbiei; „Croația" a fost echivalată cu răspândirea dialectului kajkavian, adică zona mai mare din jurul Zagrebului. Pe lângă această idee de mare națiune sârbă, în secolul al XIX-lea s-au dezvoltat un număr semnificativ de alte concepte: din așa-numitul ilirism al perioadei prepașoptiste a apărut iugoslavismul în regatul croato-slavon. Acesta a luat două forme: una croată, care includea toți slavii sudici din monarhie (Croația, Slavonia, Dalmația, Bosnia și Herțegovina); și o versiune și mai extinsă, varianta care depășea granițele monarhiei și care arunca în aer monarhia, dorind unirea cu Regatul Serbiei, deși modalitățile de realizare au rămas neclare. Naționalismul croat s-a opus ideologiilor iugoslave, al căror obiectiv principal a fost unirea entităților statale Croația, Slavonia și Dalmația, deseori cu planuri vizând și Bosnia și Herțegovina.

În partea de est a monarhiei, tensiunile au crescut între activiștii iugoslavi și guvernul ungar din Budapesta, care conducea Regatul Croației printr-un ban (guvernator). În Dalmația și Croația, în 1905, croații și sârbii iugoslavi au format o coaliție a Noului Curs împotriva guvernului de la Viena. Activiștii naționali din Croația erau de acord cu o reorganizare a întregii monarhii, sub modelul trialismului. Cea de-a treia unitate imperială la care visau era un stat slav sudic, dominat de Croația. Acest model se îndrepta împotriva Budapestei. Adepții săi au sperat la sprijin în special de la moștenitorul tronului, arhiducele Franz Ferdinand, care a adunat în jurul său reformatori statali critici la adresa maghiarilor în așa-numitul Cerc de la Belvedere (numit după reședința sa din Viena, Palatul Belvedere).

Acest grup a inclus nu numai forțele croate loiale monarhiei, ci și slovaci și, mai ales, români. Românii trăiau și ei în ambele jumătăți ale monarhiei dunărene. Au fost capabili să se dezvolte liber (național) politic și educațional în Bucovina austriacă, având capitala la Cernăuți. Cu toate acestea, erau acolo doar un grup printre multe altele. Majoritatea românilor locuiau în Regatul Ungariei în regiunile istorice Transilvania, Banat și Partium (comitate/districte la vest de Transilvania, din Maramureș în nord până la Lugoj și Caransebeș în sud). Marele Principat al Transilvaniei fusese anexat *de jure* Ungariei în 1867, deci nu avea un statut subdualist propriu față de Budapesta, precum Croația și Slavonia.

După ce s-a realizat compromisul austro-ungar, Ungaria a recurs la o politică de maghiarizare a populațiilor non-maghiare, iar pe de altă parte liderii românilor din teritoriul ungar și-au văzut înșelată speranța unei poziții mai puternice în cooperare cu Viena. Interesele lor politice erau reprezentate de Partidul Național Român, fondat în 1881 (cu două sucursale în Transilvania și Banat). În ajunul Primului Război Mondial, liderii politici români mai tineri din Ungaria, asemenea activiștilor naționali croați, și-au pus speranțele într-o reorganizare serioasă a statului de către Viena. În Cercul Belvedere, intelectuali precum Aurel Popovici (1863–1917) au propagat ideea unui stat austriac federalist. Presiunea autorităților maghiare asupra românilor din teritoriul ungar a afectat permanent alianța României cu Tripla Alianță (din 1883).

În 1914, România a făcut o schimbare șocantă în politica externă și s-a apropiat de Imperiul Rus. Relațiile cu acesta erau de mult timp încordate din cauza chestiunii Basarabiei: în 1812 imperiul țarist anexase partea din principatul Moldovei situată între râurile Prut și Nistru. Partea sudică a Basarabiei a fost restituită Moldovei (unită cu Țara Românească în Principatul României după 1859) doar pentru o scurtă perioadă de timp prin Pacea de la Paris din 1856, dar a trebuit să fie cedată din nou imperiului în 1878. Problema Basarabiei a afectat relația dintre cei doi vecini inegali, întrucât administrația rusă rusifica populația ortodoxă de limbă română. Politica externă română a trebuit să se ocupe de problema populației românești din cele două imperii vecine. Ca opțiune, ea putea să îndrepte privirea spre est, în asociere cu Tripla Alianță, acceptând politica maghiară față de românii din Ungaria, sau, în timp ce abandona Basarabia, să recurgă la compania Rusiei în direcția de extindere împotriva Austro-Ungariei.

În monarhia dunăreană nu existau interese uniforme în politica sud-estică în ajunul Primului Război Mondial. În Marele Stat-Major, un grup semnificativ adunat în jurul liderului Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925) vedea principalii dușmani ai monarhiei în Serbia și Italia. Chestiunea sud-slavă și pericolul iugoslavizării provinciilor de sud-est trebuiau rezolvate printr-un război preventiv. În cele trei ultimatumuri din timpul crizei balcanice, monarhia a fost la un pas de război cu Serbia. Dar, de asemenea, devenise clar că acest lucru ar fi însemnat și un conflict cu protectoarea Serbiei, Rusia. O evaluare complet diferită a situației a prevalat la Budapesta: aici, chestiunea românească, nu foarte semnificativă din perspectiva vieneză, era considerată mai periculoasă decât cea iugoslavă/sârbă. Populația sârbă a monarhiei a apreciat Budapesta ca fiind mai loială imperiului decât au făcut-o cercurile vieneze. Abia în

ajunul Primului Război Mondial, elita politică maghiară a început să manifeste un interes propriu mai larg pentru politica externă. În Balcani, politicieni și oameni de știință maghiari erau implicați în administrarea Bosniei și Herțegovinei, ca parte a diplomației imperiale, și în construirea unei națiuni albaneze bazate pe modelul Bosniei-Herțegovina. Majoritatea politicienilor de la Budapesta s-au opus unei acțiuni agresive împotriva Serbiei, având în vedere problema românească, care, după cum s-a văzut, a fost exacerbată de alianța româno-rusă din 1914.[9]

Balcanii și izbucnirea Primului Război Mondial

Cu toate acestea, criza nu a izbucnit pe granița de est a Ungariei, ci în Bosnia, anexată de dubla monarhie în 1908. Organizațiile parastatale menționate deja de mai multe ori au fost semnificative și în Serbia. Organizația sârbă *Unire sau Moarte*, fondată în 1911, avea un grup de conducere care era tipic Balcanilor: ofițeri, diplomați și jurnaliști. În aceste organizații se împleteau chestiuni statale și parastatale într-un mod greu de separat. În Bosnia, ultranaționaliștii au agitat spiritele împotriva administrației austro-ungare și a populației musulmane și catolice/croate, majoritatea refuzând unirea cu Serbia. Au planificat mai multe atentate împotriva reprezentanților de vârf ai monarhiei dunărene și au fost responsabili pentru asasinarea moștenitorului la tronul austro-ungar, Franz Ferdinand, și a soției sale pe 28 iunie 1914. Pretextul l-a reprezentat manevrele armatei austro-ungare, efectuate într-o zi simbolică a naționalismului sârb, ziua bătăliei de pe Câmpia Mierlei (1389). Faptul că politicii externe a Austro-Ungariei i-a luat o lună pentru a-i da un ultimatum Serbiei ca răspuns la crimă, emis la 23 iulie 1914, a avut de-a face cu obiectivele contradictorii ale elitei imperiului descrise mai sus – misiunea secretă crucială (misiunea Hoyos) cu solicitările de ajutor din partea Vienei la Berlin a fost chiar ținută secret față de Ungaria. Printre altele, acest ultimatum a impus ca autoritățile austro-ungare de anchetă să poată investiga pe teritoriul sârb. Ar fi trebuit să confirme punctul de vedere al Vienei cu privire la responsabilitatea sârbă pentru atac.

Această întrebare îi preocupă pe istorici, dar și pe publicul larg până în prezent, așa cum au arătat reacțiile violente din Serbia în 2014, deoarece noi interpretări au descris Serbia ca un stat care a exportat teroarea, și că guvernul ar fi fost din punct de vedere politic în spatele atentatului, chiar dacă nu există dovezi definitive. Întrucât problema vinovăției de război, după 1918, a cuprins nu numai o dimensiune morală, ci și una juridică (reparații, cedarea de teritorii, justificarea noii ordini politice),

ea a rămas deosebit de controversată în perioada interbelică. Cert este că cercurile conducătoare din Serbia, în special din armată, după victoriile din 1912–1913 au avut atitudini provocatoare față de monarhia dunăreană, și că teroarea emana din teritoriul sârbesc. Implicarea organizației teroriste responsabile în cercurile elitelor sârbe este de asemenea certă. Un ordin imediat al guvernului sârb nu poate fi dovedit, dar este evident că starea de spirit politică din Serbia a favorizat actele de violență împotriva monarhiei dunărene. Criza din iulie, anume comportamentul puterilor și eșecul concertului puterilor europene de a face față unei alte crize balcanice, a fost deseori adusă în discuție. Mulți factori au contribuit la declarația de război austro-ungară față de Serbia: din 1912, monarhia a avut dificultăți în a-și afirma calitatea de mare putere în fața Serbiei în ultimul său domeniu important de politică externă, Balcanii. La Viena, un grup puternic s-a îndreptat către o soluție războinică. Politica ultimatumurilor a fost extrem de costisitoare, din cauza mobilizării trupelor respective, și abia dacă îmbunătățise situația monarhiei dunărene. Chiar și neconflictualul împărat Franz Joseph a presupus că o a treia mobilizare a armatei, fără acțiuni militare, nu va fi durabilă nici din punct de vedere politic, nici financiar. Faptul că războiul nu a fost limitat la nivel regional s-a datorat puterilor extraregionale. Rusia, sprijinită militar de Franța, voia să-și păstreze prestigiul în Balcani. O parte din diplomația sa, potrivit trimisului rus de la Belgrad, a îndemnat Serbia să ia o poziție dură în fața monarhiei. Germania se temea de slăbirea singurului său aliat de încredere. Conducerea armatei sale s-a bazat pe un război pe două fronturi și a stat sub presiunea timpului propriilor sale planuri de desfășurare. Marea Britanie nu a acționat decisiv ca intermediar. După ce Austro-Ungaria a calificat răspunsul sârb la ultimatum ca insuficient, a declarat război Serbiei la 28 iulie 1914. După cum spunea istoricul austriac Helmut Rumpler, acesta a fost „răspunsul ucigaș la o provocare ucigașă".[10]

Acum există un consens în cercetare, potrivit căruia cauza Primului Război Mondial nu au reprezentat-o exclusiv Balcanii. Dar a spune că atentatul de la Sarajevo a fost doar pretextul unui conflict care altfel nu prea avea legătură cu Balcanii nu este adevărat. Conflictele austro–sârbe și austro–ruse din iulie 1914 s-au împletit prea strâns cu faza de intensificare a crizei din toamna anului 1912. Totuși, ceea ce este izbitor e nivelul scăzut al interesului cercetării pentru Balcani după izbucnirea războiului. Nici cursul războiului și nici regimurile de ocupație din regiune nu au fost revizuite în detaliu, mai ales dintr-o perspectivă comparativă.

Purtarea războiului și politica

Succesiunea evenimentelor militare s-a derulat astfel: războiul austro-sârb (vara 1914 – toamna 1915); ocuparea treptată a Albaniei de către Grecia, Italia, Franța și Austro-Ungaria (din toamna anului 1914); ofensiva Antantei împotriva Imperiului Otoman în Tracia (februarie 1915 – ianuarie 1916) și împotriva Bulgariei în nordul Greciei (frontul de la Salonic, din octombrie 1915); atacul Italiei asupra regiunii costiere austriece (frontul Isonzo, 1915); campania austro-ungară împotriva Muntenegrului (noiembrie 1915 – ianuarie 1916) și ocuparea Albaniei de nord și centrale; atacul românesc asupra Austro-Ungariei și războiul României împotriva Puterilor Centrale (august 1916 – ianuarie 1918); prăbușirea Bulgariei pe frontul de la Salonic (septembrie 1918).

Conflictul s-a purtat atât militar, cât și politic, fronturile desfășurându-se nu numai între Puterile Centrale și puterile Antantei și aliații respectivi, ci, în general, și în cadrul blocurilor de alianțe. Politic, acest lucru a avut efecte pe mai multe niveluri: a) conflictele politice interne cu privire la intrarea în război sau menținerea neutralității; b) rivalitățile dintre aliați pentru obiectivele de război; c) tensiuni în coordonarea operațiunilor militare; d) conflictele dintre aliați în administrarea teritoriilor ocupate. Distincția dintre statele care au urmărit obiective clare de război și cele care au putut doar să stabilească obiective strategice sub influența dinamicii războiului sau deloc s-a dovedit a fi importantă.

La începutul războiului, dintre statele din Balcani doar Serbia s-a confruntat cu lupte extinse. În toamna anului 1914, statul balcanic a învins armata austro-ungară din Balcani (luptele de la Cer, din 16–24 august, și pe Kolubara, 16 noiembrie–15 decembrie 1914). Au existat numeroase motive: marșul rusesc neașteptat de rapid a perturbat planurile monarhiei dunărene (care luase în considerare planuri de atac împotriva Rusiei și a Balcanilor). Victoriile rusești rapide din Galiția au zguduit monarhia. S-a dovedit o greșeală să atace Serbia prin Bosnia de Est, cu infrastructura sa slabă, în loc să atace dinspre nord zona Belgradului. Încercarea de a deschide un alt front în Albania de Nord și a continua astfel cel de-al *Treilea Război Balcanic* a eșuat: Serbia atrăsese deja mulți lideri regionali albanezi de partea sa, mituindu-i.

Armata sârbă a beneficiat de o conducere mai bună (sub Radomir Putnik, 1847–1917), câțiva ani de experiență de război în rândul ofițerilor și soldaților, echipament bun și motivație puternică. Armata cezaro-crăiască, pe de altă parte, era și ea puternic motivată. Comandantul său, Oskar Potiorek (1853–1933), a urmărit în primul rând obiective politice și simbolice (cucerirea Belgradulului de ziua de naștere a împăratului

Franz Joseph) și și-a suprasolicitat trupele, care erau slab aprovizionate din cauza sistemului logistic prost și se luptau cu alimentația slabă sau lipsa de încălțăminte și muniție. Ofițerii și trupa nu aveau experiență de război. Au suferit pierderi enorme în atacurile de infanterie în masă împotriva pozițiilor de mitralieră ale sârbilor și nu au putut să se descurce cu noile arme precum grenada de mână. În septembrie și noiembrie 1914, Serbia a trecut chiar la ofensivă și a lovit adânc în Bosnia. În schimb, Austro-Ungaria a ocupat Belgradul timp de două săptămâni în decembrie 1914. Apoi însă armata i s-a prăbușit. 60% din armata balcanică a imperiului fusese distrusă; în cifre: 275.000 din 450.000 de oameni, 7.600 din 12.000 de ofițeri. Aceasta reprezenta 0,5% din populația de dinainte de război a monarhiei. Urmările mentale ale pierderilor au fost, de asemenea, semnificative. Serbia a plătit și ea un preț mare, de aproximativ 130.000 de soldați. Succesul s-a dovedit în scurt timp o victorie militară *à la* Pirus, din moment ce Serbia nu mai putea să efectueze acțiuni ofensive; pe plan politic, Serbia și-a câștigat un mare prestigiu în rândul puterilor Antantei. Luptele s-au caracterizat printr-o brutalitate extraordinară de ambele părți.

A doua putere balcanică intrată în război a fost Imperiul Otoman. La 2 august 1914 a fost semnată o alianță cu Puterile Centrale. Imperiul, epuizat în urma războaielor balcanice, a efectuat operațiuni de luptă în Marea Neagră abia după sosirea ajutorului german la finele lui octombrie 1914, cu o acțiune navală contra Rusiei. Sultanul a proclamat *Războiul Sfânt* și a făcut apel la toți musulmanii din lume în calitate de calif. În Balcani, imperiul spera la o revizuire a reorganizării teritoriale.

După înfrângerea austro-ungară din Balcani, următoarea fază a conflictului a fost marcată de o luptă diplomatică între cele două blocuri de alianță în jurul aliaților regionali. Antanta se afla într-un dezavantaj strategic, deoarece ar fi trebuit să construiască un bloc balcanic propriu-zis pentru a sprijini Serbia împotriva monarhiei dunărene și pentru a forța legătura pe mare cu Rusia, prin strâmtori. Grecia, Bulgaria și România au devenit obiectul solicitărilor. Cele două învingătoare ale războaielor balcanice se simțeau amenințate de Bulgaria și doreau să-și asigure câștigurile teritoriale din 1913. Ambele sperau la o extindere suplimentară, Grecia spre Asia Mică, România spre Transilvania, Banat și Bucovina.

În ambele țări însă elitele se contrau în privința strategiei pe care să o aplice. A rezultat o prăpastie politică și mai adâncă, care în Grecia a dus la zeci de ani de *Schismă Națională* cu efecte îndelungate. Scindarea similară din elita românească, dimpotrivă, a fost ștearsă din memorie

după 1918. În ambele cazuri se afla în fruntea statului un monarh filogerman, care nu voia să poarte război împotriva Germaniei: în România, Carol I (1839–1914), dintr-o linie catolică a familiei Hohenzollern; în Grecia, Constantin I (1868–1923), din casa de Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg.

România avea un acord secret cu Puterile Centrale, cunoscut numai regelui și cercului interior al puterii. Carol I a pledat pentru neutralitatea României. O parte importantă a elitei politice și intelectuale a României, adesea cu educație (imperială) germană, a văzut, de asemenea, pericolul principal în Rusia. Au preferat recuperarea Basarabiei în asociere cu Puterile Centrale variantei care, în alianță cu Antanta împotriva Austro-Ungariei, urmărea câștigarea Transilvaniei, deoarece acest lucru nu era posibil decât cu Rusia. În cazul unei victorii rusești însă, imperiul țarist ar fi pretins Istanbulul și strâmtorile pentru sine, ceea ce ar fi făcut din România un stat vasal rus. România se afla într-o dilemă, din cauza statutului său de stat mic între două imperii, neștiind spre care teritorii să-și îndrepte mai degrabă interesul.

Partea mai puternică (și zgomotoasă) a elitei românești s-a mobilizat împotriva regelui și în favoarea un atac asupra Austro-Ungariei. Aceasta a fost expresia admirației pentru Franța, care era răspândită în societatea urbană încă din secolul al XIX-lea, precum și a ideii de solidaritate romanică populară în naționalismul românesc. Ambele tabere au încercat să cucerească opinia publică și au cheltuit sume mari pe mită. Prim-ministrul Ion I.C. Brătianu (1864–1927) a optat pentru puterile Antantei. El obținuse din partea parlamentului un mandat pentru a negocia cu acestea. Datorită poziției sale strategice între blocurile de putere, România a solicitat Antantei o frontieră pe Tisa, în mijlocul Ungariei, doar pentru a-și păstra neutralitatea. În România guvernată oligarhic, în care țăranii s-au ridicat în 1907 împotriva monetizării și orientării către piață a arendării terenurilor, dezbaterea politică s-a limitat la populația urbană. Majoritatea rurală nu avea dreptul la vot și – cel puțin conform stadiului actual al cercetării – nu a urmărit decât în mod pasiv problema alianței și posibila intrare în război.

În Grecia, pe de altă parte, unde dreptul de vot pentru bărbați exista de zeci de ani și contribuise la un nivel ridicat de politizare a populației masculine votante, problema neutralității sau intrării în război a exacerbat conflictul de putere dintre rege și carismaticul prim-ministru Eleutherios Venizelos (1864–1936). Venizelos, care era din Creta aflată sub stăpânire otomană până în 1897, respectiv 1913, s-a axat pe câștigarea Asiei Mici de vest, Smyrnei și Istanbulului. Pentru asta era pregătit

să facă unele concesii în Balcani, de exemplu cu Bulgaria în problema Kavalei. Grecia nu-şi sprijinise aliata Serbia, când a izbucnit războiul în iulie 1914. Se aştepta la revizionismul bulgar şi otoman împotriva provinciilor sale nordice recent dobândite. Unii dintre generali, precum viitorul dictator Ioannis Metaxas (1871–1941, dictator 1936–1941), s-au temut de un dezastru în urma unui atac asupra strâmtorilor. În plus, Rusia a sfidat pretenţiile elene cu privire la strâmtoarea Dardanele. Ca şi în cazul României, regele şi premierul au evaluat diferit şansele blocurilor de a câştiga. Atunci când Puterile Centrale au lovit Rusia puternic în Galiţia în mai 1915, regele Constantin şi-a impus politica de neutralitate. A fost susţinut de toţi cei care respingeau calea naţionalistă a lui Venizelos, inclusiv socialiştii şi populaţia musulmană şi evreiască din provinciile de nord cucerite în 1912.

La toate acestea s-au adăugat fermierii mici şi foarte mici, în mod tradiţional fideli monarhiei, din sudul Greciei, nucleul teritorial al statului care a crescut puternic după 1912. Ei suportaseră principala povară militară a războaielor, dar şi consecinţele economice ale strategiei de modernizare economică a lui Venizelos. Ca şi în România, printre susţinătorii neutralităţii s-au numărat şi intelectuali, care admirau Germania ca mare putere, centru al ştiinţei şi afacerilor, şi au respins Occidentul ca pe o societate de masă materialistă, fără valoare, similar dezbaterii din Germania. Elemente culturale, ideologice, socio-politice, economice şi politice au dezbinat societatea greacă. Venizelos a fost susţinut de clasa mijlocie superioară şi de antreprenori care doreau să beneficieze de o piaţă extinsă şi care au văzut în Marea Britanie modelul pentru Grecia.

Victoria germano-austriacă asupra Rusiei în Galiţia (mai– iunie 1915) a fost decisivă în lupta blocurilor de putere pentru Bulgaria. În mod tradiţional, acolo dominau forţe favorabile ruşilor, care au făcut campanie pentru Antantă. În schimb, Uniunea Naţională Agrară Bulgară avea de mult timp o politică pacifistă îndreptată împotriva cuceririlor militare. Întrucât Serbia a refuzat să acorde concesii teritoriale Bulgariei, posibilitatea Antantei de a face manevre era limitată, iar oferta Kavalei greceşti – Grecia ar fi trebuit să primească compensaţii în Anatolia – era prea mică. Regele Ferdinand (1861–1948, prinţ, apoi rege 1887–1918) şi prim-ministrul Vasil Radoslavov (1854–1929) au încheiat, prin urmare, un acord cu Puterile Centrale la 6 septembrie 1915, care viza toată Macedonia şi Serbia de la est de râul Morava, precum şi regiunea Vranje din sudul Serbiei. Puterile Centrale au realizat şi o compensaţie bulgaro-otomană, printr-o corecţie de frontieră în Tracia. Încercarea Puterilor Centrale de a aduce România de partea lor odată cu Bulgaria – cu

perspectiva dobândirii Basarabiei și a sudului Bucovinei austriece – nu a reușit, dar România a permis exporturile de cereale în Austria și furnizarea de bunuri tehnice către Imperiul Otoman. Guvernul vienez a considerat cerealele mai importante decât o alianță, deoarece situația aprovizionării din marile orașe era deja foarte tensionată.

Antanta a inițiat războiul în sudul Balcanilor în februarie 1915 cu o ofensivă militară în Marea Egee. O flotă a Antantei, inclusiv unități din dominioanele britanice Australia și Noua Zeelandă (ANZAC), a eșuat la Dardanele. În bătălia de la Gallipoli, soldată cu pierderi mari, armata otomană (cu sprijin german) a împiedicat pătrunderea spre Istanbul (flota Antantei a fost retrasă în ianuarie 1916). În Grecia, premierul Venizelos a făcut presiuni pentru intrarea în război. Regele Constantin l-a demis apoi în martie 1915 și a înființat un guvern minoritar sub Dimitrios Gunaris (1867–1922), prima dată din 1875 când un guvern fără majoritate parlamentară conducea, aceasta reprezentând o zguduitură puternică a sistemul politic. Venizelos a câștigat alegerile din mai 1915 și a continuat să facă presiuni pentru o alianță cu Antanta. Înainte ca regele să-l oblige să demisioneze la 5 octombrie 1915, Venizelos aprobase debarcarea unei armate britanico-franceze la Salonic, în ciuda neutralității formale a țării sale.[11]

Victoria Puterilor Centrale în Balcani

Având în vedere acest aspect, trebuie să se ia în considerare a doua etapă militară importantă din Balcani. După înfrângerea Antantei la Gallipoli, Puterile Centrale au decis ofensiva împotriva Serbiei. Conducerea militară atrăsese Germania de partea sa. Înfrângerea armatei din Balcani a pus capăt pretențiilor de putere ale Austro-Ungariei în ultimul său moment important de acțiune de politică externă. Armata bulgară a fost pusă de asemenea, din punct de vedere operativ sub generalul german August von Mackensen (1849–1945). Acesta a atacat Serbia din nord (5 octombrie 1915). Belgradul a căzut la 9 octombrie 1915, iar Bulgaria a declarat război Serbiei la 14 octombrie. Pe 16 octombrie, armata bulgară a ajuns la calea ferată nord-sud și i-a tăiat Serbiei orice sprijin din partea armatei Antantei de la Salonic.

Bulgaria a combătut un atac franco-britanic pentru ușurarea presiunii inamice. Terenul accidentat și vremea au zădărnicit încercuirea planificată a armatei sârbe, care s-a salvat prin Albania Centrală spre Adriatica la mijlocul lunii decembrie 1915; în jur de 95.000 de oameni nu au supraviețuit marșului în care sârbii – regele, conducerea statului și armata – au târât cu ei în jur de 125.000 de prizonieri austro-ungari.

în conștiința națională a sârbilor, retragerea este exagerată mitic și eroic, iar populația munteană din Albania este acuzată că nu a acordat suficient ajutor. Se uită însă că, cu puțin timp înainte, trupele sârbe din Albania Centrală s-au făcut vinovate de atacuri foarte dure împotriva populației albaneze. Retragerea de succes s-a dovedit a avea o consecință militară majoră: trupele sârbe au fost evacuate de Antanta la Corfu, care fusese ocupată militar, apoi aduse pe frontul de la Salonic. Puterile Centrale câștigaseră, dar încă o dată a devenit clar că mai ales generalii austro-ungari subestimaseră războiul din Balcani – rezistența Serbiei, terenul, logistica. Ca și în 1914, ambele părți au luptat cu mare cruzime. Brutalitatea războiului a fost exploatată de către propaganda ambelor părți.

După înfrângerea Serbiei, Puterile Centrale au lansat de asemenea o ofensivă spre Adriatica. Un *drôle de guerre* (război ciudat) se desfășura acolo încă din toamna anului 1914. La începutul lunii septembrie 1914, prințul Wilhelm de Wied părăsise Albania. Albania mai exista doar pe hartă. Pentru a asigura neutralitatea Italiei, Germania și-a îndemnat aliații austrieci să facă concesii în Albania, ultimul proiect prestigios de politică externă a monarhiei dunărene. La 6 septembrie 1914, Viena a aprobat ocuparea italiană a insulei Sazan, importantă din punct de vedere strategic, din fața orașului Vlora. În iarna anului 1914–1915, Puterile Centrale au încercat totul pentru a împiedica Italia să intre în tabăra Antantei. Monarhia a fost prudentă cu privire la revendicările teritoriale extinse ale Italiei în Tirol, Trieste și Dalmația. Cu toate acestea, a oferit Welschtirol (Trentino) și era pregătită să abandoneze și Albania. În mai 1915, Austria nu numai că pierduse războiul împotriva Serbiei, ci renunțase și la Albania, pentru existența căreia ca stat dăduse trei ultimatumuri în 1912–1913.

Italia primise totuși mai multe asigurări din partea Antantei în Tratatul Secret de la Londra (26 aprilie 1915): granița la Brenner, Trieste și Istria, Dalmația nordică și centrală și controlul asupra politicii externe albaneze. În afară de un stat mic în jurul orașului Durrës, Albania urma să fie împărțită între Grecia, Serbia și Muntenegru. Serbia a aflat curând de aceste planuri, care se opuneau categoric propriilor sale scopuri militare. Aceasta a creat opoziția sârbo–italiană în tabăra Antantei din Balcani.

După marile succese militare din 1914 și începutul anului 1915, elita politică a Serbiei și-a formulat un obiectiv militar clar: formarea unui mare stat sud-slav, cu toate zonele de locuire slovene, croate și sârbe, în care Serbia să aibă rolul Piemontului în unificarea Italiei (Declarația de

la Niš, din 7 decembrie 1914). Noul stat ar fi trebuit să includă în nord sudul Carintiei și Stiriei, precum și părți mari din sudul Ungariei, precum și zonele revendicate de Italia în vest, din Istria până în Dalmația Centrală. Acest concept a fost menit să îi atragă pe slavii sudici din monarhia dunăreană și să contracareze posibilele concepte austro-iugoslave vizând excluderea Serbiei. După ce a intrat în război, între mai 1915 și octombrie 1917, Italia a încercat fără succes să înainteze spre Trieste și de acolo prin Ljubljana spre centrul monarhiei dunărene (bătăliile de la Isonzo).

În sudul Adriaticii, Muntenegru a declarat război la 5 octombrie 1914 Austro-Ungariei. În iunie 1915, trupele muntenegrene au ocupat Scutari a doua oară în Albania oficial neutră. În același timp, unități sârbe au pătruns în Albania centrală și au zdrobit grupurile rebele sunnite ale lui Haxhi Qamili. În curând, între Muntenegru și Serbia au apărut tensiuni în legătură cu supremația în nordul Albaniei, așa cum se întâmplase în 1913. În sudul Albaniei erau trupe grecești de ocupație, și unități italiene în zona Vlora. Printre ele se mișcau căpeteniile războinice ale albanezilor.

Înfrângerea sârbilor a schimbat situația: la începutul anului 1916, Austro-Ungaria a învins Muntenegrul (bătălia de pe Muntele Lovćen), iar trupele sale au înaintat în Albania de Nord și Centrală (Scutari, 23 ianuarie 1916); din est au mărșăluit unități bulgare până în zona Tiranei. În sud, ca urmare a *Schismei Naționale* din Grecia, trupele franceze au înlocuit armata greacă de ocupație și au proclamat Republica Autonomă Korça în sud-estul Albaniei (10 decembrie 1916); Albania de Sud-Vest a fost ocupată de Italia. Albania a fost astfel ocupată de Puterile Centrale Austro-Ungaria și Bulgaria și de puterile Antantei Italia și Franța, care rivalizau între ele, context în care politicianul albanez Esad Pasha, susținut de Serbia, precum și ambele tabere grecești (regele Constantin și Venizelos) au ridicat pretenții. La începutul anului 1916, Puterile Centrale au preluat mare parte din Balcani sub controlul lor: Serbia și Muntenegru erau ocupate pe deplin, iar Albania în cea mai mare măsură.

În timp ce Albania, un stat tânăr, în mare parte fără instituții, a fost ocupată de mai multe ori, această soartă a lovit și cel mai vechi stat național din Balcani, Grecia: în toamna anului 1915, așa cum s-a văzut, Armata de Orient a Antantei s-a stabilit la Salonic, la scurt timp după aceea și în Corfu. În mai 1916, britanicii au debarcat pe insula Thassos. Tot în mai 1916, trupele germane și bulgare au invadat Macedonia și au ocupat cetatea Rupel fără luptă. În septembrie 1916, bulgarii au ocupat

îndelung controversata Kavala, și din nou armata greacă nu a opus rezistență în sensul politicii de neutralitate regală. Astfel, Grecia era amenințată de pierderea cel puțin a sud-estului Macedoniei în favoarea Bulgariei. Conflictul dintre regele Constantin și Venizelos a atins un punct culminant atunci când acesta din urmă a fondat în august 1916 un contraguvern al *Apărării Naționale* la Salonic, care a fost susținut de populația greacă, dar nu și de locuitorii musulmani, evrei și slavi din provinciile de nord cucerite în 1912. Antanta a cerut regelui o demilitarizare extinsă a sudului pe care îl controla și a încercat să o aplice în noiembrie 1916 cu o intervenție militară franceză la Atena. Trupele și paramilitarii loiali regelui, sub comanda lui Ioannis Metaxas (1871–1941) au respins atacul; în sudul controlat de rege au avut loc atacuri grave asupra susținătorilor lui Venizelos, încurajate și de Biserica Ortodoxă. Grecia se afla într-o situație asemănătoare unui război civil. În mai 1917, regele Constantin a trebuit să părăsească țara în favoarea fiului său Alexandros (1893–1920), după o incursiune de succes a francezilor în Atena.

În vara anului 1916, în zona Balcanilor, doar România nu era încă implicată în război. Intrarea sa în război urma să fie însoțită de mai multe ofensive ale puterilor Antantei: Bulgaria urma să fie blocată de Armata de Orient, Austro-Ungaria – lovită de un atac rus asupra Galiției (ofensiva Brusilov, devastatoare pentru monarhia dunăreană) și ofensive italiene la Isonzo. Și România, la fel ca Italia un an mai devreme, a semnat un tratat cu Antanta (București, 17 august 1916) în ciuda alianței sale defensive, încă oficială, cu Puterile Centrale, tratat care a promis României toată Ungaria estică, de la Munții Carpați până la Tisa, Banatul și sudul Bucovinei. Pentru că Serbia revendica și ea Banatul – a cărei poziție de negociere era extrem de slabă în 1916 – s-a prevăzut și o relocare a minorităților. România a atacat Austro-Ungaria, cu o superioritate aproape înzecită, pe 27–28 august 1916. Unii activiști naționaliști români din Transilvania au salutat avansul trupelor române, dar majoritatea populației românești a rămas prudentă. În nici un moment nu a existat o revoltă în favoarea atacatorilor. Surprinzător pentru România, trupele bulgare și germane sub comanda lui August von Mackensen au avansat rapid spre Dunăre și au provocat o înfrângere grea armatei române la Turtucaia (6 septembrie 1916). Armata română a trebuit să evacueze Transilvania. După bătălii grele, la 6 decembrie 1916, Bucureștiul a capitulat în fața armatei Puterilor Centrale conduse de Erich von Falkenhayn (1861–1922). Guvernul și numeroși civili au fugit panicați în Moldova, în estul României. Cauzele înfrângerii române au fost, pe

lângă superioritatea tactică a Puterilor Centrale, în special lipsa pregătirii armate și eșecurile multiple ale comandamentului. Ca și în cazul Serbiei, Puterile Centrale nu au reușit totuși să încercuiască armata română. Aceasta s-a putut reorganiza sub conducere franceză în 1917. Guvernul român s-a stabilit în metropola estică Iași; în Moldova staționau numeroase trupe rusești. De fapt, România a fost împărțită într-o zonă aflată sub controlul Puterilor Centrale în sud și o zonă dominată de ruși în est. O ofensivă româno-rusă din iulie 1917 a fost respinsă de Puterile Centrale, dar contraatacul nu a dus la o breșă (Oituz, Mărăști și Mărășești, iulie–septembrie 1917). După înfrângerea din 1916, luptele au fost pentru România foarte importante din punct de vedere psihologic. Cu toate acestea, poziția strategică a țării s-a deteriorat rapid. România era aproape în întregime dependentă militar de Rusia, căreia i-a livrat tezaurul (care nu a fost restituit până în prezent). Izbucnirea revoluției din februarie, dar mai ales eșecul ofensivei lui Kerenski (iulie 1917), de care depindeau strâns și luptele din Moldova, au destabilizat Rusia. Odată cu Revoluția bolșevică din octombrie, aliatul României din est s-a prăbușit. Mai mult, revoluția amenința să se răspândească și în România, unde țăranii se revoltaseră cu abia zece ani mai devreme. Sute de mii de soldați ruși staționau în Moldova. În această situație de urgență, guvernul român a luat măsuri radicale. A promis soldaților săi țărani o reformă agrară radicală și votul universal. O revoluție bolșevică a răsturnat guvernul rus. Acesta a încheiat un armistițiu cu Puterile Centrale. Puterile Centrale au împins acum România spre est, în Basarabia revoluționară, pe care trupele române au ocupat-o în ianuarie 1918.

Balcanii, teritoriu ocupat

Până la sfârșitul anului 1916, cu excepția Bulgariei și a Imperiului Otoman, toate statele balcanice își pierduseră suveranitatea și controlul asupra teritoriilor lor, în fața marilor puteri militare și a Bulgariei. Următoarele zone ale Balcanilor se aflau sub administrația puterilor victorioase: Serbia, organizată ca Guvernământ General Militar (GGM), cu un comisar de stat civil (maghiar) sub controlul Austro-Ungariei, în timp ce Germania primea o zonă administrativă militară pe frontul macedonean; Muntenegru, administrat și el ca GGM austro-ungar; Albania de nord și centrală, sub comanda Corpului XIX din Armata cezaro-crăiască și a unui Comisar de Stat civil. Teritoriul sud-vestic al Serbiei, la est de Morava, zona Vardar-Macedonia anexată de Serbia în 1912 și partea de sud-vest a Kosovo erau sub administrație bulgară. România de sud era administrată în comun de cele patru Puteri Centrale, cu per-

onalul repartizat procentual după cum urmează: Germania 40%, Austro-Ungaria 30%, Imperiul Otoman și Bulgaria câte 15%. Dobrogea de nord, care a provocat controverse între Bulgaria și Imperiul Otoman, a devenit în cele din urmă un condominiu pentru toate Puterile Centrale; sudul Dobrogei, anexat de România în 1913, a fost ocupat doar de Bulgaria.

Puterile Centrale nu au lucrat în nici un fel împreună; dimpotrivă, în cadrul alianței au apărut conflicte vechi și noi. Cele mai mici fricțiuni au fost între Germania și Austro-Ungaria. Germania nu urmărea extinderea teritorială, ci interese militare (căi de comunicații, materii prime). România a atras în mod special atenția germanilor prin cerealele și petrolul său. Întrucât monarhia dunăreană nu mai era în măsură să ducă războaie majore de una singură în sud-estul său (campania din Serbia și campania românească au fost conduse și câștigate militar de Germania, la fel și campaniile împotriva Rusiei), s-a creat în Înaltul Comandament al Armatei (AOK) cezaro-crăiești o stare de iritabilitate neputincioasă.

Concurentul direct al monarhiei dunărene în Balcani a devenit Bulgaria, care nu s-a mulțumit cu Macedonia, ci s-a extins spre Kosovo și Albania centrală. Uneori, Sofia a urmărit de asemenea planul de a-l ridica pe prințul moștenitor bulgar Kiril (1895–1945) la rangul de monarh al Albaniei. S-a dovedit că Austro-Ungaria și Bulgaria se luptau pentru hegemonie în Balcani. Situația s-a complicat prin faptul că Imperiul Otoman nu a renunțat în nici un fel la provinciile sale europene și, prin urmare, în regiuni puternic musulmane (Dobrogea, Tracia, părți din Macedonia, Kosovo, Albania centrală), și-a folosit propaganda în special împotriva Bulgariei și, pe plan secund, împotriva intereselor austriece. Germania s-a văzut în această situație ca o putere mediatoare, care dorea să mențină capacitatea de luptă a aliaților de pe fronturile din sud și sud-est. În iarna anului 1915–16, Austro-Ungaria și Bulgaria se găseau într-un război rece, care aproape s-a transformat într-un conflict deschis asupra controlului zonelor disputate din Kosovo. Viena plănuia un război împotriva Bulgariei, în cazul unei victorii comune în războiul mondial. În aprilie 1916, disputele grave au fost soluționate doar temporar.

Rezolvarea acestor contradicții nu a fost facilitată nici de obiectivele strategice diferite și inconsecvente ale aliaților. Bulgaria a lăsat mult timp incertă situația juridică internațională a zonelor pe care le-a ocupat și a vorbit oficial despre *teritorii nou ocupate* sau *recent eliberate*. Nu s-a ajuns la o anexare oficială. În realitate, legislația bulgară a fost de fapt introdusă aici. Scopul era integrarea acestor zone și bulgarizarea populației sârbe, în special în zona Moravei. Guvernul bulgar a încercat să

elimine complet statalitatea sârbă. Aceasta corespundea planurilor Înaltului Comandament al armatei austro-ungare, care a trecut la anexarea zonelor balcanice ocupate (Serbia, Muntenegru, Albania). În special în Serbia, Înaltul Comandament a dorit să înființeze un stat guvernamental supranațional, pentru a combate iredentismul sârb și naționalismul ca fenomen cultural. Guvernul maghiar s-a opus în special acestui lucru. Acesta se temea de extinderea problemei sârbești în cadrul monarhiei, dar și de posibilitatea apariției unui stat slav sudic. Pe de altă parte, Ministerul de Externe a luat în considerare crearea unui stat-satelit albanez și a unui bloc musulman aflat sub controlul austriac ca fiind cel mai adecvat instrument de putere pentru a-și asigura hegemonia în Balcani. Monarhia dunăreană a dorit să-și folosească succesul activității sale din Bosnia pentru a se erija ca putere protectoare a musulmanilor albanezi, turci și slavi – de asemenea împotriva aliaților bulgari și împotriva revizionismului otoman. Planuri pentru reorganizare au fost făcute și în Germania; s-a considerat chiar fuziunea celor trei state balcanice ocupate, sub o dinastie muntenegreană.

Interesele germane și austriece se suprapuneau în România ocupată. Puterile ocupante au exploatat bogatele resurse agricole ale țării pentru a-și hrăni propriile populații. În octombrie 1917 a existat o reconciliere a intereselor, care trebuia să ofere Austriei pondere mare în Polonia rusească, iar Germaniei în România. La 7 mai 1918, Puterile Centrale au semnat o pace cu România (care nu a fost ratificată oficial de regele român Ferdinand), care stipula corecții de frontieră minore în favoarea monarhiei dunărene, cedarea sudului Dobrogei Bulgariei, dar mai ales controlul german asupra producției de petrol pentru 90 de ani. România, care avea o elită filogermană, urma să existe în continuare ca stat, ba chiar să se extindă (în detrimentul Rusiei în Basarabia), dar integrată economic într-o ordine germană postbelică.

Conflictul dintre administrația militară și civilă, atât în sistemul politic austriac, cât și în cel bulgar, s-a extins și în sistemul de ocupație. În Bulgaria, guvernul și Înaltul Comandament se aflau într-un conflict constant, la care se adăugau interesele proprii ale activiștilor ORIMO, adesea deosebit de violenți, și ale actorilor locali. În cazul Austro-Ungariei, aceste contradicții au avut un impact deosebit de negativ, în special în zona de ocupație albaneză: Ministerul de Externe dorea să sprijine o clientelă politică internă, armata a tratat zona ca pe o zonă de ocupație. În armată, ofițeri austro-slavi (cehi, polonezi, croați) cultivau prejudecăți față de albanezi, în timp ce funcționarii publici austro-ungari includeau numeroși experți și filoalbanezi în rândurile lor. În GGM în Serbia nu

s-au încrucișat doar interesele civile și militare, ci și cele din cele două jumătăți ale imperiului. Ungaria nu s-a opus numai politicii de anexiune, ci și strategiei unei construcții teritoriale sud-slave dominată de politicieni croați din *Partidul Pur al Drepturilor*, dar și politicii de deserbizare culturală (înlocuirea chirilicelor cu alfabetul latin). Ungaria a reușit să aducă administrația civilă a Serbiei în mare parte sub controlul său, ca o contrapondere la preponderența jumătății austriece a imperiului în teritoriile ocupate din Polonia rusă; desigur, elementul militar domina elementul civil în guvernoratul sârbesc.

Divergențele dintre funcționarii publici și cei militari referitoare la politicile de ocupație austro-ungară în Balcani pot fi remarcate și dacă ne uităm la figurile marcante ale politicilor de ocupație. August Kral (1869–1953), comisar de stat civil pentru Albania, servise ca diplomat în Balcanii de Vest din Imperiul Otoman timp de mai mulți ani și avea o rețea largă de relații; Lajos Thallóczy (1857–1916), omologul lui Kral în Serbia, era nu numai un excelent cunoscător al Bosniei și Albaniei, ci și un istoric medievist de frunte. Kral și Thallóczy au avut de-a face cu personalul militar care nu avea competență cu privire la regiune și care era adesea ghidat de considerente pur militare: Viktor Weber von Webenau (1861–1932) era copleșit de activitate în Muntenegru și probabil și coruptibil; Johann Ulrich von Salis-Seewis (1862–1940), care provenea dintr-o familie elvețiană, dar care fusese naturalizat în Croația, era considerat de guvernul ungar mai ales ca fiind prea prietenos față de slavi. În războiul din Balcani au acționat pe lângă armata imperială și paramilitari: Leon Ghilardi (1881–1935), un ofițer dat afară din armată pentru adulter, a organizat jandarmi și voluntari albanezi și a luptat cu succes pe frontul care avansa spre sud din Albania Centrală.

Administrațiile Puterilor Centrale s-au bazat mai mult pe elitele autohtone în România și Albania decât în Serbia și Muntenegru. În Serbia, musulmanii și în special grupul mic de austrofili au privit cu ochi buni ocupația. În România, guvernul se refugiase la Iași, în estul neocupat al țării, dar lăsase secretari generali în ministere, cu ordinul de a continua administrația sub ocupație. Secretarul general al Ministerului de Interne, Lupu Costache, este simbolul unei cooperări care a depășit granițele sprijinului reciproc. Cele patru puteri ocupante aveau, așadar, un aparat de putere funcțional și erau în plus susținute de politicieni filogermani (Alexandru Marghiloman 1854–1925, Petre P. Carp 1837–1919), care se opuseseră intrării în război din 1916. Prin urmare, nu a fost înființată o administrație civilă proprie. Șeful Bisericii Ortodoxe, mitropolitul Conon (1837–1922), a susținut și el Puterile Centrale. În

regiunea albaneză, monarhia dunăreană construise intens timp de peste două decenii o rețea de politicieni și activiști intelectuali naționaliști. Cu toate acestea, din moment ce Înaltul Comandament a refuzat, zonele majoritar albaneze din Kosovo, anexate de Muntenegru și Serbia în 1912, nu au fost alipite la nordul și centrul Albaniei, administrate de austro-ungari. Nici măcar o mare delegație albaneză la împăratul Carol I (1917) nu a schimbat nimic din această situație – rezultatul a fost o dezamăgire corespunzătoare în rândul albanezilor inițial fideli austriecilor. În Serbia și Muntenegru, după fuga sau prăbușirea vechiului sistem administrativ, Austro-Ungaria a trebuit să-și înființeze propriul sistem administrativ, care a intervenit profund în viața economică pentru a contribui la propria economie de război, motiv pentru care contemporanii au vorbit despre *socialismul de stat*.

După sfârșitul operațiunilor militare obișnuite, monarhia dunăreană nu a trebuit să se ocupe de un război extins de gherilă pe teritoriile sale decât cu puțin timp înainte de sfârșitul războiului. În Albania, populația de la munte a rezistat rechizițiilor și impozitării. În Serbia, partizanii au efectuat acte de sabotaj mai mici, dar acestea cu greu au avut un efect perturbator; și în România a predominat calmul. Situația s-a schimbat doar în Muntenegru, deoarece fostul general Radomir Vešović (1871–1938) a organizat grupuri de luptă. În 1918, aceste bande (în jur de 1.100 de bărbați) s-au extins și au ținut în șah peste 40.000 de militari din trupele de ocupație și 3.000 de jandarmi – în funcție de populație, forța de ocupație din Muntenegru era de două ori mai mare decât în Serbia. În 1918 însă ea pierduse controlul teritoriului, în afară de așezările mai mari. Pentru a liniști teritoriile ocupate, Austro-Ungaria a deportat părți din populația clasificată ca ostilă (adesea în Austria Inferioară) din Albania, Muntenegru și mai ales din Serbia (în jur de 40.000 de oameni; 10.000 au fost închiși în lagărele din Serbia). O brutalizare a războiului și a beligeranților ca pe Frontul de Est nu este însă de observat în timpul ocupației – în ciuda unui război regulat extraordinar de dur (1914–1915) de ambele părți și a unor represalii austriece extinse imediat după campanie.

Situația era diferită în zona de ocupație a Bulgariei, unde autoritățile și paramilitarii sârbi acționaseră dur împotriva activiștilor naționaliști bulgari între 1912–1915. Bulgaria s-a răzbunat. A urmat o politică de bulgarizare; în Macedonia s-a bazat pe zeci de ani de măsuri culturale luate până în 1912 de către școlile bulgare și biserica bulgară (Exarhat). În Serbia de pe Morava însă, această strategie a eșuat din cauza unui sentiment național sârb puternic dezvoltat în rândul populației. Admi-

nistrația bulgară a fost din ce în ce mai brutală față de populația majoritară musulmană albaneză. Introducerea unei obligații generale de muncă forțată a fost pusă în aplicare cu mare asprime. În regiunea Morava, acest lucru a declanșat o revoltă a grupărilor sârbești (februarie 1917), care a fost suprimată dur (în jur de 20.000 de morți), în represiune evidențiindu-se mai ales cadre din ORIMO. Austro-Ungaria bănuia că recrutarea musulmanilor pentru muncă forțată (construirea de drumuri și instalații militare) a fost făcută cu intenția de a-i elimina fizic – termenul genocid a fost folosit de observatorii imperiali, care îi considerau pe musulmani un grup clientelar.

Politica alimentară bulgară a cauzat deficiențe extreme în Macedonia, care au fost agravate de mobilizarea a 122.000 de bărbați pentru armata bulgară. Bulgaria a deportat aproximativ 46.000 de sârbi în inima teritoriului bulgar, precum și numeroși reprezentanți ai elitei grecești; aproximativ 43.000 de musulmani au fost deportați în Imperiul Otoman până la sfârșitul anului 1916 și pentru că Istanbulul pretindea recrutări ale musulmanilor din zona de ocupație bulgară pentru propria armată. Administrația militară bulgară sub generalul Nikola Žekov (1865–1949) a folosit o guvernare cuprinzătoare și absolută a armatei, care s-a soldat cu numeroase victime civile, în principal prin munca forțată. Elitele care erau aproape de statele concurente balcanice din Serbia și Grecia ar fi trebuit distruse în mod specific. Actori ai politicii violente au fost soldații și paramilitarii ORIMO, ale căror limite erau uneori foarte laxe.

Cele două tabere beligerante erau în concurență directă pe teritoriul statului albanez. Franța în sud-estul Albaniei, Italia în sud-vestul Albaniei și Austro-Ungaria în centrul și nordul Albaniei se opuneau una alteia cu planuri de viitor pentru țara care exista doar pe hartă și a cărei existență reală era de fapt în pericol. Pentru monarhia dunăreană, presiunea armatei de a menține frontierele stabilite în 1912 ca demarcație administrativă a avut un efect negativ – albanezii din *Noul Muntenegru* (Kosovo de vest) și *Noua Serbie* (Kosovo, cu excepția zonei bulgare; Macedonia de vest) au avut parte de promovare culturală, dar și-au văzut spulberată speranța de unificare cu Albania. Monarhia dunăreană a investit în înființarea structurilor administrative. Statalitatea albaneză în limitele naționale definite în 1913 s-a concretizat între 1916 și 1918 în principal în zona de ocupație austro-ungară: infrastructura de transport, recensământul populației, înregistrarea șeptelului, cartografierea, jandarmeria, sistemul școlar, codificarea limbii scrise. Ca în Albania, administrația austro-ungară a însemnat trecerea la infrastructura modernă și pentru Muntenegru (drumuri, puțuri, rezervoare, poduri, funiculare).

Ca în Albania, lipsa unui obiectiv politic clar a împiedicat strategia de ocupație: armata dorea anexare, Ministerul de Externe dorea un stat vasal oficial independent, desigur fără coasta adriatică și cele două districte musulmane.

Țările învinse, Serbia și România, în special, au trebuit să plătească un preț economic și demografic ridicat pentru ocupație. Serbia a fost lovită de o epidemie severă de tifos în iarna anului 1915, care s-a soldat cu până la 150.000 de victime. În iarna următoare a fost foamete. Economia statelor ocupate era reglementată de puterile ocupante la nivel central. Ambele țări au trebuit să furnizeze produse agricole și animale pe scară largă pentru Puterile Centrale înfometate din cauza blocadei britanice. Situația aprovizionării populației din Belgrad era totuși mai bună decât cea a populației urbane chinuite de foamete din monarhia dunăreană; în Muntenegru și Albania erau de asemenea lipsuri, chiar foamete. Totuși, lipsa hranei nu a rezultat dintr-o politică vizată de ocupanți, care au căutat să aprovizioneze în special zonele montane, ci reflecta criza alimentară severă din întreaga monarhie dunăreană.[12]

Politica balcanică în timpul războiului

Războiul din Balcani a fost decis atât din punct de vedere militar, cât și politic. Conducerea Austro-Ungariei nu a fost divergentă numai în politicile sale de ocupație. Nu a reușit să rezolve problemele sud-slave și românești. În ambele cazuri, elita maghiară s-a dovedit a fi o forță de frânare: nu era dispusă la concesii în Transilvania, nici să valorifice elementul sud-slav. În prima jumătate a anului 1914, o înțelegere maghiaro-română a eșuat. Activiști radicali români, precum Octavian Goga (1881–1938), care a fost celebrat ulterior ca poet național, au fugit în România la începutul războiului. În 1914, însă, 72.000 de români ardeleni au intrat în mod regulat în armata monarhiei. Iredentiștii români formau o mică minoritate în Transilvania. Când România a atacat în 1916, conducerea Bisericii Ortodoxe române din Transilvania și a Bisericii Greco-Catolice s-au declarat loiali monarhiei dunărene (inclusiv primul patriarh al ortodoxiei române, Miron Cristea, care a descris trupele române drept *fratricide*). În 1916, Vasile Mangra (1850–1918), un nou mitropolit și deci lider al națiunii confesionale române, a preluat conducerea Bisericii Ortodoxe din Transilvania. Mangra promovase mișcarea națională românească timp de mai mulți ani, dar a manifestat o atitudine foarte fidelă față de stat în timpul războiului, motiv pentru care a fost considerat un trădător în România după 1918, iar mandatul

său ca mitropolit a fost declarat invalid. Pericolul pe care l-a reprezentat panslavismul pentru popoarele non-slave precum românii și maghiarii a fost accentuat de românii loiali austriecilor. Propaganda de război maghiară celebrase deja loialitatea soldaților români în 1914. Aceasta a fost pusă la încercare de intrarea în război a României, care a fost percepută de români ca un război fratricid. La fel s-a întâmplat și cu polonezii, ucrainenii, germanii din Rusia și alții care au luptat în diferite tabere. Faptul că majoritatea românilor au rămas cu adevărat loiali monarhiei a devenit evident atunci când Rusia a dorit să ridice o legiune română împotriva monarhiei dintre cei aproximativ 120.000 de prizonieri austro-români, dintre care s-au înrolat doar aproximativ 8.500 de oameni. Mulți ofițeri austro-români și-au manifestat ostentativ loialitatea față de împărat. Dezamăgirea s-a răspândit doar atunci când cei lăsați la vatră de guvernul sovietic în 1917, care au intrat în contact cu sloganurile bolșevice, au fost trimiși din nou pe front și s-a dovedit că Ungaria nu onora loialitatea românească.

După recuperarea Transilvaniei în 1916, guvernul maghiar a acționat cu mare severitate împotriva trădătorilor reali sau imaginari. Aproximativ 1.000 de români au fost arestați. Uneori, Budapesta susținea anexarea sudului României pentru a crea un bloc maghiaro-român îndreptat împotriva Rusiei slave. Cu toate acestea, după o schimbare de guvern, ministrul culturii, Albert Apponyi (1846–1933), care practicase maghiarizarea în învățământ înainte de război, a creat o arie culturală în zonele de frontieră ocupate de români, unde sistemul școlar românesc a fost suprimat. Până la sfârșitul războiului, guvernul maghiar nu făcuse majorității românești nici o ofertă de reformă credibilă politic.

În 1914, mobilizarea în provinciile slave din sud a fost realizată de asemenea fără fricțiuni majore. În Bosnia-Herțegovina, pe de altă parte, tensiunea etnică a crescut după atacul de la Sarajevo. Segmente croate și musulmane ale populației s-au revoltat împotriva sârbilor. În timpul războiului însuși, autoritățile au urmat o politică dură față de populația sârbă. Câteva mii de sârbi au fost deportați de Înaltul Comandament al Armatei în lagăre de muncă forțată în Ungaria și Bosnia, iar parlamentul provincial bosniac a fost dizolvat și instituit un guvern militar. Figura centrală era, în calitate de guvernator și general, Stefan Freiherr Sarkotić von Lovćen (1858–1939), care, ca naționalist croat, a respins ideea iugoslavă și a pledat pentru crearea unui stat croat în cadrul Monarhiei (unirea Dalmației cu Croația-Slavonia) (*trialism*). Ca în cazul românilor, prizonierii de război din Rusia (aproximativ 200.000 de oameni) au jucat de asemenea un rol radicalizant printre slavii de sud după

ce s-au întors. Printre aceștia s-a numărat ulterior conducătorul comunist iugoslav Josip Broz Tito (1892–1980).

Rusia a încercat și ca să construiască o forță voluntară antihabsburgică dintre prizonierii de război slavi din sud, dar și aici cu succes modest (aproximativ 13.000 de oameni în Odessa). Trupele sud-slave au servit cu deosebită loialitate pe frontul de la Isonzo, unde și-au apărat teritoriile de origine împotriva unei cuceriri italiene iminente. Foamea și epuizarea generală au provocat răscoale la începutul anului 1918, de exemplu în februarie 1918 la baza navală Kotor, mai târziu în Judenburg în Știria și Mostar în Herțegovina.

Politic, problema slavilor sudici a fost mult timp subestimată de elitele austro-ungare. Când în mai 1917, după convocarea parlamentului, deputații slavi au cerut ca toate teritoriile croate, sârbe și slovene să fie comasate într-un singur stat democratic, liber *sub sceptrul dinastiei Habsburg-Lorena* (așa-numita Declarație din Mai), Viena și Budapesta au reacționat în mod diferit. Ungaria, care în mare măsură reprimase problema naționalității până în toamna anului 1918, a dorit ca Croația-Slavonia să fie extinsă în jurul Dalmației ca parte a sistemului subdualist (Croația-Slavonia ca parte a unui stat legat de Ungaria cu drepturi egale din 1868) și transformarea Bosniei într-un *corpus separatum*. Guvernul de la Viena, pe de altă parte, favoriza o soluție trialistă, adică a treia parte a imperiului să fie sud-slav, sub conducere croată. Zonele de locuire slovenă (Craina, Trieste și regiunea de coastă, sudul și estul Carintiei, Știria Inferioară) nu trebuiau să-i aparțină, deși mari părți ale elitei slovene, sub conducerea loialistului austro-sloven Ivan Šusteršič (1863–1925) au susținut o soluție austro-slovenă până în vara anului 1918 (unirea teritoriilor slovene din cadrul Monarhiei), precum și un *trialism* extins (unirea tuturor zonelor sud-slave într-o singură Sudslavie austriacă). Abia în august 1918, odată cu crearea Consiliului Popular Sloven sub Anton Korošec (1872–1940), au câștigat importanță acele cercuri care considerau posibilă o Slavie de Sud în afara uniunii statale austriece. Guvernul vienez s-a opus tendinței tot mai evidente a cehilor și a slavilor de sud de a se desprinde de organizarea monarhică existentă, care dorea să adune elemente slave loiale în jurul unui nucleu german. Pozițiile politicienilor austro-sudslavi nu au fost deloc bine definite din start, adaptându-se la schimbările rapide din politica internă și externă. O soluție în afara monarhiei a fost cu greu luată în calcul de majoritatea protagoniștilor, până în toamna anului 1918.

Dintr-o perspectivă post-factuală, pusă sub semnul întrebării de cercetarea recentă, actorii austro-iugoslavi din exil au beneficiat de o importanță centrală în „eliberarea“ slavilor de sud din monarhia dunăreană.

După izbucnirea războiului s-a format o diasporă politică, precum în cazul românilor, dintre dezertori: foști reprezentanți croați cu orientare iugoslavistă din Dalmația, cum ar fi Ante Trumbić (1864–1938) și Frano Supilo (1870–1917), care au fondat pe 30 mai 1915, la Londra, *Comitetul Slavilor de Sud*. Acesta a început discuțiile cu guvernul sârb aflat în exil în Corfu, care însă a menținut obiectivul unei Serbii lărgite și nu a dorit o Iugoslavie renegociată politic cu croații și cu slovenii. Abia la 20 iulie 1917, politicienii croați în exil și guvernul sârb în exil (prin *Declarația din Corfu*) au convenit asupra unui plan pentru un *regat al sârbilor, croaților și slovenilor* (și nu al *Iugoslaviei*, așa cum își dorea *Comitetul*), care chiar prin denumire exprima revendicarea supremației de către sârbi. *Comitetul* avea față de partea sârbă o poziție vădit mai slabă; premisa realizării planurilor sale era distrugerea monarhiei dunărene. Nu era clarificată forma statală – centralizat sau federal. *Declarația de la Geneva* din noiembrie 1918, care pornea de la două state membre (Serbia și Austro-Iugoslavia), a fost anulată de partea sârbă. Astfel se plantase sămânța unui conflict în noul stat comun între federaliștii croați și centraliștii sârbi.

Fără voința clară a puterilor Antantei de a destrăma Austro-Ungaria, aceste grupuri din exil ar fi rămas fără efecte. Puterile Antantei au făcut abia târziu un țel din distrugerea monarhiei dunărene. La asta a contribuit în mod paradoxal severa înfrângere a Italiei în lupta de la Karfreit (Flitsch-Tolmein) la finele lui octombrie 1917, precum si fidelitatea monarhiei dunărene față de alianța cu Germania. Ultima chestiune a convins Marea Britanie și mai ales SUA să își modifice politica: Austro-Ungaria trebuia să fie înlocuită de state naționale. Italia, care era speriată de ideea unei Rusii atotputernice în Europa centrală și de est cu mult înainte de prăbușirea monarhiei, a organizat pe 9 aprilie 1918 *Congresul Naționalităților Oprimate din Austro-Ungaria*. Astfel, cea mai mică și slabă putere a Antantei a dat undă verde destrămării unei ordini imperiale care dura de sute de ani în bazinul dunărean. În Marea Britanie se agita o grupare mică, dar influentă mediatic și politic, pentru crearea unei noi ordini în acel spațiu (Alfred Harmsworth, 1865–1922, Vicontele Northcliffe, proprietarul ziarelor *Times* și *Manchester Guardian*, alti publiciști precum Robert William Seton-Watson, 1897–1951, și Henry Wickham Steed, 1871–1956), în timp ce *Foreign Office* a rămas mult timp sceptic. Aceste grupuri răspândeau zvonul că monarhia era o „carceră a popoarelor“ și că „eliberarea“ popoarelor înrobite și principiile democrației și statului național reprezentau progresul. Un imbold decisiv în chestiunea noii ordini politice a sosit prin cele *Paisprezece Puncte* anunțate pe 8 ianuarie 1919 de președintele american Woodrow Wilson. El promitea

popoarelor din monarhie „cea mai liberă ocazie de dezvoltare autonomă", restabilirea României, Serbiei (cu acces la Adriatica) și Muntenegrului, precum și granițe etnice pentru Italia.[13] *Cele Paisprezece Puncte*, care în principiu optau pentru menținerea statului austro-ungar, au influențat politica monarhiei dunărene pe plan intern și extern și explică abținerea de la tratatul de pace cu România din mai 1918. Renunțarea la o *pace victorioasă* chiar trebuia să mărească prestigiul Vienei în State.

3. Balcanii în perioada interbelică: Eșecul unei noi ordini postimperiale

PRĂBUȘIREA IMPERIILOR ȘI CREAREA UNEI NOI LUMI STATALE

Prăbușirea Austro-Ungariei și nașterea ordinii postimperiale în spațiul sud-slav

Sfârșitul Primului Război Mondial a fost inițiat în Balcani. În septembrie 1918, Antanta a deschis o ofensivă majoră pe frontul de la Salonic, la care au luat parte și armata sârbă evacuată în 1916, și armata greacă. Armata bulgară, demoralizată după mai mult de șase ani de război și aproape lipsită de îmbrăcăminte și provizii, s-a prăbușit (bătălia de la Dobro Pole, 15–18 septembrie 1918). Trupele Antantei au avansat rapid de-a lungul văii Morava-Vardar spre Belgrad (intrarea trupelor sârbe în oraș la 4 noiembrie 1918) și sudul Ungariei. De cealaltă parte se afla o armată austro-ungară în proces de dezintegrare. Armata a fost slăbită nu numai de revolte, ci și de dezertări în masă. Mii de dezertori, numiți Cadrele Verzi, s-au ascuns în pădurile din Slavonia, iar atacurile împotriva lor nu au avut nici un efect. Armata și societatea civilă erau epuizate de război, foamete și lipsuri. Grevele și revoltele din cauza foametei au zguduit zonele centrale ale Austriei și Ungariei de la începutul anului 1918, inclusiv cele două capitale și centrele industriale. Loialitatea politică din zonele estice și sudice s-a stins după moartea împăratului Franz Joseph (1916), care a fost privit drept garantul a zeci de ani de ordine. Uzura cauzată de război, dar mai ales incapacitatea statului de a-și hrăni cetățenii a subminat autoritatea și legitimitatea monarhiei dunărene.

Pe plan intern, monarhia a fost în mare măsură blocată, iar reorganizarea statului într-un stat federal nu a avut succes. La nivel de stat, a eșuat din cauza rezistenței ungare, a scepticismului crescând al populației non-germane din imperiul austriac și a întăririi naționalismului multora dintre germano-austrieci. Dezintegrarea monarhiei a fost accelerată de

Manifestul Popoarelor al împăratului Carol I (16 octombrie 1918), cu care a anunțat o restructurare federalistă a Austriei (de remarcat că nu a Ungariei). Primele Consilii Naționale s-au format încă din vară (în august 1918 la Ljubljana, în septembrie în Bosnia, în 5–6 octombrie la Zagreb). La 6 octombrie 1918, la Zagreb, s-a constituit Consiliul Național al Slovenilor, Croaților și Sârbilor, ca asociație a consiliilor regionale, care a revendicat, de asemenea, drepturi de reprezentare exclusivă pentru slavii habsburgici și în relație cu Comitetul de la Londra.

Monarhia s-a dizolvat nu numai la periferie, ci și la centru. În zonele centrale din Austria și Ungaria au avut loc din nou tulburări grave. Ungaria și-a declarat independența la 20 octombrie 1918 (menținând în același timp dinastia, care ar fi trebuit să fie singura legătură cu alte state). Prăbușirea armatei, care a fost atacată în mod surprinzător de Italia în timpul dizolvării sale la 24 octombrie 1918, și întoarcerea soldaților au agravat criza. Manifestul Popoarelor a fost înțeles în multe părți ale imperiului ca un semn de restructurare politică. Între 28 și 29 octombrie 1918, Consiliile Naționale din Slovenia și Croația și-au declarat ieșirea din monarhie, și Consiliul din Bosnia a declarat alipirea la Serbia. În partea maghiară a imperiului, politicienii români au fondat un Consiliu Național Român la Budapesta (apoi cu sediul la Arad) la 31 octombrie 1918. Consiliul Național din Zagreb și cel din Arad au făcut eforturi pentru o reorganizare politică după încheierea conflictului (3 noiembrie 1918). Punctul de legătură nu l-au reprezentat atât guvernele de la Budapesta și Viena, cât guvernele din Serbia și România, care au fost restabilite în capitalele lor. Încercările maghiare de a oferi modele federale românilor din Ungaria (*Federația Dunării*) au venit mult prea târziu.

În acel moment, Serbia și România aveau amândouă o armată intactă și diplomație operațională. Acest lucru s-a dovedit decisiv în ambele cazuri. La 6 noiembrie 1918, armata sârbă a ocupat Sarajevo, apoi Mostar, capitala muntenegreană Cetinje, dar și orașele din sudul Ungariei Subotica și Sombor și astfel zone revendicate de *Consiliul Național* din Zagreb. Pentru acestea, situația din nord-vest devenea amenințătoare, întrucât trupele italiene pătrundeau adânc în zona populată (parțial) cu slavi a monarhiei care se prăbușea. Au ocupat Trieste, Pula, unde se afla baza flotei, Istria cu Rijeka și porturile Zadar și Šibenik. Astfel a izbucnit lungul conflict mocnit dintre Serbia și slavii de sud habsburgici adepți ai iugoslavismului pe de o parte, și Italia pe de altă parte. Consiliul Național din Zagreb a intrat într-o criză multiplă, întrucât a fost afectat din exterior de Italia și din interior de tulburări sociale și de forțe loiale

Habsburgilor. Direcția iugoslavistă a fost susținută în cazul croaților din Croația-Slavonia de o mică minoritate burgheză, iar în Dalmația și de secțiuni mai mari ale burgheziei urbane. Sârbii austrieci insistau pentru o fuziune cu Serbia. La 24 noiembrie 1918, Consiliul Național a decis să anexeze teritoriile pe care le pretindea, la Regatul Serbiei. La 1 decembrie 1918, a fost proclamat la Belgrad Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor (Regatul SCS) în prezența unei delegații din Zagreb. Proclamația s-a bazat pe decizia Zagrebului, slab legitimată democratic (fără alegeri sau referendum prealabil), precum și pe deciziile corespunzătoare ale consiliilor sârbe (adică nu întreaga populație) din Srijem/Srem și sudul Ungariei (*Marea Adunare Populară a Sârbilor, Bunjevcilor și a celorlalți slavi din Bačka, Banat și Baranya*, 24–25 noiembrie 1918). Acesta din urmă a promis protecția „minorităților" – ceea ce, având în vedere populația sârbă de 18% din Bačka, oferă o perspectivă asupra situației reale. Problema puterii a fost decisă nu printr-o voință legitimată democratic, ci prin ocuparea sudului Ungariei de către trupele sârbe și franceze.

În Muntenegru, o lovitură de stat a cercurilor apropiate sârbilor a avut loc de când regele Nikola (1841–1921, prinț, respectiv rege 1860/1910–1921) a fost împiedicat să revină din exilul din Paris. Un Consiliu Național ales în circumstanțe controversate l-a depus pe rege (26 noiembrie 1918) și a decis să se alipească noului regat. Prin aceasta, Muntenegru a dispărut de pe hartă fără avizul marilor puteri. Desigur, a început opoziția din partea *Verzilor* antiunioniști, care au inițiat o luptă de gherilă. Doar moartea regelui Nikola a pus capăt conflictului violent. Un guvern în exil sub Jovan Plamenac (1873–1944) a rămas fără vreo însemnătate. Diviziunea socio-politică dintre *Albii* pro-sârbi și susținătorii statalității muntenegrene (*Verzi*) există până în zilele noastre.

Nu a fost inclusă în înființarea statului, peste câteva zile, marea populație non-slavă a noului stat al slavilor de sud – germani, maghiari, albanezi, turci. Acest lucru a fost însă valabil și pentru majoritatea croaților. Consiliul Național din Zagreb acționase de frica Italiei, a țăranilor revoltați și a ofițerilor loiali austriecilor. Armata sârbă care avansa a fost curând privită ca o forță de ocupație în Croația. Altfel a fost în Dalmația, unde populația croată și sârbă a văzut în armată o protecție împotriva Italiei. Dar peste tot armata sârbă a apărut ca un factor de ordine: împotriva țăranilor croați, împotriva *Gărzilor Roșii* din Ungaria revoluționară și împotriva comuniștilor locali. În 1918–1919 nu a avut loc doar o biruință națională, dar și tulburări sociale largi, în Bosnia, de exemplu, din partea țăranilor sârbi împotriva proprietarilor de terenuri musulmani. Învingătorii postimperiali au apărut pe fundalul unei frici care a

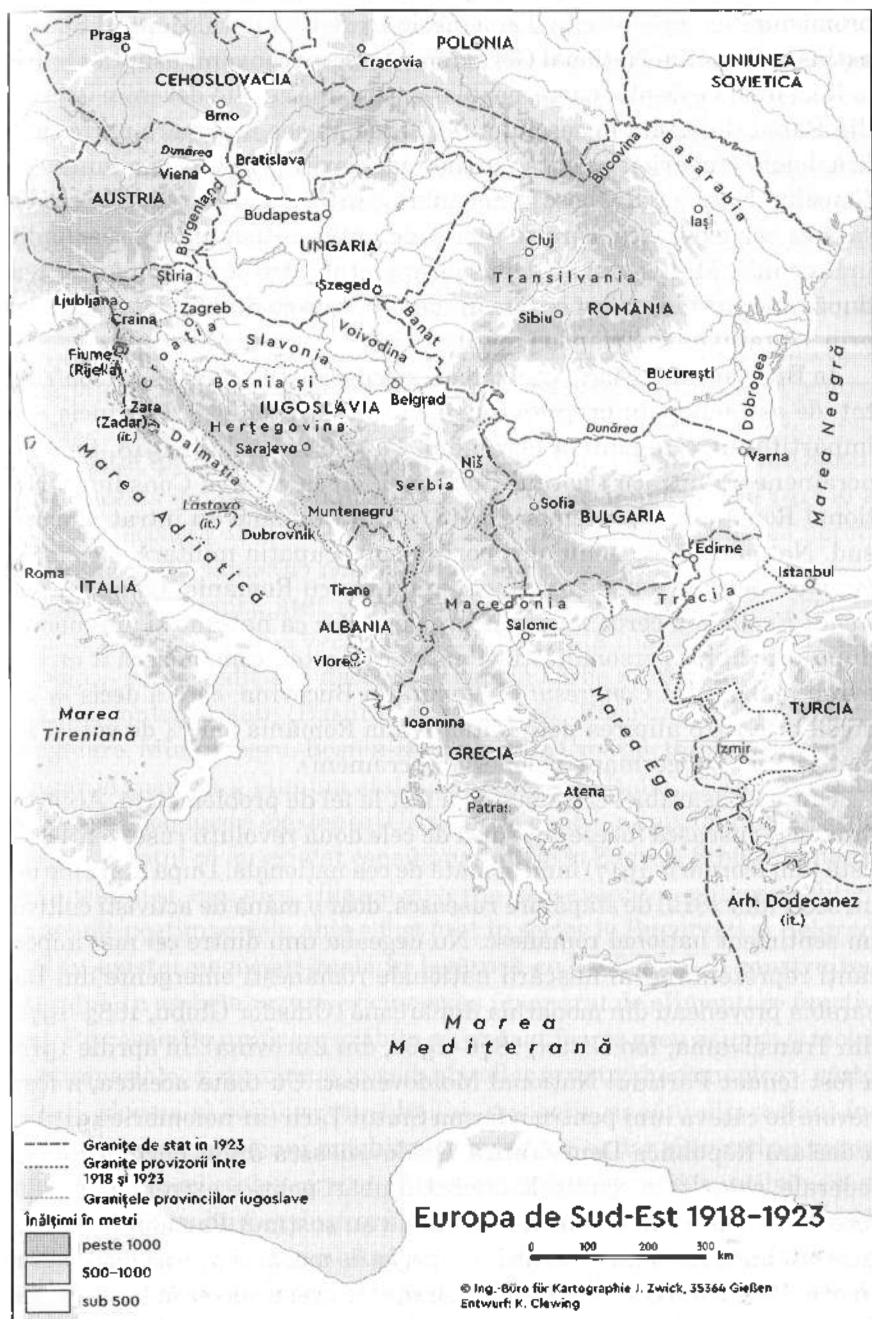
cuprins mari părți ale Europei, că revoluția bolșevică se va răspândi în alte țări. Nu numai în cazul slavilor de sud, formarea în grabă a statului a purtat germenii a numeroase conflicte: structura statului, constituția, ordinea politică și distribuirea regională a puterii, rolul non-slavilor – nimic din toate acestea nu a fost clarificat.[1]

Formarea celui de-al doilea stat compozit postimperial: România Mare

La începutul anului 1919, Balcanii constau din două noi state compozite postimperiale (Regatul SCS și România Mare) și trei state deja existente, dintre care Grecia a fost extinsă mult teritorial, Bulgaria a fost redusă semnificativ, în timp ce Albania și-a văzut amenințată existența. Statele compozite postimperiale, adică state reieșite din mai multe imperii, au modelat noua hartă a Europei de Est: Polonia (din teritoriul rus, austriac și german); Regatul SCS din teritoriul otoman și austro-ungar; România Mare din imperiile austro-ungar, rus și otoman. În fine, Cehoslovacia a apărut dintr-un singur imperiu, dar din două jumătăți structural diferite ale sale (Austria și Ungaria).

Pe lângă Regatul SCS, Regatul României Mari a fost cel de-al doilea stat atât postimperial, cât și compozit. Asemănările și diferențele față de Regatul SCS sunt semnificative. După ce în Ungaria a venit la putere în 28–31 octombrie 1918 un guvern revoluționar sub Mihály Károlyi (1875–1955) – longevivul fost premier István Tisza a fost ucis în preajma acestui eveniment –, acesta spera că Budapesta va negocia cu Consiliul Național Român, care insista asupra dreptului la autodeterminare și solicita un stat independent. La Adunarea Națională de la Alba Iulia (1 decembrie 1918), la care au participat zeci de mii de români, spre deosebire de vecinii slavi din sud, în *noul Stat Român* s-au promis *pentru toate popoarele conlocuitoare... deplină libertate națională* și *autonomie provizorie*.[2] Școala, administrația și justiția urmau să aibă loc în limba maternă, toate confesiunile aveau garantată libertatea de conștiință; într-un *regim curat democratic*, femeilor li se acorda și dreptul de vot. Proclamația a fost un compromis între politicienii români, între susținătorii unei uniri necondiționate cu România și cei care doreau să construiască un stat român unit, pe o nouă bază constituțională. Promisiunile de la Alba Iulia au fost ulterior invocate în mod repetat de unguri, șvabi și sași, în timp ce centraliștii români au făcut referire la natura provizorie a Declarației de la Alba Iulia.

Românii din Ungaria și-au înființat propriul guvern la Sibiu și propria lor legislatură. Au reușit să câștige de partea lor populația germană

Praga
Cracovia
POLONIA
UNIUNEA SOVIETICĂ
CEHOSLOVACIA
Brno
Dunărea
Bratislava
Viena
AUSTRIA
Burgenland
Bucovina
Basarabia
Iași
Budapesta
UNGARIA
Cluj
Transilvania
Stiria
Szeged
Ljubljana
Craina
Zagreb
Croația
Sibiu
ROMÂNIA
Slavonia
Voivodina
Banat
Fiume (Rijeka)
București
Dobrogea
Marea Neagră
Bosnia și Herțegovina
IUGOSLAVIA
Belgrad
Zara (Zadar) (it.)
Dunărea
Sarajevo
Dalmația
Varna
Marea Adriatică
Niš
Serbia
Sofia
BULGARIA
Lastovo (it.)
Muntenegru
Dubrovnik
Edirne
Istanbul
Roma
ITALIA
Tirana
Tracia
Macedonia
ALBANIA
Salonic
Vlore
Marea Tireniană
TURCIA
Ioannina
Marea Egee
GRECIA
Izmir
Atena
Patras
Arh. Dodecanez (it.)
Marea Mediterană
Granițe de stat în 1923
Granițe provizorii între 1918 și 1923
Granițele provinciilor iugoslave
Înălțimi în metri
peste 1000
500–1000
sub 500
Europa de Sud-Est 1918–1923
0 100 200 300 km
© Ing.-Büro für Kartographie J. Zwick, 35364 Gießen
Entwurf: K. Clewing

Harta 5

din Transilvania, dezamăgită de politica de maghiarizare. Încrezător în promisiunile românești, la 8 noiembrie 1918, Comitetul Central Săsesc extins și Consiliul Național Germano-Săsesc au convenit asupra alipirii la România. Pe de altă parte, populația germană cu altă devenire istorică din Banat (imigrată în secolul al XVIII-lea, în cea mai mare parte catolică, loială Ungariei, cu elită parțial maghiarizată), care se adunase în Consiliul Național Șvăbesc (4 noiembrie 1918), s-a arătat la fel de rezervată ca cea evreiască, care se temea de antisemitismul larg răspândit în România. Mulți evrei au depus jurământul către statul român numai după ce teritoriile au fost cedate în conformitate cu dreptul internațional prin Tratatul de la Trianon (1920).

În Bucovina austriacă, centraliștii și federaliștii români s-au confruntat, de asemenea, în privința unirii cu sau fără condiții. Provincia era împărțită între români și ucraineni. Pe 5–6 noiembrie 1918, trupele ucrainene au intrat în nordul Bucovinei, iar la cererea Consiliului Național Român, la 11 noiembrie 1918, unități române au intrat dinspre sud. Naționalitățile și-au ales poziția sub ocupația militară: *Consiliul Popular German* s-a declarat pentru unirea cu România, *Consiliul Național Evreiesc* a cerut recunoașterea evreilor ca națiune și autonomie după principiul personalității. Pentru că partea românească a ezitat, evreii au boicotat *Congresul Național* din Bucovina, care a decis la 28 noiembrie 1918 alipirea necondiționată la România (cu 74 de voturi românești, câțiva germani, polonezi și ucraineni).

Unirea Basarabiei cu România a fost la fel de problematică. Această provincie rusească fusese cuprinsă de cele două revoluții ruse, cea socialistă (din februarie 1917) fiind urmată de cea națională. După mai bine de un secol (din 1812) de stăpânire rusească, doar o mână de activiști cultiva un sentiment național românesc. Nu degeaba unii dintre cei mai importanți reprezentanți ai mișcării naționale românești emergente din Basarabia proveneau din monarhia dunăreană (Onisifor Ghibu, 1883–1972, din Transilvania; Ion Nistor, 1876–1962, din Bucovina). În aprilie 1917, a fost fondat Partidul Național Moldovenesc. Cu toate acestea, a fost nevoie de câteva luni pentru a forma Sfatul Țării (21 noiembrie 1917) și a declara Republica Democratică Moldovenească drept parte a Rusiei federale, chiar și în condițiile unei schimbări politice extrem de accelerate. Unii politicieni de limbă română nu au susținut Partidul Național, care era burghez și nu avea nici un sprijin de masă, ci pe socialiștii agrarieni ai Partidului Socialist Revoluționar, care aveau succes în toată Rusia. Pe lângă Sfatul Țării, care a fost ales de organisme regionale și profesionale (deci nu prin alegeri generale), Basarabia a avut și propriul său

guvern, Consiliul Directorilor Generali. Grupurilor de populație nevorbitoare de română le-au fost promise drepturi depline – rușilor, ucrainenilor, evreilor, germanilor și bulgarilor. Situația s-a agravat după revoluția bolșevică din octombrie: soldații ruși s-au retras din estul României, iar bolșevicii au organizat un puci în capitala Chișinău (ianuarie 1918). Sfatul Țării a solicitat ajutorul trupelor române, care au intervenit împotriva rezistenței bolșevice. La 5 februarie 1918, Sfatul Țării, boicotat de mulți membri de stânga, a declarat independența. La 9 aprilie 1918, Sfatul Țării al Republicii Democrate Moldovenești a proclamat unirea cu România, formulând condiții clare care aminteau de spiritul revoluției din februarie din Rusia: autonomie regională, suveranitate bugetară regională, organe regionale de autoguvernare (*zemstva*) și dreptul de vot pentru femei. Trupele române au eliminat însă ulterior un număr de politicieni de opoziție (printre care evrei și slavi de est) și apoi au dizolvat Sfatul Țării. Acesta din urmă s-a întrunit din nou doar în noiembrie 1918 și a decis, de această dată doar cu o majoritate românească, alipirea necondiționată la România (27 noiembrie 1918).

În ambele cazuri, atât în România, cât și în Regatul SCS, armata noului nucleu statal – Vechiul Regat (România înainte de 1914) sau Serbia – s-a dovedit a fi decisivă. Trupele sârbe și române au ocupat regiuni controversate (Basarabia, Dobrogea, Bucovina, foste teritorii maghiare, Muntenegru, Bosnia-Herțegovina, Croația, teritorii din sudul Ungariei) pentru a elimina statele concurente (Italia, Ucraina, Rusia sovietică), conduceri existente (Ungaria) și pentru a suprima tulburările sociale. Faptul că au existat consilii naționale în Zagreb, Sibiu, Cernăuți și Chișinău și, mai ales, chiar și guverne care exercitau puterea politică în zonele postimperiale abia a fost luat în serios la București și Belgrad. Nu au existat negocieri reale în legătură cu unificarea și construirea statului. În ambele cazuri, oricine avea un aparat de alimentare funcțional. Procesele de unificare grăbite au apăsat foarte greu asupra statelor postimperiale, și nu numai în cadrul noilor grupuri hegemonice – sârbi, croați, sloveni și bosniaci musulmani, respectiv români din vechiul imperiu, din fostele regiuni maghiare și austriece –, dar și în cadrul numeroaselor grupuri etnice care, cu câteva excepții (germanii transilvăneni și bucovineni), nu au fost de acord să se alăture altor state. Transilvănenii non-români s-au văzut în curând înșelați de neîndeplinirea promisiunilor de la Alba Iulia. Conferința de Pace de la Paris a arătat că guvernele de la București și Belgrad nu erau dispuse să acorde așa-numitelor minorități naționale drepturi extinse.[3]

Albania ca stat postimperial

Statul albanez creat în 1912 a devenit în 1914–1920 un teritoriu de marș și concomitent de ocupație pentru marile puteri și puterile regionale. După 1918, Grecia și Serbia (sau regatul SCS) au ridicat pretenții de dominare directă în Epirul de Nord (Albania de Sud), respectiv în Albania de Nord (Regiunea Scutari), iar Italia mai ales de dominare indirectă. Italia a instalat un guvern vasal în portul Durrës, împotriva căruia și-au unit forțele politicienii albanezi din Lushnjë (ianuarie 1920). Guvernul de la Lushnjë, cu ajutorul albanezilor din diaspora americană, a învins trupele italiene care erau afectate de malarie și de tulburările politice interne din Italia. În stabilizarea ulterioară a Albaniei, un rol important i-a revenit Societății Națiunilor, în care țara a fost acceptată la inițiativa Regatului Unit (1921). Londra avea în vedere interesele industriei petroliere britanice. Suveranitatea Albaniei era însă precară, asta fiindcă Societatea Națiunilor i-a acordat Italiei dreptul la protecție și intervenție. Și regatul SCS și-a destabilizat de asemenea tânărul vecin cum a putut. Abia asasinarea politicianului pro-sârb Esat Pascha Toptani (1920) și înăbușirea unei răscoale sprijinite de Regatul SCS în regiunea catolică Mirdita din centrul muntos al țării – la care au fost instigate prejudecățile religioase împotriva guvernului dominat de musulmani stabilit în Lushnjë – au mai adus ceva liniște. Multe autorități fuseseră înființate doar pe hârtie sau existau doar în capitala Tirana.

Ahmet bej Zogolli (1895–1961) din regiunea muntoasă Mati din Albania Centrală a devenit un om puternic. Zogolli aspira către un stat guvernat centralist, pe un fond de particularisme puternice confesionale din nordul influențat de catolici și sudul dominat de ortodocși. Pe plan extern a renunțat la acțiuni iredentiste împotriva Regatului SCS. Acest lucru corespundea relațiilor de putere bilaterale, dar a stârnit împotriva sa puternica diasporă politică kosovaro-albaneză. Liderii săi, Bajram Curri și Hasan Prishtina, i-au devenit adversari înverșunați. Când a fost forțat să cedeze în fața lui Fan Noli (1882–1965), un episcop ortodox orientat spre reformă socială, a solicitat ajutorul Iugoslaviei pentru a recăpăta puterea.

Zogu a transformat cu grijă Albania într-o societate postotomană. Cei cu adevărat puternici din țară, marile familii latifundiare sunnite din centrul și sudul Albaniei (Vërlaci, Toptani, Libohova, Vlora), întrețineau un stil de viață care reflecta tranziția postimperială. Shefqet bej Vërlaci (1877–1946), de exemplu, îi părea ambasadorului tinerei Republici Turcia un reprezentant al vechii școli otomane, care-și ținea femeile închise

în harem. Dar i-a plăcut, de asemenea, să trăiască în Italia, de care a fost foarte apropiat politic; a murit în exil la Zürich, în Elveția. Eqrem bej Vlora (1885–1964), care a lăsat memorii impresionante în germană, a activat de asemenea în zona tensiunii dintre cultura albaneză, otomană și occidentală. Unchiul său fusese mare vizir otoman, el însuși aparținea grupului de mari proprietari funciari conservatori, simpatiza cu fascismul italian și a ocupat funcția de ministru pentru Kosovo, anexat Albaniei în al Doilea Război Mondial. Vlora s-a căsătorit cu o femeie albaneză dintr-o familie sunnită nobilă, dar a avut și o relație semnificativă din punct de vedere intelectual cu baronesa bavareză Marie Amelie von Godin, care s-a remarcat ca scriitoare și activistă pentru drepturile femeilor (1882–1956). Demnitarii creștini au cultivat și ei un stil de viață postotoman, de exemplu liderul regiunii catolice montane Mirdita, Prenk Bib Doda (1860–1919).[4]

Statul albanez s-a bazat inițial pe un serviciu public redus, instruit și format în spirit otoman. Relațiile cu Turcia kemalistă au rămas strânse la nivel personal și cultural, deși refuzul lui Atatürk de a-i recunoaște lui Zogu autoproclamarea ca rege (1928) a dus la o răcire a relațiilor. Pentru stânga albaneză, Kemal Atatürk a fost și un model pentru modernizarea propriei țări. Ca și în celelalte state postimperiale, ruptura cu tradiționalismul părea decisivă. În Albania, acest lucru a avut loc mai ales după 1945. Cu toate acestea, Zogu făcuse deja pași importanți: codul civil din 1928 s-a rupt de moștenirea otomană, dar a urmat exemplul Republicii Turcia, prin care modelele occidentale au ajuns uneori cel mai direct în Albania.

Albania lui Zogu le părea totuși intelectualilor radicali prea otomană și orientală. În Albania interbelică, la înființarea instituțiilor nu au fost importante doar serviciul civil postotoman și privirea îndreptată spre Ankara (nu spre Istanbul), ci și istoria vechilor relații albanezo-austro-ungare. Aparatul de securitate albanez a fost creat în mare parte de foști ofițeri cezaro-crăiești, experți postimperiali care s-au adaptat la noile circumstanțe. Pe lângă ofițerii britanici, Gustav von Myrdacz (1874–1945) și Leon Ghilardi au jucat un rol-cheie în crearea jandarmeriei. Ambii serviseră în Albania în timpul războiului mondial, unde au găsit un nou loc de muncă (și câștiguri) după 1918. Myrdacz a fost executat de comuniști în 1945 pentru colaborarea cu administrația de ocupație instituită de ofițerul SS austriac Josef Fitzthum în 1944; Ghilardi a murit în 1935 luptând cu rebelii.

Cultura instituțională din Albania interbelică s-a dezvoltat din moștenirea otomană și austriacă, precum și sub influența vest-europeană,

adesea intermediată de Turcia kemalistă. În sfera socio-culturală, moștenirea otomană a avut un impact mult mai puternic. Întrucât Albania era singura țară majoritar musulmană din Europa, elitele, deși cu influențe foarte diferite, au dorit ca observatorii europeni să vadă cât mai puțin Orientul și cât mai mult Occidentul, și au urmărit o politică de europenizare moderată. Abia după 1945, comuniștii, prin utilizarea masivă a forței, au încercat să se rupă complet de trecut, care era perceput ca oriental-asiatic.

Sistemul de pace de la Paris: Balcanii ca teren experimental pentru drepturile popoarelor și politica etnică

Balcanii au fost vizați de tratatele de pace cu Austria (Saint-Germain, 10 septembrie 1919), cu Bulgaria (Neuilly, 27 noiembrie 1919), cu Ungaria (Trianon, 4 iunie 1920), cu Imperiul Otoman (Sèvres, 10 august 1920). Acestea au marcat sfârșitul stăpânirii imperiale în Balcani în conformitate cu dreptul internațional și au creat următoarea situație nouă: Austria a trebuit să cedeze Bucovina României, Regatului SCS Carniola, Știria Inferioară, Valea Mezei Carintiene, Jezersko și Dalmația. Bulgaria și-a pierdut accesul la Marea Egee către Grecia, o fâșie de pământ de la granița sa de vest (așa-numitul Teritoriu de Vest în zona Caribrod) în favoarea Regatului SCS și sudul Dobrogei în favoarea României. Țara a fost aproape complet demilitarizată (20.000 de oameni) și a trebuit să plătească reparații foarte mari (400 de milioane de dolari). Bulgaria a fost de acord cu Grecia asupra unui acord privind emigrarea voluntară (fără dreptul de întoarcere) pentru minoritățile din ambele părți. Ungaria a trebuit să cedeze două treimi din teritoriul său și o treime din populația maghiară (aproximativ 3,3 milioane din totalul de 10 milioane de etnici maghiari) Cehoslovaciei, Regatului SCS, României și Austriei. Teritorial, Croația, Slavonia, regiunea Prekmurje, Bacica, sudul Baranyei și vestul Banatului s-au alipit Regatului SCS. Transilvania cu Partiumul (comitatele care se învecinează cu Transilvania spre vest) s-au alipit României. Portul Rijeka a devenit un stat liber. Ungaria a trebuit de asemenea să-și reducă armata la 35.000 de oameni fără echipamente grele și forțe aeriene. Tratatul de la Sèvres prevedea pentru Balcani și Marea Egee ca Tracia de Est să revină Greciei, iar orașul din Asia Mică Smyrna a intrat sub administrație elenă și după cinci ani urma să decidă asupra integrării sale în statul grec.

Conferința de la Paris a fost umbrită de multiple contradicții: între puterile Antantei, între puterile Antantei și aliații balcanici și chiar

între statele balcanice. Deosebit de tensionată era discordia italo–sârbo-croată din jurul Istriei și Dalmației. Doar treptat s-a conturat rivalitatea din Anatolia dintre Marea Britanie, Franța și Italia. Pe de altă parte Italia își exprima dezamăgirea clară că, în comparație cu Franța și Marea Britanie, era percepută ca învingător de rang secund în Mediterana. Serbia și România își disputau Banatul. Statele Unite au mediat în chestiunile controversate între puterile învingătoare (în Istria/Dalmația între Italia și Regatul SCS), dar mai ales principiile enunțate de acestea, între care cel mai important – acela al autodeterminării popoarelor, trebuiau avute în vedere. Acesta nu era însă pus în aplicare de puterile învingătoare, ceea ce abia dacă ar fi fost posibil dată fiind structura populației din regiune. Acest proces a permis continuarea conflictelor etnice și naționale în toată Europa de Est și pe deasupra debutul altora.

Încă există dezbateri în cercetare cu privire la responsabilitatea puterilor victorioase și dacă ar fi fost posibilă o pace mai bună. În Balcani, puterile au impus o pace a învingătorilor. Prin politicile lor teritoriale, au creat noi state, România Mare, o Grecie mare și Regatul SCS, care urmau să înlocuiască imperiile. Franța plănuia să creeze o Confederație a Dunării pe care să o controleze, pentru a ține în frâu statele înfrânte Germania și Austria, dar și Uniunea Sovietică. Doar atunci când o tentativă de restaurare a Habsburgilor a eșuat în Ungaria în 1921 și statele succesoare au refuzat să includă Ungaria într-un nou sistem de securitate s-a format o barieră de carantină (*cordon sanitaire*) a învingătorilor regionali din zona baltică până la Marea Neagră.

Noile state nu trebuiau doar să țină în șah statele postimperiale învinse, ci trebuiau de asemenea să se consolideze în interior. Aici a apărut în mod fatal ideea unui stat național omogen din punct de vedere etnic. Balcanii au experimentat un deceniu de violență extremă din 1912 până în 1923, a cărei explicare și contextualizare sunt adesea cercetate. Nu este în nici un caz un specific regional. Cu excepția celor două principate vasale Țara Românească și Moldova, statele naționale din Balcani au apărut în cea mai mare parte în războiul și criza de după 1821, datorită mișcărilor armate de secesiune. Toate au dezvoltat strategii de politică externă expansivă și agresivă, dar zonele țintă erau eterogene din punct de vedere etnic (Balcanii otomani până în 1912; regiunile austro-ungare din Bosnia până în Bucovina; Basarabia). În Balcani apartenența etnică și religioasă de obicei coincideau; Imperiul Otoman s-a caracterizat în special prin violențe cotidiene sau motivate religios de către musulmani. Tranziția de la motivații religioase la violența națională a fost, prin

urmare, fluidă. Deja în revoltele sârbă și greacă (1804–1815, 1821–1830) au avut loc masacre și expulzări ale otomanilor musulmani, cu scopul de a crea spații omogene etnic. Acest proces a continuat în toate conflictele până în secolul XX. Amestecul etnic pronunțat pe de o parte și o voință pronunțată de unificare etnică, pe de altă parte, explică răspândirea violenței și în special includerea civililor ca victime și făptași (paramilitari). Utilizarea țintită a violenței împotriva civililor în Balcani și implicarea partizanilor au influențat dezvoltarea dreptului internațional al războiului, începând cu războiul ruso–otoman (1877–1878). Crimele în masă din războaiele din Balcani au fost înregistrate în 1914 de așa-numita Comisie Carnegie, prima anchetă internațională independentă a crimelor de război, al cărei raport a dat un impuls clar creării unui sistem mondial de justiție penală.

Balcanii nu numai că au devenit un laborator al dreptului internațional, ci și un domeniu experimental pentru o nouă politică etnică de separare spațială, modelele coloniale introduse de Marea Britanie servind parțial ca exemplu, iar în prima jumătate a secolului XX reprezentanții elitei britanice au salutat în special relocarea ca mijloc de evitare a conflictelor.

Deceniul de război a perturbat demografic regiunea balcanică, așa cum doar cucerirea otomană o făcuse în secolele XIV–XV. Balcanii, împreună cu Anatolia, trebuie înțeleși ca un spațiu (post-)otoman violent uniform. Comparația arată că violența exercitată de guvernul otoman în Anatolia a depășit tot ceea ce s-a întâmplat în Balcani. Deja în timpul războaielor balcanice guvernul otoman a alungat circa 200.000 de ortodocși de pe coasta Mării Egee din Asia Mică și i-a înlocuit cu refugiați musulmani din Balcani. Alți 300.000 de ortodocși au fost deportați în Anatolia Centrală în timpul războiului mondial. Soarta armenilor otomani, care au fost victime ale unui genocid organizat in 1915, a fost mult mai gravă. Omorul în masă, deportarea în deșerturi ostile, violența sexuală, jafurile, convertirea forțată a copiilor și transferul acestora în familii musulmane au fost crime comise de către autorii statului și paramilitari (turci musulmani și kurzi). Bisericile orientale din Anatolia au căzut de asemenea victime ale politicii de exterminare a statului. Scopul elitei Junilor Turci a fost crearea unei Anatolii omogene turco-musulmane. Aceasta stătea sub semnul fugii și deplasărilor musulmanilor balcanici și a rezistenței (o mică minoritate) a armenilor împotriva sistemului administrativ otoman, care discrimina creștinii din Balcani. La sfârșitul deceniului de război după schimbul de populație cu Grecia (1923), aproape nici un creștin nu mai trăia în Anatolia.

Altfel era în Balcani: câștigătorii Primului Război Balcanic au comis masacre împotriva musulmanilor și au alungat numeroși musulmani. În Rodopi și Kosovo au avut loc conversii forțate (ulterior inversate). Se estimează că aproximativ 1,2 milioane de musulmani au părăsit Balcanii în direcția Anatolia ca refugiați și emigranți în deceniul de război. Cu toate acestea, statele naționale din Balcani nu au comis crime în masă organizate pe scară largă împotriva musulmanilor, analogă genocidului armenilor și creștinilor orientali. În 1923, milioane de musulmani locuiau încă în Balcani, în Bosnia (10% musulmani în Regatul SCS) până în Grecia (2%) și Bulgaria (12–13% din populație) și formau minorități notabile în Balcanii de Sud. În Albania s-a format chiar primul stat european cu populație majoritar musulmană (69%). Asta nu înseamnă însă că statele naționale primeau cu brațele deschise populațiile musulmane. O serie de măsuri aveau scopul să le reducă numărul. „Nedorit" reprezintă o categorie centrală: pentru că se diferenția între musulmani, cei care ar fi corespuns criteriilor de integrare în națiunea titulară și cei al căror potențial de adaptare nu corespundea. În Regatul SCS, musulmanii slavi (bosniaci musulmani, musulmanii din sangeacul Novi Pazar, musulmanii slavi din Macedonia) au fost considerați ca făcând parte din constructele identității sud-slave. S-a pus accent pe limbă și pe origine. Convertirea la islam a fost văzută ca o greșeală istorică corigibilă. Albanezii, turcii și romii musulmani nu au îndeplinit aceste criterii de calificare ca slavi de sud. Cu toate acestea, represiunea și relocarea lor sistematică nu a reprezentat încă o problemă în Regatul SCS imediat după Primul Război Mondial. De asemenea, în Bulgaria, elita a diferențiat între musulmani vorbitori de bulgară (pomaci) și turcii și romii non-slavi.

Dimpotrivă, în cazul Greciei, care încă de la fondarea statului număra musulmani turci, albanezi și chiar un mic grup de musulmani vorbitori de greacă, asta datorită cuceririlor succesive de teritorii, s-a ajuns la tratative cu Turcia în vederea schimburilor de populație. După înfrângerea militară a Greciei în fața Turciei (1922), aceste planuri s-au reluat și s-au pus în aplicare. Radicalizarea politicii etnice trebuie așadar privită din unghiul violenței nestăvilite din Primul Război Mondial. Grecii din Turcia și turcii din Grecia au fost în acest caz împărțiți după apartenența religioasă, nu după limbă. Relocați în Anatolia au fost prin urmare si ortodocși vorbitori de turcă (caramanlizi). Schimbul de populație dintre Grecia și Turcia a reprezentat în istoria europeană o migrație în masă organizată de stat, forțată și conform dreptului popoarelor din Tratatul de la Lausanne (1923). A afectat aproape 1,2 milioane de

ortodocşi şi 400.000 de musulmani. Excepţie a făcut doar populaţia ortodoxă din Istanbul si două insule, precum şi populaţia musulmană din Tracia de Vest. Tratatul de la Lausanne a sancţionat mai târziu o mişcare de populaţie care deja avusese loc în mare măsură prin fugă şi alungare. Celor transferaţi le-a fost anulată cetăţenia, pentru a preveni o reîntoarcere. Aceeaşi logică a omogenizării statale a societăţii a urmat-o şi schimbul de populaţie de creştini ortodocşi dintre Grecia şi Bulgaria, prevăzut în Tratatul de la Neuilly (1919), care în cazul bulgarilor din Grecia viza mai întâi Macedonia, apoi (din 1923) Tracia de Vest, pe teritoriul bulgar în schimb mai ales populaţia greacă din porturile de la Marea Neagră. Numai în vestul Macedoniei greceşti au rămas grupuri de populaţie slavă (în total aproximativ 160.000 de persoane).[5]

Grecia şi Bulgaria, statele cu refugiaţi

Pe lângă migraţia forţată în masă stipulată în tratate (sau ulterior sancţionată), mişcările ulterioare de refugiaţi caracterizează perioada de război. Bulgaria i-a preluat nu numai pe cei refugiaţi şi relocaţi din Grecia şi Tracia de est turcească, ci şi din Vardar (Macedonia), pentru care era în conflict cu Serbia (peste 100.000 de refugiaţi doar în 1913 şi din nou în jur de 107.000 după 1918). În acelaşi timp, sute de mii de musulmani au părăsit cele două ţări. Între 1880 şi 1940 aproximativ 570.000 de turci au emigrat din Bulgaria în Turcia, dintre care aproximativ 116.000 între 1927 şi 1940 după acordul de prietenie bulgaro-turc. 62.000 de greci au părăsit porturile bulgare de la Marea Neagră.

Bulgaria şi Grecia pot fi definite ca state de refugiaţi, din cauza dimensiunii numerice, a dimensiunii umanitare şi a influenţei politice a refugiaţilor în partide şi asociaţii. În Grecia, cei dezrădăcinaţi au făcut parte multă vreme dintr-un nucleu al venizeliştilor, adică al susţinătorilor lui Eleutherios Venizelos, pentru că aruncau vina pentru înfrângerea din război asupra guvernului antivenizelist condus de Dimitrios Gunaris; tot ei au adus în Grecia idei socialiste. În Bulgaria refugiaţii macedoneni au fondat propriile frăţii, care prin braţul lor înarmat au exercitat o influenţă majoră în politică.

Integrarea economică, socială şi politică a refugiaţilor a însemnat pentru ambele ţări obstacole greu de trecut. În special în Grecia, anumite părţi ale populaţiei vechi au dezvoltat o ură rasistă împotriva imigranţilor care au fost etichetaţi drept *fumători de haşiş* şi *plozi ai turcilor*, care reprezentau concurenţa profesională, dar difereau prin mentalita-

lea și cultura lor (cum ar fi în muzică, precum și în *rembetiko**) față de grecii din Grecia. Diferendele dintre partidele politice au adâncit această aversiune. Sloganurile antirefugiați ale antivenizeliștilor datau din Primul Război Mondial. Grecia a gestionat integrarea refugiaților, care erau concentrați în zonele metropolitane Atena-Pireu și Salonic, doar cu ajutorul Ligii Națiunilor. Aproximativ 600.000 de refugiați au fost stabiliți în Macedonia grecească, în orașele noi ale căror nume adesea aminteau de regiunile de origine ale coloniștilor. O reformă agrară a favorizat refugiații și mai puțin localnicii săraci, fie greci sau slavi, și de aceea a creat tensiuni sociale. În satele slave din nordul Greciei a apărut un conflict între vechii locuitori și coloniști. Disputa pentru resursele pământului a fost etnicizată de către cei implicați, iar refugiații traumatizați au acționat adesea ca reprezentanți nemulțumiți și prin urmare agresivi ai noului stat într-o zonă de frontieră instabilă. Bulgaria a adunat de asemenea refugiații în zone compacte de frontieră; alții au luat locul grecilor relocați din orașele de coastă.

Țările învingătoare și chestiunea minorităților

Statele învingătoare Serbia și România, pe de altă parte, nu s-au văzut confruntate cu nici o problemă a refugiaților. Mai mult, s-au confruntat cu chestiunea minorităților și a cetățeniei. Tratatele de la Paris și Tratatul de la Lausanne nu numai că au impus Balcanilor standarde legate de drepturile popoarelor în cadrul migrațiilor forțate și coordonate de stat. Puterile învingătoare au organizat conviețuirea în statele postimperiale și ținând cont de afirmarea drepturilor minoritarilor. Astfel, în ultima etapă a războiului principiul autodeterminării popoarelor a fost direcționat spre un model care impunea acceptarea noilor granițe și statelor naționale și grupurilor care respingeau noul sistem de putere.

Țările învingătoare postimperiale din regiune erau orice, numai state omogene etnic nu. Doar perdanții și Grecia prezentau o populație omogenă etnic comparativ cu alți vecini, din cauza pierderilor de teritoriu și a preluării de refugiați (mai ales Albania și Grecia). Serbia și România s-au transformat însă în state multietnice, care continuau complexitatea etnică a imperiilor doar sub paravanul noului concept de stat național. Ambelor state le-a fost favorizată politica etnică prin emigrarea germanilor austrieci și a maghiarilor imediat după război, adesea membri ai armatei sau aparatului administrativ, precum și a câtorva mii de albanezi în cazul Regatului SCS.

* Stil de muzică populară grecească (n. red.).

Asupra ambelor state se exercitau presiuni din partea puterilor învingătoare de a respecta drepturile minorităților. Instrumentul esențial pentru aceasta a fost Tratatul de protecție a minorităților încheiat în 1919, un document care în Balcani privea și statele învingătoare România, Regatul SCS și Grecia. Așadar, categoria de minoritate a devenit cu precădere un instrument al dreptului popoarelor. Nou formata Ligă a Națiunilor cu sediul la Geneva avea ca sarcină respectarea acestor drepturi. Aici adresau petiții numeroasele minorități din Balcani în perioada interbelică – numai din România au sosit 81, cele mai multe din partea maghiarilor. România ezita să recunoască în mod decisiv drepturile minoritarilor, premierul Ion I.C. Brătianu chiar demisionând în 1919 în semn de protest. Statul nu a dat o lege a minorităților. Mai mult, România refuza categoric să acorde cetățenie celor în jur de 60.000 de evrei care în mare măsură fugiseră pe pământ românesc din Europa de Est în timpul războiului, precum și restului de populație evreiască imigrată din Imperiul Țarist cu precădere în secolul al XIX-lea (în 1930 în jur de 4% din populația totală). Abia odată cu Constituția din 1923 și legea din 1924 evreii au primit cetățenia română, în ciuda rezistenței acerbe din partea unor largi grupuri.

Regatul SCS s-a ferit la fel de mult de drepturile minorităților și le-a acordat doar germanilor și maghiarilor, nu și albanezilor. Conceptul de minoritate etnică și de protecție a drepturilor popoarelor fusese ancorat în Europa Centrală și de Sud-Est de către marile puteri occidentale pe fundalul unei rezistențe din partea noilor state naționale – dar nu și în Marea Britanie sau Franța. Franța în mod particular a dus în perioada interbelică o politică rigidă față de minorități. Elitele naționaliste și centraliste ale noilor state au atras atenția pe bună dreptate asupra procedurii incoerente urmate de statele vestice, care nu aplicau ele însele ce promovau în Balcani. Statele învingătoare din Balcani nu erau doritoare să urmeze autoritatea occidentală în materie de politică internă. Drepturile minorităților au întărit și un alt mecanism, care fusese pus în funcțiune la finele secolului al XIX-lea: oamenii trebuiau să se integreze unei grupe pe categorii, a căror stabilire nu o puteau influența în nici un fel. Cel mult la negocierea acestor aranjamente mai rămânea un mic spațiu de manevră. Categoria de minoritate necesita protecție. De fapt nu s-au împuținat conflictele, ci s-au iscat unele noi, întrucât minoritățile cu drepturile lor asigurate erau adesea percepute ca amenințare în statele naționale în curs de omogenizare. Posibilitatea de a promova drepturile minorităților și la nivel internațional nu a compensat. Crearea minorităților le-a făcut vizibile, a condus la segregare etnică

și a crescut vulnerabilitatea persoanelor în cauză. Ea a creat linii de demarcație acolo unde existaseră adesea zone cenușii. Statele naționale din Balcani erau deschis ostile față de minorități. Grupurile declarate minorități aveau ca opțiuni emigrația, asimilarea (dacă era posibil), sau, dacă erau suficient de puternice din punct de vedere politic și demografic, orientarea către o putere pentru protecție externă.

Primul lung Război Mondial, 1918–1923

În ultimii ani cercetarea a evidențiat faptul că Primul Război Mondial nu s-a încheiat în Europa odată cu oprirea ostilităților în Occident și cu Conferința de Pace de la Paris. Războiul a continuat în est și sud-est, sub forma Războiului Civil Rus, a războaielor revoluționare ale Ungariei cu vecinii săi, a Războiului Greco–Turc, a gravelor neliniști politice interne adesea cu nuanțe comuniste din multe state, a războiului de gherilă împotriva ordinii în Kosovo și în spațiul macedonean, a respingerii atacurilor slovene din Carintia. Spațiul balcanic a fost în acest context afectat de imense deplasări de populație și valuri de refugiați, care au cauzat neajunsuri de neînchipuit și probleme de integrare grave. Abia la mijlocul anilor '20 s-a ajuns în Balcani la o scurtă stabilizare politică. În acest context, puterile învingătoare Serbia și România își vedeau amenințate posesiunile și au recurs la centralizare administrativă și guvernare autoritară folosind armata și organele de securitate, pentru a ține în frâu amenințările.

În martie 1919, bolșevicii lui Béla Kun (1886–1938) au format un guvern revoluționar în Ungaria. Pe plan intern a imitat teroarea bolșevicilor ruși. Spera la sprijinul Uniunii Sovietice și la o revoluție generală în zona Panoniei. Când a dorit să apere militar granițele Ungariei, ofițerii naționaliști i s-au alăturat și ei. Războiul maghiaro–român pentru Transilvania a început în aprilie 1919, însoțit de un slab atac sovietic asupra Basarabiei. Medierea puterilor învingătoare a eșuat, de asemenea, deoarece SUA s-au retras din ce în ce mai mult din Europa. Franța a fost clar de partea noilor state pe care le-a promovat, Cehoslovacia, Regatul SCS și România. În vara anului 1919, trupele române au învins armata maghiară, slăbită de dezertările unităților anticomuniste, și au ocupat Budapesta (august 1919), pe care au abandonat-o abia în noiembrie 1919, după ce au jefuit-o. Astfel, problema Transilvaniei a fost tranșată din punct de vedere militar.

Regatul SCS a trebuit să facă față mai multor crize militare și politice minore. Diferendul cu Italia s-a iscat puternic la Conferința de Pace de

la Paris, Franța sprijinind poziția Regatului SCS. Reputația militară a Serbiei a contrastat cu înfrângerea italiană din 1917 și cu faptul că la acea vreme doar ajutorul trupelor Antantei a împiedicat Italia să se prăbușească. Slabul guvern italian, care se confrunta cu tensiuni sociale pe plan intern, a tolerat faptul că voluntarii naționaliști radicali (legionarii) au întreprins acțiuni iredentiste sub comanda scriitorului și pilotului din războiul mondial, Gabriele d'Annunzio (1863–1938). Aceștia au înființat un stat liber protofascist (septembrie 1919 – decembrie 1920) în controversatul port la Adriatica de Nord Fiume/Rijeka, care s-a transformat într-un laborator de cultivare a preluării puterii de către fasciști în Italia în 1922, și a fost eliberat de trupele italiene. Curând după aceea, Rijeka a fost preluat de fasciști, italienizat politic și alipit în cele din urmă la Italia prin Tratatul de la Roma (27 ianuarie 1924). Zona din jur a primit-o Regatul SCS.

În general, fascismul italian s-a coagulat în foste zone austriece (Tirolul de Sud, regiunea de coastă), unde s-au adunat ultranaționaliști demobilizați care nu-și mai puteau găsi calea înapoi în viața civilă. În Italia se răspândea ideea unei păci mutilate, deoarece Puterile Antantei nu au respectat Tratatul Secret de la Londra din 1915. Italia a primit doar Istria și Zadar și unele insule de-a lungul coastei, dar nu așa cum se convenise la Londra, și anume toată Dalmația până la Split. Istria era complexă din punct de vedere etnic, cu regiuni de coastă cu populație italiană și populații croate și slovene în interior. O puternică populație slovenă trăia în zona Trieste (aproximativ 25%) și în zona Gorizia. Din 1922 guvernul fascist a urmărit o politică de italienizare. Problemele privind frontiera și minoritățile au avut un impact de durată asupra relației dintre Belgrad și Roma. Italia a preluat moștenirea geostrategică a monarhiei habsburgice în multe privințe. Acest lucru s-a întâmplat în special în Balcani, unde Roma și Serbia, acum sub forma Regatului SCS, au continuat conflictul privind dominația în Adriatica.

În raport cu Austria, Regatul SCS a reprezentat interesele naționalismului sloven, care a căutat să unească toți slovenii într-un singur stat. Înainte de 1918, aproape toți slovenii trăiseră pe teritoriul Austro-Ungariei, deși împrăștiați în mai multe provincii ale coroanei. Planul unei Austro-Slovenii nu a fost luat în serios la Viena. Prin Tratatul de la Saint-Germain, Austria s-a angajat să organizeze un referendum în zonele revendicate de Regatul SCS. Acesta a fost precedat de încercarea luptătorilor sloveni și a trupelor SCS de a-și înfăptui scenariile cu ajutorul forței militare. Acest lucru a reușit în Știria Inferioară (Marburg an der Drau), dar nu și în Carintia (decembrie 1918 – iunie 1919), unde

după rezistența populației regionale și presiunea puterilor Antantei, Klagenfurt, ocupat la 6 iunie 1919, a fost evacuat. La 10 octombrie 1920 a avut loc un referendum în sud-estul Carintiei, în care 59% dintre votanți, dintre care 70% erau etnici sloveni, au votat pentru Austria. Referendumul a fost perceput ca un dezastru național în partea slovenă a Regatului SCS. Asta deoarece mulți sloveni din Carintia nu au luat decizii bazate pe logica naționalismului lingvistic, ci au comparat două sisteme de stat și două zone culturale.[6]

Referendumul din Carintia a avut parte de rezultate similare cu acelea din Silezia Superioară și Prusia de Est, unde chiar slavii au optat pentru un stat non-slav. Dreptul la autodeterminare al popoarelor, pe care se bazau învingătorii, se baza pe un concept de națiune care nu era, în mod evident, împărtășit de mulți dintre cei afectați – nu numai limba și (presupusa) origine, ci și politicile de stat, criteriile nonlingvistice culturale (de ex. confesionale, mentale) și economice au determinat identificarea persoanelor din regiunile controversate. Referendumurile din Banat, Transilvania, Basarabia sau sudul Dobrogei ar fi pus în discuție soluțiile centralizate, determinate de forța militară și sancționate în Conferința de Pace de la Paris.

În sudul Regatului SCS conflictele vechi au izbucnit din nou după 1918. Vardar-Macedonia, puternic amestecată etnic, și Kosovo, cu majoritatea sa albaneză în proporție de 68%, au fost recapturate de armata sârbă la sfârșitul anului 1918. Până în 1924, în ultimele răbufniri până în 1927, voluntarii albanezi (kaçaki, în jur de 10.000 de oameni) au luptat împotriva administrației sârbe, care la rândul ei a recrutat paramilitari din rândul populației sârbe, care au deportat femei și copii albanezi pe scară largă. Belgradul nu a căutat o soluție politică, ci una militară: 22.000 de arestați, 12.400 de morți și aproximativ 6.000 de case distruse formează bilanțul unui conflict etnic asemănător războiului civil.

Tot în Vardar-Macedonia, recucerirea sârbă a însemnat doar o nouă răsucire în spirala escaladării naționalismelor sârb și bulgar. Regiunea din zona frontului de la Salonic a fost devastată grav în timpul războiului: la fiecare doi civili corespundea un soldat (aproximativ 600.000 de soldați la 1,2 milioane de locuitori). Agricultura a fost distrusă în mare măsură, populația afectată de foamete și epidemii. Administrația bulgară a pus societatea locală sub o mare presiune politică economică și națională, în timp ce combinația dintre bulgarizare și exploatarea economică, pe de altă parte, a întărit curentele regionale macedonene din cadrul populației ortodoxe slave. Organizația Revoluționară Internă Macedoneană, proaspăt formată în Bulgaria la sfârșitul anului 1918, a început acțiunea de

gherilă împotriva administrației sârbe. La fel ca în Kosovo, guvernul sârb a reacționat violent. Armata, jandarmeria și grupurile combatante formate din voluntari locali și cei din mediul rural care erau adesea nevoiți să facă serviciul militar au transformat zona slabă din punct de vedere structural într-o zonă militară extinsă. Granița cu Bulgaria a fost închisă ermetic.

Chiar și cu România Regatul SCS s-a aflat în relații tensionate, deoarece ambele țări au revendicat Banatul. Abia în 1923 problema a fost soluționată prin diviziunea Banatului, prin care Timișoara a revenit României, restul fostelor comitate maghiare Timiș și Torontal, Regatului SCS.

România a avut și ea dispute cu majoritatea vecinilor. Ungaria nu a dorit să renunțe definitiv la zonele pierdute prin Tratatul de la Trianon. Uniunea Sovietică a revendicat Basarabia, a sprijinit operațiunile de gherilă prin serviciul său secret (răscoala din 1924 de la Tatarbunar) și a fondat Republica Autonomă Sovietică Socialistă Moldovenească pe malul stâng al Nistrului în 1924. Însuși numele exprima deja strategia sovietică, revendicarea unei națiuni moldovenești, a cărei parte vorbitoare de limbă română era clar separată de românii de la vest de Prut (până în 1918, râul de frontieră). Spre sud, problema Dobrogei afecta relațiile cu Bulgaria. Cei doi vecini au purtat de mai multe ori războaie pentru regiune între 1913 și 1918. În 1919 România a preluat toată Dobrogea, inclusiv sudul, așa-numitul Cadrilater, care era populat în proporție de 98% de bulgari, turci și tătari. Atât România, cât și Bulgaria au colonizat refugiați din Macedonia în regiunea de frontieră, aromâni în teritoriul românesc și activiști naționaliști bulgari în partea bulgară. Aceștia din urmă au adus cu sine tactici de luptă de gherilă și le-au aplicat pe teritoriul românesc. Dobrogea de Sud a rămas o zonă de criză permanentă pentru România, la fel ca Basarabia.

Grecia s-a numărat de asemenea printre câștigători în 1919, primind toată Tracia și sudul Albaniei. Țara se afla însă în război. Debarcarea trupelor grecești în Smyrna în mai 1919 a marcat sfârșitul unui război de zece ani pentru Grecia. Intervenția din Asia Mică s-a străduit să realizeze *Marea Idee*, după conceptul unui Imperiu Bizantin reînnoit, expus public în 1843, sub forma unui stat național grec extins ca o Mare Grecie pe cele două continente și cinci mări, așa cum a fost formulat cam 70 de ani mai târziu. În primii aburi ai victoriei, chiar și Constantinopolul părea la îndemână. Situația politică externă și internă din Grecia s-a deteriorat însă rapid. Franța și Italia au susținut rezistența națională a Turciei față de ocupația elenă, pe care Kemal Pașa (ulterior Atatürk,

1881–1938) a organizat-o în Anatolia Centrală. Puterea protectoare a Greciei, Marea Britanie, a refuzat sprijinul, deoarece regele Constantin, care era considerat la Londra omul Puterilor Centrale, redobândise puterea în Grecia. Venizelos pierduse alegerile pe care le organizase chiar el în noiembrie 1920. Adversarul său, Dimitrios Gunaris, liderul Partidului Popular, le-a promis alegătorilor săi pace și sfârșitul venizelismului autoritar, dar a continuat războiul împotriva naționaliștilor turci. În vara anului 1921, frontul grec din Anatolia Centrală a ajuns la un blocaj pe râul Sakarya și s-a prăbușit în august 1922. Înfrângerea țării izolate pe plan extern a fost cauzată de rutele lungi de aprovizionare, epuizarea trupelor și consecințele unei epurări ordonate politic al corpului de ofițeri, mulți susținători ai lui Venizelos, experimentați în război, pierzându-și pozițiile. Turcia a primit de asemenea arme din partea Uniunii Sovietice. În vara anului 1922, Kemal a deschis ofensiva decisivă care i-a dus trupele până la Smyrna, care a fost incendiată și în mare parte distrusă. Imaginile apocaliptice ale haosului învăluit de o coloană de fum care putea fi văzut de departe s-au întipărit adânc în memoria colectivă greacă. Sfârșitul grecismului anatolian a fost interpretat drept *catastrofa din Asia Mică*, dar, de asemenea, a ușurat în mare parte elita politică și militară, deoarece termenul de catastrofă se referă la o forță majoră care nu poate fi influențată de oameni. Înfrângerea a pus capăt iredentismului grec, care și-a pierdut baza demografică din cauza exodului în masă, uciderii și evacuării grecilor anatolieni.[7]

Spațiul balcanic împărțit în două: Devastat de război și ferit de război

Balcanii se pot înfățișa nu numai în funcție de învingători și învinși, ci și într-un mod diferit, și anume împărțit în zone devastate de război și zone scutite de ostilități. Atunci, un lucru devine clar: teritoriile de bază ale statelor compozite postimperiale – Serbia în cazul SCS, Țara Românească și Moldova în cazul României Mari – au împărtășit următoarele caracteristici: au fost teatre de luptă, apoi – zone de ocupație ale Puterilor Centrale și au suferit pagube grave demografice, economice și de infrastructură. Spațiul macedonean a aparținut și el acestor zone (în special în zona fronturilor de-a lungul graniței greco-sârbe). Albania a fost cea mai puțin devastată – deși cu cea mai modestă infrastructură antebelică. Cele rămase între 1914–1918 în mare parte sau complet neatinse de ostilități (între noile granițe) au fost întreaga regiune din Slovenia până în Bosnia și Herțegovina, toată Ungaria până în Carpați, dar și sudul Balcanilor

din sudul și centrul Greciei. Totuși, acest lucru nu înseamnă că populația din aceste zone nu a fost scutită de malnutriție și boli. A fost semnificativ din punct de vedere politic faptul că teritoriile politice de bază din statele compozite postimperiale au fost devastate și de aici derivă pretenția la dreptul de dominare în noile părți ale țărilor care ar fi suferit mai puțin și ar fi fost *eliberate* și de armatele sârbe și române. În acest sens, reconstrucția ar trebui să fie finanțată în mod semnificativ de către beneficiarii noii libertăți. Această evaluare nu a fost împărtășită în Croația și Transilvania, ceea ce a fost cauza crizelor severe și chiar a prăbușirii violente a statului.

Numărul de victime în majoritatea statelor din Balcani a fost foarte mare și a explicat relansarea dificilă după 1918. Bulgaria a mobilizat 850.000 de bărbați, adică 15% din populația totală sau majoritatea populației masculine apte de muncă. 30% dintre cei mobilizați (sau 5% din totalul populației) nu au supraviețuit războiului. Sute de mii de femei au fost de asemenea mobilizate, care au trebuit să ia locul bărbaților în procesul muncii. În 1918, Bulgaria număra și zeci de mii de invalizi de război și sute de mii de refugiați. Aceste cifre pot fi folosite pentru a măsura două lucruri: efortul enorm al unei întregi societăți de a obține un statut regional de putere hegemonică și o cădere la fel de violentă, care a fost urmată de o criză politică, economică și mai ales mentală.

Serbia pierduse aproximativ un sfert din populația sa antebelică; guvernul a estimat că jumătate din bunurile populației au fost distruse. În 1916 România a chemat la arme 11% din populație, adică 814.000 de oameni. Pierderile s-au ridicat la 335.000 de soldați și 650.000 de civili, iar în jur de 75.000 de persoane au fost înregistrate ca invalizi de război. Fluxurile de refugiați și continuarea ostilităților (pentru Transilvania) sau lupte de gherilă și războaie mici (Kosovo, sudul Serbiei, Muntenegru, Albania) adesea împovărau regiunile deja perturbate. Prăbușirea infrastructurii și comunicațiilor a făcut și mai dificilă noua ordine statală.

ÎNCERCĂRI DE ORGANIZARE POSTIMPERIALĂ

Mici imperii și state naționale

Din moștenirea marilor imperii apăruseră imperiile mici în Balcani, Regatul SCS și România Mare. În ceea ce privește structura populației, eterogenitatea lor socio-economică și problemele de integrare, acestea seamănă cu cele din imperiile căzute. Noile grupuri de bază (elitele din

Belgrad și București) s-au confruntat cu sarcini la care elitele mai experimentate din Viena, Budapesta și Istanbul eșuaseră. Desigur, cele două state câștigătoare nu s-au văzut ca niște entități postimperiale, ci ca state naționale. Întrucât omogenitatea națională dorită nu corespundea realității sociale, a existat un potențial mare de conflict în aceste țări de la bun început, ceea ce a dus la război civil și migrație în masă în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, prin care o nouă dimensiune a violenței, sub forma Holocaustului, adusă în regiune din afară prin intermediul național-socialismului, a fost susținută ulterior de actori regionali. În afară de de statele victorioase postimperiale existau și țări precum Albania, Bulgaria și Grecia, care erau în mare măsură omogene din punct de vedere etnic (Bulgaria) sau aproape în întregime (Albania, Grecia) din cauza pierderii de teritoriu și/sau a migrației în masă și care trebuiau să suprime moștenirea unui singur imperiu – cel otoman – prin structuri statale naționale.

Dintr-o perspectivă macro, dezvoltarea internă a spațiului balcanic se poate reprezenta astfel:

- 1918–1923: consolidarea tarată de conflicte a statelor postimperiale compozite, precum și a Albaniei, Greciei și Bulgariei;
- 1923 – începutul anilor '30: încercarea unei noi ordini regional-politice și a construcției economice și statale;
- 1928/29 – 1938: trecerea la regimurile autoritare (mai întâi în Albania și Regatul SCS, apoi în România).

O analiză comparativă a evoluțiilor politice interne trebuie să facă distincția între compozitele postimperiale și statele naționale existente. În Regatul SCS și în România Mare elitele politice s-au confruntat cu întrebări comparabile despre construirea statului și contopirea regiunilor extrem de eterogene. În ceea ce privește economia, structura socială, nivelul de educație și caracteristicile culturale, Slovenia fostă habsburgică și Vardar-Macedonia postotomană din Regatul SCS, iar în România Mare Bucovina fostă austriacă și Dobrogea postotomană aparțineau unor lumi complet diferite și nu aveau nici un temei istoric comun. Atât în Regatul SCS, cât și în România Mare, ideologia de stat a insistat asupra limbii și a conștiinței naționale ca legătură culturală care ar avea un efect mai puternic decât secole de carențe în dezvoltare. În ambele state, elitele din statele existente înainte de 1914 au dat mâna: în România se vorbea despre Vechiul Regat (Țara Românească și Moldova), în SCS puterea se concentra la Belgrad.

În plus față de diferențele structurale istorice a existat tensiunea dintre regiunile devastate de război și regiuni în mare parte cruțate, și

între elitele structurate diferit. Croații și românii posthabsburgici au adus noilor state o clasă de mijloc bine educată, o putere economică considerabilă și experiență în parlamentarismul austriac și ungar, ale căror elite antebelice fuseseră structurate diferit. Regatul era dominat de un strat mic de mari proprietari funciari și antreprenori, de obicei de origine nobilă. Serbia, pe de altă parte, nu cunoștea nici o nobilime, dar elita sa era formată din funcționari și ofițeri, precum și din oameni de afaceri apropiați de stat. În timp ce elita politică și statul proveneau în mare parte din regat, elitele românești din Transilvania s-au definit tocmai prin opoziția lor față de statul maghiar și și-au bazat puterea pe propriul partid etnic, sistem bancar și de asociații. Autoorganizarea politică, asociațiile și uniunile, spațiul public politic, lumea publicistică și în general nivelul de alfabetizare în regiunile fostului imperiu austro-ungar erau cu mult superioare celor două vechi state (Serbia și România). Vechile frontiere naționale au devenit astfel granițe socio-culturale interne, care au fost estompate din punct de vedere administrativ de noile reglementări organizatorice, dar ele au existat în continuare structural.

Contraste semnificative între părțile vechi și cele noi ale țării au existat și în structura etnică: Serbia (înainte de 1912) și România erau în mare măsură omogene etnic. Doar România de est avea o populație minoritară predominant vorbitoare de idiș (care era uneori majoritară în zonele urbane). Înainte de 1914, Bucureștiul era un oraș etnic mixt, cu o populație maghiară, germană și evreiască numeroasă. După 1918, societățile acestor state de bază au trebuit să experimenteze o nouă diversitate etnică. Conform recensământului din 1930, România (18,05 milioane de locuitori) avea 71,9% populație românească, alături de 7,9% unguri, 4,13% germani, 4,03% evrei, 3,22% ucraineni, 2,26% ruși, 2,03% bulgari, 1,45% romi, precum și turci, sârbi, polonezi și greci. În statul SCS din 1931, persoanele cu cele trei nume propagate oficial (sârbi, croați, sloveni) au furnizat 85,16% din 13,9 milioane de locuitori; 3,59% germani, 3,36% maghiari și 3,63% albanezi au fost înregistrați în grupuri etnice non-slave, alături de români, turci și italieni. Întrucât națiunea exista doar pe hârtie, o divizare între sârbi, croați și sloveni are mai mult sens – sârbii aveau deci o majoritate relativă de aproximativ 42%, dar nu o majoritate absolută. În ambele țări, minoritățile au trăit adesea masiv în anumite regiuni, unde au format majoritatea relativă sau absolută. Românii etnici au constituit puțin peste 57% din populația din Transilvania. În Ținutul Secuiesc, aflat în arcul Carpaților, exista o majoritate maghiară compactă copleșitoare. În Regatul SCS Slovenia a fost în special relativ omogenă etnic. În schimb, amestecul etnic

a fost deosebit de puternic în Bosnia, Macedonia, Dobrogea, Banat și Basarabia.

Diferența dintre oraș și sat a fost determinantă socio-cultural: până la cel de-al Doilea Război Mondial, orașele noilor provincii ale României au rămas non-românești: în 1930, Timișoara avea doar în jur de 25% români, în metropola transilvăneană Cluj erau aproape 35%. O altă linie de demarcație era între diferențele religioase: nord-vestul SCS era catolic, sudul (Macedonia, Kosovo) avea majorități musulmane la nivel regional; în Bosnia, Biserica Ortodoxă și cea Catolică coexistau cu Islamul. În România, după constituția din 1923, Biserica Ortodoxă avea prioritate asupra Bisericii Unite, lucru important în partea de vest a țării (ortodocșii care l-au recunoscut pe Papă ca autoritate în 1698–1701). În fostele părți habsburgice ale țării, Bisericile Catolică, Luterană și Reformată dețineau o poziție puternică, de durată, dominantă cultural. În Dobrogea trăiau musulmani turci și tătari ca moștenire a Imperiului Otoman.

În ambele state postimperiale, formarea statală s-a dovedit dificilă. România era înconjurată de state aflate în agitație revoluționară și război civil. România a intervenit în Ungaria și a obținut victoria asupra bolșevismului panonic. Cu toate acestea, în războiul civil rus România a rămas un spectator preocupat, la fel ca în tensiunile interne grave din Bulgaria din timpul guvernării Alianței Agrare. În interior, guvernele care se schimbau rapid s-au confruntat cu tulburări sociale grave. Revoluția bolșevică amenința să se răspândească. Valuri de grevă au zguduit țara. Tulburările sociale ale țăranilor au putut fi rezolvate prin anunțarea reformei funciare și a votului universal al bărbaților. Soldații țărani au eliminat pericolul revoluției în țară și în Ungaria. Armata română, condusă de Alexandru Averescu (1859–1938), a salvat situația. Averescu a fondat Partidul Poporului și a câștigat alegerile, venerat ca un Mesia de mulți țărani cuprinși de o isterie în masă. În calitate de prim-ministru (1919–1921) Averescu a stabilizat Regatul României Mari. Steaua lui s-a stins rapid însă, iar din 1922, a preluat cârma Partidului Național Liberal, cea mai importantă dinastie politică românească (familia Brătianu). Astfel, țara părea să fie legată prin structuri ordonate antebelice.

Înainte de 1918, actorii politici sud-slavi au evitat în mare parte problema modului de a aborda contrastele socio-culturale profunde. Protagoniștii români nu au căutat deloc răspuns și au fost copleșiți de realizarea unor vise iredentiste. În ambele țări au existat două alternative: continuarea și transferul modelului centralist al zonelor de bază în noile provincii, sau o ordine federală, adică crearea elementelor de autonomie regională. Înțelegerea națiunii era strâns legată de această alegere.

Elitele sârbe au fluctuat între ideea unei Serbii lărgite și a unei Iugoslavii dominate de sârbi. Acele părți ale elitei croate care au susținut uniunea într-un singur stat au susținut iugoslavismul, dar au dorit să negocieze construcția statului. Privit ca *iugoslavism integral*, era vorba despre ideea menționată a unui popor cu trei caracteristici (și *nume* regionale). Sârbii, croații și slovenii au fost deci numiți în mod diferit părți ale aceleiași națiuni (sau trib/pleme) sau trei triburi (plemena) ale aceleiași națiuni. Croatul Frano Supilo părăsise deja Comitetul Slavilor de Sud în 1916 într-o dispută cu premierul sârb Nikola Pašić pe tema *alipirii* sau *unirii* regiunilor austro-iugoslave cu Serbia. Declarația de la Corfu (1917) a plasat chestiunea unei adunări constitutante. Serbia a clarificat însă că nu dorea să tolereze autonomia sau ținuturile istorice. Consiliul Național al Slovenilor, Croaților și Sârbilor din Zagreb, iugoslavii din vechiul imperiu deci, a continuat disputa. Liderul sloven Anton Korošec și liderul Partidului Țărănesc Croat, Stjepan Radić (1871–1928), au cerut o structură federală a statului, iar cel mai important reprezentant austro-sârb, Svetozar Pribičević (1875–1936), o structură centralizată. Alegerile au avut loc în 1920. Cel mai puternic partid a fost Partidul Democrat (Pribičević, Ljubomir Davidović, 1863–1940) (92 de locuri), care reprezenta *iugoslavismul integral*. Partidul Național-Radical al lui Nikola Pašić (91 de locuri) a urmărit scopul de a uni toți sârbii într-un stat cu o autonomie locală extinsă. Partidul Popular Țărănesc Croat al lui Stjepan Radić a cerut propria sa republică țărănească croată într-un stat federal, astfel că avea pretenții de politică socială și națională. În fața partidului țărănesc, care s-a transformat rapid într-un partid de unitate națională croată, comuniștii aveau 58 de locuri. Partidele naționale sau confesionale au dominat printre sloveni (Partidul Poporului, 27 de locuri) și musulmanii bosniaci (Organizația Musulmană Iugoslavă, 24 de locuri).

Radicalii și *democrații*, cele două partide sârbe din provinciile vechi și noi, au impus o constituție centralistă cu referire la victimele războiului din Serbia (Constituția Vidovdan, care a fost adoptată în ziua simbolică a Sf. Vitus, 28 iunie, ziua bătăliei de pe Câmpia Mierlei). Aceștia au plecat de la ideea că cele trei mari popoare sud-slave (musulmanii bosniaci nu erau considerați a fi propriu-zis o etnie) se vor contopi într-o singură națiune iugoslavă. Constituția centralistă prevedea 33 de districte care trebuiau să dizolve în mod deliberat vechile frontiere provinciale. Stâlpul statului unitar era monarhia; autoguvernarea complementară la nivel inferior a fost greu realizabilă în părțile sârbe din țară, având în vedere nivelul scăzut de educație și continuarea gândirii juridice premo-

derne (drept comun). În special sârbii din fostul imperiu habsburgic au văzut în centralism contra-modelul fostului stat habsburgic, a cărui moștenire trebuia depășită cât mai repede posibil. Regele Alexandru Karageorgevici (1888–1934) a fost adeptul unui model centralist-unitarist care oferea sârbilor o poziție hegemonică în stat. Iugoslavismul trebuia să însemne asimilarea non-sârbilor în modelul național și de stat sârb. Liderul croat al țăranilor, Stjepan Radić, a reprezentat polul opus. În tabăra croată el i-a marginalizat pe naționaliștii loiali imperiului ai Partidului Dreptei Pure (așa-numiții frankiști, după fondatorul lor, Josip Frank, 1844–1911). Odată cu noul drept universal de vot, partidul său a obținut o largă bază socială. Radić susținea un stat al țăranilor. A admirat idealurile, dar nu și metodele Revoluției Ruse. Atacurile sale au fost îndreptate împotriva elitelor politice ale sârbilor, dar nu împotriva sârbilor ca națiune. A fost, de asemenea, un pacifist declarat. În 1920 a publicat proiectul de constituție pentru o confederație a Croației și altor părți ale țării, care se baza pe democrația directă (referendumuri, obligația unor noi alegeri, depunerea președintelui prin petiții cu cel puțin 100.000 de semnături) și subsidiaritate, precum și pe egalitatea socială exprimată prin *zadruga*, familia tradițională complexă din mediul rural.[8]

Clubul Iugoslav a prezentat un al treilea model, în care politicianul de top sloven Korošec a jucat un rol principal. Organizația sa teritorială ținea cont parțial de regiunile istorice, care erau împărțite pe trei niveluri (provincie-district-comună), fiecare cu o autonomie extinsă. Adunările provinciale, în calitate de parlamente regionale, ar fi trebuit să beneficieze de competențe legislative și fiscale extinse. La cel mai înalt nivel, proiectul avea în vedere un sistem bicameral, în care a doua cameră trebuia ocupată jumătate de asociațiile corporatiste și jumătate de adunările provinciale. Clubul Iugoslav prevedea păstrarea particularităților regionale, dar intervenea puternic în structura lor dacă voia să cuprindă Bosnia și Dalmația.

Bosniacii musulmani reprezentați în Organizația Musulmană Iugoslavă (JMO) au vrut în primul rând să păstreze Bosnia ca unitate administrativă, altfel s-ar fi confruntat cu o opțiune națională sârbă (mai degrabă decât croată). Prin urmare, liderul ei, Mehmed Spaho (1883–1939), a ținut ferm la regiunile istorice în schema sa. Împărțirea districtelor ar fi trebuit să adune laolaltă zonele de locuire musulmană. Comuniștii împinși repede în ilegalitate au cerut o revoluție socială; în chestiunea națională s-au poziționat ca iugoslavi integraliști. Soluția centralizată cu autoadministrare la nivel de district, care a fost implementată în

1921, nu a rezolvat diferendele, ci a însemnat doar începutul unui conflict care curând avea să se desfășoare pe linia etnică (sârbi–croați).

De asemenea, în cel de-al doilea stat postimperial compozit s-a relevat în curând decalajul dintre părțile vechi și cele noi ale țării. Spre deosebire de SCS, acest contrast nu a fost etnicizat în națiunea română titulară. Acea parte a elitelor transilvano-române care susținea autonomia se temea de revizionismul maghiar și, în ciuda tuturor sensibilităților regionaliste, s-a văzut ca făcând parte dintr-o națiune română uniformă. Regele român a instituit în 1919 un guvern condus de un transilvănean (Alexandru Vaida-Voevod, 1873–1952), care s-a confruntat cu rezistența din partea elitei Vechiului Regat. În același timp, competențele guvernului transilvănean au fost reduse treptat. Legislația regională a fost suspendată din decembrie 1919, iar în aprilie 1920 Consiliul Dirigent a fost dizolvat de guvernul central. În 1922, direcțiile administrative au fost eliminate definitiv. De asemenea, în Basarabia, guvernul regional, parlamentul și organele de autoguvernare (*zemstva*) preluate de la imperiul țarist au dispărut sub presiunea autorităților centrale. Guvernul central a operat cu decrete care extindeau dreptul vechiului regat asupra noilor provincii. Așa-numitele comisii de unificare au efectuat această omogenizare administrativă. Legea marțială, care a fost impusă în regiunile de frontieră instabile cu Ungaria și Uniunea Sovietică, a servit ca un important mijloc de putere. Guvernul central a încercat să lichideze tradițiile administrative imperiale ale comitatelor maghiare, districtelor austriece și *zemstvelor* rusești. Consiliile municipale au fost înlocuite efectiv de jandarmerie. Constituția adoptată în 1923, în care Partidul Național Liberal, reprezentând elitele de afaceri ale vechiului regat, a avut un rol definitoriu, a desemnat România drept stat național unitar. Regioniștii transilvăneni din jurul lui Iuliu Maniu au cerut o a doua Alba Iulie, adică o nouă adunare națională transilvăneană, iar tonul împotriva elitelor bucureștene a devenit foarte accentuat. Precum croații din Regatul SCS, românii din fostul teritoriu habsburgic au văzut în noii lor compatrioți din vechiul regat imaginea celuilalt (balcanici, bizantini, levantini, orientali). Orientul intern și orientalizarea internă ca armă politică au fost populare într-o epocă a teoriei cercurilor culturale. În 1922, mulți români ardeleni au boicotat încoronarea regelui Ferdinand la Alba Iulia, privită ca o acaparare simbolică a Transilvaniei de către statul român.[9]

Unificarea administrativă în practică: Aparatele de stat postimperiale

Centralismul a fost răspunsul constituțional al elitelor Belgradului și Bucureștiului și al susținătorilor acestora în noile părți ale țării (în primul rând sârbii care fuseseră sub habsburgi din Regatul SCS, centraliștii ardeleni și românii bucovineni din România Mare). În ambele țări, însă, liniile de demarcație politică, socio-economică și cultural-mentală au continuat de-a lungul granițelor antebelice. În practică, comasarea diferitelor sisteme administrative a trebuit să se dovedească decisivă. Avem surprinzător de puțin despre tranziția de la organizarea imperială la cea postimperială. Cercetările din statele naționale, ca și statele naționale în sine, au dorit să acopere urmele imperialiste cât mai bine posibil.

Noile state s-au confruntat cu întrebări importante: cum să se ocupe de aparatele funcționărești existente, în special de acei funcționari publici care erau loiali imperiului? Cum să abordeze legile și structurile existente în domeniul financiar, al valutei, impozitelor, dreptului comercial și succesoral? Scopul ideologic de a depăși imperiile era clar, practica – mult mai slabă. Până la Tratatul de la Trianon din 1920, mulți funcționari maghiari au refuzat să depună jurământul către statul român, iar foștii oficiali țariști din Basarabia s-au comportat similar. În Transilvania, chiar și la zece ani de la sfârșitul monarhiei dunărene, administrația locală își desfășura activitățile în germană sau maghiară, deoarece pur și simplu exista o carență de funcționari români competenți, sau autoritățile locale nu aveau cunoștințe de limba română. Un studiu de caz din districtul Bistrița-Năsăud din Transilvania de Nord arată dilema autorităților centrale: funcționarii locali români au servit statul maghiar cu fidelitate până în 1918, dar au fost implicați și în asociații culturale românești. În discursul naționalist erau considerați trădători, în practica administrativă nu puteau fi evitați. Administrația românească din Basarabia a fost și ea la fel de fragilă. Și acolo mulți funcționari au refuzat să depună jurământul către statul român și aproape nici unul nu înțelegea noua limbă oficială. Deși statul a decis să concedieze etnicii ruși, a trebuit totuși să facă unele compromisuri, din moment ce lipseau înlocuitorii români. În februarie 1924 a fost elaborat un test de limbă sub amenințarea cu demiterea, iar în ianuarie 1925 cunoașterea limbii române a fost declarată prima cerință de recrutare – în practică, însă, totul se reducea mai mult la fidelitatea față de noul stat. Cu toate acestea, în curând au apărut plângeri în noile provincii, potrivit cărora funcționarii slab calificați din Vechiul Regat ar fi preluat

funcțiile-cheie, în timp ce românii din noile provincii erau subreprezentați în instituțiile centrale. În Transilvania, funcționarii rămași în primul rând din administrația maghiară au fost cei care au reglementat tranziția. Cei din Vechiul Regat au fost folosiți în număr mare doar în regiuni puternic maghiarizate, cum ar fi Ținutul Secuiesc din arcul Carpaților. Adeseori au fost angajați mulți foști ofițeri. A apărut rapid o ierarhie a atractivității locurilor de muncă, pe nivelul de jos aflându-se regiunile sărace din Basarabia și Dobrogea, critice din punct de vedere structural și în materie de securitate. În 1928, de exemplu, în județul Durostor din Dobrogea nici unul dintre șefii de plăși nu avea vreo diplomă. Statul român a înființat treptat un colegiu de administrație (1925–1930). Legea administrativă din 1925 a stabilit cerințele de pregătire pentru personalul superior și a inițiat o academizare a administrației superioare pe baza modelului francez. Totuși, la mijlocul anilor '30, în România Mare lipsea încă un număr suficient de funcționari bine calificați și integri.

O problemă similară a apărut în Regatul SCS. În noile părți ale țării a apărut repede sentimentul dominației aparatului administrativ de către sârbi din Serbia. Frustrarea în legătură cu blocarea oportunităților de carieră s-a împletit cu diferențele de mentalitate culturală internă. În România și SCS, oficialii din vechile regate au adus cu ei practici administrative (corupție, ignorare a regulilor și legilor, violență fizică în cazul autorităților de securitate), care au fost iritante și au funcționat ca un pas înapoi din punct de vedere civilizațional asupra unor categorii ale populației foste habsburgice. Jandarmul care bate a fost în ambele țări un simbol al noii puteri de stat omogenizantă din punct de vedere național și etnic. În ambele țări, constituțiile (1921 SCS, 1923 România) au impus o diviziune teritorială care avea drept scop dispariția provinciilor și regiunilor vechi prin crearea de noi districte.

Au existat tensiuni între părțile vechi și cele noi ale țării – întotdeauna la nivelul națiunilor titulare, nu al minorităților – și în armată. Căci și armatele erau după 1918 compozite, formate din ofițeri care tocmai se războiseră între ei. Spre deosebire de Polonia sau Cehoslovacia, armata SCS s-a rupt de orice tradiție austriacă, suprimând tot ce era în negru și galben (culorile Habsburgilor). În total, noua armată a preluat 2.590 de ofițeri din armata cezaro-crăiască. Cu toate acestea, mulți ofițeri croați loiali austriecilor nu s-au alăturat armatei SCS sau au fost împiedicați să facă acest lucru. Foști ofițeri de rang înalt de-ai K.u.K. au fost destituiți și deseori hărțuiți, cum a fost cazul mareșalului austro-sârb Svetozar

Boroević von Bojna (1856–1920), care se distinsese în luptele de la Isonzo. Adjunctul său, croatul Slavko Kvaternik (1878–1947), care jucase un rol important în administrarea militară austriacă din Serbia în Primul Război Mondial, s-a radicalizat și a avansat la rangul de ministru de război în timpul dictaturii ustașilor (1941–1942). El reprezintă nucleul puternic al foștilor ofițeri croați ai K.u.K., loiali austriecilor, care nu acceptau noul stat. În 1918 și 1919 acest grup era încă prea slab pentru a organiza un puci de succes. Stigmatizarea a tot ce amintea de Austro-Ungaria a înstrăinat părți ale corpului ofițerilor croați de armata SCS. Recrutarea care viza cadre tinere nu a putut compensa în totalitate acest lucru. Armata SCS a fost în esență o continuare a armatei sârbe, la fel cum întregul stat a devenit o Serbie extinsă – și așa a fost înțeleasă și de monarhi.

În România, care a adoptat o lege a organizării armatei în 1924, armata a înființat comisii de control pentru a monitoriza trecutul politic al ofițerilor din imperiile țarist și austro-ungar. Integrarea s-a desfășurat dificil, problemele de limbă, culturi militare diferite, competiția pentru promoții ducând la fricțiuni, la fel și preferința pentru ofițerii care dezertaseră din armatele imperiale, față de cei care au rămas fideli împăratului și țarului. Cu toate acestea, foști ofițeri din armata austro-ungară – însă puțini foști ofițeri țariști – au avut cariere importante și au preluat posturi de comandă centrală până la cel de-al Doilea Război Mondial; de exemplu, Ioan Boeriu, baron de Polichna (1859–1949), feldmareșal-locotenent, participant la Adunarea Națională de la Alba Iulia, comandant în războiul pentru Transilvania (1919) și comandant militar al Consiliului Dirigent al Transilvaniei; sau Iosif Iacobici (1884–1952), ofițer de stat-major K.u.K. și ulterior ministru de război și șef al Marelui Stat-Major sub conducerea lui Ion Antonescu și răspunzător și el pentru Shoah. Tensiunile etnice din armata română nu sunt cunoscute. Aproape că nu s-au cercetat deloc contradicțiile regionaliste. Spre deosebire de Regatul SCS, lipsa de etnicizare a conflictelor în cadrul națiunii titulare a jucat și ea un rol în armata din România.

Învățământul superior a fost la fel de important și vizibil ca armata – peste tot în Balcani a fost privilegiat față de învățământul preuniversitar. În statele compozite postimperiale, SCS a preluat Universitatea din Zagreb, a cărei integrare în termeni de politică națională a avut loc fără multe conflicte, comparativ cu universitățile din România Mare. România Mare a câștigat o universitate maghiară în Cluj (fondată în 1872) și o universitate austriacă în Cernăuți (fondată în 1875). Conflictul româno–maghiar s-a intensificat dramatic în spațiul simbolic al

universității. Catedra maghiară din Cluj a refuzat să depună jurământul statului român, iar rectorul s-a sinucis. Refuzul de a depune jurământul i-a împins pe români să schimbe în mare parte personalul universitar. Mulți profesori universitari au fugit în Ungaria, unde Universitatea din Szeged a devenit un loc de exil. În Bucovina, unde Cernăuți avusese o universitate de prestigiu, epurarea a căpătat o puternică nuanță antisemită. Universitatea românească din Iași s-a confruntat cu o altă sarcină de integrare, și anume a numeroși studenți basarabeni, adesea evrei și ruși, sau ruși din punct de vedere cultural și modelați de revoluție. Contrastele etnice, antisemite și ideologice s-au întrunit într-o mișcare studențească (*Generația din 1922*), din al cărei activism radical naționalist și antisemit a apărut fascismul românesc.

De asemenea, a existat un potențial considerabil de conflict în problema monedelor în circulație din zonele postimperiale. O mare parte a populației a fost afectată de unificarea monetară și fiscală, care a fost curând resimțită în noile părți ale țării ca o pierdere sau dezavantaj clar. Unificarea valutară a fost realizată în SCS la un curs perceput de deținătorii de numerar în monedă austro-ungară (coroana) drept pură expropriere. În România, unificarea monetară (1920) a folosit în special băncilor mari și speculanților. Pentru unificarea monetară, cu un buget (1920–1921) de 7,4 miliarde de lei, statul a cheltuit peste 5,5 miliarde pentru schimbul a 1,2 miliarde de ruble și 4,3 miliarde de coroane, schimb finanțat de o inflație considerabilă. Consecințele economice ale standardizării abia au început să fie cercetate. Acestea includ distrugerea zonelor dezvoltate economic prin noile frontiere de stat și vamale sau periferizarea a ceea ce fuseseră odată zone centrale, dar și consecințele războiului asupra economiei: în 1921–1925, România a generat doar 67,6% din producția de cereale din 1901–1913; producția industrială era la 47,2% din nivelul 1913.[10]

Stat, armată, servicii secrete

Grecia în perioada interbelică este descrisă ca un stat pretorian. De fapt, nu numai în Grecia armata a fost un factor central și vizibil în politică; acest lucru a fost valabil și pentru Bulgaria (până în 1934), în timp ce armatele din statele postimperiale erau sub controlul monarhilor și mai puțin evidente ca factor independent în politică. În Albania a trebuit întâi să fie construită o mică armată. Faptul că armata a dominat direct viața politică în state care au suferit înfrângeri serioase în război poate părea paradoxal. Însă ofițerii din Grecia, precum și din Bulgaria au

pretins să stabilizeze viața politică și să salveze națiunea de pericolele interne – după eșecul extern.

În Grecia, numeroasele lovituri de stat trebuie luate în considerare având în vedere diviziunea națională, dar și luptele pentru carieră. Ofițeri mai tineri, care și-au văzut ascensiunea în pericol, au folosit puciurile pentru a-și împinge adversarii afară din armată. Astfel de epurări slăbiseră deja armata în războiul împotriva Turciei. Înfrângerea în război a însemnat pentru ofițerii veniziliști (Stylianos Gonatas, 1876–1966; Nikolaos Plastiras, 1883–1953) o oportunitate de a-i îndepărta de la putere pe militarii și politicienii responsabili de catastrofa națională și, într-un proces-spectacol regizat (Procesul celor Șase), de a-i condamna la moarte, inclusiv pe fostul premier Dimitrios Gunaris. Această crimă judiciară a otrăvit atmosfera politică din Grecia timp de mai mulți ani. Ofițerii radicali au făcut presiuni pentru abolirea monarhiei și instaurarea unei republici, ceea ce a declanșat o lovitură de stat regalistă de către ofițeri sub conducerea lui Ioannis Metaxas (1923). El a fost învins de ofițerii Theodoros Pangalos (1878–1952) și Georgios Kondylis (1878–1936), care l-au alungat pe rege (George II, 1890–1947) din țară, au curățat corpul ofițerilor și, prin presiune asupra parlamentului, au proclamat republica (1924). Legi dure de securitate au restricționat semnificativ viața democratică și, mai ales, opoziția. Generalii s-au folosit de ascensiunea comuniștilor pentru a justifica în continuare atacurile împotriva parlamentarismului. În iunie 1925, nu numai că au răsturnat pentru prima dată un guvern, ci au preluat singuri puterea (Theodoros Pangalos, iunie 1925 – august 1926). Primei dictaturi militare i-a fost din nou pus capăt de militarii rivali (grupul Kondylis) într-o contralovitură de stat. Până în 1936, grupurile de ofițeri au avut o influență considerabilă asupra vieții politico-parlamentare a țării, care a fost împovărată de diviziunea națională. În noiembrie 1935, multi-pucistul Kondylis a organizat un referendum manipulat pentru restabilirea monarhiei. La 4 august 1936, Ioannis Metaxas a dizolvat disprețuitul parlament și a instituit o dictatură mai durabilă, regele rămânând în fundal în comparație cu alte țări balcanice.

Acești ofițeri erau ca garda imperială pretoriană din Roma antică: se ocupau cu politica internă și abia dacă își mai îndeplineau îndatoririle esențiale. Iar pretorienii erau divizați între ei și departe de a fi uniți politic. La mijlocul anilor '30, Kondylis și Metaxas s-au orientat către modelul statului corporatist pentru a frâna mobilizarea comunistă din ce în ce mai mare a muncitorilor. În general, armata, care beneficia de resurse publice considerabile, a împiedicat prin intervenționismul său în politica

internă dificila reconciliere între taberele venizelistă și antivenizelistă, care s-au divizat și mai mult pe plan intern.

În Bulgaria, corpul de ofițeri și-a pierdut mare parte din prestigiu după 1918. Partidul țărănesc (BZNS), care a guvernat între 1919–1923, sub Aleksandăr Stambolijski (1879–1923), a făcut corpul ofițeresc să cunoască disprețul. Tratatul de la Neuilly a obligat țara să reducă puternic armata, în timp ce guvernul țărănesc și-a construit propriile unități paramilitare, Garda portocalie. Ofițerii, care se bucuraseră înainte de 1918, ca specialiști bine plătiți, de reputație și putere, s-au văzut marginalizați. Ca și în Grecia și Serbia, tradiția asociațiilor de ofițeri (semi)-secrete a existat și în Bulgaria. Una dintre acestea – Liga Armatei/*Voenen săjuz* – a fost fondată în octombrie 1919 de către ofițeri activi și în rezervă. În 1920, alături de 1.650 de ofițeri, includea și figuri-cheie din politica internă (Ivan Vălkov, 1875–1962; Damjan Velčev, 1883–1954; Kimon Georgiev, 1882–1969). Odată cu Liga ofițerilor în rezervă, Liga Armatei a intrat în Alianța Națională/*Naroden sgovor*. Împreună cu IMRO/ORIM, aceste asociații de ofițeri au dat un puci împotriva guvernului țărănesc în 1923 și au adus la putere un guvern conservator național, în care Vălkov era ministru de război – ani de zile eminența cenușie a politicii bulgare. Tot în 1923, armata a înăbușit o răscoală comunistă. Ca și în Grecia, corpul de ofițeri s-a împărțit în numeroase grupuri. În viața politică a Bulgariei, care era deja caracterizată de societăți secrete și violență, Damjan Velčev s-a remarcat drept conspirator profesionist, fondând în 1929–1930 propria Ligă Militară Secretă/*Taen voenen săjuz*, care în 1934 avea 814 din cei 3.000 de ofițeri profesioniști. Din această asociație au fost recrutați puciștii (din jurul organizației Zveno) din 1934.

Aceste societăți secrete s-au asociat cu alte două organizații secrete parastatale, ORIM și lojile masonice. Lojile au fost create în Bulgaria după 1878. În 1922 numărau aproximativ 300 de membri, inclusiv politicieni de seamă, militari și oameni de știință. Au funcționat ca un mediu al elitei sociale, un loc în care se negocia politica. Marea Lojă a Bulgariei a fost înființată după modelul francez cu același nume și era legată personal de Liga Militară, Liga Ofițerilor în Rezervă, Zveno și ORIM. Loviturile de stat din 1923 și 1934 au fost planificate de către membri ai lojelor. În guvernul lui Aleksandăr Cankov (1879–1959), instalat în 1923, cinci din nouă miniștri erau francmasoni (inclusiv prim-ministrul). În guvernul următor sub Andrej Ljapčev (1866–1933) șase francmasoni au preluat portofoliile de ministru. După puciul din mai 1934, aproape tot guvernul era format din francmasoni (printre care marele

maestru al Lojei, Petăr Midilev). Loja a fost dizolvată abia în 1940 la presiunea puternică a puterilor Axei de către un guvern care mai avea totuși trei francmasoni în rândurile sale, printre care și istoricul de artă și premierul Bogdan Filov (1883–1945).

Apropierea elitei politice a Bulgariei cu organizația clandestină macedoneană ORIM a dus la apariția unui mediu extrem de violent. Între 1923 și 1934 aceasta s-a dezvoltat într-un stat în stat, un *factor fără responsabilitate*. În 1918 organizația fusese refăcută și fusese fondat un comitet central din trei membri – un membru, Aleksandăr Protogerov (1867–1928), era și francmason. Protogerov este un exemplu de alternanță între politica vizibilă și cea secretă: ca ofițer bulgar a intrat în ORIMO și a activat ca lider de bandă în Macedonia la începutul secolului XX; din 1903 a condus organizația-umbrelă a frățiilor macedonene din Bulgaria. A fost implicat în conflictul intern al ORIMO cu aripa sa stângă. În 1911 a devenit membru supleant al Comitetului Central al ORIMO. În 1912–1913 a jucat un rol deosebit în Războaiele Balcanice. După înfrângere a intrat într-un con de umbră. În 1915 însă a servit din nou în armata regulată. A menținut contacte strânse cu Viena și Berlin (și cu industria germană, cum ar fi Concernul Mannesmann) și a fost responsabil pentru suprimarea revoltei sârbești în 1917. După noua înfrângere bulgară, Protogerov a suprimat o lovitură de stat a armatei, apoi a reintrat într-un con de umbră, a reînființat organizația (și anume sub o nouă denumire) Organizația Revoluționară Internă Macedoneană, denumită ORIM) și a rămas membru al Comitetului Central până la uciderea sa. Protogerov, ofițer, șef de bandă, organizator al celei mai mari mișcări teroriste din Europa în perioada interbelică, om de încredere al Puterilor Centrale și, în cele din urmă, victima conflictelor interne, simbolizează alăturarea domeniilor de acțiune statală și parastatală, care erau tipice în statele perdante din Primul Război Mondial, cu suveranitatea lor limitată și scurta lor rază de acțiune oficială.

ORIM s-a bazat pe un lobby macedonean existent în Bulgaria și pe zecile de mii de noi refugiați din Grecia și Bulgaria. Din acest mediu amenințat de sărăcie, lipsă de perspective și declasificare au fost recrutate bande care au purtat un război de gherilă în SCS. Cu toate acestea, la fel ca înainte de 1918, au apărut diviziuni interne profunde care s-au manifestat violent și au tensionat viața internă a Bulgariei. Guvernul țărănist și-a propus să relaxeze relația cu SCS și, prin urmare, a luat măsuri împotriva ORIM. Din toamna anului 1922, prin urmare, organizația a purtat un mic război împotriva țărăniștilor, l-a ucis pe ministrul de interne și a eliminat așa-numiții federaliști, membri ai unui grup de stânga

susținut de țărăniști în cadrul ORIM. ORIM a câștigat un rol de prim rang printr-un puci împotriva țărăniștilor și a fost responsabilă pentru moartea prin tortură a premierului Stambolijski. Când Comitetul Central al ORIM s-a aliat cu reprezentanți ai Internaționalei Comuniste în 1924, ministrul de război Vălkov a inițiat un val de epurare, căruia în mai 1924 i-au căzut victime legendarul erou Todor Aleksandrov (1881–1924) și un alt membru al Comitetului Central. Ivan Mihajlov (1896–1990) a preluat controlul mișcării în mijlocul puternicelor conflicte interne. Sub conducerea lui, ORIM a renunțat la lupta de gherilă și a recurs la atacuri teroriste. Organizația l-a finanțat pe Mihajlov printr-un nou model: teritorializarea unei mișcări clandestine. Între 1923 și 1934, ORIM a dominat Pirin-Macedonia (sud-vestul Bulgariei), a exploatat țărănimea regională și a finanțat întreținerea adepților săi prin traficul de tutun și droguri. Mihajlov a devenit un prototip al teroristului în Europa secolului XX, ORIM poate fi comparată cu organizații precum OEP sau FARC-ul columbian, în ce privește luptele între facțiuni, legăturile cu elitele statale, arme și traficul de droguri, precum și organizarea și efectuarea de acte de terorism. Doar lovitura de stat militară din 1934, susținută de liga secretă Zveno, a pus capăt acestui parastat și a împins ORIM în ilegalitate. În octombrie 1934, ORIM a reușit să-l asasineze pe regele iugoslav Alexandru Karageorgevici în Marsilia, împreună cu organizația clandestină croată Ustașa. Urmând exemplul ORIM, bandele au operat și în Dobrogea. În 1929 a fost fondată Organizația Revoluționară Internă din Dobrogea (ORID), care, la fel ca ORIM, a fost împărțită într-o aripă bulgaro-naționalistă și una comunistă-internaționalistă; la fel ca ORIM, ORID a încetat lupta armată în 1934. Și mai slabe au fost organizațiile secrete din Tracia și Teritoriile de Vest (zona din jurul orașelor Pirot și Caribrod cedate SCS în 1919). Organizația Revoluționară Internă Tracică, înființată în 1922, a avut puțin sprijin regional după fuga și relocarea multor bulgari traci. Organizația Vărtop, care a fost activă în regiunile vestice, a reprezentat în principal drepturile minoritarilor.

În România nu a existat o tradiție a loviturilor de stat ale ofițerilor ca în Grecia. După cum am arătat, în anii critici de consolidare a statului, un general a fost în fruntea guvernului. Dar tranziția către un sistem pluripartinic, deși instabilă, a avut succes. Doar în 1934 a încercat un ofițer transilvănean să dea o lovitură de stat, dar a fost una amatoricească. O lovitură de stat reușită a avut loc abia în 1940, sub impactul pierderii fără luptă a unei treimi din teritoriu în fața Uniunii Sovietice, Ungariei și Bulgariei. Desigur că întregul corp ofițeresc s-a împărțit pe problema corupției endemice; s-au conturat în anii 1930 o opoziție internă

sub Ion Antonescu (1882–1946), precum și simpatii puternice pentru mișcarea națională legionară fascistă ortodoxă. România prezintă paralele cu Bulgaria în ceea ce privește structurile parastatale. Mulți politicieni erau membri ai lojilor masonice, în special membrii partidelor naționale conservatoare și, de asemenea, radicale antisemite. Influența lor nu a fost încă investigată sistematic. Își are rădăcinile în alianțele secrete liberale care au încercat să schimbe sistemul politic încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Francmasonii și influența lor politică sunt subiectul teoriilor conspirației propagate în cazul românesc de către, printre altele, legionarii antimasoni. O analiză sobră trebuie desigur să ia în considerare acest aspect, dar mai presus de toate să ia în serios cele două curente principale ale francmasonilor români, liberal/cosmopolit și naționalist, ca fenomene politice. Acesta din urmă a planificat în 1934 o dictatură cu legionari fasciști și armată, o combinație care poate fi înțeleasă fără conținutul acestui curent francmason. Numărul mare de politicieni influenți (ultra)naționaliști din loji este izbitor: este vorba de eminența cenușie a politicii românești și autor al celebrelor jurnale, Constantin Argetoianu (1871–1955), prim-ministrul de mai multe ori Alexandru Vaida-Voevod (1872–1950, din 1935 lider al Frontului Românesc), poetul național și omul de legătură cu Adolf Hitler, Octavian Goga, sau Gheorghe Cuza (1896–1950), secretar general al Partidului Național Creștin, partid radical antisemit.

În cel mai recent stat național din regiune, Albania, ligile ofițerilor și francmasonilor nu aveau importanță, ci ligile secrete naționaliste. După cum am arătat, un aparat de securitate trebuia întâi să fie înființat mai ales cu ajutorul unor specialiști austrieci postimperiali. Jandarmeria și armata erau mici și utilizate în principal împotriva numeroaselor revolte locale și regionale. Fricțiunile dintre consilierii străini și ofițerii locali erau considerabile. La sfârșitul anilor '20, armata devora aproximativ 48% din bugetul de stat. Albania a devenit dependentă de asistența financiară italiană. Teama președintelui și din 1928 a regelui Zogu de loviturile de stat militare era mare, motiv pentru care garda regală a inclus și anticomuniști (albi) ruși.

În general, armata și corpul de ofițeri au fost factori politici centrali în toate statele. Din secolul al XIX-lea, ofițerii nu numai că s-au bucurat de un prestigiu social ridicat, ci au primit și salarii atât de mari, încât au ajuns să aparțină burgheziei bogate din Grecia sau Bulgaria, de exemplu. Peste tot, corpul de ofițeri a cultivat o încredere politică proprie, care s-a delimitat de partide și a făcut ca armata să fie văzută drept un pilon al națiunii. Acest lucru însă nu a împiedicat politizarea considerabilă a corpului de ofițeri, în special în Grecia și Bulgaria.[11]

Parastat și paramilitar

Cu toate acestea, analiza forțelor armate nu înseamnă doar observarea armatelor. Formațiunile paramilitare au apărut în Balcani ca un braț extins al mișcărilor politice, dar și ca un fenomen independent. Pe de o parte, acestea provin din tradiția bandelor politice (sau politizate), în care acțiunea naționalistă și etnică și criminalitatea sunt adesea dificil de separat. Pe de altă parte, și în Balcani s-a petrecut fenomenul paneuropean al perioadei postbelice: mulți soldați demobilizați nu s-au mai întors la viața civilă, ci s-au impus ca activiști violenți în trupe neregulate și legiuni. Ligi ale veteranilor puteau să canalizeze și în curând să-și intensifice violența. Tipului de luptători de bandă, care operau în zone montane și aplicau în modul lor de viață și de luptă structuri haiducești vechi de sute de ani, îi corespundeau luptătorii de gherilă albanezi din Kosovo, care se bucurau însă prin cercurile de exilați albanezi kosovari în Albania de sprijin politic. În Apărarea Națională din Kosovo, politicieni postotomani precum Hasan Priștina și Bajram Curri și-au unit forțele. Bandele ORIM din Vardar-Macedonia au urmat de asemenea modele testate de tactică și logistică, fiind și ele controlate de o organizație dintr-o țară vecină (Bulgaria).

Guvernul SCS s-a luptat cu bandele cu propriile bande, care au fost recrutate din populația din regiune, prin înarmarea sârbilor din Kosovo, parțial prin recrutarea forțată în Vardar-Macedonia. Veteranii de război au fost folosiți în special în SCS, mai puțin în România, ca sprijin pentru puterea de stat. În cazul sârbilor, acestea au fost grupările cetnicilor, care apăruseră în războiul mondial și după 1918 în Kosovo și Macedonia ca bande sub proprii *voievozi* (lideri de grup). Majoritatea erau orientați spre Serbia Mare, dar existau și tendințe iugo-integraliste. Se mișcau în spațiul dintre activitatea vizibilă și cea secretă, care a continuat o veche tradiție în Serbia (să ne gândim la organizațiile secrete dinainte de 1914). În 1938, grupările lor aveau în jur de 500.000 de membri. Liderii lor mai activau parțial în politica de partid, de exemplu Puniša Račić (1886–1944), liderul Asociației paramilitare a Cetnicilor Sârbi „Petar Mrkonjić" pentru Rege și Patrie și al Tineretului Național Sârb (SRNAO), care era aproape de Partidul Radical al lui Nikola Pašić. Račić a ajuns parlamentar de Tetovo, în Macedonia, unde a acționat ca un activist violent pentru a intimida și a se îmbogăți. În iunie 1928, în timpul unei sesiuni parlamentare, a ucis trei parlamentari croați, inclusiv pe liderul țărăniștilor croați Stjepan Radić. Paramilitarii sârbi erau strâns uniți între ei. SRNAO (aproximativ 200.000 de membri în 1926) acționa

împreună cu Organizația Naționaliștilor Iugoslavi (ORJUNA), care fusese fondată la Split în 1921 în jurul Partidului Democrat a lui Pribičević. Mișcarea Națională Iugoslavă Zbor, orientată către fascism și național-socialism, a fost relativ mică (5-6.000 de membri), condusă de fostul partizan din Partidul Radical, Dimitrije Ljotić (1891–1945). Toate aceste grupuri i-au intimidat pe adversarii sistemului centralizat al statului sârb. SRNAO și ORJUNA funcționau ca miliții de partid gata oricând de violențe.

În schimb, în Croația s-a dezvoltat rezistența defensivă și mult timp non-violentă. Partidul Țărănesc urma o cale pacifistă. Pe de altă parte, naționaliștii radicali au găsit sprijin din partea foștilor ofițeri cezaro-crăiești, care locuiau în mare parte la Viena (mai ales baronul von Sarkotić), precum și din partea franchiștilor (susținători ai Partidului Dreptei Pure) pentru a crea împreună o organizație secretă care era gata să folosească violența și care a fost fondată în 1931 sub numele de Ustașa – Organizația Revoluționară Croată. În 1932, organizația a atacat un post de poliție în Lika, în ținutul carstic dalmatic. În 1933 grupul și-a schimbat numele în Mișcarea Ustașa. Acesta a fost sprijinit de Italia fascistă, dar a rămas un grup disident până în 1941. O bază demografică mult mai largă a avut Partidul Țărănesc ca partid al unității naționale a croaților. După uciderea lui Radić, noul său lider, Vladko Maček (1878–1964), a menținut contacte secrete ocazionale cu liderul Ustașa, Ante Pavelić (1889–1959), dar după luptele din Lika s-a orientat către reconstrucția pașnică și federală a Iugoslaviei. Din cauza violenței în creștere a autorităților primele grupuri de autoapărare din jurul Partidului Țărănesc s-au format în jurul anului 1931–1932. După un alt val de violență guvernamentală, Partidul Țărănesc s-a abătut de la pacifismul său strict și a tolerat crearea milițiilor de autoapărare. Acestea au fost instruite de foști ofițeri imperiali și numărau 14.000 de membri în ianuarie 1937. Deși guvernul a acționat împotriva milițiilor, au apărut alte formațiuni, din țărani, respectiv orășeni, unii dintre membri intrând în Ustașa în 1941.

În România, asociațiile de veterani erau mai puțin importante. Sub influență italiană și conform modelului italian s-au format asociații fasciste românești, dar s-au desființat la mijlocul anilor '20. Violența politică parastatală a plecat de la candidații Partidului Național Liberal, înarmați și predispuși la violențe. Radicalizarea vieții politice sub influența Marii Crize Economice a creat unități paramilitare puternice în anii '30. Garda de Fier (1930–1933), brațul partidului legionar și miliția mișcării legionare, care a comis numeroase acte de violență împotriva oponenților politici în 1933 și a ucis un prim-ministru, a fost una de scurtă durată

(așa-numitele Cămăși Verzi). Garda a fost interzisă, iar Mișcarea Legionară nu și-a mai înființat propria miliție de partid până în 1938. Pe de altă parte, numeroasa miliție antisemită pogromistă a Ligii Apărării Național-Creștine, fondată în 1923, a fost organizată după modelul SA – aceste unități, cunoscute sub numele de Lăncieri sau Cămășile Albastre, au exercitat violență antisemită, în special în estul României, iar din 1940 au luat parte la pogromuri și mai târziu la Shoah. Au existat, de asemenea, ciocniri sângeroase frecvente în cadrul taberei de extremă dreaptă între Cămășile Albastre și Garda de Fier/legionari. Împotriva activiștilor violenți de extremă dreaptă din România, Partidul Național Țărănesc, orientat democratic, și-a construit propriile gărzi țărănești (din 1934), care aveau un caracter defensiv și erau similare cu milițiile partidelor democrate din Germania (de ex., *Reichsbanner* a SPD-ului). La sfârșitul anilor '30, și viața politică a României era dominată de milițiile partinice în uniformă.

Bulgaria a trăit în anii '30, de asemenea sub influența crizei politico-economice, o paramilitarizare a spectrului naționalist, cum a fost cazul României. O linie fascistă urma Mișcarea Național-Socială fondată de Aleksandăr Cankov, care număra în jur de 120.000 de membri și era susținută de organe de presă precum *Părintele Paisij* (denumit după autorul celei mai importante cronici bulgare din modernitatea timpurie, Paisij Hilendarski, 1722–1773). Mai mică era Uniunea Legiunilor Naționale Bulgare, fondată în 1933 de Ivan Dočev, numărând în 1934 circa 10.000 de oameni, dar care a urcat la 75.000 în cel de-al Doilea Război Mondial. Oastea pentru Progresul bulgarității a rămas o grupare disidentă, ai cărei membri au câștigat însă în însemnătate în cel de-al Doilea Război Mondial. Albania, dimpotrivă, încă postotomană în structura politico-socială, nu a cunoscut astfel de miliții înaintea invaziei italiene (1939). În Grecia fenomenul a rămas unul slab, deși organizația parastatală Uniunea Națională Greacă a comis un pogrom în Salonic în 1931. Gruparea prezenta elemente fascistoide, dar se hrănea totuși și din venizelismul radical. Asta pentru că populația evreiască din oraș sprijinea mai ales partidele antivenizeliste.

Formațiunile paramilitare au fost o expresie a vieții politice tensionate din Balcani, iar în statele compozite postimperiale și o expresie a problemelor de integrare; acestea nu au fost un fenomen regional, ci au fost create după un model și, parțial, de asemenea, impulsionate din exterior – Italia și Germania nazistă au promovat grupuri de extremă dreaptă. Modelul unei armate de intervenție internă apropia Balcanii de multe state din sudul și estul Europei Centrale, precum și tendința

spre structurile guvernamentale autoritare. Mult mai vizibilă ca altundeva a fost tradiția societăților politico-militare secrete, cu influență asupra politicii. Luate împreună cu grupuri parastatale, cum era și camarila regelui României, acestea evidențiază slăbiciunea instituțiilor parlamentare și constituționale.

Chestiunea organizării parastatale atinge una dintre problemele fundamentale ale istoriei balcanice, relația dintre stat, constituție, instituții și acceptarea lor. Scopul construcției statale în secolul al XIX-lea a fost acela de adaptare la Europa Centrală și de Vest – la fel de puternică a fost preluarea adesea mecanică a sistemului funcționăresc, până la constituții. Acest lucru a creat o distanță mentală între majoritatea rurală și noile elite naționale emergente. În sistemul juridic, în special, gândirea juridică cutumiară și justiția au intrat în conflict cu sistemele juridice importate în care, spre deosebire de Grecia, legea cutumiară locală a fost implicată în dezvoltarea unui nou sistem juridic de stat. La asta s-a adăugat politizarea puternică (de partid) a aparatului de stat, înlocuirea funcționarilor publici în funcție de schimbările de putere, clientelismul și patronajul în alocarea resurselor de stat. Acestea din urmă indică relația de schimb dintre stat și cetățean – deoarece aceștia nu erau în nici un caz doar obiecte ale politicii de stat, ci acționau ca subiecți care foloseau statul pentru a-și maximiza propriul beneficiu. Structurile parastatale indică, de asemenea, că mulți oameni aveau puțină încredere în instituțiile statului, creând în schimb structuri paralele bazate pe loialitate și legături personale care le-au părut mai fiabile. În viața publică, statul era văzut ca slab și nesigur în toate țările, iar conducătorii respectivi erau considerați corupți, schimbările de putere înlocuind cel mult grupul reclamanților (adică opoziția), dar nu sistemul în sine. Contrar acestei neîncrederi este exacerbarea ideologică a statului în discursul naționalist – o idolatrie propagandistică a statului care aparent s-ar fi aflat departe de critica preponderent radicală a statalității existente de fapt.[12]

Poliția și serviciile secrete

Toate țările din Balcani din perioada interbelică pot fi descrise ca state polițienești. Cu toate acestea, aparatul de securitate al acestei epoci este puțin cercetat în comparație cu serviciile secrete comuniste. O importanță deosebită a fost acordată jandarmeriilor, care au reprezentat și impus statul în zonele rurale. În multe cazuri, jandarmeria a folosit violența împotriva populației țărănești. În plus, aceasta a fost folosită de ofițeri și politicieni în scopuri partinice.

Situația din Albania, care a trebuit să înființeze mai întâi o jandarmerie, a fost deosebit de dificilă. În faza timpurie a statului, jandarmii au fost nevoiți să îndeplinească funcții asemănătoare armatei, în lupta împotriva iredentiștilor. Când jandarmeria a fost reorganizată la mijlocul anilor '20, erau aproape 2.000 de oameni responsabili și pentru poliția de frontieră. Aparatul era insuficient în zona muntoasă, fără infrastructură. Echipamentul și plata erau proaste, solda venea neregulat, clădirile se aflau într-o stare mizerabilă. Recrutarea se făcea deseori prin intermediul clientelei și a rudelor. Mulți jandarmi jefuiau populația rurală și recurgeau la violență sexuală asupra femeilor. Ei erau însă și folosiți de ofițeri pentru lucrări agricole și casnice. Instructorii străini ai lui Ahmed Zogu erau sabotați de către ofițerii albanezi. Cu toate acestea, a apărut treptat un corp separat, pe care l-a desființat ocupantul italian (1939–1943), subminându-și astfel de fapt securitatea și propria sa poziție politică.

În Bulgaria, Tratatul de la Neuilly a limitat numărul jandarmilor la 10.000, pe cel al poliției de frontieră la 3.000, deoarece ambele unități au fost considerate posibile nuclee ale reînarmării. Iugoslavia a reglementat jandarmeria în 1930 printr-o lege proprie. În 1934, corpul număra aproximativ 18.000 de oameni, notoriu pentru brutalitatea împotriva adversarilor. Ministrul de interne Živojin Lazić (1876–1958), în funcție între 1932 și 1934, a susținut *metodele lui Hitler* împotriva opozanților politici ai țării și, după plângerile cu privire la violențele autorităților, a declarat că jandarmeria nu era formată din măicuțe binevoitoare.

Jandarmeria română nu a fost doar un factor de reglementare, ci și un actor violent în mediul rural. Când trupele au fost demobilizate în 1921, jandarmeria cuprindea aproximativ 34.000 de bărbați. Ca și în SCS, a avut rolul de a impune noul stat în societatea țărănească. Înființarea administrației române în noile provincii s-a bazat în mare parte pe contribuția jandarmeriei. Inspectoratul General al Jandarmeriei avea propriul serviciu de informații. Rapoartele sale reflectă frica profundă a elitelor bucureștene față de minoritățile naționale și religioase/confesionale, cât și de extremismele politice. Jandarmii au influențat în favoarea guvernului comportamentul la alegeri în zonele rurale. În Marea Criză Economică, aceștia colectau impozitele chiar cu forța. Corpul de comandă din vârf făcea parte din camarila subordonată regelui Carol II.

O istorie comparată a jandarmeriilor din Balcani încă se așteaptă scrisă și ar trebui să clarifice în ce măsură jandarmii, în calitate de actori violenți, au contribuit la înstrăinarea secțiunilor mari ale populației de elitele urbane; cu toate acestea, nu se cunosc multe nici despre spațiul

de manevră al populației împotriva puterii armate. Numărul mic de jandarmi îngreuna controlul temeinic al teritoriului; echipamentele slabe și plata puțină au limitat de asemenea capacitatea de a acționa. În acest context, violența adesea documentată a jandarmilor poate fi interpretată și ca o expresie a slăbiciunii statului în vastitatea zonelor rurale. Statul, care dorea să fie puternic, se dovedea adesea a fi surprinzător de fragil în afara centrelor puterii.

Din cercetarea despre serviciile secrete din perioada interbelică se știe de asemenea puțin. România în special a obținut un nivel de control deosebit de ridicat, deoarece mai multe servicii secrete ale poliției (Siguranța), jandarmeriei și armatei au concurat între ele. Șeful poliției din București, Gabriel Marinescu (1886–1940), a fost unul dintre cei mai importanți oameni de încredere ai regelui în politica din umbră. Și amanta lui Carol II, Elena Lupescu (1895–1977), avea propriul serviciu de informații. Reformele structurale majore s-au implementat la sfârșitul anilor '20. În 1929 a fost creată Direcția Generală de Poliție, căreia i-a fost repartizată și o agenție de informații. Dintre cei aproximativ 13.400 de polițiști, 2.615 lucrau cu normă întreagă pentru serviciul de informații. În 1931 a fost înființat corpul de detectivi, cu 328 de ofițeri care monitorizau spionajul, minoritățile etnice și extremiștii de stânga și de dreapta. În 1929–1931, a fost reorganizată jandarmeria, al cărei inspectorat general a operat un serviciu de informații pentru zonele rurale, împărțit în inspectorate regionale. Numărul de membri ai grupurilor ortodoxe și neoprotestante deviante care fuseseră incluși era de 1,02 milioane în 1937 – fără a număra minoritățile confesionale recunoscute. Acest număr este un indicator al fobiei față de abaterea de la modelul de stat ortodox-național. Serviciile au subminat multe părți ale partidelor și au controlat numeroase grupuri etnice și confesionale. Dată fiind slăbiciunea instituțiilor constituționale și importanța actorilor parastatali, zvonurile au jucat un rol important în România, o țară cu cenzură puternică și autocenzură din partea presei, pe care serviciile de informații le-au folosit pentru a controla viața politică. România Mare a fost un stat polițienesc și al serviciilor secrete. Diferența față de comunism era că majoritatea irelevantă din punct de vedere politic a populației era cu greu acoperită de sistemul de spionaj și serviciile erau concentrate doar pe oameni importanți din punct de vedere politic. Asta a pavat calea lui Carol II către dictatura regală.[13]

Încercări de reorganizare regional-politică postimperială

Odată cu dezmembrarea imperiilor, în special a monarhiei dunărene, puterile victorioase au predat Belgradului, Bucureştiului şi Pragăi funcţia de ordine pe care o deţineau cândva Viena şi Istanbulul. Elitele din Cehia, Serbia şi Vechiul Regat ar fi trebuit să stabilizeze zona postimperială şi să guverneze mai bine decât imperiile, sub auspiciile democraţiei şi dreptului popoarelor la autodeterminare. Ambele s-au dovedit a fi o iluzie. Arhitectura de securitate a regiunii fusese proiectată în mare parte la Paris. Franţa s-a bazat pe puterile regionale victorioase după negocierile eşuate cu Ungaria, care sperase la o revizuire paşnică a frontierei imediat după 1920. Pe acestea le interesa ţinerea sub control a statelor care au pierdut. În Balcani, acesta era Bulgaria cu pretenţiile sale faţă de Regatul SCS (Macedonia), Grecia (acces la Egee în Vestul Traciei), România (Dobrogea de Sud) şi Albania, care oficial nu a practicat iredentismul, dar nu renunţase la conaţionalii care locuiau în Regatul SCS (adică albanezii iugoslavi). Principalul obiectiv al câştigătorilor din regiunea panonică era prevenirea revenirii Habsburgilor. Încercarea dublă de restaurare a împăratului (sau a regelui) Carol I în Ungaria (1921) a speriat statele regionale învingătoare. În mod evident, se temeau atât de mult de aura dinastiei abdicate, încât zece ani mai târziu au subestimat ascensiunea lui Hitler şi ulterior nu au împiedicat anexarea Austriei la Germania nazistă.

Regatul SCS şi Cehoslovacia (1920), Cehoslovacia şi România (1921), precum şi România şi Regatul SCS (1921) s-au reunit sub forma Micii Antante cu acorduri bilaterale, dar nu s-a conturat o ordine fixă din cauza numeroaselor divergenţe interne. România nu dorea să fie atrasă în conflictul dintre Italia şi SCS. Polonia şi Cehoslovacia erau ostile una faţă de cealaltă. Polonia şi România erau semnificativ mai antisovietice decât Cehoslovacia. Slăbiciunea economică a Franţei şi aparenta retragere a Marii Britanii de pe continent au impus puterilor regionale să organizeze ele însele Balcanii.

Acapararea puterii în Germania de către naţional-socialişti şi politicile revizioniste ale Italiei fasciste au încurajat o astfel de unire. În februarie 1934, Iugoslavia, România, Grecia şi Turcia au semnat Pactul Balcanic, pentru a-şi proteja reciproc frontierele împotriva atacurilor terţilor. Bulgaria, Albania şi Ungaria nu făceau parte din acest sistem de securitate, deoarece statele Pactului nu erau pregătite să facă concesii în problema minorităţilor. Pactul trebuia să limiteze revizionismul bulgar, dar mai presus de toate planurile de expansiune ale Italiei. Punctul de

greutate s-a mutat în curând din cauza dependenței economice tot mai mari a regiunii față de Germania nazistă. Mai presus de toate însă, nici o țară balcanică nu era pregătită să lupte împotriva puterilor majore pentru vecinii săi (de exemplu, România pentru Iugoslavia împotriva Italiei). Țările câștigătoare din Europa Centrală și de Est nu au fost de acord nici cu structura relației lor cu Uniunea Sovietică. Cehoslovacia a pledat pentru dreptul Armatei Roșii de a mărșălui prin Polonia și România în caz de război cu Germania. Cele două țări în cauză s-au opus cu vehemență. Încercarea României de apropiere față de Moscova a eșuat și din cauza chestiunii Basarabiei și s-a încheiat cu înlăturarea ministrului de externe, Nicolae Titulescu (1882–1941), o figură centrală în politica regională. Iugoslavia, care se temea de Italia, a găsit prin urmare un echilibru cu Bulgaria în 1937. În 1938, Bulgaria a depășit izolaționismul extern într-un acord cu Antanta Balcanică și i s-a acordat dreptul la reînarmare. Cu toate acestea, statele alianței regionale nu erau pregătite să efectueze revizuiri pașnice la frontiere (acces la Marea Egee în Tracia). Puterile regionale victorioase nu au fost prin urmare capabile să stabilizeze singure Balcanii. Majoritatea statelor erau înconjurate de vecini ostili. România se temea de revizionismul maghiar, bulgar și sovietic; Iugoslavia de Bulgaria, Albania și Ungaria, în spatele cărora se afla Italia fascistă.[14]

Încercările de reorganizare a Balcanilor postimperiali pe linia realismului politic trebuiau să mențină și o suprastructură ideologică, balcanismul. Sub lozinca *Balcanii pentru popoarele din Balcani* trebuia elaborată o politică al cărei scop să fie menținerea puterilor majore în afara regiunii și găsirea de soluții intraregionale la litigii. A fost expresia liberală a ideii balcanice, propagată de comuniști în paralel și în concurență cu statele naționale ca federalism balcanic. Balcanismul liberal a existat sub mai multe forme. În Grecia, politicianul de orientare republicană Alexandros Papanastasiu (1876–1936) a fost principalul susținător al ideii. El a promovat de asemenea evenimente sportive panbalcanice, și anume Jocurile Balcanice. Acestea au fost însoțite de mai multe conferințe de politică regională care vizau o politică distinctă. În 1929 a avut loc o Balcaniadă la Atena cu participarea Greciei, Bulgariei, Iugoslaviei și României. Din 1930 astfel de jocuri balcanice au fost organizate anual. În timp ce jocurile erau destinate să familiarizeze un public mai mare cu ideea echilibrului regional și a sentimentului de apartenență, la Belgrad și la București institute proprii lucrau la conceptele de *Europa Balcanică* și de *Europa de Sud-Est*, care au stat la baza pretențiilor hegemonice sârbești și românești. Pe baza lucrărilor

antropogeografului Jovan Cvijić (1865–1927), Institutul Balcanic din Belgrad a promovat un *om balcanic* cu propria sa mentalitate. Această teorie culturalistă s-a referit mai ales la zona slavă de sud și a exclus în mare parte albanezii. Conform acestui concept, România, la nord de Dunăre, nu făcea parte din Balcani. Strategia de la București pentru Balcani și Europa de Sud-Est a subliniat, totuși, caracterul predominant non-slav al regiunii. Românii, fiind cel mai mare grup etnic, extins pentru a include aromânii risipiți la sud de Dunăre, căpătau desigur un rol de frunte. Toate culturile pre-slave, în special popoarele balcanice din Antichitate, împreună cu stăpânirea romană, erau considerate fondatoare ale zonei care îngloba zonele de la nord și de la sud de Dunăre, romanismul balcanic fiind legătura din această construcție spațială. Gânditorii albanezi au avut prea puțin de argumentat împotriva acestor idei generale – s-au concentrat aproape exclusiv pe cadrul național.

Balcanismul liberal nu a vizat un model cultural cuprinzător și coerent, ci s-a referit vag la o mentalitate și origine comună. Nu a prevalat asupra ideii naționale; puterile regionale victorioase nu au reușit să justifice statelor revizioniste ordinea existentă drept balcanism cultural. Deși balcanismul liberal a eșuat în perioada interbelică, ar trebui subliniat ca fenomen special. Ca și federalismul balcanic comunist, a reprezentat o înțelegere conștient pozitivă a termenului Balcani. *Balcanismul interbelic* a fost trecut cu vederea în majoritatea studiilor asupra Balcanilor, arătând că Balcanii nu sunt doar un termen negativ care a apărut în afară, ci și un concept foarte politic al ordinii intraregionale dezvoltat chiar în Balcani.[15]

Împotriva noii ordini – comunismul internațional și național

Spre deosebire de Europa Centrală și de Vest, în Balcani nu au apărut miliții paramilitare ale comuniștilor. Partidele comuniste din regiune au fost curând împinse în clandestinitate. Cu excepția Greciei însă, au ajuns la putere în toate țările un sfert de secol mai târziu, în 1944–1945.

Comunismul balcanic a devenit un factor important în practica ideologică și politică imediat după 1917. După cum s-a arătat, numai Basarabia a fost complet acaparată de revoluția bolșevică din Imperiul Rus. După integrarea sa în România Mare, studenții basarabeni au adus ideile revoluționare în Vechiul Regat, în special în orașul universitar Iași. Între 1918 și 1921 România a fost lovită de valuri de greve și atacuri comuniste (de exemplu în parlament). Dar replica a fost violentă – fascismul românesc s-a dezvoltat în mediul universitar dintr-un impuls

antibolșevic, care s-a asociat cu antisemitismul naționalist tradițional, mai ales că mulți lideri comuniști aparțineau populației evreiești marginalizate din România, iar mulți activiști naționaliști puneau semnul egalității între evrei și bolșevici. Poziția naționalist-politică a Internaționalei comuniste, fondată în 1919, le-a hotărât comuniștilor români soarta timp de două decenii, și nu numai lor. Cominternul descria România ca stat prădător imperialist și cerea dizolvarea acesteia; Uniunea Sovietică, în spatele Cominternului, nu a acceptat pierderea Basarabiei. Comuniștii români, care au trebuit astfel să propage ideea pierderii de teritorii ale țării lor, nu au putut evita acuzația de trădare; în rândurile lor (doar în jur de 2.000 de persoane chiar în 1944) erau în principal membri ai minorităților (maghiari, bulgari, ucraineni, ruși, evrei). Partidul, care s-a născut prin ruptura extremă a social-democrației (1921), a activat în exil, unde și-a ținut și congresele (de exemplu în Austria și Ucraina sovietică). În țară, comuniștii s-au organizat în partide de fațadă, cum era Blocul Muncitoresc-Țărănesc, care a primit 2,5% din voturi la alegerile naționale din 1931.

Partidele comuniste din Balcani erau sub autoritatea centrală a Cominternului. Acesta plănuia să folosească prăbușirea imperiilor pentru a extinde revoluția bolșevică în toată Europa, inclusiv în Balcani. A stabilit centrul pentru revoluția balcanică în legația comercială sovietică de la Viena. Secțiunea balcanică a Cominternului se afla sub controlul comuniștilor bulgari, al căror internaționalism servea în primul rând pentru a revizui frontierele nefavorabile ale Bulgariei. De exemplu, Cominternul a cerut fondarea de republici autonome sovietice în Macedonia, Tracia și Dobrogea, adică în acele regiuni otomane mixte din punct de vedere etnic, pe care Bulgaria le revendica. Cominternul era folosit de asemenea de comuniștii maghiari, puternic reprezentați în organizație, ca instrument revizionist. Perdanții regionali se bazau pe comunism pentru a zdrobi noua lume postimperială a statelor și pentru a restabili sau a consacra vechile hegemonii naționale sub forma republicilor sovietice. Conflictul dintre comuniștii bulgari și iugoslavi din Comintern a fost unul violent, iar aceștia din urmă, la fel ca tovarășii lor români, în număr mai mic, trebuiau să promoveze dizolvarea noului lor stat. Cominternul a promovat federalismul balcanic ca program oficial, iar organul său mediatic a fost ziarul *La Fédération balkanique*, tipărit la Viena în toate limbile balcanice. Balcanii sovietici urmau să depășească concurența violentă între statele naționale printr-o revoluție socială și adoptarea internaționalismului.

De fapt, specificațiile Cominternului puteau fi cu greu implementate la fața locului. Facțiunea bulgară a primit o lovitură serioasă când revolta sa din Bulgaria a eșuat în 1923. Acest lucru explică modul în care a colaborat cu ORIM. Aceasta se vedea de asemenea ca o organizație revoluționară care lupta împotriva ordinii păcii de la Paris. După 1918 a anunțat obiectivul unei Macedonii autonome. Pe plan intern însă se împărțea în *federaliști* de stânga, pentru care autonomia însemna naționalitate, și *autonomiști*, pentru care autonomia macedoneană ar fi însemnat primul pas către aderarea la Bulgaria, sau în orice caz, un al doilea stat bulgar. Ambele grupuri s-au ciocnit sângeros. Cu ajutorul Cominternului au intrat într-o alianță cu mișcarea comunistă mondială, anunțată la Viena în Manifestul din Mai în 1924. După cum am arătat, Bulgaria a acționat violent împotriva semnatarilor. Planul Cominternului de a câștiga cea mai mare organizație teroristă din Balcani a eșuat. Federaliștii de stânga, persecutați brutal de autonomiști, s-au alăturat comunismului – în 1944 au creat un stat comunist macedonean în Iugoslavia.[16]

Unele partide comuniste au obținut succese electorale semnificative în perioada imediat următoare războiului. În Regatul SCS, unde în 1919 s-a format Partidul Socialist al Muncitorilor (comuniști) (redenumit Partidul Comunist în 1920), au primit ajutor temporar din partea Ungariei revoluționarului Béla Kun. Dar nu aveau nevoie de sprijinul lui; la alegerile din noiembrie 1920, comuniștii de la Belgrad și Zagreb au ocupat primul loc; în regiunile rurale ale Croației, Partidul Țărănesc a canalizat tulburările sociale, iar în Serbia, Radicalii. Comuniștii au obținut de asemenea voturi multe în sudul slab dezvoltat, aproape fără industrie și plin de șomeri (Kosovo, Macedonia). Secțiunile non-sârbe ale populației, macedonenii bulgari, albanezii, turcii și grupurile musulmane mai mici au votat în special pentru comuniști. A fost un semn al protestului politic național împotriva statului autoritar dominat de sârbi. Acesta a reacționat peste tot cu represalii. A fost adoptată o lege de securitate strictă după ce un fost ministru de interne a fost ucis de un comunist. PC-ul iugoslav s-a prăbușit. În decembrie 1920 avea aproximativ 80.000 de membri, în decembrie 1923 mai erau doar 688.

Comuniștii bulgari (care au provenit din grupul restrâns, spre deosebire de grupul mai larg de orientare social-democrată) au avut de asemenea succes la urne înainte de răscoala din septembrie 1923 și interzicerea lor (aprilie 1924). Înfrângerea în război, foametea, prăbușirea economică, dar și exemplul bolșevicilor ruși au conlucrat la progresul lor. În 1919 au organizat două greve serioase. Totuși, la fel ca în

Croația, Liga Țărănistă agrar-socialistă s-a dovedit a fi un puternic adversar și în Bulgaria. Miliția Gărzii Portocalii a partidului lui Stambolijski a fost decisivă în lupta pentru putere, după ce comuniștii refuzaseră să colaboreze cu țărăniștii. În alegerile din martie 1920, țărăniștii au obținut doar o majoritate relativă. Prin lipsirea facțiunii comuniste de unele locuri, aceștia au obținut însă o majoritate parlamentară. Radicalizarea PC-ului a dus la revolta din septembrie în 1923 și la atacul cu bombă din aprilie 1925. Conducerea partidului – Gheorghi Dimitrov (1882–1949) și Vasil Kolarov (1877–1950) – a fugit la Moscova. Partidul a fost înregistrat în curând sub numele de Partidul Muncitoresc din Bulgaria, dar a dispărut ca formațiune juridică odată cu instituirea unui regim autoritar (1934).

În Grecia PC s-a format sub numele de Partidul Socialist al Muncitorilor din Grecia (din 1924 Partidul Comunist din Grecia, KKE). Acesta a fost favorizat de tulburările sociale severe și de industrializarea parțială (în special industriile ușoare și tutunul) din orașele mari; refugiații dezrădăcinați din Asia Mică arătau adesea o afinitate pentru ideile comuniste. În ceea ce privește voturile, partidul nu a depășit 6% la alegeri, dar cercurile naționaliste de dreapta, ca și în celelalte state balcanice, au aplanat pericolul comunist – în Grecia acest lucru a fost valabil mai ales pentru grupurile de ofițeri responsabili pentru puciurile frecvente. Comuniștii greci s-au văzut de asemenea confruntați cu o dilemă politică națională în ceea ce privea directivele Cominternului referitoare la Macedonia și Tracia, întrucât erau forțați de Moscova să aprobe cedarea teritoriului controversat de atâta timp.

În cele din urmă, Albania s-a diferențiat și aici de celelalte state balcanice: nu exista o bază structurală și ideatică pentru un partid comunist. Acesta a fost creat sub influența iugoslavă abia în 1941.

La fel ca în cazul comuniștilor din alte țări europene, a existat o diferențiere internă în Balcani între cei care au primit instruire de la Comintern în Moscova și cei care au rămas în țările lor și care au câștigat experiență politică comunitară în timp ce erau în arest. Moscoviți au existat în toate PC-urile din Balcani. Bulgarul Gheorghi Dimitrov, acuzat că ar fi fost responsabil pentru incendierea clădirii Reichstagului din Germania nazistă, a dobândit faimă internațională. Marii Terori din Uniunea Sovietică stalinistă i-au căzut victimă numeroase cadre de partid din Balcani. Supraviețuitorii, precum viitorul lider iugoslav Iosip Broz Tito, au rămas profund influențați de experiență și au fost supuși acuzațiilor că ar fi fost informatori. Una dintre cele mai proeminente victime ale acestei epurări a fost Marcel Pauker (1896–1938), soțul

comunistei românce de frunte de mai târziu, Ana Pauker (născută Rabinsohn, 1893–1960). Războiul Civil Spaniol, în care au luptat numeroși aparatchici de frunte ai partidelor comuniste care au dominat după 1944–1945, a devenit un important creator de cadre, precum albanezul Mehmet Shehu (1913–1981) și alături de 612 alți români, Valter Roman (născut Ernő Neuländer, 1913–1983). Aproximativ 2.000 de comuniști din Iugoslavia au luat parte la război. Până la cel de-al Doilea Război Mondial, comuniștii au rămas un fenomen marginal în toate țările balcanice, sub controlul Moscovei și tocmai de aceea suspectați de trădare de țară în Grecia, Iugoslavia și România. Partidul a dezvoltat o anumită dinamică doar în acțiunile greviste, ca urmare a crizei economice globale, în special în 1936, care nu au adus însă nici o schimbare de durată. Acest lucru a avut loc numai în condiții schimbate radical în cel de-al Doilea Război Mondial.[17]

Împotriva noii ordini – fascismul și național-socialismul

Împotriva noii ordini nu se manifesta doar tabăra bolșevică. Italia, fascistă din 1922, aspira la un *imperium* în Mediterană, imperiu care ar fi trebuit să cuprindă și Balcanii. Dalmația, Albania și Grecia erau în vizorul acestei strategii. Regatul SCS moștenise locul Austriei în lupta pentru stăpânirea spațiului adriatic. Italia, în faza timpurie a domniei lui Benito Mussolini, a pus accentul pe relaxare. Între 1923 și 1925 cele două state au încheiat o serie de acorduri care au soluționat disputa privind Rijeka/Fiume și au reglementat problemele comerciale, de trafic și juridice. Fiindcă Italia a mers însă mai departe și a propus un așa-numit Tratat Dunăre–Balcani–Locarno (după tratatul de la Locarno din 1925, prin care Germania își recunoștea granițele de vest în fața puterilor învingătoare), așadar o stabilizare politico-regională cu cel mult revizuiri amicale ale granițelor, Regatul SCS s-a arătat dezinteresat. Ambele puteri ale Adriaticii s-au adâncit și mai tare în conflict, pentru că Belgradul se amesteca din ce în ce mai mult în Albania. Serbia ceruse încă dinainte de 1914 acces la Adriatica în nordul Albaniei. În 1924 Belgradul l-a sprijinit militar să ajungă la putere pe politicianul albanez Ahmed Zogu. Roma s-a reorientat. Intre 1925 si 1928, printr-o serie de tratate, a adus Albania într-un stadiu avansat de dependență economică și politică. Într-un pact militar secret (23–26 august 1925), i-a promis Albaniei teritoriile majoritar albaneze din Iugoslavia, Kosovo si Macedonia de Vest în cazul unui război. Italia fascistă a dus față de Regatul SCS o politică a încercuirii, prin care s-au

stabilit relații cu perdanții și cu opoziția radicală din Regatul SCS. În ultimul caz este vorba despre organizațiile teroriste ORIM si Ustașa, care au pus bazele unei strânse cooperări, partea macedoneană oferind celei croate instrucțiuni pentru producerea unor atentate. În 1934 ambele grupuri au pus la cale asasinarea regelui iugoslav Alexandru Karageorgevici la Marsilia – la 20 de ani de la asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand la Sarajevo.

În timp ce statul învingător România, în ciuda unui tratat de amiciție (1926), nu s-a lăsat convinsă de gruparea anti-SCS (1927), Ungaria, de mult izolată politic, și Bulgaria, și ea lipsită de opțiuni strategice, au văzut avantaje în alianța cu Italia. Tot sub orbita Italiei a ajuns și Austria, a cărei organizație paramilitară Heimwehr a fost susținută de la Roma între 1927 si 1928. În ciuda acestei politici de încercuire, comerțul dintre Italia și Iugoslavia a rămas semnificativ. La modificarea politicii italiene din spațiul dunăreano-balcanic a contribuit întărirea semnificativă a Germaniei. În 1932 Fulvio Suvich din Trieste (1887–1980) – un alt posthabsburgic – a devenit subsecretar de stat responsabil de politica externă a Romei. Se temea de expansiunea germană și a întreținut relații pragmatice cu Belgradul. În 1933–1934, Italia lua în considerare crearea unui spațiu economic dunărean, care să blocheze Germania. În 1934 Italia, Ungaria și Austria au încheiat Protocoalele de la Roma împotriva Micii Antante. În același an însă, eșecul Italiei a devenit vizibil. Asasinarea regelui iugoslav a fost văzută în Europa ca acțiune italienească; răscoala Ustașa din regiunea Lika a eșuat și ea (1932), dar, mai ales, Italia nu beneficia de puterea economică necesară pentru a le permite statelor regionale lovite de criza economică mondială să i se alăture.[18]

Destrămarea Tratatului de Pace de la Paris în Balcani

Italia, ca forță revizionistă majoră, a fost înlocuită treptat de Germania nazistă începând cu 1933. Cele două puteri au rămas într-o concurență constantă chiar și după apropierea lor (axa Berlin–Roma din octombrie 1936), Italia, mai slabă din punct de vedere economic, fiind treptat împinsă înapoi. Criza economică globală a determinat prăbușirea agriculturii în Balcani. Țări occidentale importante au introdus tarife protecționiste în favoarea propriei agriculturi. Mulți țărani din Balcani, până atunci fără datorii, au sărăcit. Țările sărace în capital din Balcani cu greu puteau cumpăra bunuri industriale pe piața mondială.

Începând cu anul 1931, Germania (printre altele IG Farben, Siemens, Deutsche Bank, Dresdner Bank) și-a extins, prin Grupul Economic al Europei Centrale, interesele în sud-estul Europei, concepută de strategii național-socialiști ca zonă suplimentară, ca furnizor de produse alimentare și materii prime și cumpărător de produse industriale. Germania nazistă a oferit un sistem de compensare țărilor balcanice, excluse din comerțul mondial și slabe în capital (1934 Iugoslavia, 1935 România): a acceptat produsele agricole la prețuri peste nivelul prețurilor de pe piața mondială și a acordat drepturi preferențiale. În acest context, Germania a absorbit cantități din ce în ce mai mari de produse agricole din Balcani și, în schimb, a vândut propriile produse industriale. Contractele au fost negociate bilateral. În 1938, Germania controla între 40-50% din majoritatea comerțului exterior al țărilor balcanice. De exemplu, Grecia furniza tutun, principalul său produs de export, în primul rând în Germania. Singura excepție a fost Albania, aproape în întregime dependentă economic de Italia: din punct de vedere economic, era colonie italiană chiar înainte de atacul italian din 1939 – în 1938, 68,4% din exporturi au plecat în Italia, în 1939 chiar 82,5%. Dependența economică din ce în ce mai mare a Balcanilor de cel de-al Treilea Reich nu a fost determinată doar de factori economici. Comerțul dintre Germania și Europa de Sud-Est a crescut puternic între 1932 și 1937. Importurile către Germania au crescut cu 171,4%, exporturile în sud-estul Europei cu 144%, în timp ce comerțul german cu țări importante din Occident a scăzut. Cu toate acestea, România și Iugoslavia au menținut libertatea politicii economice până când s-a schimbat echilibrul de putere în regiunea Dunării (1938) (de exemplu, prin devalorizarea artificială a propriei monede). România a rezistat amenințării cu dependența până în 1939 în special cu tarife protecționiste și controale valutare.[19]

Când Italia a fost ostracizată internațional în 1935 pentru atacarea Etiopiei, doar Austria, Ungaria și Albania i-au rămas alături la nivel diplomatic. Prin urmare, Roma și-a schimbat politica externă și s-a apropiat pentru a doua oară de Iugoslavia, cu care a încheiat un acord de prietenie la 25 martie 1937; acest lucru ar fi trebui să oprească și influența germană, de care se temea și Roma. Alipirea Austriei la Germania a slăbit însă decisiv poziția Italiei în regiunea Dunării. Multă vreme, Iugoslavia, ca și Cehoslovacia, au considerat posibila restaurare a Habsburgilor un pericol mai mare decât național-socialismul german. În 1934, Belgradul a oferit adăpost susținătorilor încercării eșuate de lovitură de stat din Austria și a acceptat anexarea Austriei patru ani mai târziu. Iugoslavia a fost satisfăcută că Italia a încetat să-i mai sprijine pe croații și macedo-

nenii radicali și că a ușurat oarecum situația minorității croate și slovene (marea majoritate regională) din Istria. Această reglementare însă nu a fost stabilă. Odată cu slăbirea Cehoslovaciei prin Acordul de la München (septembrie 1938), ordinea teritorială de după război a început să se destrame. Având în vedere avansul german în regiunea Dunării, Italia căuta despăgubiri în Balcani. La începutul anului 1939, Roma a reluat planurile de a ataca Iugoslavia și de a-i sprijini pe croații radicali. În aprilie 1939, Italia a atacat Albania, al cărei rege a fugit în exil. Și Grecia a ajuns din nou în vizorul Italiei. Se pava astfel calea către cel de-al Doilea Război Mondial în Balcani, declanșat de Italia. Timp de doar câțiva ani, Italia și-a aliat statele perdante sub semnul revizionismului tratatului. Din 1934 a continuat o politică a slăbiciunilor, ghidată de vechea teamă față de hegemonia germană.

BALCANII ȚĂRĂNIMII

Reformă agrară și economie

Crearea unei noi ordini politice în Balcani a fost una dintre cele mai importante provocări pentru statele naționale din regiune. Și mai arzătoare însă era soluționarea problemei agrare, care a provocat grave tulburări în mare parte din regiune la sfârșitul războiului. Aproximativ 80% din populația balcanică trăia din agricultură în perioada interbelică. Regiunea nu poate fi înțeleasă decât dacă este privită și din perspectiva țăranilor. În 1918–1921, multe părți din Balcani nu au experimentat doar o revoluție națională, ci mai ales o revoluție socială și schimbări profunde. Niciodată societățile țărănești nu fuseseră mobilizate și scoase din mediul lor ca în perioada războaielor din 1912–1918–1922. Experiența frontului a oferit valoare în sensul identității naționale etnice, printr-un impuls și o expansiune nemaivăzute până atunci. De asemenea a ridicat însă mari așteptări socio-politice din partea ordinii postbelice, alimentate de răspândirea Revoluției Ruse. La sfârșitul anului 1918 au avut loc revolte țărănești în zone extinse din Ungaria, care s-au îndreptat în primul rând împotriva nobililor. În Bosnia, țăranii sârbi s-au ridicat împotriva proprietarilor musulmani de terenuri. În Dalmația, conflictele socio-economice dese dintre arendașii croați și proprietarii de terenuri italieni sau filoitalieni au fost de asemenea etnicizate. În Grecia, reforma funciară și schimbul de populație s-au împletit, ceea ce a revoluționat complet structura socială și etnică, în special în Noile Teritorii (Epir,

Macedonia, Tracia). În Transilvania, doar 24% din terenurile arabile erau în mâinile românilor (aproximativ 57% din populație). După cum am menționat, Basarabia a cunoscut o revoluție politică și socială, în timp ce țăranii din Transilvania doreau să obțină dividende naționale în detrimentul proprietarilor de terenuri maghiari și sași (nobilime și biserici). În Țara Românească și Moldova, regele a împiedicat o revoluție și o repetare a răscoalei țărănești din 1907 (cu câteva mii de morți) numai prin promisiunea reformei agrare.

În acest context, este de înțeles de ce toate țările din Balcani au reorganizat proprietatea agricolă prin reforme funciare, deși în diferite moduri mai mult sau mai puțin radicale. Țările învingătoare în special urmăreau obiective socio-economice, dar și naționale, întrucât grupurilor dominante anterior – germani, maghiari, turci, albanezi, ruși – trebuia să le fie afectat și potențialul economic după slăbirea politică, în timp ce noile națiuni titulare, cu majoritatea lor țărănească, trebuiau să fie consolidate. Integrarea națională și cea socială au fost strâns legate în Regatul SCS și în România. Majoritatea rurală a populației trebuia să se ridice social prin redistribuirea terenurilor și, în același timp, să devină o parte integrantă a construcției noilor națiuni.

Cea mai radicală dintre toate țările a fost România, care a redistribuit 29,7% din totalul terenurilor, afectând toate proprietățile de peste 100 de hectare. Afectați au fost marii proprietari din Vechiul Regat, care au dispărut ca grup social, magnații maghiari, precum și Biserica Evanghelică din Transilvania; la vest de Carpați, maghiarii, germanii și instituțiile lor bisericești și culturale au fost puternic slăbite, în Basarabia a fost afectată boierimea rusă. Doar în Bucovina reforma agrară nu a urmărit un scop vădit naționalist. Proprietarii desproprietăriți urmau să fie despăgubiți pe jumătate de către stat și pe jumătate de către țărani, ceea ce se putea aplica ușor datorită inflației mari; în plus, coroana a fost transformată în noua monedă – leu, cu un curs nefavorabil pentru proprietarii anteriori. Nu au fost puse în aplicare alte planuri de reformă, care ar fi obligat proprietarii de terenuri să-și închirieze terenurile către cooperative.

De asemenea, reforma a schimbat proprietatea și puterea în Regatul SCS; ea a afectat unguri, germani, bosniaci musulmani, turci, albanezi. Au fost alocate aproximativ 2,5 milioane de hectare de teren. Un total de 10.000 de mari proprietari au pierdut mare parte din proprietățile lor, care au fost redistribuite la jumătate de milion de gospodării țărănești.

În Grecia, sub presiunea crizei de refugiați, s-a efectuat o redistribuire extensivă a terenurilor și ultimele rămășițe ale marilor proprietăți predominant musulmane (în special în noile zone din nord) au fost eli-

minate. În Albania, pe de altă parte, unde câteva familii nobiliare controlau aproximativ 50% din terenurile arabile, o reformă funciară similară nu a reușit. Familiile beilor, ale marilor proprietari funciari aristocratici de sorginte otomană și Italia influentă din punct de vedere economic și politic au împiedicat eforturile începute la începutul anilor '20 de frica bolșevismului și a revoluției. Abia în 1928 șeful statului, Ahmet Zogu, a implementat o reformă modestă, care a afectat doar terenurile statului. Bulgaria și Serbia avuseseră o structură de mici proprietăți țărănești înainte de 1918, astfel încât reformele nu au adus nici o schimbare radicală.

După 1918, Balcanii s-au caracterizat și mai mult prin relațiile sociale și mica proprietate țărănească. Aproximativ două milioane de oameni au intrat în proprietatea terenurilor. Reforma a prevenit redistribuirea violentă a proprietăților ca în Rusia, dar abia dacă a îmbunătățit condițiile de viață din zonele rurale. Gospodăriile erau prea mici și prea slabe economic. 67% din gospodăriile din Regatul SCS dețineau mai puțin de cinci hectare de teren. Proprietățile imobiliare și parcelarea au creat gospodării pitice, adesea încă în proprietate devălmașă, ceea ce nu permitea supraviețuirea proprietarilor. În 1931, 50% dintre gospodării aveau sub două hectare. Redistribuirea a fost peste tot însoțită de prea puține măsuri suplimentare. Guvernele nu aveau resursele bugetare pentru a acorda împrumuturi noilor proprietari de terenuri. Majoritatea țăranilor nu aveau educație elementară pentru a învăța (sau măcar a afla despre) noi tehnici agricole; nu exista capital pentru achiziționarea de echipamente moderne. Țăranii adesea se ocupau cu agricultura de subzistență și nu erau nici furnizori, nici consumatori pe piață. Metodele și echipamentele de cultivare au rămas premoderne. În 1925, autoritățile din Vardar-Macedonia numărau 61.059 pluguri de lemn și 31.583 de pluguri de fier. În 1929, în Grecia erau înregistrate 286.534 de pluguri de fier și 241.488 de pluguri de lemn; în toată țara erau doar 700 de tractoare, a căror punere în funcțiune, împreună cu sistemul cooperatist, noile metode de cultivare și împrumuturile agricole au făcut posibilă modernizarea agriculturii. Diferențele regionale pot fi observate în toate țările cu acești indicatori, de exemplu în Grecia în *Noile Teritorii* (în special în Macedonia și în Tracia) a predominat plugul din lemn, în timp ce în Insulele din Marea Egee peste 85% din pluguri erau făcute din fier. În aceste condiții, doar o minoritate de gospodării mai mari producea pentru piața internă respectivă.

Puternicul contrast urban–rural peste tot în Balcani este și el esențial. În multe regiuni, asistența medicală preventivă și accesul general

la serviciile de stat erau deosebit de precare. Legăturile rutiere din zonele rurale erau în mare parte slabe spre inexistente, motiv pentru care regiunile muntoase deseori erau rupte de restul țării. Infrastructura statală a fost orientată în primul rând către orașe; densitatea rețelei de medici și spitale din mediul rural era, dimpotrivă, scăzută. La capitolul îngrijire și sănătate, urbanul și ruralul erau lumi separate. România avea cea mai mare rată a mortalității infantile din Europa în 1938. Malnutriția și bolile (pelagra, tuberculoza, sifilisul) erau larg răspândite. Lipsa igienei era strâns legată de ratele ridicate de analfabetism din zonele rurale, cu diferențe regionale considerabile între fostele zone habsburgice, otomane și ruse, precum și între statele naționale care apăruseră în secolul al XIX-lea.

Lipsa resurselor de capital ale țăranilor și cerințele copleșitoare ale băncilor agricole nou-fondate și creditarea de cele mai multe ori doar pe termen scurt explică de ce mulți țărani acceptau împrumuturi private, de la comercianți (ca în Dalmația) sau hangii și preoți (ca în România). Nu rareori împrumuturile destinate consumului erau utilizate pentru sărbătorile tradiționale, la care familiile de țărani trebuiau să își păstreze reputația prin cheltuieli mari; guvernul albanez a interzis astfel de sărbători, deoarece multe familii acumulau datorii mari. Din pricina disponibilității scăzute a împrumuturilor bancare, numeroși țărani au devenit dependenți de cămătari. Împrumuturile personale pe scară largă, precum și camăta nu au fost încă suficient cercetate. Supraîndatorarea țăranilor, exacerbată de criza economică globală, atinsese la începutul anilor 1930 în Balcani dimensiuni care amenințau însăși existența. În perioada interbelică, 77,25% dintre micii țărani (0-2 hectare de pământ) din Dalmația aveau datorii, o valoare maximă în Iugoslavia – în comparație cu partea sârbă a țării, unde procentul era de doar 17,36%. Într-o serie de regiuni, familiile de mici agricultori de pe parcelele minuscule erau la limita subzistenței. Foametea era de găsit atât în satele carstice mai puțin fertile din Dalmația, precum și în văile Carpaților din Moldova românească. Datoriile mergeau în Dalmația pe cumpăratul mâncării și reprezentau aproximativ jumătate din toate împrumuturile. Aproximativ 72% din datoria din Dalmația trebuia rambursată creditorilor privați, comparativ cu 44,9% în întregul Regat SCS. Nevoile rurale au fost agravate de presiunea fiscală din partea guvernelor, care sufereau ele însele de deficiențe de capital. În timpul Marii Crize, jandarmeria din România a colectat impozitele ca și cum ar fi fost în război cu populația țărănească. În Regatul SCS țăranii plăteau până la 50% din veniturile lor în numerar către trezorerie, care nu putea oferi scutiri fiscale.

Scăderea prețurilor la cereale în timpul crizei economice globale a însemnat o catastrofă pentru țăranii deja puternic îndatorați. În România prețurile (valoarea indicelui în 1929 = 100%) au scăzut la 44,1% în 1933; prețurile bunurilor industriale importate pentru agricultură (în special utilaje, îngrășăminte etc.) nu au scăzut însă niciodată sub 81,1% (1932) din prețurile anterioare crizei. Acest lucru a însemnat că țăranii deja fără putere financiară aveau cu greu acces la tehnologia modernă. În mod oficial, în Balcani a existat un șomaj redus, dar acest lucru s-a datorat industrializării modeste. Șomajul domina pe ascuns în zonele rurale și înainte de criză. Creșterea puternică a populației a creat un număr mare de oameni fără ocupație, care în lipsa posibilităților de a munci în orașe trăiau la limită sau sub nivelul de subzistență. În Albania, până la 78% din forța de muncă rurală nu era necesară, în Regatul SCS 62%, în Bulgaria și România în jur de jumătate din populația rurală. Oferta excesivă de lucrători din mediul rural a fost exacerbată atunci când SUA au încetat să mai fie țara gazdă a emigranților din mediul rural în timpul marii crize. Marea tulburare socială care s-a desfășurat în timpul războaielor civile și conflictelor celui de-al Doilea Război Mondial a fost cauzată de modernizarea eșuată a societății rurale. Gospodăriile mici cu capital redus spre mic, decuplate de pe piață, erau cele care dominau în regiune. Agricultorii mijlocii au produs pentru piață numai în câteva regiuni (cum ar fi, de exemplu, șvabii dunăreni din Voivodina sau gospodăriile mijlocii din România).

Per ansamblu, productivitatea agriculturii balcanice a rămas prea mică pentru a se conecta la economii naționale mai dezvoltate. În cercetare există o discuție în contradictoriu, dacă aceste cauze intraregionale menționate mai sus, precum urbanizarea scăzută și mica piață internă au fost decisive. O altă școală de gândire susține teza conform căreia Balcanii erau puțin industrializați înainte de 1945, deoarece s-au deschis pe piața mondială prin exporturile agricole. Concentrarea pe agricultură ar fi fost astfel o ajustare conștientă la contextele globale, și nu rezultatul unui blocaj al dezvoltării interne – exemplul producției de tutun este izbitor în Bulgaria și Grecia. Nu este vorba de faptul că agricultura era prea slabă, că nu dădea nici un impuls unei posibile industrializări, ci mai degrabă că exista un impuls prea mic din partea unei societăți și economii urbane slab dezvoltate. Faptul că foametea a fost prevenită în ciuda șocului cauzat de criza economică globală este văzut ca succes al unei economii agrare bazate pe gospodăriile familiale, care au făcut un pas important în evoluția de la a fi deconectate în mare măsură de piață în jurul anului 1800 până la integrarea în economia globală. Perioada interbelică, cu o răspândită politică tarifară

vamală de protecție, scăderea prețurilor și imposibilitatea emigrării (restricții în SUA) au expus societățile rurale din Balcani unei presiuni necunoscute.[20]

Politicile rurale

Majoritatea guvernelor au recunoscut problema agrară drept problemă-cheie. Cea mai profundă intervenție cu funcție de control a fost reforma funciară. Folosind exemplul Greciei, pot fi descrise tiparele politicii agricole de stat. Grecia trecuse printr-o criză agricolă severă înainte de 1912. Țara era dependentă de o marfă de export (stafide), pe care criza cauzată de secetă (din 1893) a afectat-o. În Tesalia, anexată în 1881, existau proprietăți extinse în mare parte musulmane, în timp ce în vechea Grecie (adică Peloponez și așa-numita *Sterea Hellas*/Grecia continentală) predominau micii proprietari. În 1911 au avut loc revolte ale agricultorilor în Kileler, Tesalia. Problema funciară a devenit mai acută din 1914, odată cu afluxul de refugiați din Imperiul Otoman. În 1917, guvernul venizelist și-a înființat propriul Minister al Agriculturii. Ofițerii venizeliști radicali care dăduseră lovitura de stat au fost cei care au decis reforma agrară după catastrofa din Asia Mică. Scopul era de a ține unită societatea profund agitată, încărcată de aproximativ 1,2 milioane de refugiați și de a preveni o revoluție agrară. Sarcina a fost ușurată prin emigrarea forțată (musulmani) sau semivoluntară (bulgari) a proprietarilor din noile provincii nordice fertile. Proprietățile mari au fost dizolvate și distribuite de comisiile de stat către refugiați, veterani de război și fermieri fără pământ, care au trebuit să plătească o despăgubire pe o perioadă mai lungă. Reforma a fost implementată vreme de zeci de ani și finalizată după al Doilea Război Mondial. În 1928, în Macedonia greacă încă era 38,4% din teren, și 33% în Tesalia în posesia marilor proprietari. La fel ca și în alte țări balcanice, Grecia i-a protejat pe noii țărani prin interzicerea vânzării pământului distribuit – cu toate acestea, ca și în Serbia, în secolul al XIX-lea, acest lucru s-a dovedit a fi un obstacol în calea dezvoltării, mai ales că terenurile nu puteau fi ipotecate sau vândute (sau doar în condiții stricte), iar acest lucru în condițiile lipsei de capital din zona rurală.

Reforma funciară din multe țări a urmărit un obiectiv adesea mai degrabă politic decât economic: crearea unui strat larg de mici deținători de proprietate privată, pentru a stabiliza națiunea omogenizată etnic. Reforma funciară și așezarea refugiaților au creat o nouă structură a localităților în nordul Greciei. Aceștia au fost așezați în circa 2.037 de sate. În 590 de sate au coexistat cu vechii locuitori; 963 de sate fuseseră aban-

donate de locuitorii anteriori (turci, bulgari), în timp ce 484 de așezări pentru refugiați au fost fondate ad-hoc (cu prefixul Nou au creat denumirile acestora, care să amintească de vechea patrie a migranților fără voie). Ministerul grec al Agriculturii a depus eforturi considerabile pentru creșterea producției agricole. Tutunul, cultivat în Noile Regiuni, a înlocuit stafidele ca principal produs de export. S-a promovat și cultivarea bumbacului și a cerealelor. În mod tradițional, Grecia a trebuit să le introducă pe acestea din urmă pe scară largă. Pentru a extinde suprafețele cultivate, zone mlăștinoase mari din nordul (în jurul orașelor Salonic, Drama, Serres) și centrul țării (Lacul Kopais) au fost drenate de companii americane. Ministerul Agriculturii a creat o serie de asociații (*Organizația autonomă a stafidelor*, *Comisia centrală pentru protecția producției cerealiere locale*, *Organizația Bumbacului*, *Biroul pentru protecția tutunului grecesc*, *Institutul pentru tutun din Drama*) care reglementau producția și prețurile și au stabilizat de exemplu prețul pâinii. Avantajele fiscale, stabilirea primelor de asigurare și o povară fiscală scăzută pentru produsele consumate intern au fost printre instrumentele de control de stat. În 1930 a fost înființată Societatea elenă pentru produse chimice și îngrășăminte, ceea ce a redus dependența de importuri; în cazul folosirii îngrășămintelor (precum în cazul materialelor pentru pluguri), Grecia de sud era clar superioară Noilor Teritorii. Ca și în alte țări balcanice, productivitatea gospodăriilor familiale cu capital slab a rămas scăzută. Îmbunătățirea productivității era vizibilă în Noile Teritorii, unde punctul de plecare era, desigur, modest.

De asemenea, statul bulgar a urmărit o politică agricolă intervenționistă. Guvernele din ce în ce mai autoritare din anii '30 au mers spre o economie controlată de stat. Consolidarea terenurilor și formarea de cooperative, precum și noi școli agricole ar fi trebuit să ridice nivelul agriculturii. Agenția de stat Hranoiznos a avut din 1930 un monopol asupra produselor agricole. Sistemul de credit trebuia sintetizat într-o bancă. Regatul SCS a urmărit o strategie agricolă creată de Ministerul Reformei Funciare, înființat în 1920. Acesta a anulat treptat relațiile de dependență feudală sau tradițională ale țăranilor (în 1921 în Bosnia, dar numai în 1931 în Vardar-Macedonia). În 1920 a fost emisă o ordonanță de colonizare pentru Kosovo și Macedonia, care privea în principal interesele naționale. Stabilirea coloniștilor sârbi în Kosovo și Macedonia ar fi trebuit să modifice amestecul etnic în favoarea elementului sârb și să îmbunătățească securitatea la frontierele instabile cu Albania și Grecia. Până în 1941, în jur de 12.000 de familii de coloniști s-au stabilit în Kosovo, în special în regiunile de graniță din jurul orașelor Gjakova și Peja,

dar și în Drenica, nucleul albanez agitat în mod tradițional. În urma colonizării, populația sârbă din Kosovo a crescut de la 24% (1919) la 38% (1928). Teritoriul distribuit coloniștilor a fost în cea mai mare parte preluat de stat de la foștii proprietari albanezi, ceea ce a dus la conflicte violente în zonele rurale și astfel contrastul politic și etnic între albanezi și sârbi s-a amplificat. În Vardar-Macedonia însă, colonizarea a eșuat în mare parte. În total, aproximativ 153.000 de hectare de teren au fost selectate pentru reforma agrară. Familiile coloniștilor au primit din acestea 33.900 de hectare. Clima, solul sărac, mlaștinile din multe terenuri joase, deficitul de apă, malaria, lipsa capitalului și a educației, incapacitatea și corupția autorităților, în special din Ministerul Agriculturii, au făcut să nu aibă succes colonizarea în întreaga zonă sud-iugoslavă. Într-o comparație regională cu Grecia, care a stabilit sute de mii de refugiați în zonele rurale, rezultatul din SCS este unul negativ.

Agrarianismul și a treia cale

Dezbaterea politico-ideologică asupra problemei agrare a atins apogeul în perioada interbelică. În societățile din Balcani data din secolul al XIX-lea. Imboldul a venit în special din Imperiul Rus, de la populiști și social-revoluționari. Reformele electorale de după 1918 au făcut ca milioane de țărani din România și din fostele teritorii maghiare ale Regatului SCC să devină alegători. În perioada interbelică, agrarianismul s-a dezvoltat în toată Europa de Est într-o ideologie, ai cărei reprezentanți au ajuns uneori și la putere în Balcani, de exemplu în Bulgaria (1919–1923) sau România (1929–1933). Au existat partide țărănești puternice în România, Bulgaria și partea croată a Regatului SCS, în timp ce în Grecia și Albania, în ciuda unor probleme agrare similare, preocupările țăranilor nu au fost preluate de un partid separat. Partidele țărănești din regiune au devenit semnificative din punct de vedere istoric în Europa, deoarece, la fel ca partidele țărănești din Europa Centrală, de Est, Nord și Vest, căutau o a treia cale între capitalism și bolșevism.

În Bulgaria, agrarianismul a eșuat din cauza rezistenței populației urbane și a armatei, atunci când s-a încercat restructurarea societății. În mod ideologic, reprezenta într-un mod extrem ostilitatea față de oraș, recunoscută de toți agricultorii. Susținătorii Partidului Țărănesc Croat și-au ridiculizat adversarii numindu-i *stăpâni decăzuți*. Avocații, notarii, agenții electorali, reprezentanții băncilor și funcționarii publici erau de asemenea priviți ca dușmani de țăranii din România, căci ar fi făcut profit pe seama populației rurale. Critica față de oraș a fost de asemenea

înțeleasă ca înstrăinarea orășenilor de națiune. Critica statului funcționăresc și a ramurii funcționarilor se dezvoltase deja în Serbia din secolul al XIX-lea. Societățile agrare mici și egalitare, precum Bulgaria și Serbia, s-au diferențiat încet după îndepărtarea elitelor funcționărești și economice otomane și (în special în Bulgaria) grecești, noile elite naționale intrând în serviciul administrativ și militar. Multe țări balcanice și-au extins învățământul superior, dar cu greu sectorul școlilor elementare. Științele tehnice au rămas subdezvoltate, motiv pentru care mulți studenți au ales dreptul. România a avut unul dintre cele mai mari corpuri de avocați din Europa. În ochii populației rurale, acești cățărători pe scara socială s-au îndepărtat de majoritatea societății. S-a produs un decalaj socio-cultural între urban și rural. Această situație a fost agravată în regiunile în care existau diferențe etnice – în noile provincii din România, nici un oraș mare nu avea o majoritate etnică românească.

Țăranii, de zeci de ani priviți de propagandiștii naționaliști drept coloana vertebrală a națiunii, și-au văzut sosită vremea după 1918, pe plan social și politic. Au cerut pământ și participare. Integrarea țăranilor în națiunea socială și politică a devenit o provocare specială, în care redistribuirea și participarea au fost rezultatul războiului, adică în zonele fostelor imperii maghiar, rus și otoman, precum și în regatul românesc. În Grecia, Bulgaria și Serbia, pe de altă parte, țăranii aveau drepturi politice depline de când acestea au devenit state și au considerat că sunt responsabile pentru națiune în efortul de război. Vigoarea dorințelor rurale a fost parțial resorbită, iar reforma funciară a domolit doar prima foame de pământ.

Bulgarul Aleksandar Stambolijski (1879–1923) a fost primul agrarianist care a ajuns la putere între 1919 și 1923. El a urmărit un proiect radical de restructurare socială, care i-a adus mulți inamici: scopul era un stat agrar-egalitar, în care să predomine o comunitate agrară liberă organizată în cooperative. Stambolijski a reformat sistemul de învățământ (învățământul secundar obligatoriu, fondarea a 800 de școli liceale și 300 de școli elementare). A introdus un impozit progresiv pe venit și noi impozite pe firme; a gestionat locuințele în orașe și a promovat locuințele guvernamentale. În iunie 1920 a anunțat reforma funciară și a creat un fond funciar de stat. A forțat împrumuturi ieftine către cooperative și a planificat un consorțiu de stat pentru depozitarea cerealelor. Aliații au împiedicat obligativitatea muncii, deoarece se temeau de construcția unor structuri militare ascunse. În lupta sa împotriva elitei urbane, Stambolijski a vizat în special avocații, care erau priviți ca flagelul satelor, și a promovat proceduri de arbitraj la nivel local. Profesorii

trebuiau să se confrunte cu realegeri la fiecare patru ani. Carismaticul Stambolijski s-a prezentat ca lider popular, a folosit un limbaj agresiv și nu s-a ferit de presiunea asupra alegătorilor. A înstrăinat armata de guvernul său, în special ofițerii, pe care i-a umilit adesea, biserica, poliția (din cauza Gărzii Portocalii care a acționat ca parapoliție), sectoare importante ale administrației publice și, prin propaganda sa antiurbană, și populația urbană. Adversarii săi îi includeau pe comuniștii din tabăra stângistă.

Colectivismul, egalitarismul, antiindividualismul și antiurbanismul au caracterizat de asemenea cele mai importante partide țărănești, deși într-o manieră mai relaxată. Partidele țărănești din statele postimperiale multietnice au luat totuși o cale de dezvoltare diferită de agrarienii bulgari, care au fost împinși în ilegalitate după 1923. În Croația, partidul țărănesc a devenit un partid național colectiv în câțiva ani. Liderul lor, Stjepan Radić, a fost greu de înțeles ideologic. A călătorit în Uniunea Sovietică, dar nu era bolșevic; în ce privește politica internă, el s-a orientat în mai multe rânduri spre cele două partide sârbe mai mari. În România, Partidul Țărănesc fondat în 1918 de învățătorul Ion Mihalache (1882–1963) a urmărit un program radical de redistribuire a pământului, care, sub influența teoreticianului Constantin Stere (1865–1936), printre alții, inspirat de socialismul agrar rus, a respins capitalismul și, la fel ca Asociația Țăranilor Bulgari, a propovăduit un popor țărănesc. În 1926 Partidul Țărănesc a fuzionat cu Partidul Național din Transilvania, formând Partidul Național Țărănesc. Acesta se îndrepta împotriva dominației autoritarului Partid Național Liberal, ale cărui politici economice și de protecție vamală (*prin noi înșine*) împovăra țăranii. Partidul Național era înainte de 1918 un partid compozit pe mai multe clase, care îi cuprindea pe românii din Ungaria. Fuziunea a cerut o moderare programatică din partea socialiștilor agrari, iar pentru ardeleni a însemnat extinderea bazei electorale dincolo de Carpați. Spre deosebire de statele din sudul Dunării (cu excepția Albaniei), agricultorii români au intrat în viața parlamentară numai în 1918, când a fost acordat votul universal. Cu toate acestea, condițiile prealabile pentru participarea reglementată lipseau în mare măsură. Mai degrabă, o educație deficitară, combinată cu analfabetism și lipsa de experiență au fost un obstacol major. În zonele rurale, autoritățile au influențat decizia electorală prin mită, cadouri electorale și măsuri coercitive (impunerea arbitrară a legii marțiale; impunerea carantinelor din cauza presupuselor epidemii la animale). Jandarmii recurgeau uneori la arme pentru a împiedica votul țăranilor. Nici un partid nu avea o elită politică țărănească;

majoritatea membrilor Partidului Național Țărănesc erau notabili locali (avocați, notari), și nu țărani. Inteligenția rurală (preoți, profesori) au acționat ca reprezentanți politici ai comunităților sătești. Având în vedere demagogia și violența campaniilor electorale, mulți țărani s-au ferit de partide, între care, în plus, cu greu puteau face diferența. Această dezamăgire a democrației a deschis calea mișcărilor radicale de dreapta. Majoritatea partidelor își făceau apariția în sate doar în timpul campaniilor electorale. Statul a neglijat zonele rurale. Golul astfel creat de autorități și partide a fost umplut din 1934 de Mișcarea Legionară fascistă, care a implementat proiecte de infrastructură prin sute de lagăre de muncă, în care agricultorii și activiștii au lucrat împreună. Asta a creat o societate fascistă paralelă care a contestat adesea deschis statul. Partidul Național Țărănesc a fost la putere între 1928 și 1933. Criza economică mondială și luptele între facțiuni au pus capăt scurtului răgaz de democrație funcțională, susținută de Partidul Național Țărănesc mai mult decât oricare alt partid în România interbelică. Acesta a deschis țara investitorilor străini, a redus tarifele pentru a permite țăranilor să cumpere bunuri importate și a restructurat moneda. Când criza bancară s-a răsfrânt din Austria în Balcani în 1931, economia românească și majoritatea băncilor s-au prăbușit. Partidul a eșuat și în descentralizarea promisă. România era guvernată centralizat; aproape că nu exista o autonomie locală și la nivel provincial existau prea puține posibilități. Partidele țărănești croat și român au devenit ideologic mișcări colective și și-au pierdut claritatea programatică în chestiunile agrare. Agrarianismul nu a reușit să rezolve cea mai importantă problemă socială din Balcani, și anume îmbunătățirea condițiilor economice și a vieții rurale. În acest context, teoreticienii fascist-autoritari au considerat că o țară agrară trebuie să urmeze o politică de autosuficiență și că naționalismul economic forțează saltul spre societatea industrială – model pe care comuniștii urmau să-l implementeze câțiva ani mai târziu sub auspiciile stalinismului.[21]

BALCANII NOILOR PERIFERII

Granițele create între 1912 și 1920 au tăiat zone economice și culturale vechi de secole pe mai multe linii. O interpretare a istoriei bazate pe statele naționale se concentrează adesea asupra capitalelor și a perspectivei lor asupra teritoriului și societății. Dacă se scrie însă istoria Balcanilor dinspre periferie, iar acest lucru înseamnă în acest context dinspre unele

regiuni ajunse în periferie, apar noi perspective. Noua frontieră greacă de nord, granița estică a Albaniei, granița de nord a Regatului SCS, granița de vest a României au avut consecințe drastice. Vechi zone centrale ale administrației, comerțului și traficului s-au aflat brusc pe granițe strict controlate. Acest lucru este valabil în special pentru capitalele provinciilor otomane Ioannina în Epir și Bitola în Vardar-Macedonia. Bitola, sediul mai multor consulate din Imperiul Otoman, centrul unui comerț puternic de care se ocupau aromânii, zonă centrală pentru activiști naționaliști bulgari, albanezi, greci, turci și aromâni, a decăzut după 1918, devenind un oraș slab economic de la marginea sudică a Iugoslaviei și nu și-a revenit nici până azi din statutul de oraș de frontieră și în urma daunelor severe pe care le-a suferit în Primul Război Mondial. Salonic, cel mai important oraș al imperiilor din Balcani încă din Evul Mediu, era acum aproape de graniță. Din cauza emigrației și schimbului de populație turcă și bulgară și a afluxului de aproximativ 600.000 de emigranți din Bulgaria și Turcia, țesutul social din oraș și din împrejurimi a fost schimbat fundamental. Populația sefardă a rămas relicva socio-culturală din perioada otomană. Aceasta a ajuns sub presiunea naționalismului venizelist. La fel ca minoritatea slavă din Macedonia greacă, evreii au sprijinit partidele antivenizeliste și au fost prin urmare atrași în tensiunea enormă a *diviziunii naționale*.

În nord, noile granițe ale Ungariei au separat un număr mare de orașe majoritar maghiare din apropierea graniței din zonele vestice și nordice – acesta a fost cazul orașelor Novi Sad în Voivodina, Timișoara în Banat, Arad și Oradea în așa-numitul Partium (acum Crișana, adică fostele județe maghiare dintre Transilvania și nucleul maghiar). Frontierele Albaniei au lăsat în jur de jumătate dintre albanezi în Regatul SCS și o mică parte sub administrația elenă. Frontiera Albaniei cu Kosovo a împiedicat legătura economică dintre orașele iugoslave de acum, precum Gjakova, Peja și Prizren și hinterlandul agricol aflat pe teritoriul albanez. Din motive politice și naționale, numeroase granițe erau verificate strict. Țările victorioase se temeau de spioni și partizani. Granița estică a României cu Uniunea Sovietică a fost blocată; acest lucru a ucis comerțul în porturile Basarabiei din Marea Neagră, precum Chilia și Cetatea Albă. Cetățenii sovietici fugeau adesea spre vest peste râul Nistru. Spre Ungaria, dar și în Dobrogea, controalele au restricționat fluxul de mărfuri și persoane. Cea mai bine păzită graniță a fost între Bulgaria și Regatul SCS. Armata, jandarmeria și milițiile regionale au sigilat-o pentru a preveni infiltrarea luptătorilor ORIM. Locuirea țăranilor pe câmpuri și pășuni în apropierea graniței a fost restricționată masiv.

Dar chiar și în cazul în care nu au fost lupte, noile regimuri vamale au avut un efect drastic asupra sectoarelor foarte vechi ale economiei: pastoralismul (transhumanța) și munca sezonieră a migranților (*gurbet*). Transhumanța era practicată pe pășunile de munte vara și pășunile de câmpie iarna. Noua frontieră grecească nordică se întindea între cele două. Pășunile de iarnă din ținuturile joase trace, macedonene, tesaliene și epirote se aflau pe teritoriul grec. Multe din aceste pășuni au fost date refugiaților ca pământ arabil. Tarifele ridicate, precum și arendele mari pentru pășuni și controalele au făcut ca transhumanța din Regatul SCS și din Bulgaria spre Grecia (înainte de 1912, teritoriu otoman) să se prăbușească. Între 1912 și 1930, 80% din șeptel a dispărut din Munții Rodopi din Bulgaria. Noile legi ale muncii din Turcia au blocat în mare parte Istanbulul ca destinație pentru lucrătorii sezonieri din Balcani. Astfel, o tradiție veche de secole a migrației din zonele montane dintre Albania și Munții Rodopi în zonele joase a ajuns la sfârșit. Numeroși foști lucrători migranți au trecut la agricultura mai puțin profitabilă. Abia după cel de-al Doilea Război Mondial s-au deschis noi oportunități de migrație a forței de muncă pentru cetățenii Greciei și Iugoslaviei, dar, desigur, acum nu în est (Turcia) și nord (București), ci în nord-vestul, centrul și nordul Europei.

Noile periferii au fost obligate să se unifice prin granițe și voința statului. Aceasta a inclus întrepătrunderea unor zone multietnice și multireligioase. Toate statele au urmărit omogenizarea națională etnică; regiunile otomane de până în 1912, care erau caracterizate de o înaltă diversitate culturală și etnică, au fost afectate în mod special. Naționalizarea grupurilor confesionale a atins apogeul după 1918, deoarece, spre deosebire de epoca otomană, statele naționale foloseau acum aparatul lor de putere. În sud-vestul Balcanilor s-au intensificat procesele care au creat loialități bine definite. Exemple sunt ortodocșii din sudul Albaniei și albano-musulmanii geamizi (alb. Çam), ambele categorii din regiunea istorică Epir. Pentru Grecia, toți albanezii ortodocși, indiferent de limbă (albaneză, aromână, greacă) erau greci – conștiința și confesiunea au fost aplicate drept criterii. Totuși, Albania a menționat limba drept criteriul principal al etnicității. Încercările Ligii Națiunilor de a identifica identitățile etnice în sondajele locale au eșuat din cauza influenței statului și a complexității identificărilor, chiar și în cadrul familiilor individuale; deciziile au fost luate adesea pe considerente economice (subvenții, oportunități de muncă) care existau pentru ortodocși în Grecia și (în cazul variantei aromâne) în România. Statul albanez, dominat de elitele sunnite postotomane în perioada interbelică, a trebuit

totuși să câștige încrederea albanezilor ortodocși, care purtau cu sine experiența discriminării religioase – în ciuda limbii comune – din epoca otomană. Puternicul sistem școlar confesional și bisericesc a insuflat o identitate grecească. Încercarea statului albanez de a înlocui școlile confesionale cu școli de stat (1933) a provocat intervenția greacă la Liga Națiunilor. De cealaltă parte a graniței, geamizii musulmani și-au etnicizat identitatea pentru a nu fi incluși ca turci (datorită religiei lor) în Tratatul de la Lausanne și, prin urmare, a fi parte din schimbul de populație greco-turcă. În 1935, Grecia și Albania au convenit asupra aprobării școlilor pentru minoritățile respective.

Multe state au derulat proiecte de colonizare internă în zonele de frontieră: România i-a stabilit pe aromânii macedoneni în Dobrogea; Regatul SCS a trimis aproximativ 60.000 de coloniști sârbi în Kosovo și a încercat să marginalizeze populațiile maghiare și germane din Voievodina prin coloniștii sârbi. Bulgaria a avut o colonizare internă în special în Munții Rodopi, mai ales față de grupul musulman de limbă bulgară, pomacii. În toate cazurile menționate, acestea sunt zone puternic influențate de otomani, care nu numai că reprezentau o periferie interioară, ci, în percepția elitelor statelor naționale, erau un orient interior care trebuia integrat în statul național, în sensul unei misiuni de civilizare internă. Macedonia și Kosovo și, într-o măsură mai mică, Rodopii au rămas până la sfârșitul scurtului secol XX zone-țintă ale unor astfel de măsuri coercitive, care au provocat multiple conflicte etnice grave. Există un motiv pentru a considera zonele balcanice centrale postotomane drept colonii interioare ale statelor naționale.[22]

Unicitatea a fost creată și în noile periferii prin măsuri simbolice ale statului. Statul grec a înlocuit toate denumirile slave și turcești cu termeni antici renăscuți sau cu crearea de noi denumiri. De asemenea, în Bulgaria nu au existat peste tot redenumiri. Unicitatea a fost pusă în aplicare mai ales în cazul în care părți ale națiunii (imaginate) titulare au folosit propriul lor mod de identificare și loialitate. Adepții români ai stilismului sunt de asemenea un exemplu important. În 1935 exista o populație țărănească în Basarabia și Moldova de aproximativ un milion de stiliști, care s-au opus introducerii calendarului gregorian în România. Concepută de stat ca parte a unei noi localizări a României într-un cadru temporal occidental – și, prin urmare, ca o mutare simbolică spre vest –, țăranii în mare măsură analfabeți au interpretat reforma impusă și greu explicată ca un atac asupra mântuirii lor, deci ca un act satanic al Bisericii occidentale. Misticismul răspândit în Basarabia, neîncrederea tradițională față de autoritățile statului și influența preoților ruși

clarifică apariția unei lumi rurale paralele cu construirea bisericii și autoorganizarea. Abia în 1936 statul a putut să zdrobească aceste revolte în masă împotriva statului modern și a modernității, folosind forța. Biserica și autoritățile au acționat contradictoriu, mai ales că stiliștii erau o parte semnificativă a națiunii titulare, într-o zonă de graniță în pericol. Statul și biserica au eșuat în încercările lor de a integra grupurile țărănești indiferente, dar religioase si tradiționaliste, în statul național român, în termeni de politică identitară.[23]

Musulmanii ca grupuri periferice postimperiale

O istorie a periferizării poate fi de asemenea scrisă dacă folosim religia drept criteriu, întrucât religia/confesiunea și apartenența etnică/națională erau adesea strâns legate. Musulmanii din Balcanii Centrali, otomani până în 1912, au experimentat marginalizarea într-un timp scurt. Din punct de vedere lingvistic erau împărțiți în turci, albanezi, slavi (pomaci în munții Rodopi, torbeși în Macedonia), romi și mici grupuri aromâne. Musulmanii erau foarte diferiți ca statut social, economie și cultură, motiv pentru care termenul de musulmani balcanici drept categorie de interpretare are o valoare explicativă mică. În Imperiul Otoman, aceștia aveau, ca urmare a secole de dominație, o prioritate simbolică și socio-culturală în fața populației creștine, deși aceasta era de diferite grade în funcție de situație și regiune.

După 1912, grupul cândva dominant, cu excepția Albaniei, s-a regăsit în poziția unei minorități religioase. Trebuie făcută o distincție între musulmani slavi și non-slavi. Primii erau considerați de statele slave Iugoslavia și Bulgaria ca fiind integrabili în națiunea titulară, dar musulmanii care nu erau slavi, nu. În Albania, musulmanii – sunniți și Bektași (membri ai ordinului derviș cu același nume) – reprezentau aproximativ 70% din populație. Aceasta a făcut din Albania primul stat majoritar musulman din Europa, cu musulmani constând aproape exclusiv din convertiți, nu din imigranți turci. Musulmanii dominau statul și economia. Într-un mediu de state naționale creștine, au simțit presiunea puternică pentru a dezvolta o identitate europeană și pentru a o manifesta extern. Statul a promovat instituționalizarea musulmanilor, adică crearea comunităților de sunniți și Bektași. În 1929 a fost înființat Înaltul Consiliu al Legii Islamice sub conducerea Marelui Muftiu din Tirana, și în același an, Comunitatea Musulmană Albaneză. Ordinul Bektași au organizat trei congrese între 1921 și 1929, iar în 1924 au adoptat un statut de comunitate independentă în cadrul religiei musulmane, care nu a

fost recunoscut de sunniți. Când Turcia kemalistă a interzis ordinele dervișilor în 1925, centrul celor șapte milioane de Bektași la nivel mondial s-a mutat la Tirana. Ordinul Bektași și-a echilibrat convingerile cu un angajament față de națiunea albaneză; mentorii lor au dezvoltat ideea unui Islam Bektași progresist și european, spre deosebire de un Islam sunnit privit ca înapoiat.

Statul albanez a urmărit o politică prudentă de dezotomanizare și dezorientalizare. Legea religioasă islamică a fost desființată, numeroase școli religioase (medrese) au fost închise și a fost înființată o Medresă Generală în Tirana, în care clericii islamici urmau să fie instruiți într-un spirit modern. Regele și comunitatea religioasă au construit noi moschei într-un stil arhitectonic modern: moscheile din beton urmau să simbolizeze demarcația de moștenirea otomană. Înlăturarea voalului femeilor a fost realizată mai prudent decât în Turcia și s-a bazat în principal pe convingere și nu pe constrângere. Separarea față de imperiu a avut loc în Albania prin controlul de stat și instituționalizarea Islamului și printr-o politică simbolică îndreptată și extern.

În Regatul SCS, musulmanii bosniaci din Austro-Ungaria fuseseră deja înzestrați cu instituții proprii drept comunitate religioasă (Comunitatea Religioasă Islamică, din 1882 sub un Reis-ul-Ulema), semn că modelele instituționalizării statului ar putea fi adoptate ca moștenire imperială. Musulmanii bosniaci s-au organizat și politic, în Organizația Musulmană Iugoslavă, care a susținut practic noul stat. Ei au fost considerați parte a națiunii atât în discursurile naționale sârbești, cât și în cele croate, uneori chiar exagerate ca cea mai pură parte a sa. Limba comună a musulmanilor, croaților și sârbilor a creat o legătură puternică. Pentru musulmanii bosniaci s-a deschis o opțiune de identitate iugoslavă, sârbă, croată, și o identitate bosniacă-musulmană separată. Cu toate acestea, au trebuit să reacționeze mai ales la programele naționale sârbe și croate, pe care musulmanii bosniaci și le-au asumat. Experiența violenței motivate național și social din anii 1918–1920 de către țăranii sârbi a creat o neîncredere considerabilă în rândul musulmanilor bosniaci față de noul stat. Instituțional vorbind, înainte de 1918 reis-ul bosniac nu avea autoritate asupra musulmanilor care nu erau în imperiul habsburgic, adică cei din Serbia, Macedonia și Muntenegru, care erau sub administrația guvernului.

Spre deosebire de musulmanii de limbă sârbo-croată din nord, musulmanii albanezi și turci din Kosovo și Macedonia nu aveau nici o perspectivă de a fi acceptați într-o comunitate de identitate a slavilor de sud. Inclusiv politic s-au organizat separat de musulmanii bosniaci în

partidul de scurtă durată Cemiyet. Regatul SCS i-a împins pe musulmanii non-slavi să părăsească țara, fiind grupuri nedorite din punct de vedere etnic. Trimiterea de coloniști sârbi, exproprierea extensivă a pământului, excluderea politică și culturală au fost printre instrumentele statului de a se afirma în provinciile de sud, în care sârbii erau doar o minoritate. O educație școlară profund religioasă ar fi trebuit să împiedice apariția unei autoidentificări naționale, în special în rândul musulmanilor albanezi – școala trebuia să producă musulmani, nu albanezi și, astfel, să prevină aspirațiile la independență ale albanezilor. În perioada interbelică, aproximativ 60-70.000 de musulmani au părăsit Iugoslavia în direcția Turciei kemaliste, majoritatea între 1923 și 1925, într-un climat de violență interetnică, în special în Kosovo. În 1938, Iugoslavia a semnat cu Turcia un acord atotcuprinzător de relocare, care avea să afecteze 40.000 de familii rurale musulmane din Kosovo și Macedonia, dar nu a fost implementat din cauza izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial. După cum am arătat, Bulgaria a încurajat și ea emigrația turcă în Turcia. De asemenea, România a semnat un acord în 1936, care reglementa relocarea musulmanilor din Dobrogea. Turcia a arătat un mare interes pentru musulmanii din Balcani, întrucât imigranții trebuiau să completeze golurile cauzate de genocidul creștinilor armeni și asirieni și de fuga, expulzarea și relocarea ortodocșilor. În ansamblu, a fost vorba de o destrămare a contextelor imperiale, dar acest lucru nu a dus la dispariția musulmanilor din Balcani. Mai degrabă au rămas în Iugoslavia și Bulgaria puternice fragmente musulmane de populație.

În Bosnia, în special, precum și în Albania, elitele musulmane au dezbătut poziția Islamului într-o societate în curs de modernizare. Astfel a apărut în ambele locuri un spectru larg de (neo)tradiționalism până la mișcări de reformă, cum ar fi Mișcarea Ahmediye, originară din Pakistan. În Bosnia, reis-ul Mehmed Dželaludin Čaušević (1870–1938) a fost liderul reformatorilor; el a tradus și Coranul în bosniacă. Intelectualii musulmani și seculari se reuniseră în Asociația *Gajret* (1903). Musulmanii rurali din Grecia și Bulgaria au jucat un rol mai mic în aceste dezbateri. În general, noul sistem statal național a însemnat pentru musulmanii din Balcani o intensificare a tendințelor către tiparele naționale de identificare care existau înainte de 1918. În Bosnia, acestea erau legate de mult timp de regiune, în timp ce printre albanezii sunniți, în special în Albania centrală, Kosovo și Macedonia, limba, tradiția de drept comun și privilegiul de a purta arme (drept pe care nu-l avuseseră creștinii în Imperiul Otoman) corespundeau unei conștiințe de sine puternice și

distincte. Situația comunităților mai mici, fără o diferențiere socială puternică și fără o conducere politică proprie a fost deosebit de dificilă: pentru musulmanii vorbitori de limbi slave din Kosovo, Macedonia și Rodopi au rămas predominante referințele religioase. Cu greu s-au regăsit în naționalismul sârb și bulgar, mai ales că în mod tradițional schimbarea lor de credință a fost văzută ca o trădare a națiunii. Pentru musulmanii turci din Kosovo și Macedonia, secularismul radical al Turciei kemaliste era deranjant. Cu toate acestea, și-au păstrat în continuare poziția de cel mai prestigios grup musulman din sudul Iugoslaviei, în timp ce în Bulgaria, unde formau un grup important, s-au confruntat cu o presiune mai mare. În ansamblu însă, statele naționale din perioada interbelică nu au schimbat fundamental musulmanii ca grupuri postimperiale. Liniile de continuitate ale imperiilor târzii sunt clar recognoscibile printre cele mai puternice și mai naționalizate comunități, bosniacii musulmani și albanezii musulmani.[24]

Maghiarii, germanii și evreii ca grupuri periferice postimperiale

Grupurile care au fost marginalizate de noul echilibru de putere includeau comunități etnice care dețineau imperii înainte de 1918: germani și maghiari în Austro-Ungaria, albanezi în Balcanii otomani. Și ei au trecut prin procese de accentuare și retușare a imaginii naționale de sine. Înainte de 1918 (sau 1912), în special pentru germani și albanezi, această nevoie a existat doar într-o măsură limitată sau într-o altă formă. Ambele categorii și-au pierdut punctele de referință imperiale odată cu Viena și Istanbul. Vechile capitale imperiale au fost înlocuite cu patrii naționale, Reich-ul german și Albania, ca punct de referință politică și culturală.

Germanii austrieci și din zonele maghiare au devenit *Volksdeutsche*/ etnici germani, care se aflau din ce în ce mai mult sub sceptrul politicii berlineze. În cazul lor se poate vorbi de o separare postimperială. Mica republică austriacă slabă din punct de vedere politic nu a putut să dezvolte o politică coerentă față de milioanele de germani din fosta monarhie. Pe de altă parte, Germania a preluat treptat rolul de protector începând cu 1933, deși acest lucru a funcționat pe interese majore, cum ar fi cooperarea strategică cu țările balcanice. Germanii din România și Iugoslavia au apărut ca grupuri active politic abia în cadrul statului român și Regatul SCS/iugoslav. Istoricește vorbind, comunitățile regionale nu aveau prea multe în comun. Sașii luterani din Transilvania aveau o istorie veche din secolul al XII-lea. Aveau instituții bisericești și culturale

vechi, bunuri comune, organizații politice și școlare, și o pronunțată conștiință de sine. Șvabii din Banat erau predominant catolici și veniseră acolo drept coloniști în secolul al XVIII-lea. Loialitatea lor față de statul maghiar și dorința lor de maghiarizare au fost mult mai mari decât cea a sașilor. Germanii din Bucovina nu s-au stabilit acolo decât după 1775. Germanii basarabeni și dobrogeni au fost coloniști imperiali din secolul al XIX-lea și nu au avut nici elite intelectuale și nici o identitate care să se extindă dincolo de structurile rurale. Prin urmare, sașii și șvabii au fost cei care au dominat comunitatea româno-germană.

De asemenea, nici în Regatul SCS/Iugoslavia germanii nu aveau prea multe în comun: diferențe de confesiune, diferite istorii de așezare (*Gottscheers* din Slovenia se stabiliseră acolo încă din Evul Mediu, germanii bosniaci au imigrat după 1878), iar contrastul urban–rural a avut un efect de separare. La fel ca în cazul germanilor români, nu a fost nevoie de o unitate bazată pe limba comună înainte de 1918. Cel mai mare grup locuia în Banat, care a fost împărțit între România și Regatul SCS. În partea iugoslavă a acestei regiuni a început colonizarea cu veterani de război sârbi, prin aceasta guvernul de la Belgrad dorind să schimbe ponderea majoritarilor. Politica de sârbizare a lăsat puțin loc pentru organizarea partidelor politice, Partidul Germanilor, fondat în 1922, fiind interzis în 1924. Șvabii dunăreni s-au organizat în Uniunea Culturală Șvabo-Germană și au construit o structură comunitară înfloritoare, al cărei succes economic a atras invidia în special din partea sârbilor.

În timp ce sașii s-au declarat fideli statului român, în ciuda opoziției inițiale, acest lucru a durat mai mult pentru șvabii orientați spre Ungaria. Ambele categorii și-au pus încrederea în elitele transilvano-române, care însă nu s-au impus în lupta internă pentru putere în fața politicienilor din Vechiul Regat. Bucureștiul a urmărit o politică minoritară represivă. Dezbaterile politice intense, în special în rândul sașilor, s-au conturat prin faptul că existența comunității în sine era acum amenințată, întrucât pentru prima dată nu mai era guvernată de elitele Europei Centrale, ci de elitele balcanice, cu care era mult mai dificil de realizat un aranjament decât cu elitele maghiare sau românești transilvănene, la rândul lor în relație tensionată cu Bucureștiul. Sașii transilvăneni s-au organizat într-un *Volksrat*/Consiliul Național Săsesc, ca parlament propriu cu sediul la Sibiu. O importanță redusă a avut recent înființata Uniune a Germanilor din România, care nu a putut să acționeze ca organizație-umbrelă. Mai degrabă, activitatea de coordonare politică s-a desfășurat în rândul parlamentarilor germani de la București, care (după niște etape preliminare) s-au unit în Partidul German.

Puterea reală se afla în consiliile populare din diferite regiuni. În cadrul comunității săsești, cel mai important grup dintre germanii din România, au apărut în curând puternice tensiuni generaționale și ideologice. Conducerea conservatoare era formată din vechile elite, care reprezentau coloana vertebrală a comunității în biserică. Se baza pe candidaturi pe liste comune cu partidul român de guvernământ dintr-o anumită perioadă, pentru a păstra influența propriului grup. Vechile elite mizau pe disciplina internă și unitatea comunității etnice drept condiții prealabile pentru supraviețuirea într-un stat nou perceput ca amenințător. Mulți tineri au văzut asta drept o presiune de grup spre conformism. Au fost prinși în mișcări și tulburări naționale și sociale. Germania a servit ca model, dar nu trebuie ignorat faptul că societatea românească și maghiară au fost afectate și ele de aceste tendințe. Nu toate grupurile naționaliste germane au dus direct la național-socialism. La *Sachsentag* / Ziua sașilor, un fel de adunare populară, în 1933, a fost adoptat după îndelungi dezbateri principiul proporțional pentru structurile sașilor. A existat o demarcație între conservatori și național-socialiști, care (după etapele preliminare) au fondat în 1932 Mișcarea de reînnoire națională a germanilor din România, sub conducerea lui Fritz Fabritius (1883–1957). În 1935, național-socialiștii s-au separat în două facțiuni. Agențiile naziste din Reich-ul german au încercat să îi influențeze direct pe sași, dar nu au reușit decât odată cu înregimentarea Grupului etnic din 1940. Chiar și naziștii regionali au manifestat încăpățânare o vreme.[25]

Situația politică, economică și socială s-a schimbat de asemenea fundamental pentru maghiarii care locuiau în Regatul SCS/Iugoslavia și România. Până la semnarea Tratatului de la Trianon în 1920, majoritatea oficialilor maghiari au refuzat să depună jurământ noilor state, mai ales că guvernul maghiar încă spera la modificări de frontiere. Statul român i-a slăbit pe maghiari prin afectarea structurilor universitare și culturale, prin exproprierea în mare parte a bisericilor și a nobilimii (care și-au pierdut 85% din proprietăți), printr-o politică lingvistică riguroasă și prin verificarea dacă numele personale nu fuseseră maghiarizate. Numeroși oficiali maghiari au părăsit zonele cedate. Maghiarii au imitat politica de opoziție a românilor ardeleni de dinainte de 1914 în multe feluri. Relația era o imagine în oglindă. Sub șocul prăbușirii, liderii politici maghiari au urmărit o strategie pasivă până în 1922. În 1921–1922 s-au pus bazele Partidului Maghiar (Magyar Párt). În acesta dominau vechile familii aristocratice, dar și burghezia și evreii maghiarizați și-au găsit locul aici. Pe lângă linia pasivă existau curente care

căutau cooperarea cu partidele românești, nu numai cu elitele transilvano-române, ci și cu cele din Vechiul Regat. Ca și sașii, maghiarii au participat și ei la cartelurile electorale, care le asigurau mandate în parlamentul de la București. Cu toate acestea, ca partid național unitar, Magyar Párt a continuat vechile structuri sociale. Ca și în cazul sașilor, acesta a fost un model rigid bazat pe autoritate și tradiție, care nu se racordau la dinamica socială. Nu întâmplător muncitorii maghiari s-au orientat spre comunism. Majoritatea țăranilor maghiari nu erau altceva decât electorat pentru partid. Pe plan ideologic, principalii politicieni au dezvoltat transilvănismul ca identitate regională care să înglobeze și etnia. Aristocratul Miklós Bánffy (1873–1950), care s-a afirmat și ca scriitor, a jucat un rol principal în încercarea de a construi punți spre românii din Transilvania. Transilvania a fost de asemenea obiectul mai multor proiecte federale. Întrucât elita maghiară respinsese astfel de modele propuse de români înainte de 1914, după 1918 ardelenii nu aveau prea multe motive să se acomodeze cu federaliștii maghiari. Mai mult, statul român a încercat să separe maghiarii de alte minorități, în special de germani, să inverseze procesele de maghiarizare (ca în cazul germanilor sătmăreni) și să-i românizeze pe secuii de limbă maghiară, așezați compact în arcul carpatic. Teoria care a fost propagată spunea că aceștia erau români maghiarizați.[26]

Exista un procent semnificativ de populație evreiască, în special într-unul din statele postimperiale, și anume în România Mare, unde reprezentau 4% din totalul populației, dar în anumite regiuni (de exemplu, în estul Moldovei și Basarabia) existau grupuri puternice, uneori chiar majoritare, în populația din micile centre urbane. Nici o altă comunitate nu reflecta situația postimperială mai bine decât o făcea aceasta. În secolul al XIX-lea, evreilor preponderent sefarzi vorbitori de română din Țara Românească li s-au adăugat prin imigrație în Moldova comunități mai mari vorbitoare de idiș. În 1918 s-au adăugat evreii basarabeni, care vorbeau rusa și idiș; de asemenea, evrei din Bucovina austriacă, care foloseau uneori limba germană, alteori idiș; în sfârșit, evrei din Transilvania și Banat, în mare parte maghiarizați, cu o bună parte de populație idiș. Multilingvismul era larg răspândit. Structura socială și de așezare a fost de asemenea eterogenă. În timp ce majoritatea evreilor din Banat locuiau în orașe, în Maramureș exista o puternică populație rurală. Foștii evrei austrieci și maghiari fuseseră loiali fostului imperiu. Înainte de 1918, gradul lor de integrare fusese mai mare decât cel al evreilor marginalizați în statul național român înainte de 1918. Au intrat într-un stat care le-a recunoscut cetățenia doar sub cea mai mare presiune internațională și

ale cărui elite intelectuale au cultivat un puternic antisemitism. Teama de revoluție a românilor a amestecat bolșevismul și iudaismul și a hrănit un antisemitism virulent, în special în rândul tinerilor universitari. Pentru evreii maghiarizați, mai precis pentru cei antisioniști, antisemitismul în creștere din Ungaria a prezentat o dilemă specială, deoarece punctul de referință al construcției lor identitare fusese rupt, asta în timp ce naționaliștii români le erau dușmani tocmai din cauza legăturii dintre apartenența națională maghiară și apartenența religioasă evreiască. În acest context, sionismul și emigrarea în Palestina s-au intensificat. Nu numai seculariștii maghiarizați au fost antisioniști, ci și o parte dintre hasidici, cum ar fi comunitatea sătmăreană condusă de Joel Teitelbaum (1887–1979). Preponderent intelectualii s-au alăturat comuniștilor și au ales internaționalismul. În schimb, doar câțiva evrei au ales o adaptare la națiunea română titulară în noile provincii occidentale și de est ale României la momentul 1918. La fel ca în cazul germanilor și maghiarilor, o comunitate evreiască din România Mare a apărut doar în noile condiții politice. Și evreii aveau o organizație-umbrelă, Uniunea Evreilor Români, sub conducerea lui Wilhelm Filderman (1882–1963). Relațiile româno-evreiești au atins un nivel scăzut când, la începutul anului 1938, guvernul lui Octavian Goga a adoptat o serie de legi antisemite care au restricționat participarea evreilor la economie, administrație și stat, și au revocat cetățenia multor evrei.

În Balcani exista cea mai mare comunitate evreiască (sefardă) în Salonic, din 1912 în Grecia. După cum am spus, aceasta era în opoziție cu venizelismul. Au existat însă și forțe venizeliste care au cultivat tendințele antisemite. Tensiunile au apărut în legătură cu refugiații din Asia Mică, care concurau cu evreii pentru resurse limitate. Dictatura lui Ioannis Metaxas (1936–1940) i-a considerat drept adversari esențiali pe venizeliști și pe comuniști, și a avut din acest motiv puncte în comun cu clasa de mijloc evreiască. Prin urmare, regimul nu a adoptat legi discriminatorii, iar EON, organizația de stat a tineretului, a acceptat și evrei. Pe de altă parte, clasa inferioară evreiască a arătat simpatie pentru comuniștii greci.[27]

Bisericile, statul național și societatea de masă

Toate țările din Balcani au preluat eterogenitatea religioasă ca moștenire imperială. După 1918, bisericile creștine au trebuit să-și redefinească nu numai rolul politic și simbolic: pentru ortodoxiile din Serbia și România, schimbarea a însemnat o creștere semnificativă a puterii, pentru catolicii croați și transilvăneni, pe de altă parte, aranjamentul cu o înțelegere dominant ortodoxă a statului în locul dinastiei catolice habsburgice.

Bisericile trebuiau să se confrunte nu numai cu o schimbare statal-națională, ci și cu una socială: societăți cu populație semnificativ mai mare, destrămarea structurilor antebelice, introducerea votului masculin universal, o dorință mult mai puternică de participare a laicilor, o nevoie de tipare clare de identitate și necesitatea de a comunica și de a difuza concepte de identitate cu bază religioasă într-o societate de masă.

România a stabilit prin Constituția din 1923 bisericile Ortodoxă și Unită drept biserici românești, cu desemnarea primeia drept dominantă. Recunoașterea papei de către unitarieni fusese mereu privită drept trădare de partea ortodoxă. De aceea, după 1918 s-a pus presiune semnificativă pe uniți, ca odată cu unirea politică să fie abolită și despărțirea confesională. Dacă la Adunarea de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918 capii celor două biserici au sărbătorit ostentativ înfrățirea, între timp au ajuns la o relație tot mai tensionată. Uniții se bucurau de sprijin din partea unor lideri de partid influenți din Transilvania, mai ales ai Partidului Național Țărănesc. La fel ca regionalismul transilvănean, și biserica regională separată a devenit obiectul aspirațiilor la omogenizare a elitelor bucureștene. Biserica Ortodoxă Română (BOR), ridicată în 1925 la rang de patriarhat, s-a afirmat ca cea mai mare biserică ortodoxă din lumea necomunistă, ca urmare a asupririi ortodocșilor din Uniunea Sovietică. Conștiința sa de sine ca instituție dominantă cultural-politic nu era însă lipsită de controverse. BOR s-a confruntat cu mai multe provocări. Mișcarea stilistă din est menționată mai sus s-a născut și din incapacitatea BOR de a comunica eficient reforma calendarului și de a găsi un numitor comun. În plus, înalții prelați din est (mitropolitul Basarabiei, episcopul de Hotin) se dușmăneau și din calcul politic. De importanță majoră s-a dovedit intervenționismul BOR în politica statală, pe modelul *armoniei* bizantine între conducerea bisericii ortodoxe și conducerea ortodoxă a statului. BOR se privea ca stâlp al națiunii

și statalității. Primul ei patriarh, transilvăneanul Miron Cristea (1868-1939), a făcut parte alături de alți doi membri din Consiliul de Regență între 1927–1930, în timpul minoratului regelui Mihai (1921–2017) și a deținut funcția de prim-ministru în 1938, după ce regele Carol II a dat o lovitură de stat, a abolit Constituția și a instituit dictatura regală. Patriarhul a legitimat nu numai distrugerea statului constituțional, ci a aprobat și măsurile antisemite adoptate în România în 1938. BOR s-a dovedit astfel a fi o instituție care, respingând statul constituțional, se afla de partea dominației autoritare și promova ideea unui stat etnocratic al românilor ortodocși împotriva minoritarilor etnici și religioși.

Biserica s-a purtat represiv nu doar față de uniți și evrei, ci și față de numeroasele comunități neoprotestante (baptiști, adventiști etc.) și mai ales față de stiliști, împotriva cărora statul a folosit violența. Legături neoficiale strânse avea și cu mișcările radical-antisemite și fasciste precum Liga Apărării Național-Creștine (din 1935, Partidul Național Creștin) și Legiunea Arhanghelului Mihail. Oficial, BOR exprima opinii prin care se delimita de ele. Cei din ierarhia superioară (înalții prelați) susțineau însă extrema dreaptă. Mai ales Mișcarea Legionară se percepea ca mișcare de masă ortodox-naționalistă și cuprindea printre membri și simpatizanți preoți, călugări și maici. Național-ortodoxismul a fost una dintre cele mai importante doctrine ideologice ale perioadei interbelice, promovată de profesori influenți și cu ecou entuziast în rândurile studenților. Filozoful Nae Ionescu (1890–1940) și teologul Nichifor Crainic (1889–1972), ambii cu strânse legături cu Germania nazistă, vedeau în ortodoxia separată de Occident, completată de noi forme de mobilizare politică și organizare socială, baza ideală a societății românești. Antioccidentalismul era cuprins în teorii culturale despre pretențiile la o putere fără națiune a Bisericii Catolice și raționalitatea supradimensionată a Bisericii Protestante, precum și în critica materialismului occidental. În contrast cu acestea, ortodoxia era celebrată drept cultură a armoniei interioare și spiritualității. Într-o oarecare măsură a contribuit la astfel de imagini mentale și filozoful transilvănean Lucian Blaga (1895–1961).

Figura principală a ortodoxismului politic a fost însă fondatorul și liderul Mișcării Legionare, Corneliu Zelea Codreanu (1899–1938). Antisemitismul, antibolșevismul, activismul violent, mesianismul religios și fascismul s-au contopit în persoana sa. Codreanu a fost cel mai important lider carismatic al perioadei interbelice din Balcani. La apogeul perioadei sale de influență, a avut în jur de un milion de simpatizanți și

adepți (din aproximativ 18 milioane de români) din toate mediile. El a transmis adepților săi un mesaj care a coagulat o comunitate națională omogenizată și nivelată în această lume, și învierea colectivă a națiunii într-o dimensiune transcendentă. Această legătură strânsă între ortodoxism și fascism a dus la una dintre cele mai de succes mișcări politice din perioada interbelică din Europa, Legiunea Arhanghelului Mihail (fondată în 1927). A fost promovată de familia regală și de numeroși politicieni conservatori naționaliști și susținută și influențată de mulți clerici. Legionarii reprezentau un canal de transmisie pentru biserică în societatea de masă care a apărut după 1918. Tinerii activiști au preluat forme de acțiune pe care le practicau mișcările de tineret din toată Europa: drumeții, marșuri, tabere de tineret. La mijlocul anilor 1930, numeroase astfel de tabere au cuprins România rurală. În cadrul lor, studenții, intelectualii și populația rurală puneau în practică dorita comunitate populară, lipsită de clase, și construiau o societate legionară paralelă. Mobilizarea naționalist-ortodoxă a devenit atât de periculoasă pentru orânduire, încât aceasta a răspuns cu interdicții și cu crearea organizației de stat de tineret Straja țării (1934). Aceasta a fost o copie a modelului fascist și a fost curând infiltrată de legionari. Liderul său, Teofil Sidorovici (1896–1940), practica în primul rând cultul personalității monarhului, căruia i-a dedicat cartea *Carol II: Din culmea unui deceniu de glorioasă domnie.*[28] Organizația Oastea Domnului, fondată în 1923 de prelatul transilvănean Iosif Trifa (1888–1938), a canalizat și cererile de participare la implicarea bisericească. Urmărind modelele protestante pe care ortodocșii ardeleni le aveau în fața ochilor, ea s-a ocupat de evanghelizarea credincioșilor ortodocși, dar s-a confruntat cu opoziția mitropolitului Transilvaniei. Marea tulburare religioasă și instabilitatea societății românești s-au exprimat prin două manifestări: stilismul și credința în aparițiile lui Dumnezeu și ale Fecioarei Maria. Stilismul este una dintre ultimele mari revolte țărănești de tip vechi, adică necoordonate și spontane, îndreptate împotriva unei biserici oficiale autoritare. În 1935 a avut loc fenomenul de la Maglavit. În acest sat de la Dunărea de Jos, un cioban ar fi vorbit cu Dumnezeu și ar fi primit de la el mesajul pocăinței și transformării. În vara lui 1935, alimentat de mass-media, acest lucru a declanșat o isterie religioasă care a fost comparată de contemporani cu locul de pelerinaj Lourdes din Franța. Statul și biserica au folosit mobilizarea în masă a pelerinilor în scopuri ideologice (și comerciale). Multe alte presupuse apariții ale lui Dumnezeu și ale Fecioarei trebuie să fie înțelese ca simptome ale unei crize mentale adânci în societatea rurală, care, sub egida Marii Crize și

a sistemului parlamentar care se dezintegra, au considerat că schimbarea rapidă poate veni numai prin forțe supranaturale.

În Iugoslavia, în 1920, Biserica Ortodoxă Sârbă (BOS) a fost ridicată la rang de patriarhie. La fel ca BOR, s-a văzut ca o biserică de stat într-un stat de facto multireligios. Spre deosebire de BOR, BOS nu se putea baza însă pe o majoritate clară a populației. Ca și în cazul românesc, au avut loc și în ortodoxia sârbă dezbateri despre identitatea și religia națională. Omologul lui Crainic a fost Nikolaj Velimirović (1881–1956). Precum Crainic, privea Occidentul ca fiind materialist și decadent. Anticomunismul său l-a dus ideologic aproape de național-socialism în al Doilea Război Mondial, în ciuda atitudinii sale antigermane. Aceste linii de gândire au fost condensate în teoria lui Svetosavlje, care se referea la sfântul național sârb medieval Sava. Teoria susținea că există o legătură între etosul creștin și slavi. Cultul lui Sava, care merge până la idolatrizarea sfântului, a fost folosit în memoria colectivă împreună cu bătălia de pe Câmpia Mierlei din 1389 pentru exaltarea spirituală a naționalismului sârb și trebuia să îi reunească pe sârbii din Croația până în Macedonia în fața crizei politice interne. În 1928, ziua Sfântului Sava a fost declarată sărbătoare națională și trebuia sărbătorită și de catolici, și de musulmani, care nu se regăseau în acest cult prin excelență ortodox, chiar dacă Sava trebuia considerat doar un simbol național pentru non-ortodocși. Ultranaționalismul și fascismul sârb au fost alimentate și de teorii etnice ortodoxiste. Cu toate acestea, Mișcarea Zbor a lui Dimitrije Ljotić a devenit pentru prima dată eficientă din punct de vedere politic în cel de-al Doilea Război Mondial. A propagat corporatismul împrumutat de la fascismul italian și ortodoxia politică. Legată de ea a fost și mișcarea de masă ortodoxă (în jur de 200.000 de adepți) a Adoratorilor lui Dumnezeu (bogomolci), condusă de Velimirović.

În Iugoslavia, Biserica Catolică s-a distanțat de statul dominat de sârbii ortodocși. Și ea a trebuit să înfrunte societatea de masă care a apărut după 1918 odată cu votul universal. Relația lor cu BOS a fost încordată, ceea ce s-a exprimat prin rezistența lor la un concordat cu Vaticanul (1937). Înăuntrul și la periferia Bisericii Catolice s-a dezvoltat o proprie mișcare de tineret, care a concurat cu organizații de tineret secular-iugoslave precum Sokol (șoimul) și a preluat noua strategie a Vaticanului pentru mobilizarea în masă. Din aceasta făceau parte în special Asociația Vulturii Croați (Hrvatski orlovski savez, 1923–1929) și organizația ei succesoare, Organizația Cruciaților (Križarska organizacija, 1930–1945), care s-a opus liberalismului și comunismului. La fel ca multe alte mișcări de tineret din perioada interbelică, practica lor

socială a constat în sporturi comune și tabere de tineret care întruchipau comunitatea religioasă națională. În 1939, organizația avea aproximativ 43.000 de membri.

Față de bisericile ortodoxe din Serbia și România, bisericile din statele mai omogene din punct de vedere religios și etnic Grecia și Bulgaria s-au văzut într-un rol mai puțin expus. Deși au existat vechi curente de rit vechi în ambele țări, acestea nu au atins amploarea mișcării stiliste. Mișcările naționaliste s-au atașat și ele ortodoxiei, dar nu au apărut organizații de masă ortodoxe precum legionarii români. Organizațiile de masă extremiste de dreapta din Bulgaria erau mai secular-fasciste, în timp ce cea mai importantă organizație de masă din Grecia, organizația de tineret a dictaturii lui Metaxas (EON, din 1936), nu a avut o influență ecleziastică specifică. Cu toate acestea, o parte semnificativă a tineretului intelectual din Balcani a fost capturată de mișcările de tineret care, la fel ca în alte părți ale Europei, nu numai că au propagat o ruptură generațională, ci au și practicat-o în noi forme de viață comunitară. Biserica a avut o influență puternică în Croația, Serbia și România, în timp ce elementele conservatoare și fasciste de dreapta au acționat în special în Bulgaria și Grecia. Un așa-numit fascism clerical nu poate fi însă observat în Balcanii din perioada interbelică. Mișcarea legionarilor români și Zbor-ul sârbesc s-au alipit de biserică și au fost susținute de clerici. Conducerea lor a fost însă seculară și a subliniat nevoia propriei căi politice.[29]

Ruptură democratică sau parlamentarism de fațadă?

În 1938, democrația parlamentară și statul constituțional tradițional din Balcani au eșuat. Regiunea nu a fost în nici un caz ieșită din comun în comparație cu restul Europei, deoarece cu excepția Europei Occidentale și de Nord, continentul (la vest de Uniunea Sovietică) a fost guvernat autoritar din Peninsula Iberică până în statele baltice. Cu toate acestea, acest rezultat nu ar trebui să însemne că o evaluare ulterioară ar considera oricare altă cale imposibilă de la început. Întrebarea este mai degrabă ce potențial au avut Balcanii pentru o dezvoltare către un stat constituțional democratic.

Punctul de pornire a fost extrem de dificil: distrugerile războiului au fost o povară pentru toți, iar pentru multe țări și integrarea refugiaților. Nu doar România Mare și Regatul SCS au trebuit să adune într-un singur stat regiuni eterogene din punct de vedere socio-cultural și politic. Chiar și statele relativ omogene din punct de vedere etnic au dezvoltat falii

interne considerabile: Grecia a trebuit să pătrundă în provinciile nordice, cu populația lor în mare parte rebelă, atât la nivel național, cât și statal. Iar Albania s-a aflat doar la începutul unui efort de integrare națională a unei societăți fragmentate pe spații mici și din punct de vedere religios.

O altă provocare a fost integrarea întregii populații masculine în stat prin introducerea votului masculin universal în toate statele. În timp ce Serbia, Grecia și Bulgaria cunoșteau deja acest sistem înainte de 1914, în foste zone maghiare și rusești majoritatea rurală a populației excluse anterior prin votul bazat pe recensământ s-a bucurat pentru prima dată de drepturi democratice. Din 1907, regiunile anterior austriece Dalmația și Bucovina au avut o experiență ceva mai mare cu votul universal. Cea mai mică familiaritate cu procedurile electorale garantate constituțional o aveau zonele până în 1912 otomane.

Alegerile ca o componentă elementară a unui stat constituțional democratic puteau fi rareori efectuate în Balcanii din perioada interbelică fără interferențe și manipulări. Acceptarea rezultatelor alegerilor de către învinși a fost deosebit de scăzută în Grecia, unde opoziția a afectat în mod repetat sistemul democratic prin boicot electoral. În toate țările, în special în Regatul SCS și în România Mare, guvernul respectiv a avut un impact asupra rezultatului alegerilor: mituirea alegătorilor, impunerea arbitrară a stării de asediu și a legii marțiale, desfășurarea activiștilor de partid violenți, dar și a armatei și jandarmeriei, în special în zonele rurale, care intimidau alegătorii. Pentru populație, în special în mediul rural, campaniile electorale au fost o experiență violentă care, combinată cu o demagogie puternică, a delegitimat parlamentarismul. Alegătorii din mediul rural s-au plâns de asemenea de nivelul scăzut de interes al candidaților pentru problemele lor non-electorale.

Introducerea votului universal a transformat toate sistemele politice din Balcani în democrații de masă. Mai ales în structurile oligarhice anterioare, cum ar fi Regatul Român sau Albania, acest lucru a fost un șoc pentru elite și formele politice de organizare ale acestora. Mobilizarea societăților în război a schimbat și gradul de politizare în state care aveau deja un nivel ridicat de participare formală, precum Grecia.

În statele postimperiale, partidele s-au găsit față în față cu dilema reacției la soarta integrării naționale. În ambele state postimperiale nu s-a elaborat un sistem partinic care să cuprindă în ansamblu toată țara. În România Mare au dispărut conservatorii ca reprezentanți ai marii proprietăți în momentul obținerii dreptului de vot de către țărani. Liberalii ca reprezentanți ai noului stat și-au păstrat însă structura oligarhică, transferată prin infiltrarea notabililor în noile provincii. Partidul

își avea însă punctul de sprijin în continuare în Vechiul Regat. La prima vedere, Partidul Național Țărănesc, format în 1926, avea o rețea de organizații la nivel național, dar era alcătuit din numeroase facțiuni interne de partid, adesea concentrate regional (vechiul partid țărănesc în sudul României, vechiul Partid Național în fostele regiuni maghiare). Fluctuația organizațională a fost ridicată și în rândul dreptei naționaliste – Partidul Poporului al mareșalului Averescu își avea baza în Vechiul Regat, dar semnificația i-a dispărut curând. Liga Apărării Național-Creștine, radicală, monotematică și antisemită, a rămas un partid regional nord-estic românesc. Doar Mișcarea Legionară, ultranaționalistă și ortodoxă, s-a dezvoltat într-o organizație la nivel național, cu revendicarea specifică a unei politici naționale românești integrative, nivelatoare și antiminoritare.

În timp ce în România mai multe partide mai mari au acționat la nivel național și în sensul unui model integrat de stat și națiune, peisajul partidelor din celălalt stat postimperial nu a atins acest nivel. Partidele Iugoslaviei au fost organizate pe linii etnice: Radicali și Democrați printre sârbi, Partidul Țărănesc în rândul croaților, Partidul Național Sloven, *Cemiyet*-ul musulmanilor non-slavi din sud. Înainte de instituirea dictaturii nu exista un partid cu o bază de masă la nivel național care să se simtă conectat la noul stat în ansamblul său printr-o ideologie iugoslavă. Contrastele regionale au existat și în Albania, al cărei sistem de partide a rămas rudimentar. În Grecia, contrastele regionale au jucat un rol mai mic decât consecințele diviziunilor naționale. Tendința refugiaților de a-i alege pe venizeliști și preferința minorităților naționale pentru Partidul Popular caracterizează o viață politică internă tensionată.

Majoritatea partidelor au fost modelate după lideri carismatici. Acest lucru a fost valabil nu numai pentru organizațiile extremiste, ci și pentru partidele politice de centru, precum liberalii români, dominați de familia Brătianu. În cazuri individuale însă, structurile intrapartidice s-au stabilizat într-un mod care a permis transferul puterii către succesori, fără o scădere majoră a cotei partidului (în România cele două mari partide de centru, în Iugoslavia Partidul Țărănesc Croat). Ancorarea politică și organizațională a partidelor în afara capitalelor a fost diferită. Partidele politice din România și Iugoslavia erau controlate de demnitari. Chiar și majoritatea partidelor țărănești – cu excepția agrarienilor bulgari – și-au recrutat cadrele dintre elite (avocați, profesori, jurnaliști) și doar într-o proporție relativ mică dintre țărani. Ancorarea partidelor la majoritatea covârșitoare a alegătorilor a rămas scăzută în multe țări.

Funcționau drept canale de transmisie, unde relațiile de patronat dintre parlamentari și electorat erau deosebit de importante, precum în Grecia. Această legătură a fost modestă în regiunile cu o tradiție democratică slabă și cu structuri sociale ierarhice, precum sudul României sau sudul Iugoslaviei.

Sistemele democratice ale statului de drept se bazează pe încredere. Statele trebuiau să câștige această încredere de la cetățenii lor. Practica politică a oferit însă doar o bază limitată pentru un astfel de proces. În România și Regatul SCS, constituțiile postbelice au fost adoptate doar în condiții de tensiune extremă și cu o majoritate mică (și problematică). Violența alegerilor, eforturile modeste ale partidelor guvernamentale de a integra majoritatea rurală, corupția pe scară largă, dar mai ales politizarea sistemului administrativ au reprezentat obstacole considerabile. De asemenea, nivelul scăzut de educație al multor alegători, adesea lipsa de experiență cu alegerile și procesele democratice trebuie și ele luate în considerare. Mulți (pentru prima oară) votanți țărani erau străini sau au fost înstrăinați rapid de statul constituțional și cădeau ușor pradă sloganurilor antidemocratice.

Pe lângă integrarea socială a majorității țărănești, statele postimperiale trebuiau să facă față și integrării naționale. Crearea unei democrații cu partide etnice, religioase sau regionale s-a ciocnit în mare parte de cerința de omogenizare națională. Deja la trei ani de la sfârșitul războiului, cele două mici imperii postimperiale, România și Regatul SCS, au trecut prin încercări separatiste dure. În ambele cazuri, acestea au din apărut din cauza tensiunilor dintre regiunile posthabsburgice (Transilvania, Croația) și capitalele sau zonele vechi ale țării. În Regatul SCS, acest conflict a fost înțeles și desfășurat ca un conflict interetnic între croați și sârbi, în timp ce între transilvăneni și românii Vechiului Regat, cu toată orientalizarea acestora din urmă, menționată de românii ardeleni, nu a existat un conflict național. Factorul decisiv aici a fost cel maghiar, care lipsea în Croația – adică teama de revizionismul maghiar al frontierelor.

Tocmai în statele compozite postimperiale s-au ciocnit diferite tradiții de autoreprezentare. În România Mare, culturile politice ale parlamentului elitist din Vechiul Regat au trebuit să fie unificate cu cele din Parlamentul de la Budapesta, Reichsrat-ul de la Viena și din organele de autoguvernare ruse la nivel regional (*zemstva*), precum și cu comitetele revoluționare; în Regatul SCS, culturile politice ale sabor-ului din Belgrad și cel din Zagreb, precum și ale parlamentelor de la Budapesta și Viena. Dacă luăm în considerare alegerile generale și libere, cu participarea nestingherită a partidelor concurente și o campanie electorală non-vio-

lentă și activități parlamentare reglementate ca măsură a parlamentarismului constituțional, atunci Balcanii au îndeplinit cu greu cerințele unui sistem constituțional parlamentar funcțional în perioada interbelică. Desfășurarea alegerilor și acceptarea rezultatelor alegerilor s-au dovedit a fi problematice. Acest lucru s-a datorat intimidării pe scară largă a alegătorilor de către partidele guvernamentale care foloseau aparatul de stat în scopuri proprii, precum și falsificării aproape sistematice a rezultatelor alegerilor. Campaniile electorale au fost adesea caracterizate de violență politică, care venea nu numai din partea grupurilor paramilitare menționate mai sus, ci chiar mai mult din partea organelor statului. Încă din anii 1920, jandarmii din zonele rurale din Regatul SCS și România au folosit violența împotriva candidaților și alegătorilor partidelor de opoziție. În România, alegerile s-au desfășurat în cea mai mare parte conform unui sistem moștenit din perioada antebelică, potrivit căruia monarhul instituia un nou guvern care apoi organiza alegeri, pe care tot acesta le câștiga prin utilizarea organelor de securitate. Acest lucru explică fluctuațiile uriașe ale partidelor din România, de exemplu.

Viața politică a fost deosebit de violentă în statele perdante Bulgaria și Albania în anii '20 – doar conflictele interne ale ORIM s-au soldat cu aproape 900 de victime. În Regatul SCS, atacul asupra politicienilor Partidului Țărănesc Croat din 1928 a făcut ca parlamentul să fie el însuși scena unor violențe extreme.

Violența fizică din viața politică trebuie plasată într-un context european mai larg de parlamentarism instabil după un lung război – Balcanii nu fac notă discordată, în comparație cu sudul și estul Europei și, de asemenea, față de Germania Republicii timpurii și târzii de la Weimar, sau față de Franța. Posibilitățile de a construi un stat constituțional democratic funcțional au rămas limitate, întrucât în cercurile sociale lărgite nu prea exista dorința de a ajunge la un consens. Acest lucru a afectat de asemenea regulile de bază ale unui stat constituțional parlamentar. În Grecia acest lucru s-a manifestat prin boicotări repetate ale alegerilor de către opoziția vremii, care a exprimat o neîncredere fundamentală în întregul proces democratic. Nu au existat schimbări de guvernare în Albania, care să fie aduse de alegeri. În România, după cum am menționat anterior, alegerile sancționau alegerea monarhului și, cu excepția a două runde de vot (1928 și 1937), reflectau cu greu exprimarea liberă a opiniilor cetățenilor. În Bulgaria, agrarienii care au început ca reformatori radicali au folosit manipularea electorală ca mijloc de a dobândi puterea.

Dictatura regală ca regim de omogenizare națională

Ca răspuns la multiplele crize de integrare – în cadrul constantei autoportretizări a noilor regimuri – a apărut tipul de domnie a dictaturii regale: în 1928 în Albania, în 1929 în Iugoslavia, în 1934 în Bulgaria și în 1938 în România, fiecare susținută de armată și de administrația publică, numai în România de un partid unitar ca organizație de masă. Numai în Grecia regele a jucat un rol mai modest în comparație cu dictatorul militar Ioannis Metaxas: acolo, ca în Italia fascistă, a existat un dualism al monarhului și dictatorului.

Impulsurile acestui fenomen au venit mai puțin de la forțele din periferiile radicale, cât de la elitele care susțineau statul – cele militare, biserica și aparatul de stat –, care lucrau pentru acei monarhi și care priveau de asemenea democrația și statul de drept ca obstacole în calea stabilirii unor state naționale omogenizate etnic pe teritoriul postimperial.

Regatul SCS a cunoscut doar un deceniu de parlamentarism tensionat și din ce în ce mai violent. La începutul anului 1929, regele a preluat puterea și a instituit un sistem autoritar pe care majoritatea celorlalte state din regiune urmau să îl adopte și ele. Partidele au fost interzise, la fel ca toate formele de asociere pe categorii etnice. Regimul se baza pe aparatul de securitate. Nu a fost creat un Partid al unității. De aceea, tinerii iugoslavi au fost mobilizați în Asociația Sokol, care a acționat violent împotriva altor grupuri etnice. Întâlnirea Sokol de la Belgrad, care a avut loc în 1930, a fost cel mai mare miting din Iugoslavia interbelică și a fost menită să demonstreze sprijin în masă pentru regele Alexandru. *Iugoslavismul integral* a fost propagat ca ideologie de stat. Statul a fost redenumit în consecință Iugoslavia – cele trei națiuni ale sârbilor, croaților și slovenilor au dispărut astfel din numele statului; ele trebuiau de asemenea contopite într-o națiune iugoslavă în practica socială. Pretenția de a domina a elementului sârb, care controla armata, aparatele de securitate și administrația, a rămas nerostită, dar clar perceptibilă. O reformă administrativă – crearea unor mari provincii numite *banovine* – trebuia să facă în sfârșit dispărute regiunile istorice și identificările naționale și etnice asociate acestora. După modelul francez, denumirile naturale (Drava, Sava, Vrbas, Litoral, Drina, Zeta – ca denumire medievală pentru Muntenegru/Albania de Nord, o excepție în acest sistem –, Dunărea, Morava, Vardar) au înlocuit vechile nume țărilor și regiunilor. Banovinele au fost astfel create, încât populația sârbă să fie majoritară, dacă era posibil. Dictatura regală a fost puternic orientată către persoana monarhului, Alexandru Karageorgevici. Acesta din urmă

a instituit un stat polițienesc și al serviciilor secrete, stat care spiona și intimida cetățenii incomozi din punct de vedere politic. Între 1929 și 1935 au fost pronunțate 3.356 de hotărâri pentru infracțiuni politice, 66,4% dintre ele împotriva croaților. Nu degeaba opoziția naționalistă radicală macedoneană și croată a complotat la eliminarea monarhului.

După atentatul de la Marsilia (1934), vărul lui Alexandru, Paul (1893– 1976, regent 1934–1941), a preluat puterea ca prinț regent. El s-a îndepărtat treptat de politica iugoslavismului impus autoritar, situația politică externă descrisă mai sus obligând guvernul la o înțelegere cu croații. Liderul lor, Vladko Maček, era încă în arest în 1933 și a rămas în contact cu ustașii extremiști până în 1934. Totuși, după răscoala Lika din 1932, a optat pentru un acord și o federalizare pașnică a țării. A fost dificil să se ajungă acolo, deoarece guvernul Milan Stojadinović (1888–1961, prim-ministru 1935–1939) a continuat inițial politica represivă și, de exemplu, a luat măsuri împotriva croaților din zonele rurale în timpul alegerilor din 1935, în timp ce Maček a organizat gărzile țărănești și orășenești menționate mai sus. Două linii de politică internă au dus la un echilibru croato-sârb cu puțin timp înainte de izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial (*Sporazum*/Acordul din 24 august 1939). La alegerile din 11 decembrie 1938, Partidul Țărănesc croat a obținut 1,36 milioane de voturi în ciuda unui val de represiune a statului, față de 1,64 milioane de voturi pe lista guvernamentală susținută de autorități.

Prințul regent i-a retras încrederea centralistului sârb Stojadinović. În același timp, Maček a rupt legătura cu liderul ustașilor, Ante Pavelić, dar încă mai desfășura negocieri secrete cu Italia, care puneau presiune asupra guvernului Belgradului. Acordul cu noul prim-ministru iugoslav Dragiša Cvetković (1893–1969, prim-ministru 1939–1941) a creat Banovina Croația, cu granițe mult extinse: pe lângă Croația și Dalmația, părți semnificative din nordul și vestul Bosniei și Herțegovina au fost predate substatului croat, care cuprindea un grup puternic de populație sârbă (aproximativ 850.000 de sârbi, comparativ cu puțin peste trei milioane de croați). Sârbii și musulmanii au protestat violent împotriva integrării lor în Banovina Croația. Dacă o înțelegere la nivel de stat – printre altele reprezentarea proporțională a croaților în posturile-cheie ale armatei și ale administrației centrale – ar fi reușit rămâne totuși la stadiul speculativ. Prăbușirea rapidă a Iugoslaviei în aprilie 1941 indică legitimitatea scăzută a dictaturii regale modificate. Iugoslavia nu găsise drumul înapoi către un sistem parlamentar democratic funcțional până în 1941.

În Bulgaria, dictatura regală trebuie de asemenea înțeleasă ca o reacție la o viață politică internă extrem de tensionată – agrarieni autoritari, tentativă de puci a comuniștilor, contraviolența armatei și ORIM („teroarea albă"), formarea unui stat în stat controlat de ORIM în regiunea sud-vestică Pirin. Criza economică provocase tulburări sociale și îi întărise pe comuniști, care au organizat greve în 1931 și au câștigat alegerile municipale din capitala Sofia din 1932, ceea ce a determinat guvernul să dizolve în mod neconstituțional consiliul municipal. Forțele autoritare din armată au privit conflictele din peisajul fragmentat al partidelor și din partidele fragmentate (precum agrarienii) ca un semn al slăbiciunii sistemului parlamentar. În ce privește politica externă, țara era izolată, lucru demonstrat de Înțelegerea Balcanică a vecinilor. La 19 mai 1934, lovitura de stat a societății secrete Zveno a reușit să lichideze ORIM ca factor politic. În ceea ce privește politica externă, zvenarii au susținut un acord cu Iugoslavia. La fel ca în Iugoslavia, partidele și sindicatele au fost dizolvate. În ce privește politica internă, acest grup de ofițeri etatist-elitiști erau pentru un model de stat cu corporații de muncitori, țărani, artizani, comercianți, intelectuali, funcționari publici și liber profesioniști. Susțineau de asemenea centralizarea și raționalizarea administrației. La fel ca în Iugoslavia, au fost create șapte mari provincii în locul celor 16 vechi provincii. La fel ca banii (conducătorii banovinelor) din Iugoslavia, prefecții erau numiți de guvern. Funcționarii publici pregătiți profesional au luat locul primarilor aleși. Aparatul administrativ hiperdimensionat a fost redus cu o treime. Prin aceste reforme, liderii Zveno, Damian Velčev și Kimon Georgiev, și-au creat numeroși dușmani; regelui nu îi plăcea nici republicanismul lui Velčev, ascuns cu greu.

Din aprilie 1935, regele Boris III a instituit un regim personal bazat pe armată și funcționari publici. La fel ca în România, cel mai apropiat cerc era un grup neoficial (camarila) format din ofițeri și politicieni ambițioși. Arhitectul Iordan Sevov (1891–1945) a fost văzut ca un Rasputin bulgar. Monarhul a revenit treptat la o democrație controlată, cu restricții privind dreptul de vot (censul bazat pe educație în orașe, drept de vot doar pentru femeile căsătorite și văduve). Parlamentul s-a reunit din nou în 1938. Totuși, în decembrie 1939, regele l-a dizolvat din nou, pentru că arătase o independență politică prea mare. Ca în Iugoslavia, Bulgaria a avut și un număr mare de asociații paramilitare cu idei fasciste. Totuși, regimul regal nu trebuie descris drept totalitar, ci mai degrabă ca autoritar: nu a avut un impact puternic asupra vieții private a cetățenilor și nici nu a încercat vreo formă de mobilizare în masă. Regele Boris III, în comparație cu monarhii din Albania, Iugoslavia și

România, a rămas în penumbră și a condus prin politicieni dependenți de el, în special prin prim-ministrul de lungă durată Gheorghi Kjoseivanov (1884–1960, prim-ministru 1935–1940).

În Grecia, generalul Ioannis Metaxas a instituit o dictatură militară în 1936, în care regele nu avea decât un rol secundar. Preluarea puterii militare pentru o lungă perioadă de timp a rezultat din criza sistemului democratic și din nerealizarea unui echilibru între veniziliști și antivenizeliști, din cauza diferențelor interne ale celor două tabere. Venizelos însuși revenise la putere în 1928 pentru patru ani. Deși a folosit perioada 1928–1932 pentru unele reforme, a condus din ce în ce mai autoritar, ceea ce a aprofundat și mai mult diviziunea socio-politică. Criza economică a scufundat țara în falimentul statal din 1932. La fel ca sistemele de putere din țările vecine, regimul Metaxas trebuie privit ca autoritar. Aproape că nu existau legături cu grupări fasciste; excepție au fost unele elemente filogermane și organizația de tineret în uniformă (EON). În afară de acest lucru și de utilizarea încă rudimentară a mass-mediei, Metaxas nu a folosit instrumente de mobilizare politică de masă. Astfel, nu și-a fondat propriul partid guvernamental. Spre deosebire de ceilalți conducători, și-a scos uniforma și a cultivat un cult al personalității cu un profil burghez-paternalist. Ideologic vorbind, Metaxas a reprezentat un pronunțat anticomunism și antiparlamentarism. A promovat unitatea națională și o nouă Grecie a unei a treia culturi elenice (adică după Antichitate și Bizanț). A vrut să calmeze societatea cu probleme printr-un program de muncă și disciplină. Asta a inclus reconcilierea populațiilor urbane și rurale, precum și retorica critică a capitalismului. Metaxas a anunțat numeroase reforme sociale (opt ore pe zi, salariul minim zilnic, asigurări sociale) care nu au putut fi implementate decât parțial. Regimul poate fi descris ca o dictatură paternalistă a forțelor conservatoare naționaliste. În ce privește politica externă, Metaxas, în ciuda studiilor sale la Berlin, s-a orientat către Marea Britanie de frica Italiei fasciste din ce în ce mai agresive. Cu toate acestea, nu a putut să împiedice creșterea dependenței economice a țării de Germania (în special în ceea ce privește exporturile de tutun).[30]

România a trecut cel mai târziu la dictatura regală deschisă. În februarie 1938, Carol II a instituit un regim personal cu o structură corporativă. De asemenea a interzis partidele și asociațiile libere. Dictatura regală avea însă o istorie de mai mulți ani în România. Acțiunea de lungă durată și intenționată a regelui împotriva statului constituțional și pluripartidic a diferențiat cazul românesc de cazul iugoslav. De la venirea sa la putere (1930), regele stârnise în mod sistematic lupte între

facțiunile din marile partide (Partidul Național Liberal, Partidul Național Țărănesc). A profitat de cultura politică tradițională centrată pe oameni și de ambiția a numeroși protagoniști. De asemenea, a creat partide mai mici care au fragmentat tabăra antisemită naționalistă (Frontul Românesc și Partidul Național Creștin, ambele în 1935). Anturajul său (camarila) a format un fel de guvern secundar și a subminat statul constituțional. În 1937, liderul legiunii fasciste, Codreanu, și politicianul democrat țărănist pro-occidental Iuliu Maniu și-au unit forțele într-o alianță aparent paradoxală pentru a-l împiedica pe rege să instaureze o dictatură. Această colaborare arată cât a fost de defectă busola politică din sistemul partinic românesc. La sfârșitul anului 1937, regele l-a numit pe poetul național antisemit Octavian Goga prim-ministru al unui guvern care câștigase mai puțin de 10% din voturi. Politicile antisemite ale lui Goga au cufundat țara în haos economic în câteva săptămâni și au existat lupte de stradă în tabăra de extremă dreaptă. Se pare că monarhul a generat intenționat criza, pentru a se prezenta ca un salvator al ordinii. Regimul personal a acționat dur împotriva Mișcării Legionare și l-a eliminat pe liderul său, Codreanu, printr-o crimă judiciară (29–30 noiembrie 1938). A preluat însă multe elemente din ideologie și organizare. Puține dictaturi regale s-au apropiat de regimurile fasciste precum cea a lui Carol II. În contrast cu vecinii săi, a creat o organizație de masă, Frontul Renașterii Naționale, alături de organizația de tineret Straja Țării, al cărei președinte de onoare era monarhul (ca Mare Străjer). În acest rol, Carol era comparabil cu vecinul său iugoslav Alexandru. În 1940, organizația avea aproximativ 4,4 milioane de membri și era de departe cea mai mare organizație de masă din regiune. Frontul a acționat ca un partid unitar într-un stat constituit corporatist. Acest lucru a fost pregătit ideologic de numeroși politicieni și intelectuali care ceruseră ani de zile abolirea democrației.

La fel ca în Iugoslavia, o reformă administrativă a zdrobit regiunile istorice. În locul lor au apărut mari provincii – ținuturi – cu „rezidenți" la conducere, și care ar fi trebuit să exprime omogenizarea teritorială a națiunii. Regele s-a bazat pe armată, care a preluat poziții-cheie în administrație, precum și pe serviciile secrete și pe jandarmerie. Pe liderii politici ai partidelor interzise i-a legat personal de el. Loialitatea lor era exprimată și în îmbrăcăminte: oficialii Frontului purtau uniforme albe. În jurul regelui s-a practicat un puternic cult al personalității. Mișcarea Legionară, care a atras părți mari ale societății românești și care nu a putut fi suprimată prin adoptarea ideologiei și practicilor sale, a rămas ca o umbră deasupra dictaturii. În multe privințe, dictatura regală era

o copie slabă a originalului legionar. Lipsa de susținere a regimului este explicată prin corupția endemică, dar și prin centralitatea sistemului de putere în jurul monarhului, care, ca persoană, era în mare parte nepopular sau detestat. În ce privește politica externă, regele a dus țara spre izolare. Apropierea sa de puterile Axei, forțată de schimbările geostrategice din regiunea Dunării din 1938, i-a înfuriat pe aliații tradiționali Franța și Marea Britanie. În raport cu vecinii regionali Ungaria și Bulgaria, nu s-a căutat niciodată un echilibru. Înțelegerea Balcanică s-a dovedit a fi o ficțiune politică. Uniunea Sovietică a crescut presiunea și a cerut cedarea Basarabiei. După înfrângerea Franței în iunie 1940, România a rămas singură. Regele i-a adus pe legionari în guvern. Când Hitler și Stalin au redesenat harta Europei de Est, regimul lui Carol nu a avut nici un sprijin semnificativ, nici pe plan intern, nici în străinătate. A făcut implozie fără un atac militar extern.

Dictaturile regale indică în multe feluri cel de-al doilea val de omogenizare prescris de stat după 1945. Centralismul administrativ, zdrobirea vechilor regiuni, încălcările constituției și drepturilor civile, represiunea împotriva opoziției, antiparlamentarismul, domnia serviciilor secrete, economia direcționată, mobilizarea în masă cel puțin a tinerilor, cultul personal și al conducătorilor și militarizarea societății, completată de cerința modernizării economice – toate acestea combinate leagă dictaturile regale de regimurile comuniste de după război, care aveau la dispoziție mai mult timp și instrumente de conducere mult mai extinse, dar care erau caracterizate, mai ales, de voința mai puternică de a folosi violența nemiloasă până la crima în masă.[31]

Mussolini și Atatürk, modele pentru regimurile autoritare din Balcani

Regimurile autoritare din sud-estul Europei au apărut într-o dinamică politică europeană în care au dispărut democrațiile, locul lor fiind luat de noi forme de guvernare. Conducătorii balcanici nu au acționat izolat. S-au bazat pe modele din afara regiunii, observate (și abordate de la caz la caz) îndeaproape. Modelele au fost italianul *Il Duce* Benito Mussolini și fondatorul Turciei republicane, Kemal Atatürk. Ambii au fost percepuți ca modernizatori radicali, ca învingători ai bolșevismului, ca lideri carismatici ai statului și ai poporului. Influența Italiei fasciste în Balcani a început devreme. La mijlocul anilor '20, în România au apărut pentru scurtă vreme fascii. Italia a curtat sistematic dreapta naționalistă românească. *Comitati d'Azione per l'Universalità di Roma* au servit la

diseminarea modelului italian. În 1934 la Montreux a avut loc o conferință internațională, la care a luat parte și ideologul-șef al legionarilor români, Ion Moța (1902–1937). Fascismul italian a avut o influență mai puternică asupra teoreticienilor corporatismului, precum publicistul român Mihai Manoilescu (1891–1950), care a sperat în zadar să influențeze Mișcarea Legionară în acea direcție. Influența fascistă a fost destul de indirectă, mai ales în țările (Iugoslavia și Grecia) al căror adversar geostrategic era Italia. Admirația pentru Mussolini ca lider puternic pentru ceea ce era perceput drept noua ordine într-un stat mediteranean, precum și pentru punerea în scenă a ideologiei imperiale fasciste poate fi înțeleasă ca *soft power*. Puțin cercetat și subestimat de mult timp a fost rolul de model al Turciei kemaliste: Kemal Atatürk, ca lider puternic care a implementat autoritar o modernizare fundamentală, a corespuns imaginii de sine sau dezideratelor multor monarhi din Balcani. Nu trebuie uitată orientarea din epocă a multor societăți balcanice către elita turcă, care nu a servit ca model doar pentru Albania majoritar musulmană. Turcia a arătat cum un stat se poate detașa de moștenirea otomană și se poate adapta la modelul occidental. Orientarea către Germania național-socialistă a început relativ târziu.[32]

În ajunul celui de-al Doilea Război Mondial – bilanțul statelor postimperiale

Al doilea deceniu de război (1939–1949) urma să aducă un nou val de violență asupra Balcanilor. Acesta a fost pus în mișcare de puterile Axei și de Uniunea Sovietică, care între 1938 și 1940 au distrus ordinea teritorială stabilită la Paris. În timp ce România Mare a cedat o treime din teritoriile sale și la nord de Dunăre noile granițe se conturau fără acțiuni militare majore, expansionismul italian a declanșat războiul din Balcani (invazia Albaniei din 1939, atacul din 1940 asupra Greciei). Statele din Balcani au reacționat diferit la șocul din afară: România Mare a renunțat la orice rezistență armată. Iugoslavia s-a destrămat în 1941 în decurs de câteva zile. Grecia a opus o rezistență încăpățânată în fața Italiei, în timp ce Albania a căzut în fața lui Mussolini aproape fără luptă. Bulgaria și-a îndeplinit programul său revizionist sub pavăza puterilor Axei. În Balcanii de Vest a izbucnit curând un război civil sângeros, din Slovenia până în Grecia, puterile Axei acționând drept catalizatori. Aceste războaie civile au fost o extensie a tensiunilor interne care se acumulaseră în primele două decenii postimperiale. Au fost determinate atât social, cât și național. Indică blocajele politice pe care dictaturile nu le-au putut

rezolva. Dar se referă de asemenea la eșecul instituțiilor garantate constituțional de a negocia și a soluționa, adică a sistemului parlamentar.

În cele două mici imperii postimperiale, România și Iugoslavia, liniile de demarcație de-a lungul granițelor antebelice nu au fost depășite, în ciuda centralismului unitar propagat. Implozia ambelor state în anii 1940–1941 arată că regimurile nu s-au bucurat de un sprijin larg în rândul populației. S-au fărâmițat de-a lungul granițelor vechi, vizibile în special în cazul Croației și Basarabiei. Încercările de colonizare din Kosovo și sudul Dobrogei au eșuat. Spre deosebire de Iugoslavia, procesul de omogenizare al națiunii titulare a fost mai pronunțat în România. Motivele sunt evidente: în noile provincii nu existau tradiții statale ale etnicilor români, diferențe religioase vechi și modele de identificare distincte. Nu s-a dezvoltat nici o opoziție etnică românească din tensiunile regionale. Moldovenismul – promovarea basarabenilor de limbă română ca națiune moldoveană de sine stătătoare – a devenit o identificare pe scară largă doar după 1945, sub egida Uniunii Sovietice. Nici Iugoslavia, nici România nu au fost în stare să-și apropie numeroasele minorități. Micile imperii mai degrabă le-au suportat, decât să și le asume. Radicalizarea unor părți importante ale germanilor din ambele țări se poate explica nu numai prin influența ideologiei naziste importate, ci și prin discriminare și tendințe ultranaționaliste din România și Iugoslavia.

Cele două imperii mici au eșuat însă în mare măsură ca state. Performanța lor administrativă a fost sub cea a imperiilor. Au vrut o nivelare națională pornind de la nucleele teritoriale, inferioare Austro-Ungariei înainte de 1914. În zonele anterior otomane, ambele țări au eșuat de asemenea, deoarece nu a existat o modernizare economică și socială, iar statul a acționat în primul rând ca o forță armată care a obligat populația musulmană să emigreze în Turcia. În timp ce România nu avea decât o populație musulmană mică, Iugoslavia nu a reușit să-și integreze comunitățile mari de musulmani. Deportarea și dislocarea au fost la fel de nereușite ca încercarea de a-i integra pe deplin pe musulmanii bosniaci.

Noul sistem a creat noi periferii, a blocat zonele economice în creștere și a marginalizat multe persoane din motive naționale și religioase. Majoritatea membrilor națiunilor titulare au fost de asemenea nemulțumiți. Cea mai mare parte a populației, formată din țărani cu proprietăți mici, năzuia spre schimbare. Modelele statului corporatist, care au înlocuit sistemele parlamentare fragile, nu au reușit să canalizeze această tulburare. Dictaturile s-au sprijinit – în comparație cu perioada de după 1945 – pe aparate de supraveghere moderată doar atât timp cât situația politicii externe a fost favorabilă.

Imperiile și moștenirile lor nu au fost în nici un caz depășite după 20 de ani, în ciuda tuturor încercărilor de nivelare și omogenizare. În comparație cu perioada postbelică, devine clar că statele din perioada interbelică nu aveau nici voința, nici posibilitățile unei transformări violente a societății. Imperiile au avut un impact asupra oamenilor care au fost socializați în cadrul lor, asupra memoriei lor, a moștenirii lor instituționale și socio-culturale, a noilor minorități, a regionalismelor. Desigur că nu erau motiv pentru nostalgie, frica Micii Antante de întoarcerea Habsburgilor fiind pe cât de pronunțată, pe atât de irațională. Statele postimperiale s-au caracterizat prin amintiri polarizate despre imperii, deși aceste amintiri nu au fost în nici un caz uniforme în cadrul noilor minorități. Moștenirea naționalismului din monarhia habsburgică, pe care au dezlănțuit-o actorii violenți comuniști și fasciști, în special în Iugoslavia după 1941, s-a dovedit a fi mult mai periculoasă. Nu înapoi la imperiul multietnic, ci înainte spre domnia națiunii și clasei – asta părea să fie lecția celor două decenii ale istoriei postimperiale.

4. Al doilea deceniu de război: 1939–1949

AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

Între 1939 și 1949, Balcanii au trecut printr-o a doua decadă de război, care a fost marcată de un conflict și mai radical decât Primul Război Mondial, de omoruri în masă și deplasări în masă, și de faptul că comunitățile evreiești au căzut victime ale genocidului organizat. Național-socialismul german a fost în primul rând responsabil pentru genocid, dar țările din Balcani au jucat un rol important în el (România, Croația) sau l-au desfășurat ca actori în anumite părți din sfera lor de influență (Bulgaria), în timp ce în zonele ocupate autoritățile locale au cooperat parțial cu făptașii (Grecia).

Evenimentele extraordinar de complexe trebuie analizate prin diferite abordări, ceea ce, în mod obligatoriu, duce la suprapuneri. În primul rând vom prezenta istoria militară a războiului convențional, adică lupta dintre state. Aceasta s-a încheiat cu subordonarea Balcanilor de vest și de sud de către puterile Axei, Italia, Germania, Bulgaria și România (1941). La fel ca în cazul prezentării Primului Război Mondial, acestea vor fi comparate. Balcanii însă nu au fost doar obiectul puterilor de ocupație extraregionale și regionale, ci alături de aceste regimuri ocupante s-au intensificat si contradicțiile interne din perioada interbelică, până la războaiele civile cu un caracter social și adesea și național. Abia atacul Germaniei naziste asupra Uniunii Sovietice a declanșat rezistența comunistă care fusese menținută anterior sub control de Moscova din cauza pactului de neagresiune germano–sovietic (Pactul Hitler–Stalin, 23 august 1939). Fronturile au fost adesea locale și mici, regionale, iar diviziunile tradiționale în partizani și „colaboratori" cu greu fac dreptate liniilor reale de conflict și motivație. În general există o diviziune est–vest a Peninsulei Balcanice: din Iugoslavia prin Albania și până în Grecia, grupuri de gherile naționale și comuniste s-au dezvoltat la scurt timp

după înfrângerea militară. În Bulgaria, în schimb, cu atât mai puțin în România, au apărut doar grupuri de rezistență foarte mici, aproape inexistente. Estul Balcanilor a fost afectat de războiul aerian doar din 1943 și de războiul terestru abia în 1944. La fel ca în Primul Război Mondial, pagubele provocate de război au variat de la o regiune la alta: zonele de război civil (în special Bosnia și Grecia, într-o măsură mai mică Serbia și Albania) au fost deosebit de puternic afectate, dar Balcanii de Est mai puțin.[1]

SFÂRȘITUL POLITIC AL BALCANILOR POSTIMPERIALI: IMPLOZIA ROMÂNIEI MARI

Când a început al Doilea Război Mondial în Balcani? Dacă se folosește drept criteriu începutul conflictului dintre state, ne putem ghida după data de 28 octombrie 1940, invazia Italiei fasciste în Grecia. Dacă ne referim la spulberarea reorganizării politice stabilite prin tratatele de la Paris, trebuie să privim implozia unuia dintre cele două state postimperiale compozite: sfârșitul fără luptă al României Mari este la fel de instructiv ca implozia Iugoslaviei care a urmat câteva luni mai târziu, dar însoțită de scurte lupte convenționale.

România Mare, sub dictatura lui Carol II (10 februarie 1938 – 6 septembrie 1940), și-a menținut alianța de politică externă cu Marea Britanie și Franța, dar s-a apropiat de Germania nazistă, a cărei dominație economică, în ciuda dorinței elitelor românești, a devenit tot mai apăsătoare. Odată cu înfrângerea Franței și retragerea trupelor britanice de pe continent în iunie 1940, România Mare a devenit și mai izolată. A plătit prețul faptului că nu a ajuns niciodată la un acord cu vecinii din sud și vest. Mai presus de toate, România Mare a devenit obiectul apropierii germano–sovietice. În Acordul Ribbentrop–Molotov (23 august 1939), Uniunea Sovietică și-a înaintat pretențiile asupra Basarabiei ca zonă de interes și le-a pus în aplicare în iunie 1940. La 26 iunie 1940, Uniunea Sovietică a emis un ultimatum pentru evacuarea imediată a Basarabiei, a nordului Bucovinei (regiunea Cernăuți) și a regiunii Herța, pe care guvernul român l-a acceptat. Fără să opună măcar rezistență simbolică, armata și administrația română, însoțite de aproximativ 200.000 de refugiați, au eliberat aceste zone în condiții haotice și au fost depășite de Armata Roșie care avansa rapid. Eșecul politic extern și intern al dictaturii regale, care se baza pe armată, era evident. Vina a fost aruncată asupra populației evreiești, împotriva căreia au avut loc progromuri. În

zonele ocupate de sovietici, a început imediat deportarea adversarilor politici și a celor declarați dușmani ai societății. După ani de sentimente antisemite în Basarabia românească, părți din comunitățile evreiești au întâmpinat cu bucurie trupele sovietice, dar în același timp evreii mai înstăriți au căzut victime ale violenței sovietice. Pretinsele atacuri ale evreilor împotriva românilor care părăseau țara vor fi utilizate de guvernul român un an mai târziu ca motiv al violenței de masă antisemite.

Vecinii revizioniști ai României, Ungaria și Bulgaria, nu au mai ezitat și și-au prezentat revendicările teritoriale. Negocierile bilaterale maghiaro–române au eșuat din cauza pozițiilor antagonice. Germania național-socialistă, care se temea de un război maghiaro–român și de o influență sovietică în regiunea Dunăre-Carpați, și Italia fascistă au impus la 30 august 1940 cel de-al Doilea Arbitraj de la Viena, prin care Transilvania de Nord (aproximativ 43.500²) revenea Ungariei. Acest lucru nu a rezolvat chestiunea transilvană, întrucât aproximativ o jumătate de milion de maghiari au rămas pe teritoriul României, iar aproximativ un milion de români locuiau în noul teritoriu maghiar. Rezultatul a constat în mișcări de refugiați și represiune împotriva minorităților respective, dar mai ales o radicalizare a relației bilaterale. La o săptămână după dictat, România și Bulgaria și-au soluționat disputa pentru sudul Dobrogei. Prin Tratatul de la Craiova (7 septembrie 1940), România a retrocedat regiunea Bulgariei. A fost decisă relocarea forțată a aproximativ 80.000 de români (inclusiv mulți coloniști din perioada interbelică) din regiune și a aproximativ 30.000 de români din alte părți ale Bulgariei. Instrumentul schimbului de populație convenit prin tratat a fost, prin urmare, utilizat din nou în Balcani. De asemenea, a afectat în jur de 14.000 de germani din Dobrogea, unii dintre ei fiind relocați de autoritățile naziste în Boemia și Warthegau* în al Doilea Război Mondial. Disputa bilaterală asupra Dobrogei a fost astfel rezolvată definitiv, dar, în retrospectivă, tratatul a reprezentat o primă etapă a violenței dezlănțuite, care avea să schimbe drastic situația etnică din Balcani.

Între 26 iunie și 7 septembrie 1940, România Mare a cedat o treime din teritoriul său fără rezistență. Majoritatea elitei politice îl urmase pe rege în dictatură, intrase în partidul unic și își asumase funcții înalte. Statul postimperial pășise pe picioare de lut: izolat pe plan extern, a plătit pe plan politic intern un preț ridicat pentru discriminarea minorităților și subminarea statului constituțional de către rege și camarilă.

* Subdiviziune administrativă în teritoriile poloneze ocupate de Reich, cu capitala la Posen/Poznań, cunoscută și ca Reichsgau Posen și Reichsgau Wartheland (n. tr.).

La nivel mental, elitele bucureștene nu integraseră enormele câștiguri teritoriale din 1918. Erau gata să abandoneze milioane de etnici români peste granițele din 1914, pentru a-și salva poziția în vechiul nucleu al statului. Statul postimperial a fost amputat până la Vechiul Regat și sudul Transilvaniei. N-a apărut nici o reacție politică internă. Regele, complet discreditat, a fost răsturnat la 6 septembrie 1940 de generalul Antonescu și de Mișcarea Legionară sub Horia Sima (1906–1963) și abia a scăpat cu viață în timpul fugii din țară.

S-a format o dublă guvernare, a armatei și a legionarilor: *Statul Național Legionar* (din 6 septembrie 1940 până în 21–23 ianuarie 1941). Sima aparținea aripii social-revoluționare a Legiunii. Susținătorii săi, în mare parte muncitori radicalizați și tineri țărani, au instituit un regim haotic, cu atacuri și jafuri arbitrare, în detrimentul populației evreiești. Lupta de putere dintre armată și Legiune s-a intensificat. A escaladat într-un scurt război civil în ianuarie 1941, însoțit de pogromuri în București. Germania nazistă dorea o Românie stabilă în vederea campaniei împotriva Uniunii Sovietice și, prin urmare, l-a sprijinit pe Antonescu, care a instituit o dictatură militară. Antonescu a tras două concluzii din eșecul României Mari: numai prin alăturarea la Germania (aderarea la Pactul Tripartit al Germaniei, Italiei și Japoniei, așa-numita Axă, la 23 noiembrie 1940) va mai recupera România teritoriile pierdute în favoarea Ungariei (alăturată Axei doar sub presiunea germană pe 20 noiembrie 1940). România trebuia să se dovedească un aliat mai viabil față de Berlin. În al doilea rând, România trebuia omogenizată etnic, iar asta prin violență. În toamna anului 1940, regiunea carpato-danubiană a fost reorganizată în condițiile dictatului german. Sistemul de pace de la Paris a fost distrus și în sud-estul continentului, după dezintegrarea politico-diplomatică a Cehoslovaciei și înfrângerea militară și divizarea Poloniei între Germania nazistă și Uniunea Sovietică.

RĂZBOIUL CONVENȚIONAL

Colapsul militar al Tratatului de Pace de la Paris în Balcani

Al Doilea Război Mondial a fost inaugurat militar în Balcani de Italia. Germania nu a avut nici un interes pentru guvernarea directă a „zonei suplimentare" din sud-estul Europei. Italia a acționat dintr-un sentiment de slăbiciune în competiția de putere din cadrul Axei. Ocuparea

Albaniei (7–12 aprilie 1939) a fost relativ lină nu neapărat datorită forței armatei italiene, ci a slăbiciunii rezistenței albanezilor. La începutul celui de-al Doilea Război Mondial, Italia a rămas neutră și a intervenit în luptă după înfrângerea militară certă a Franței. Pentru a compensa supremația germană între Franța și Polonia, Roma și-a intensificat planul pentru un *Impero* mediteraneean. Primul obiectiv a fost Grecia, care, în ciuda guvernului autoritar al generalului Ioannis Metaxas, s-a orientat către Marea Britanie în ceea ce privește politica externă și militară. La 28 octombrie 1940, Italia i-a prezentat generalului Metaxas un ultimatum, pe care acesta l-a respins (ulterior condensat într-un legendar „ohi"/„nu"). Atacul italian, care a inclus și soldați din Albania anexată Italiei, s-a blocat curând în munții din Epir. Armata greacă inferioară tehnic, dar foarte motivată, a împins trupele italiene într-un război de iarnă și a avansat în sudul Albaniei în decembrie 1940. Italia fascistă a fost învinsă; o ultimă ofensivă din martie 1941 a eșuat. La fel ca în cazul tensiunilor maghiaro–române, Germania nazistă a intervenit mai puțin în sudul Balcanilor cu scopul de a obține câștiguri teritoriale, ci ca să-și asigure flancul sudic pentru atacul iminent împotriva Uniunii Sovietice. Trebuia prevenită o reactivare a frontului de la Salonic, ca în Primul Război Mondial. Politic, Germania nazistă a asigurat atacul asupra Greciei de două ori. La 1 martie 1941, Bulgaria, la fel ca în 1914–1915, după negocieri cu Berlinul și Moscova, s-a alăturat Pactului Tripartit. La 25 martie 1941, Iugoslavia, ultimul stat balcanic, și-a declarat aderarea la Pactul Tripartit. Deja la 27 martie 1941, guvernul de la Belgrad, favorabil Axei, condus de Dragiša Cvetković, a fost răsturnat de o lovitură de stat sprijinită de Marea Britanie. Noul guvern al generalului Dušan Simović (1882–1962) a dorit să respecte formal acordul, dar Hitler a decis ca odată cu Iugoslavia să distrugă și cel de-al doilea stat compozit postimperial. În timp ce Germania plănuia repede atacul, Italia negociase deja diviziunea Iugoslaviei cu conducerea ustașilor în iunie 1940. Politic, dintre membrii Axei, Italia era forța motrice în Balcani în 1940, dar nu avea potențialul militar de a construi un *Impero* din Slovenia până în Grecia.

La 6 aprilie 1941, Wehrmachtul a atacat Iugoslavia fără declarație de război (Operațiunea Condamnarea), aceasta capitulând în 21 aprilie 1941. Italia, Ungaria și Bulgaria și-au trimis armatele mai târziu în Iugoslavia. Țara s-a despărțit de-a lungul liniilor de separare politică și etnică interne. Soldații croați, macedoneni și albanezi au dezertat, mobilizarea a eșuat. La Maribor, Zagreb și Sarajevo, tot în speranța unui sfârșit rapid al războiului, trupele germane au fost primite cu urale, iar

în Macedonia au fost primite la fel unitățile bulgare avansate. Armata italiană a înaintat în Slovenia și Dalmația din nord-vest.

În același timp, puterile Axei au atacat Grecia (Operațiunea Marița). Forța Expediționară Britanică a trebuit să cedeze, iar trupele grecești au rezistat aprig, dar erau dispuse în mare parte pe frontul împotriva Italiei și au fost înconjurate de armatele Axei. Generalul Georgios Tsolakoglu (1886–1948) s-a predat, în ciuda ordinului comandantului suprem Alexandros Papagos (1883–1955), la 20 aprilie 1941. Campania greacă s-a încheiat prin cucerirea insulei Creta, cu mari pierderi pentru trupele germane de parașutiști, în mai 1941 (Operațiunea Mercur). Guvernul grec sub regele George II a fugit la Cairo. Guvernul iugoslav a fugit la Londra.

Frontul de Est

Dintre statele balcanice, numai România a purtat oficial război în est, deoarece Bulgaria nu era pregătită să desfășoare trupe pentru a asista Germania nazistă în atacul contra Uniunii Sovietice. După cum am menționat, România spera să recâștige nordul Transilvaniei prin alianța cu Berlinul. De asemenea, Antonescu dorea să recupereze zonele pierdute către Uniunea Sovietică. Războiul a fost purtat ca răzbunare și a fost sărbătorit de Biserica Ortodoxă Română ca o cruciadă împotriva bolșevismului, considerat evreiesc. Este important să considerăm România ca un actor independent, care a mobilizat mai multe trupe pe Frontul de Est decât toți aliații combinați ai Germaniei. Cercetările recente nu mai privesc al Doilea Război Mondial în Europa de Est și de Sud-Est ca pe un conflict numai între Germania nazistă și Uniunea Sovietică. Mai degrabă, ca parte a acestui război, au fost iscate și purtate conflicte regionale la nivel de războaie deschise, în cazul românesc conflictul sovieto–român, iar din vara anului 1944, cel româno–maghiar pentru Transilvania.

La 22 iunie 1941, armata română a deschis atacul asupra Uniunii Sovietice împreună cu Wehrmachtul și a ajuns la vechea frontieră de stat de pe Nistru în decurs de o lună. Decizia lui Antonescu de a accepta cererea lui Hitler de a avansa în continuare a împărțit elita românească. Recuperarea teritoriilor pierdute a primit un sprijin larg, dar nu și avansul suplimentar spre Ucraina, unde, după pierderi considerabile, România a creat teritoriul de ocupație al Transnistriei, cu centrul la Odessa. Sub Înaltul Comandament German, unitățile române au luat parte la cursul ulterior al războiului împotriva Uniunii Sovietice, în Crimeea, în

Caucaz și la Stalingrad. Și pentru armata română Stalingrad a însemnat înfrângere, pierderi serioase și punct de cotitură în război. Politic, Antonescu a început să se distanțeze de Germania nazistă după Stalingrad și a demarat negocieri secrete cu cercurile din exilul românesc din Egipt. După mai multe retrageri, trupele române și germane s-au confruntat pe scară largă în vara anului 1944 cu ofensive sovietice, care căutau o pătrundere în Balcani. În prima ofensivă împotriva Chișinăului și Iașiului, Armata Roșie a eșuat și a suferit pierderi mari (aprilie–iunie 1944). În a doua încercare (20–29 august 1944) a reușit ruperea liniilor. Victoria sovietică a fost facilitată de evenimentele interne: la 23 august 1944, regele Mihai l-a destituit pe mareșalul Antonescu. România a întors armele, lucru pe care Wehrmachtul staționat în țară nu l-a putut preveni, în ciuda rezistenței acerbe. Schimbarea poziției României a fost semnalul opoziției din Bulgaria, care a dat de asemenea un puci la 9 septembrie 1944. Ambele țări au intrat de partea Aliaților în războiul împotriva Germaniei și a partenerilor săi. Armata Bulgariei, care rămăsese anterior în afara operațiunilor de război, a avansat cu 450.000 de oameni către Serbia și de acolo împotriva Ungariei și graniței de est a Germaniei. Fără intervenția bulgară, partizanii comuniști nu ar fi putut câștiga puterea în Serbia.

Armata română, pe de altă parte, a luptat din august 1944 în primul rând împotriva armatei ungare și a Wehrmachtului, aliat cu ea, subordonată fiind Armatei Roșii, care a impus trecerea peste munții Carpați în Bazinul Panonic: Antonescu își asumase deja un conflict armat pentru Transilvania, cei ce i-au urmat au pus în aplicare planul. După Războiul Româno–Ungar din 1919 și recuperarea maghiară a Transilvaniei de Nord în 1940, acest conflict a fost punctul culminant și punctul final al conflictului militar asupra moștenirii imperiale din Bazinul Carpatic. România a fost de partea învingătorilor, în timp ce Ungaria a primit un nou guvern numai după înfrângerea în război, dar poziția sa de negociere cu Aliații a fost slabă. Trupele române au avansat până la Praga în mai 1945; au suferit pierderi mari (167.000 din 538.000 de oameni), dar au asigurat apartenența Transilvaniei de Nord la România pe termen lung. Calculele lui Antonescu au funcționat în diferite circumstanțe: mergând împreună cu câștigătorul, România a redobândit provincia contestată. Schimbarea loialității Bulgariei și României a avut o importanță redusă pentru cursul războiului din Balcani, în care erau staționate grupuri germane relativ slabe. A oprit trupele germane și a deschis calea către putere pentru partizanii inferiori militar din Balcanii de Vest.[2]

NOUA ORDINE POLITICĂ DIN BALCANI CREATĂ DE PUTERILE AXEI

În timp ce România era împărțită sub amenințare, dar nu prin folosirea armelor, ci prin acorduri bilaterale și decizii arbitrare impuse de Axă în 1940, Iugoslavia și Grecia au fost înfrânte în război în 1941. Viteza prăbușirii iugoslave aproape că a adus puterile Axei la limita de a fi copleșite. Și aici se împleteau mai multe niveluri politice: interesele și concurența Germaniei și Italiei; revendicările țărilor din regiune ale Axei, Ungaria și Bulgaria; cerințele forțelor favorabile Axei din statele învinse, adică guvernele colaboraționiste din Belgrad și Atena, dar și guvernul Statului Independent Croația (Nezavisna država Hrvatska, NDH), care a fost proclamat la 10 aprilie 1941; precum și tensiunile puternice din cadrul sistemului de putere al Axei, între Italia și Bulgaria, între Italia și NDH, între Ungaria și România. Aceste tensiuni interne explică de asemenea în mare măsură succesul unităților de partizani, în special în Iugoslavia, unde Germania, Italia și NDH au lucrat adesea mai mult una împotriva celeilalte decât una cu cealaltă.

Ca parte mai puternică din punct de vedere militar, Germania a predominat în esență în negocierile germano–italiene privind reorganizarea Balcanilor de Vest (20–22 aprilie 1941). Germania și Italia și-au împărțit Balcanii de vest în sfere de influență, linia de demarcație trecând chiar prin Statul Independent Croația, ceea ce a complicat și mai mult relația triunghiulară deja tensionată dintre Berlin, Roma și Zagreb. Trupele germane și italiene s-au stabilit în zona NDH. Trupele italiene, aproximativ 300.000 de oameni, trebuiau să garanteze securitatea în zona dintre nord-vestul Croației și Muntenegru, precum și în Albania, care a fost extinsă pentru a include Kosovo și Macedonia de Vest.

Nucleul sârbesc s-a aflat sub administrația militară germană; de asemenea, nordul kosovar Mitrovica (din cauza minelor din Trepča) și Banatul de Vest – acesta a fost atât de controversat între Ungaria și România, încât o administrație germană trebuia să neutralizeze acest conflict în cadrul Axei. Sub administrația civilă germană au ajuns Știria Inferioară, valea râului Mieß, zona Jezersko și Carniola Superioară.

Câștigurile din zona italiană au fost mult mai ample: partea italiană a Carniolei a fost organizată ca provincia Lubiana; în plus, au revenit Italiei Dalmația Centrală între Nin (la nord de Zadar) și Split, cea mai mare parte a insulelor dalmate și Golful Kotor. Kosovo și Macedonia de Vest au fost adăugate la regatul-satelit al Albaniei, care a fost legat printr-o uniune personală de coroana italiană în 1939. Italia și-a realizat

astfel visul iredentist din secolul al XIX-lea; în același timp, rezultatele Primului Război Balcanic și ale Tratatului de la Londra au fost anulate și a fost creat un stat albanez în care trăiau, spre deosebire de până în 1939, nu doar jumătate, ci majoritatea albanezilor din Balcani. Muntenegru a devenit protectorat italian.

Deși Ungaria a intervenit foarte târziu în război – făcuse încercarea imposibilă de a combina revizuirea frontierelor din 1920, pentru care a fost nevoie de ajutor german, cu distanța politică față de Germania nazistă – a primit regiunea medie și superioară a Murului (în Slovenia), Bacica și sud-estul Baranyei, pe care a anexat-o în decembrie 1941. Ungaria nu s-a considerat oficial în război cu Iugoslavia, cu care semnase un tratat – dezintegrarea Iugoslaviei abia, potrivit poziției ungare, a legitimat intervenția ungară.

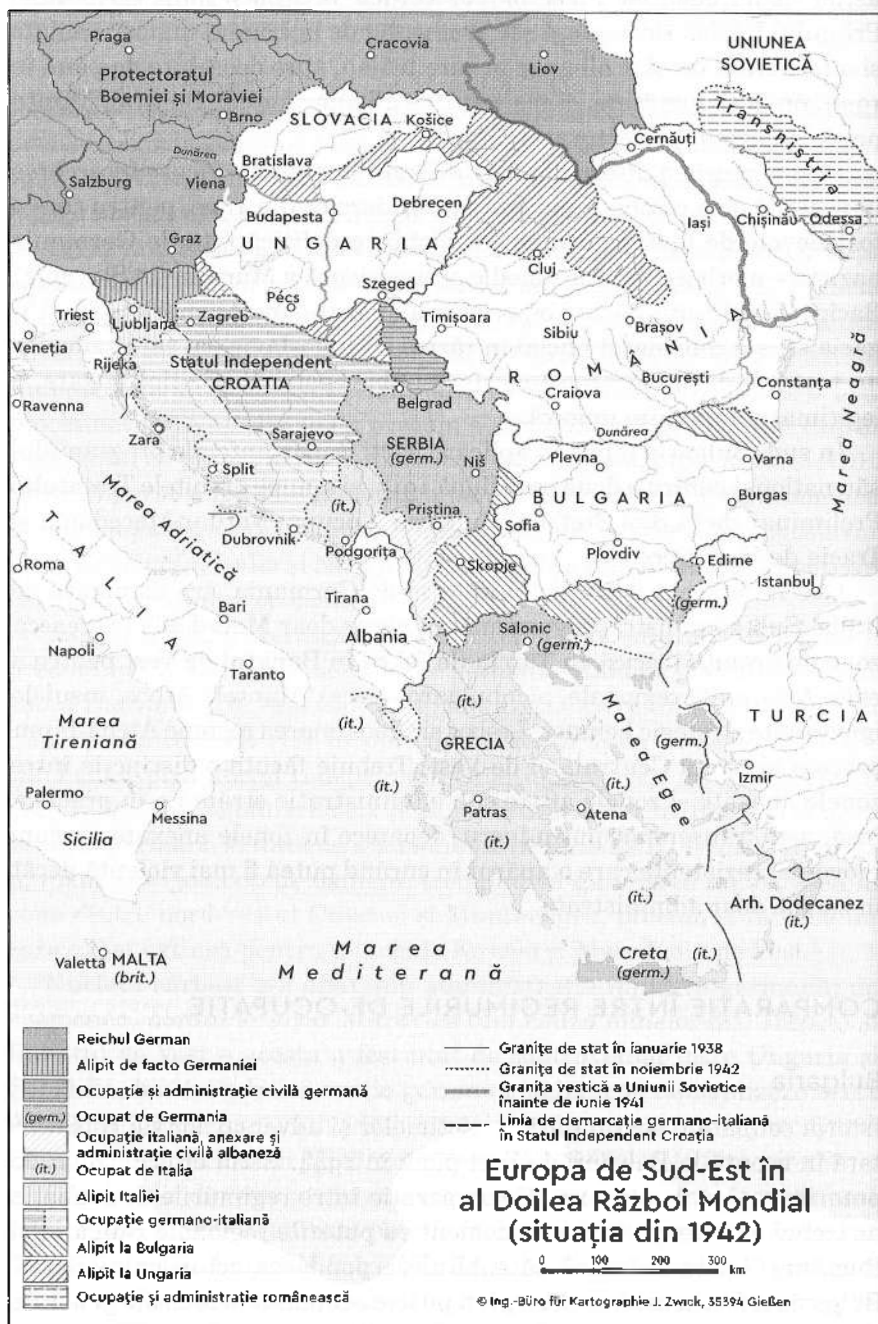
În sud, Bulgaria a pus în aplicare părți importante ale programului său național pentru a doua oară după 1915, și anume granițele Tratatului Preliminar de la San Stefano. Bulgaria a ocupat Vardar-Macedonia și Tracia de Vest grecească.

Grecia, atacată de Italia și învinsă de Germania, era dominată de Italia. Sub administrația germană au ajuns doar Macedonia grecească, zona de graniță tracică cu Turcia (la fel ca în Banatul de Vest pentru a evita tensiunile regionale, aici bulgaro–turce), Muntele Athos, insulele importante strategic Lemnos, Lesbos și Chios, marea regiune Atena-Pireu, precum și Creta Centrală și de Vest. Trebuie făcută o distincție între zonele anexate și zonele aflate sub administrație străină – în practică, însă, asta a însemnat puțin lucru, deoarece în zonele anexate precum Slovenia, rezistența care a apărut în curând putea fi mai violentă decât în zonele doar administrate.

COMPARAȚIE ÎNTRE REGIMURILE DE OCUPAȚIE

Bulgaria

Istoria ocupației, susținătorilor, victimelor și adversarilor săi este limitată în esență la Balcanii de Vest până în 1944. Estul era controlat de puterile regionale ale Axei. O comparație între regimurile de ocupație ar trebui să înceapă în acest moment cu puterile regionale Bulgaria și România – asta urmează să sublinieze ponderea actorilor regionali. Bulgaria a fost considerată cu greu putere ocupantă în istoriile generale de război mondial. A urmărit o politică etnică radicală. Acest lucru a devenit deosebit de clar în relație cu zonele grecești. Bulgaria ceruse

Praga
Cracovia
Liov
UNIUNEA SOVIETICĂ
Protectoratul Boemiei și Moraviei
Brno
SLOVACIA
Košice
Transnistria
Cernăuți
Dunărea
Bratislava
Salzburg
Viena
Debrecen
Budapesta
Iași
Chișinău
Odessa
Graz
U N G A R I A
Cluj
Szeged
Pécs
Triest
Ljubljana
Zagreb
Timișoara
Sibiu
Brașov
Veneția
Rijeka
Statul Independent CROAȚIA
R O M Â N I A
București
Constanța
Ravenna
Belgrad
Craiova
Zara
Sarajevo
SERBIA (germ.)
Dunărea
Niș
Plevna
Varna
Split
Marea Neagră
Marea Adriatică
(it.)
Priștina
B U L G A R I A
Burgas
I T A L I A
Sofia
Dubrovnik
Podgorița
Skopje
Plovdiv
Edirne
Roma
Istanbul
Tirana
(germ.)
Bari
Salonic
(germ.)
Albania
Napoli
Taranto
Marea Egee
(it.)
T U R C I A
Marea Tireniană
(it.)
GRECIA
(germ.)
Izmir
Palermo
(it.)
(it.)
Patras
Atena
Messina
Sicilia
(it.)
(it.)
Arh. Dodecanez
(it.)
Valetta
MALTA (brit.)
Marea Mediterană
Creta (germ.)
(it.)
Reichul German
Alipit de facto Germaniei
Ocupație și administrație civilă germană
(germ.) Ocupat de Germania
Ocupație italiană, anexare și administrație civilă albaneză
(it.) Ocupat de Italia
Alipit Italiei
Ocupație germano-italiană
Alipit la Bulgaria
Alipit la Ungaria
Ocupație și administrație românească
Granițe de stat în ianuarie 1938
Granițe de stat în noiembrie 1942
Granița vestică a Uniunii Sovietice înainte de iunie 1941
Linia de demarcație germano-italiană în Statul Independent Croația
Europa de Sud-Est în al Doilea Război Mondial (situația din 1942)
0 100 200 300 km
© Ing.-Büro für Kartographie J. Zwick, 35394 Gießen

Harta 6

mult mai mult decât cei 14.500 de km² acordați de Germania în Tracia (cu insulele Thassos și Samotrace) și făcea eforturi pentru anexare, în timp ce Berlinul, luând în considerare și noul guvern grec care colabora cu Germania, nu căuta o soluție decât la sfârșitul războiului. Cu toate acestea, Bulgaria a anexat zona Mării Albe (*Belomorie*, adică zona dinspre Marea Egee) la 14 mai 1941. Încă de la început, Bulgaria a întreprins acțiuni dure împotriva elitelor grecești (adesea imigranți din Asia Mică). Biserica Ortodoxă, coloana vertebrală a identității naționale grecești, a fost cea vizată – șapte mitropoliți și 174 clerici au fugit, 58 de preoți au fost uciși; 225 de clerici au rămas însă în zona de ocupație din Bulgaria. Aproximativ 42.000 de greci au fost duși ca ostatici în zona centrală a Bulgariei. Administrația, dar și denumirile, străzile, magazinele și epitafurile au fost bulgarizate, la fel și biserica. Limba greacă a fost interzisă. Grecii, în special tinerii, au fost siliți să lucreze în batalioane de muncă. Din 1943 represiunea a crescut: băncile și afacerile grecești, precum și proprietățile bisericii au fost expropriate, la fel și averile grecilor înstăriți; numai bulgarilor li s-a permis să achiziționeze bunuri mobile și imobile; accesul grecilor la alimente și medicamente a fost restricționat. Câteva valuri de refugiați s-au orientat spre alte zone de ocupație (până în toamna anului 1942) și au împovărat resursele deja puține de acolo. Guvernul din Atena, favorabil Axei, a făcut apel la Germania, astfel încât Berlinul să ceară guvernului bulgar să se calmeze. Dar Bulgaria a trimis peste 100.000 de coloniști în Belomorie. În 1942 Bulgaria i-a obligat pe grecii rămași să își ia cetățenie bulgară, ceea ce i-a determinat pe mulți oameni să fugă. Această politică radicală ar fi trebuit să garanteze Bulgariei accesul permanent la Marea Egee. Rezistența regională s-a dezvoltat în clandestinitate. La sfârșitul lui septembrie 1941 a avut loc o revoltă comunistă în Drama, care a fost dur suprimată. Drept urmare, s-a dezvoltat o mișcare de gherilă sub Antonis Phostiridis (1912–1979). În septembrie 1944, când Bulgaria a schimbat tabăra, regimul colonial s-a prăbușit rapid, iar coloniștii au fost nevoiți să părăsească Tracia.

Faptul că Vardar-Macedonia a căzut în mare parte în mâinile Bulgariei, conform voinței Berlinului, a devenit evident doar atunci când Iugoslavia nu s-a aliniat în mod clar cu Axa. Berlinul folosise anterior zona pentru a face presiuni asupra Iugoslaviei și Bulgariei. Bulgaria, care inițial nu dorise să intervină militar, a trebuit să acționeze în fața riscului unei preluări italiene a Vardar-Macedoniei. Ocupația bulgară a fost la răscrucea mai multor factori: populația albaneză care dorea să se alăture Regatului Albaniei; Italia ca putere concurentă în sud-vestul

Balcanilor; curente regionalist-autonomiste ale macedonenilor slavi; în cele din urmă, o rezistență treptat în creștere a partizanilor comuniști. Frontiera estică a Albaniei a fost subiectul tensiunilor bulgaro–italiene care aproape că au dus la un război în cadrul războiului – o situație care amintește de conflictul bulgaro–austriac din 1915–1916. Germania a intervenit și, la fel ca în Serbia, și-a asigurat accesul la materii prime importante. Berlinul l-a ținut la îndemână pe liderul ORIM, Ivan Mihajlov, care nu voia să se alăture administrației bulgare, și a amenințat Sofia cu opțiunea unui stat macedonean separat. Spre deosebire de Tracia, în Vardar-Macedonia Sofia a pornit de la ideea unei populații etnice bulgare care era slăbită în orientarea bulgară de 20 de ani de guvernare sârbă. Represiunea sârbă și neglijarea regiunii în perioada interbelică au stârnit cu greu simpatia pentru Iugoslavia regală în rândul populației ortodoxe slave. Încă o dată, Sofia părea să aibă posibilitatea de a-i converti pe macedonenii slavi la opțiunea de identitate bulgară, după experimentul eșuat din 1915–1918.[3]

Zona ocupată a fost împărțită în districtele Skopje și Bitola. Bulgaria, care își extinsese teritoriul cu o treime odată cu Tracia, sudul Dobrogei și Macedonia, a suferit din cauza lipsei de personal administrativ bine pregătit, ca în Primul Război Mondial. Ofițerii și funcționarii publici din Bulgaria au urmărit politica de bulgarizare și mai puternic decât cu 25 de ani înainte. Elitele locale cu greu s-au implicat. Aroganța, gestionarea defectuoasă și brutalitatea crescândă în reprimarea rezistenței de către autoritățile întărite de Ministerul de Interne din Bulgaria au iritat populația slavă regională și au accelerat un proces de înstrăinare și de îndreptare către o opțiune de identitate macedoneană cu rădăcini mai vechi. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, macedonismul s-a dezvoltat în cele din urmă de la o variantă regională a identității bulgare la o idee națională completă, susținută de mulți oameni. Acesta a fost modelul pe care federaliștii *Uniunii ORIM* îl propagaseră împreună cu Cominternul. Rezistența îndelungată la ocupație nu a fost făcută ca în Tracia de o populație de altă limbă – aici, mai degrabă, autoritățile bulgare au pierdut controlul asupra unei societăți care se considera ea însăși bulgară. La fel ca în Primul Război Mondial, incapacitatea administrației bulgare de a asigura aprovizionarea populației a contribuit semnificativ la pierderea reputației. Progresele în educație, precum înființarea a 800 de școli noi și a unei universități, ambele părți ale politicii de bulgarizare, nu au compensat acest lucru. Spre deosebire de Tracia, în Vardar-Macedonia nu au avut loc dislocări în masă, deportări și colonizări. Cele mai mari tensiuni etnice au apărut între slavi și

albanezi în controversata zonă de graniță albanezo-bulgară, unde acționau numeroase grupări: regaliști, naționaliști și comuniști de partea albaneză, comuniști de partea slavo-macedoneană. Atributele ideologice trebuie tratate cu precauție, deoarece, de obicei, conflictele locale și structurile de putere au decis conexiunea dintre grupurile combatante. Grupurile non-slave au fost suprimate de administrația bulgară, dar nu ucise în masă, cu excepția evreilor. Bulgaria a introdus legislația antisemită (Legea pentru protecția națiunii) în toamna anului 1940, aparent ca răspuns la noua hegemonie germană în Europa. Mulți evrei au fost jefuiți de avere și a fost introdusă munca forțată. La începutul verii lui 1942, guvernul bulgar a dezvoltat propriul plan de deportare și a numit un comisar pentru evrei. Cooperarea cu Germania nazistă a fost întărită la dorința acesteia și represiunea s-a intensificat, atrăgând obiecțiile Bisericii Ortodoxe Bulgare. În ianuarie 1943, guvernul bulgar a negociat cu un emisar SS deportarea evreilor din teritoriile ocupate, dar nu din nucleul Bulgariei, având probabil în vedere cursul războiului (Stalingrad) și o posibilă rezistență ulterioară din partea populației. De fapt, acest lucru a împiedicat deportarea a 20.000 de evrei din teritoriul de bază – la asta a contribuit și o rezoluție a Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe. Bulgaria a deportat aproximativ 11.500 de evrei din Macedonia și Tracia în lagărul de exterminare de la Treblinka în martie 1943, într-un moment în care nici un aliat al Axei nu mai efectua astfel de deportări. Motivul a fost politica de bulgarizare și dorința omogenizării teritoriilor ocupate. Chiar în inima țării, în primăvara anului 1943, la îndemnul țarului Boris III, evreii au fost relocați din Sofia și din mai multe orașe provinciale. Guvernul a schimbat cursul acțiunilor sale cu puțin timp înainte de lovitura de stat din septembrie 1944. Salvarea evreilor bulgari, pe care guvernul comunist a așezat-o ulterior sub stindardul lor ca parte a propagandei, s-a petrecut doar în teritoriul de bază, dar nu și în teritoriile ocupate; s-a produs împotriva voinței regelui și a guvernului, dar s-a bazat pe rezistența Bisericii și a unei părți din populație.

Rezistența din Macedonia a fost recrutată din cercurile ORIM de stânga și ale comuniștilor bulgari sub Metodi Šatorov-Šarlo (1897–1944), promovat de Gheorghi Dimitrov. Comuniștii iugoslavi au avut inițial puțină influență asupra tovarășilor lor din Vardar-Macedonia și vechiul conflict dintre comuniștii iugoslavi și comuniștii bulgari pe tema Macedoniei a continuat. Comuniștii bulgari nu s-au alăturat rezistenței comuniste din Iugoslavia în 1941. Šatorov-Šarlo i-a denunțat pe adepții lui Tito autorităților bulgare, ceea ce a dus la înăbușirea unei revolte la Kumanovo în toamna anului 1942. În 1943 Tito a încercat din nou să

preia controlul asupra micii forțe partizane. În martie 1943 la Tetovo s-a înființat un comitet central, după ce Tito a promis Macedoniei autodeterminarea, adică autonomia într-o Iugoslavie comunistă. În cadrul aripii Tito a comuniștilor, Metodi Andonov-Čento (1902–1957) s-a erijat ca personaj influent alături de Lazar Koliševski (1914–2000), care îi era loial lui Tito. Acesta a refuzat o revenire la Bulgaria, dar era naționalist macedonean care, deși curtat de Bulgaria, a pledat pentru o Macedonie Mare (adică cu sudul grecesc și cu Macedonia bulgară din Pirin). Cu alte cuvinte, mișcarea partizană iugoslavă trebuia să lase Macedonia imaginată de ORIM să devină realitate. Cu toate acestea, Svetozar Vukmanović-Tempo (1912–2000), specialistul lui Tito pe probleme albaneze și macedonene, a preluat formarea grupurilor. Având în vedere superioritatea germană, Andonov-Čento a refuzat acțiunile de gherilă. Abia în vara anului 1944 grupurile combatante au apărut în număr mare, au perturbat retragerea germană din Balcani și au adus zone mai mari sub controlul lor. Schimbarea taberei de către Bulgaria a dus la prăbușirea administrației, la fel ca în Tracia. Germania nazistă a încercat fără succes să instaleze un guvern macedonean sub Ivan Mihajlov, adică să joace cartea naționalistă macedoneană împotriva Bulgariei și lui Tito. Conflictul care urma să domine următorii ani în Balcanii de Sud apăruse deja în tabăra comunistă: partizanii naționaliști macedoneni din jurul lui Andonov-Čento, care aspirau la Macedonia Mare și s-au opus relației lui Tito cu comuniștii greci, precum și priorităților lui Tito de a cuceri zona Trieste și mai puțin Salonicul. La 2 august 1944, aniversarea răscoalei Ilinden din 1903, s-a format Adunarea Antifascistă a Eliberării Poporului Macedoniei (ASNOM), după modelul Consiliului Antifascist pentru Eliberarea Poporului Iugoslaviei (AVNOJ) al lui Tito. În Macedonia nu a existat aproape deloc o mișcare comunistă partinică și conștientă ideologic; opozanții intelectuali au fost mai degrabă tributari ideilor naționaliste ale ORIM-ului de stânga. Războiul etnic dintre albanezi și macedonenii slavi, care până acum a fost puțin explorat, a fost cel puțin la fel de important ca și conflictele dintre puterile ocupante și partizani. Rezistența din Bulgaria a rămas limitată la mici cercuri comuniste, care au desfășurat campanii de sabotaj. Abia spre sfârșitul războiului, cei aproximativ 10.000 de partizani au câștigat importanță, când au preluat puterea în lovitura de stat din 6 septembrie 1944. Opoziția față de guvern a venit mult timp mai degrabă din partea organizațiilor naționaliste radicale și naziste din Bulgaria, care au solicitat trimiterea de trupe pe Frontul de Est împotriva Uniunii Sovietice.[4]

România

În timp ce Bulgaria ocupa teritorii care făcuseră parte din programul său național de la sfârșitul secolului al XIX-lea și (în special în Macedonia) cu populație mare vorbitoare de limbă bulgară (deși mulți nu erau în mod necesar de acord cu identitatea națională bulgară), România a ocupat odată cu Transnistria o zonă care nu fusese niciodată subiectul aspirațiilor iredentiste. Transnistria cuprindea aproximativ 40.000 km² cu 2,5 milioane de locuitori. Strategiile și motivațiile românești erau contradictorii. A fost evitată o anexare oficială, astfel încât Transnistria să nu poată fi considerată o compensație pentru Transilvania. Dar Antonescu era hotărât să includă teritoriul în statul român. Naționalismul etnic, dar și o misiune civilizatoare românească în est, împotriva Uniunii Sovietice, au fost impulsuri ideologice. Decisive au fost motivele economice, accesul la resursele bogate din sudul Ucrainei. Structura etnică abia corespundea pretenției asupra acestei zone presupus geto-dacice și, deci, românești încă din Antichitate. Cifrele de aproximativ 320.000 de moldoveni vorbitori de limbă română de la est de Nistru, avansate de știința statistică sub Sabin Manuilă (1894–1964), nu au fost foarte relevante, deoarece acești oameni se identificau cu greu ca etnici români. Ideea unei provincii-model românești a eșuat. Nu exista o bază demografică, iar deportările evreilor au început curând să destabilizeze administrația română. Provincia-model în percepția românească a devenit curând un est subdezvoltat. După cum am menționat, Antonescu urmărea o politică de omogenizare radicală. În acest sens, el a pus în aplicare programul legionar și al pionierilor ultranaționaliști ai perioadei interbelice și a înăsprit discriminarea minorităților inițiată deja de dictatura regală. Această politică a transformat România de Est, Basarabia, Bucovina și Transnistria într-un spațiu violent. În iunie 1940 avuseseră loc deja violențe împotriva evreilor în timpul evacuării teritoriilor ocupate de sovietici. Violența în masă a soldaților și civililor români, cu participarea soldaților germani, sub formă de pogromuri, a însoțit începutul războiului (Pogromul de la Iași, veche fortăreață a legionarismului, în iunie 1941, cu aproximativ 15.000 de victime). Prin propaganda sa, guvernul român a încurajat pogromuri sălbatice și folosirea lor la izbucnirea războiului pentru a crea o Românie omogenă. Soldați, jandarmi și civili români au luat parte la crime și jafuri și au mutat zeci de mii de evrei peste Nistru, în timp ce Einsatzgruppe D germană a fost responsabilă pentru genocid în Basarabia. Evreii deportați urmau să fie trimiși în Reichskommissariat Ukraine ocupat de Germania. Deportarea evreilor și romilor a fost plănuită de Sabin Manuilă în octombrie 1941, precum și relocarea românilor

din Ucraina și a unui milion de slavi din teritoriul ocupat de români. Deportările în Transnistria i-au afectat pe evreii din Basarabia și, cu unele excepții, pe cei din Bucovina. 75% dintre evreii basarabeni au murit în timpul marșurilor sau în lagăre, sau au fost uciși de către jandarmii și soldații români, precum și de Einsatzgruppe D. Fiindcă România expulza în mod necontrolat evrei în Ucraina controlată de germani, cele două guverne au căutat să ajungă la un acord privind deportarea completă a evreilor pe teritoriul românesc (iulie 1942).

Cu toate acestea, atitudinea românească s-a schimbat în vara anului 1942. La fel ca în Bulgaria, rezistența s-a format atunci când evreii au fost afectați în zona principală a statului, și nu în zonele periferice. Guvernul s-a temut că economia va fi perturbată sau – ca în Transilvania de Sud – că etnicii germani vor avea pretenții asupra proprietăților evreilor. Pentru că de românizarea care se desfășura din 1940 (echivalentul românesc al arianizării) au beneficiat în special etnicii români în campaniile de jaf pe scară largă. Mitropolitul Transilvaniei, Nicolae Bălan (1882–1955), și alți reprezentanți ai elitei s-au ridicat în favoarea evreilor. Șeful Partidului Național Liberal, Constantin I.C. Brătianu (1886–1950), a protestat împotriva deportării romilor – dintre care aproximativ 25.000 au fost trimiși în Transnistria. Se pare că Antonescu s-a gândit însă și la o victorie a Aliaților și la un posibil tribunal de război. Înfrângerea de la Stalingrad, cu aproximativ 180.000 de români uciși, a ascuțit tensiunile cu Germania. Sfârșitul deportărilor a fost destinat ca semnal pentru puterile occidentale cu care Antonescu a intrat în negocieri secrete. Depindea de el acum să apară ca salvatorul evreilor. A redus treptat discriminarea împotriva evreilor din teritoriul de bază al României și a lăsat aproximativ 7.000 de evrei să se întoarcă din Transnistria. Numărul victimelor evreiești nu poate fi cuantificat exact. Între 150.000 și 180.000 de persoane au căzut victime ale deportărilor făcute de autoritățile române, iar între 115.000 și 180.000 de persoane au fost împușcate de forțele de securitate românești și de Einstazgruppe D. Odată cu evreii uciși în România, numărul victimelor a urcat între 280.000 și 380.000 de oameni. Statul maghiar a fost responsabil pentru înfăptuirea Shoah în Transilvania de Nord. Acolo au fost uciși 132.000 de oameni.

Cauzele violenței în masă au fost cercetate în perioade mai recente. Au fost disecate diferitele caracteristici sociale din zonele de violență din perioada interbelică. În Basarabia românească, o propagandă antisemită intensă care, la rândul ei, se datora antisemitismului țarist, a creat tensiuni enorme. În Transnistria, care fusese sub control sovietic înainte

de 1941, politica bolșevică nu promovase antisemitismul și naționalismul radical. Multe pogromuri au avut loc în vara anului 1941, *înainte* ca trupele regulate să intre în țară și chiar înainte de apariția Einsatzgruppe D. A fost vorba de o violență în vidul de putere, realizată de actori locali, încurajați de propaganda guvernului român, dar fără instrucțiuni clare. La aceasta s-au adăugat zvonuri și propaganda fricii. Astfel de interpretări accentuează elementul situațional și sfera actorilor violenți. Pe de altă parte, interpretările indică o puternică moștenire antisemită din regiune. Modelul violenței direcționate sau pur situaționale este rafinat prin abordări care se diferențiază în funcție de timp, spațiu și actori. Spre deosebire de Bulgaria, România abia dacă s-a confruntat cu rezistența organizată de partizani. Bulgaria și România au implementat o politică etnică radicală, dar Bulgaria numai în Tracia. În Bulgaria, elementul genocidar organizat și voluntar a lipsit în mare măsură. România se legase însă de Germania mult mai puternic nu doar pe plan militar, ci și ideologic. Cele două puteri balcanice și-au păstrat totuși distanța față de Berlin, când a început să se întrevadă înfrângerea germană. Cu toate acestea, nici unul dintre cele două regimuri autoritare nu a fost capabil să schimbe taberele. Cele două țări balcanice ale Axei au încercat să își afirme interesele regionale în tabăra Germaniei și Italiei. Când acest lucru nu a mai fost posibil, și-au continuat această strategie sub o nouă conducere în tabăra câștigătorilor. Explicațiile arată că declanșatorul violenței a fost războiul dezlănțuit de Germania nazistă și politica sa criminală adiacentă, dar și că această politică s-a împletit cu structuri și mecanisme regionale ale violenței, care permit identificarea clară a actorilor regionali drept complici cu propriile interese.[5]

Italia

Spre deosebire de Germania nazistă, Italia a urmărit un scop ideologic în Balcani, și anume instituirea unui imperiu mediteraneean. Militar vorbind însă, acest plan putea fi pus în aplicare doar cu ajutorul Wehrmachtului german. Italia și-a dobândit treptat zonele de ocupație în Balcani: în 1939 – Albania, pe care a ocupat-o de una singură și a legat-o de Regatul Italiei printr-o uniune personală; în 1941 – foste zone iugoslave, care au fost parțial anexate (provincia Lubiana), parțial au devenit zone de ocupație, parțial au fost organizate ca state formal independente (Albania, Muntenegru); tot în 1941 a câștigat cea mai mare parte a teritoriului grec. Ocupația a durat până la capitularea Italiei în septembrie 1943. O comparație cuprinzătoare a celor trei zone (Iugoslavia, Albania, Grecia) a fost până acum vag abordată de cercetători, iar regiunile

Kosovo și Macedonia de Vest, alipite Albaniei în 1941, au fost puțin cercetate. Din punct de vedere geopolitic, ocupația italiană s-a caracterizat printr-o concurență deschisă cu partenerii Axei Germania, Croația și Bulgaria, ceea ce a dus de fapt la o slăbire considerabilă a alianței din Balcani, în special în lupta împotriva partizanilor. Inferioritatea militară și politică față de Germania a obligat Italia să se supună Berlinului în chestiuni-cheie. Asta a fost valabil în special în cazul reorganizării teritoriale a Iugoslaviei, înființării unui nou guvern grec și organizării zonelor de ocupație în Grecia. Germania s-a împotrivit planurilor italiene atât la trasarea frontierei din Slovenia, cât și la stabilirea frontierei Statului Independent Croat, căruia i s-a adăugat coasta dalmată din sud. Italia a reacționat în Balcani prin subversiune și amânarea acțiunilor comune și prin promovarea propriilor grupuri clientelare, în special a grupurilor combatante naționaliste sârbe.

Conducerea italiană a durat cel mai mult în Albania. În momentul atacului fascist, țara era deja în mare parte dependentă din punct de vedere politic și economic de Italia. Cu o prezență puternică a trupelor italiene (în jur de 50-60.000 de soldați în vara anului 1939), exista o elită locală care era pregătită să colaboreze. Albania trebuia fascizată după modelul italian, și anume modelul partidului fascist și al organizațiilor de masă să fie transferate, la fel și economia planificată fascistă. Din 2 iunie 1939 fascismul a fost considerat doctrină de stat, iar Partidul Fascist din Albania – partid unitar de stat în perioada 1939–1941, condus de Tefik Mborja (1888–1954), deși avea doar 13.500 de membri. Dominația fascistă se baza pe anumite părți ale vechilor elite (mari proprietari funciari musulmani) și ale Bisericii Catolice. Organizațiile de tineret și de femei au fost înființate după modelul italian, precum și o copie a Dopolavoro (omologul italian al Kraft durch Freude[*]). S-au făcut investiții semnificative în construcții și infrastructură, adesea în scopuri militare. Sistemul de învățământ a fost puternic italienizat și au fost create primele instituții științifice. Italienizarea aparatului de securitate (jandarmerie și armată), pe de altă parte, a stârnit rezistența și a fost un motiv important pentru eroziunea puterii italiene. Italia s-a bazat pe iredentismul albanez față de Iugoslavia și Grecia, pe care aceasta l-a promovat, și a sperat astfel să-și legitimeze puterea. În 1941, majoritatea zonelor de locuire albaneze din Iugoslavia și regiunea Thesprotia/Çamëria din nord-vestul Greciei au fost puse sub adminis-

[*] *Putere prin Bucurie*, organizație statală nazistă pentru petrecerea timpului liber de către populație. A ajuns să fie cel mai mare operator de turism mondial în anii '30 (n. tr.).

trație albaneză. Delimitarea sferei de interes în zona macedoneană a dus la tensiunile menționate cu Bulgaria, care nu au fost rezolvate cu adevărat până în 1943. De asemenea, Italia a trebuit să accepte controlul german asupra zonelor bogate în resurse din nordul regiunii Kosovo. Înfrângerea italiană în fața Greciei în iarna 1940–1941 a zguduit prestigiul lui Mussolini, iar albanezii nu au putut fi câștigați decât într-o mică măsură ca soldați în armata regulată pentru cauza italiană. Formarea milițiilor fasciste albaneze (Cămășile negre) nu a reușit decât în rândurile locuitorilor săraci din munți și a cuprins doar aproximativ 3.000 de bărbați.

Oficial, Albania era administrată de propriul său guvern, dar puterea era deținută de guvernatorul Francesco Jacomoni di San Savino (1893–1973). Crearea unui stat care să-i cuprindă pe aproape toți albanezii a fost bine-venită în *zonele eliberate*, dar treptat s-a conturat în vechea Albanie (teritoriul de dinainte de 1941) rezistența comunistă și anticomunistă față de regimul de ocupație și aliații săi locali. Pe de altă parte, în Kosovo, atitudinea amicală față de sârbi a multor italieni a jignit populația albaneză, care se afla într-un război etnic regional cu populația sârbă. Imediat după înfrângerea Iugoslaviei, în Kosovo s-a trecut la expulzări arbitrare ale sârbilor, în special ale coloniștilor care se stabiliseră după 1918, afectând însă mai puțin populația autohtonă. Italia a luat în considerare un schimb de populație sârbo-albaneză pe baza modelului de relocare a populației germane din Tirolul de Sud, la care politicienii albanezi s-au opus, având în vedere granițele maximale proprii dorite în Balcani. Ministrul pentru Kosovo Eqrem bej Vlora (1885–1964) a fost responsabil pentru albanizarea teritoriilor de est, un personaj postimperial clasic: originar dintr-o familie de viziri otomano-albanezi și educat în imperiile otoman și habsburgic, fusese demnitar otoman și activist naționalist albanez înainte de 1914, iar după 1918 a aparținut clasei de mari proprietari funciari conservatori și s-a transformat într-un naționalist radical. Germania și-a asigurat nordul regiunii Kosovo, bogat în resurse, care a rămas în mod oficial sârbesc, dar a fost administrat de un potentat albanez sub control politic german (Xhafer Deva, 1904–1978). Opoziția germano–italiană a existat și în sud-vestul balcanic albanez. S-a înrăutățit atunci când acceptarea ocupației italiene – care se prezenta oficial ca eliberatoare a albanezilor – a scăzut, nu în ultimul rând din cauza unei crize economice și de aprovizionare. După prăbușirea Italiei, forțele naționale albaneze din jurul lui Rexhep Mitrovica (1887–1967) au format *A Doua Ligă de la Prizren* (*Liga de la Prizren*, formată în 1878, fusese punctul de plecare pentru eforturile kosovarilor albanezi de

a dobândi statalitatea), care a mobilizat aproximativ 15.000 de luptători. Au avut mai puțin în vedere sprijinirea Germaniei, și mai mult asigurarea noii ordini teritoriale la sfârșitul războiului.

Administrația italiană din Iugoslavia învinsă s-a desfășurat în alte circumstanțe. Fascismul italian și predecesorii săi ideologici propagaseră o opoziție rasială romano–slavă în Adriatica de est și îi vedeau pe slavi (sloveni și croați) ca mai puțin semnificativi și inferiori din punct de vedere cultural. Spre deosebire de albanezi, care erau exoticizați și orientalizați ca niște eroi premoderni, viziunea italiană a slavilor adriatici era în cea mai mare parte negativă. Cu toate acestea, se făcea o distincție între locuitorii de pe coastă și cei din interior. Dialectul čakavic al croatei, care se vorbește pe coastă și în insule și al cărui vocabular reflectă moștenirea culturală a stăpânirii venețiene, a fost văzut ca o dovadă a faptului că populația putea fi italienizată. Autoritățile italiene au insistat vehement pe asimilarea culturală a populației croate.

În plus, exista un alt model politic, constând în anexarea directă la Italia sau o administrație militară. Odată cu anexarea provinciei Ljubljana, Italia și-a împins granițele spre est. Totuși, regimul fascist abia făcea față rezistenței slovace în evoluție rapidă și a adus lupta de gherilă pe propriul său teritoriu odată cu anexarea unor părți mari din Slovenia. O *Consulta* a notabililor sloveni, inclusiv banul iugoslav Marko Natlačen (1886–1942), ulterior ucis de partizani, a fost destinată să sprijine puterea italiană. Grigorij Rožman (1883–1959), episcopul Ljubljanei, spera ca prin colaborare să atenueze presiunea asupra Bisericii Catolice. Societatea slovenă a fost împărțită de-a lungul unei linii conflictuale între anticomuniști și comuniști. La fel ca în alte părți din Balcani, cucerirea și ocupația au transformat tensiunile interne în conflicte similare războiului civil. La rândul său, puterea (de facto) ocupantă a fost afectată de conflicte între administrația civilă și cea militară, care pot fi observate în general în toate regimurile de ocupație din timpul Primului și celui de-al Doilea Război Mondial. Italia a răspuns față de situația precară de securitate cu tribunale speciale și represiune, pentru care a fost responsabil generalul Mario Robotti (1882–1955).

Situația din Croația, Bosnia, Herțegovina și Muntenegru era ceva mai complex stratificată. Italia și Statul Independent Croația au fost într-o relație de ostilitate nedisimulată încă de la început, chiar dacă ustașii au fost în esență o creație a politicii balcanice a lui Mussolini. Cooperarea s-a stricat însă în legătură cu delimitarea teritorială conform revendicărilor croate și italiene în Dalmația. Ideea Romei de a crea o uniune personală cu un Regat al Croației, analog exemplului albanez,

nu a putut fi pusă în practică. Granița prevăzută în Tratatul de la Roma din 18 mai 1941 a transferat Italiei Dalmația de nord și centrală cu metropola Split, precum și cu Golful Kotor ca guvernorat al Dalmației, pe care a căutat să le integreze treptat în teritoriul său. Acest lucru a declanșat rezistența a unei mari părți a populației croate împotriva ocupației italiene. Rezistența s-a format în jurul grupurilor comuniste, dar au existat și confruntări între ustași și autoritățile italiene. Pentru a spori presiunea, Italia s-a bazat tot mai mult pe rezistența naționalistă sârbă din teritoriul croat. Aceasta a apărut ca răspuns la politica genocidară a NDH față de populația sârbă. În acest sens, Italia a profitat de un conflict regional pentru a-și stabiliza dominația fluctuantă. Nu numai că a promovat opoziția sârbo–croată, dar s-a dezvoltat și ca o competiție italo–germană, deoarece Roma vedea NDH ca un stat postimperial, puternic austro–croat și orientat spre Berlin.

Și în sudul zonei sale de influență iugoslave, în Muntenegru, politica italiană a eșuat: susținută de forțele regionale anti-sârbe – aici funcționa opoziția dintre *Albi* și *Verzi*, deși dinastia care fusese depusă în 1918 a refuzat să se întoarcă – Italia a vrut să proclame un regat independent. Populația s-a ridicat însă împotrivă, iar comuniștii sub conducerea lui Milovan Djilas (1911–1995) au organizat tradiționalele bande înarmate, contra cărora Italia a ripostat puternic. În întreaga zonă de ocupație italiană, rezistența a căpătat o nouă dimensiune odată cu începerea războiului germano–sovietic, căci Moscova a folosit Partidul Comunist drept instrument de putere în Balcani.

În fața pierderii iminente a controlului, armata a preluat puterea și a ocupat posturile civile, cu excepția Ministerului de Externe. Puterea italiană urma să fie asigurată prin cooperarea cu sârbii naționaliști ai mișcării cetnicilor și prin acțiuni brutale. A fost înființată o miliție anticomunistă de aproximativ 30.000 de oameni. Pentru măsurile de represiune dure, uciderile în masă, incendierea satelor și înființarea de lagăre de concentrare (precum pe insula Rab, în Friuli și Veneto), responsabili au fost conducătorul italian din Balcanii de Vest Mario Roatta (1887–1968, autorul Ordinului 3C, important pentru represiune) și guvernatorul Muntenegrului, Alessandro Pirzio Biroli (1877–1962). Conform doctrinei fasciste, acești ofițeri doreau să înăsprească prin violență caracterul național italian, presupus prea blând. Robotti a spus că italienii *ucideau prea puțin* în Slovenia.[6] Părți ale puterii ocupante serviseră anterior în Africa și au transferat stăpânirea colonială și experiența de luptă în Balcani, precum desfășurarea trupelor auxiliare locale. Aproximativ 100.000 de civili au fost deportați în lagăre, dintre care cel

puțin 4.000 de oameni au murit (în special sloveni în Rab). În provincia Lubiana, în jur de 10% din populație a fost trimisă în lagăre, la cererea lui Mussolini. Sprijinul bandelor naționaliste sârbe, care au acționat extrem de brutal nu numai împotriva croaților, ci și împotriva populației musulmane din Bosnia, a avut de asemenea consecințe catastrofale. Italia a slăbit rezistența împotriva ocupației sale, dar a alunecat din cauza politicii sale într-un război etnic regional pe care cu greu l-a putut controla, deoarece conducerea cetnicilor a respins o alianță oficială cu Italia și deci o trecere în tabăra Axei.

Picioarele de lut pe care se afla sistemul de putere italian s-au arătat în septembrie 1943, când țara a schimbat tabăra. Administrația italiană s-a prăbușit. Asta a creat un vid de putere pe care l-au umplut grupurile de gherilă în Balcanii de Vest. Unitățile germane au dezarmat trupele italiene. În cazul în care acestea au rezistat (ca pe insula Cefalonia), au fost atacate. În multe locuri, soldații italieni s-au lăsat luați prizonieri de partizani; alții s-au alăturat partizanilor. Cei mai mulți au căzut însă în captivitatea germană, de unde mulți fasciști convinși au plecat în Republica de la Salò din nordul Italiei (*Repubblica sociale italiana*), condusă de Mussolini. În cultura memoriei italiene și a unor părți ale cercetării, trauma prăbușirii se suprapune în continuare asupra politicii italiene de război și ocupației din Balcani. Mitul bunului italian în comparație cu germanii presupus deosebit de brutali a fost demantelat recent de către cercetătorii italieni.

Ocupația italiană a Greciei a avut un punct de plecare diferit. Italia stăpânea deja arhipelagul Dodecanez în jurul Rodosului și a anexat Insulele Ionice, pe care a încercat să le italienizeze. Presiunea italiană asupra Greciei exista de dinainte de 1940. Prin urmare, opoziția Greciei față de Italia în 1941 a fost mai mare decât față de Germania. Populația greacă a arătat un dispreț deschis față de trupele italiene, mai ales că Grecia învinsese militar Italia și fusese înfrântă doar de invazia germană. Guvernul Tsolakoglu, care a fost instalat după înfrângere, a acționat de asemenea de teama controlului italian complet asupra Greciei. Deoarece Germania și-a retras în mare parte trupele din Grecia pentru campania împotriva Uniunii Sovietice în 1941 și a recunoscut supremația Italiei, Mussolini a avut inițial o mână relativ liberă. Germania controla însă puncte economice esențiale și regiuni importante din punct de vedere strategic. Cu toate acestea, mulți greci nu au privit Italia ca principala responsabilă pentru politica de ocupație, ci Germania. Forța de ocupație, condusă până în mai 1943 de generalul Carlo Geloso (1879–1957), a încercat să se bazeze pe minoritățile etnice. Acest lucru a reușit

în cazul geamizilor albano-musulmani din Epir, de importanță redusă ca număr; cu toate acestea, încercarea de a stabili un principat aromân în munții Pind a eșuat. Liderul *Legiunii Vlahe*, Alcibiades Diamandi (1894–1948), care plănuise un stat vlah cu Italia încă în timpul Primului Război Mondial, a fugit în România în 1942. Populația slavă (macedo-bulgară) din Macedonia greacă nu a fost inițial promovată din cauza concurenței italo–bulgare și s-a afirmat doar în contextul creșterii rezistenței partizane grecești. Armata italiană a fost copleșită de rezistență și a reacționat cu o violență extremă. În primăvara anului 1943, partizanii au reușit să creeze zone eliberate. La fel ca în Iugoslavia, rivalitatea italo–germană a împiedicat contramăsurile ocupanților.

Controlul italian a fost limitat de fapt de puternica influență economică germană și în afara zonelor de ocupație germană. Până în 1943, dependența militară a Italiei de Wehrmacht crescuse constant. Ocupația a devenit o catastrofă pentru populația civilă, deoarece aprovizionarea cu alimente s-a prăbușit în iarna anului 1941–1942. Cauzele au fost rechiziționarea de către ocupanți, eșecul și corupția enormă a ocupanților în conflict și din administrația elenă, ocupația bulgară a zonelor agricole din nordul Greciei, recolte proaste din cauza războiului și o blocadă navală britanică. 100.000 de oameni au murit de foame și nenumărate persoane au rămas cu probleme de sănătate de lungă durată din această cauză. Importanța foametei pentru societatea grecească nu poate fi supraestimată. Principalele victime au fost persoanele marginalizate și persoane cu legături sociale reduse, care nu au putut obține acces la resurse. Nu numai societatea a fost zguduită, dar eșecul structurilor statului a devenit și el evident. La fel ca în Iugoslavia, s-au intensificat contradicțiile interne ale societății, polarizată deja de dinainte de 1940, și asupra căreia ocupanții italieni pierduseră deja controlul înainte de septembrie 1943. Atât administrația italiană, cât și administrația germană s-au caracterizat prin tensiuni constante între actorii civili și militari, între armată și milițiile fasciste, ceea ce a făcut imposibilă instituirea unui sistem coerent de putere.[7]

Germania

Administrația germană de ocupație din Balcani, la fel ca întregul sistem de putere național-socialist, a fost caracterizată de un număr mare de structuri concurente. Hitler se afla deasupra lor ca organ decizional final. Întrucât Germania nu a urmărise efectiv o strategie de cucerire în Balcani, structura regimului de ocupație a părut adesea improvizată. În 1941, trupele germane s-au aflat mai întâi în NDH, stat aliat, apoi în

Serbia ocupată, unde a fost organizat un guvern dependent de Germania nazistă, și în cele din urmă în părți importante din Grecia. Cu toate acestea, influența germană s-a extins dincolo de aceste teritorii și a determinat relația dificilă cu aliații. Structurile puterii germane erau formate din Wehrmacht, SS, Ministerul de Externe și imperiul economic al lui Hermann Göring (1893–1946). Simpatiile și aversiunile personale ale lui Hitler, care au fost postimperiale, au avut o influență considerabilă asupra politicii: aversiunea sa față de sârbi și preferința sa pentru NDH. Hitler a fost cel care a sprijinit în mod repetat politica de genocid a ustașilor, iar aceasta împotriva rezistenței autorităților germane din Croația, care considerau destabilizarea NDH cauzată de genocid drept un pericol strategic. Chiar în Serbia și Croația totuși, aceste poziții determinate emoțional nu au fost neapărat aplicabile atitudinii tuturor autorităților germane. În Serbia, reprezentanții serbofili ai puterii ocupante au făcut campanii pentru a modera represiunea, în scopul de a asigura supraviețuirea politică a guvernului lui Milan Nedić, dependent de Germania nazistă. În ambele cazuri, scopul a fost stabilizarea situației politice, și nu atragerea mai multor oameni în rezistența împotriva Axei. Berlinul a avut dreptate să se teamă că refugiații din NDH și Kosovo vor copleși statul sârb de bază – așa cum aspra ocupație bulgară a Traciei a împins refugiații în zonele administrative germane și italiene, ceea ce în cazul sârb a slăbit guvernul Nedić, care depindea de Germania nazistă, și în cazul grecesc guvernul Tsolakoglu.

La fel ca în cazul italian, tiparele culturale germane au determinat și percepția societăților ocupate. Aceste clișee au avut și un impact asupra acțiunii politico-militare. În timp ce în cazul Iugoslaviei, modelele de percepție postimperiale au avut efect, imaginea Greciei a fost modelată de Antichitate și de respectul pentru performanțele militare ale armatei elene. Reminiscențele și ideile de eroism arhaic ale lui Karl May au modelat ideea Albaniei, exotizată și orientalizată, combinate cu ideea de a putea câștiga panislamismul ca aliat, clișeele musulmanilor bosniaci. Dinamica violenței a diferit în diversele teritorii de ocupație: în NDH a fost decisă de extremiștii croați. În Serbia, Wehrmachtul a luat măsuri dure de represalii legate de atacurile partizanilor – astfel de măsuri au fost permise împotriva civililor înarmați în condițiile legilor războiului, dar excesele violente ale ocupanților au fost pedepsite în procesele de la Nürnberg, întrucât acestea au fost îndreptate în mare parte împotriva civililor neînarmați și neimplicați. Mii de ostatici au fost împușcați ca represalii pentru atacurile partizanilor în toamna anului 1941, iar crimele împotriva ostaticilor evrei au avut loc și ca urmare a politicii rasiale. Împușcarea a 2.300 de ostatici, inclusiv numeroși elevi,

la Kragujevac (21 octombrie 1941) a radicalizat rezistența sârbă, a slăbit guvernul favorabil Germaniei și a destabilizat situația politică. În toamna anului 1941, Wehrmachtul a reușit să distrugă primul guvern comunist teritorializat (Republica Užice), dar pacea politică permanentă a fost imposibilă. Situația securității a variat considerabil de la o regiune la alta: până când armata bulgară a intrat în Valea Moravei și Armata Roșie a ajuns la Dunăre (toamna anului 1944), în Serbia nu a avut loc aproape nici o acțiune de rezistență. În Bosnia, pe de altă parte, situația s-a radicalizat ca urmare a politicilor de genocid ale NDH și s-a ajuns la un război brutal, în care cele două puteri ocupante, Germania și Italia, NDH și luptători comuniști, musulmani și sârbi naționaliști s-au confruntat reciproc în alianțe complicate. În Grecia însă, situația a rămas relativ stabilă până în vara anului 1943. Între 1941 și 1943, politica germană crease însă atât de multe contradicții, încât în 1943 situația nu a fost clarificată nici de expertul regional Hermann Neubacher (fost primar al Vienei, 1893–1960), trimis de Hitler ca plenipotențiar al Ministerului de Externe pentru Sud-Est.

În 1943, Balcanii de Vest au devenit mai importanți pentru Axă, deoarece se preconiza că Aliații vor debarca acolo. Cu sprijinul cetnicilor, Germania, Italia și NDH au lansat două ofensive (*Operațiunea Weiß / Alb* în ianuarie 1943 și *Operațiunea Schwarz / Negru* în mai 1943) împotriva partizanilor comuniști, care au supraviețuit în ciuda numeroaselor pierderi. Prăbușirea Italiei, propria lor victorie împotriva cetnicilor și creșterea sprijinului aliat îi consolidaseră foarte tare. În primăvara anului 1944, o ultimă încercare germană de a-l elimina pe liderul partizanilor, Tito, a eșuat (*Operațiunea Rösselsprung**, mai 1944).

1943 a însemnat de asemenea un punct de cotitură pentru Grecia și Albania. În ambele țări, Germania a preluat zonele ocupate anterior de Italia, iar în ambele țări, având în vedere iminenta înfrângere a Germaniei, a existat un conflict între grupurile comuniste și anticomuniste. De-a lungul Balcanilor, partizanii au confiscat cantități mari de arme ale italienilor în septembrie 1943, ceea ce le-a crescut puterea de luptă. Războiul s-a radicalizat și în Grecia și s-au amplificat masacrele germane împotriva civililor (cum ar fi crimele de la Kalavryta și Distomo, din decembrie 1943, respectiv iunie 1944). Din 1943 trupele germane au fost sprijinite de batalioanele de securitate ale guvernului grec favorabil Axei.

În Albania, Germania a încercat să exploateze teama revenirii administrației sârbe în Kosovo și astfel a conflictelor etnice regionale. Conform planului lui Hitler, ocupația urma să garanteze *suveranitatea relativă*

* „Mutarea calului", din jocul de șah (n.tr.).

sub protecția germană și să implice cât mai puține trupe germane. Partizanii albanezi, atât comuniști, cât și anticomuniști, și-au cruțat forțele pentru conflictul politic intern de după înfrângerea germană. Cu toate acestea, ca în toate zonele de ocupație, situația de securitate s-a deteriorat în 1944 și a forțat trupele de ocupație germane să efectueze raiduri ample.

Politica de ocupație germană a avut o dimensiune postimperială nu numai în tiparele percepției. Unii reprezentanți ai sistemului nazist din sud-estul Europei proveneau din Austria și astfel politica iugoslavă, în special, poate fi considerată și o răzbunare a forțelor austriece. Acest lucru se aplică și mai mult pentru ustașii cu care au colaborat acești *vechi austrieci*. Pe lângă Hermann Neubacher, acest tip este reprezentat de Edmund Glaise-Horstenau (1882–1946), plenipotențiar general german în Croația (1940–1944), unul dintre criticii exceselor ustașilor din aparatul german; Konstantin Kammerhofer (1899–1958), reprezentant al Reichsführerului SS în NDH; Odilo Globocnik (1904–1945), unul dintre principalii responsabili pentru Shoah și între 1943–1945 ofițer superior SS și șef al poliției în regiunea de coastă a Adriaticii. Pe partea croată, tradiția postimperială a fost reprezentată de Slavko Kvaternik sau Vladimir Laxa (1870–1945), în timpul Primului Război Mondial ofițer de informații austro-ungar în Bulgaria și șef de personal la NDH în 1941–1942. El și-a dat demisia pentru a protesta împotriva violenței ustașilor.

Activarea grupurilor etnice germane a avut și ea o dimensiune postimperială. O abordare comparabilă nu a fost posibilă pentru Italia în Balcani, în timp ce Bulgaria a urmărit de asemenea propria sa politică etnică față de slavii de sud considerați bulgari. În cazul Germaniei, comunități germane mai mici au fost relocate și trimise în Boemia și Polonia centrală în calitate de coloniști: această soartă au avut-o și germanii din Basarabia și Dobrogea, precum și *Gottscheer* din Carniola, dintre care ultimii au fost relocați în zona slovenă. Germanii locuiau în statele Axei Ungaria, România și Croația, precum și în Serbia ocupată. Fuseseră abordați de diverse instituții germane încă din perioada interbelică. Mobilizarea pentru Wehrmacht nu a fost posibilă din cauza cetățeniei lor. SS-ul a umplut treptat acest gol, promovând formarea de grupuri voluntare de autoapărare. Asta a dus la o mobilizare largă pentru Waffen-SS și poliția SS, care a fost adesea desfășurată sub presiune. Divizia SS numită Prinz Eugen era alcătuită din șvabi bănățeni, ulterior și germani români, fiind folosită pentru combaterea partizanilor și responsabilă pentru numeroase masacre. După înfrângerea germană, mobilizarea etnicilor germani în regimente corespunzătoare grupurilor lor

etnice și simpatia a numeroși etnici germani pentru regimul nazist a servit noilor guverne comuniste drept bază pentru răzbunare în sensul vinovăției colective.

Politica de ocupație germană s-a caracterizat de asemenea prin faptul că a folosit panislamismul ca instrument atât împotriva Uniunii Sovietice antireligioase, cât și împotriva Marii Britanii ca putere mandatară în Orientul Mijlociu și ca putere colonială în teritoriile musulmane din Asia. Mai ales SS-ul i-a curtat pe musulmanii din Balcani, în special în Bosnia. Acolo musulmanii se supuneau unor riscuri particulare în situația de conflict complex. În noiembrie 1943, notabilii bosniaci musulmani au răspuns propagandei germane, care încerca o strategie eurasiatică împotriva puterilor coloniale, solicitându-i lui Hitler să instituie protecția asupra musulmanilor bosniaci. Sistemul nazist s-a folosit de muftiul din Ierusalim pentru a-i câștiga de partea sa pe musulmanii din Balcani, iar contactele sale cu participanții bosniaci la Congresul Musulman de la Ierusalim (1931) erau semnificative. SS-ul a pus în aplicare strategia panislamică în ciuda rezistenței Ministerului de Externe și a NDH, care avea propria politică islamică. A înființat o divizie din musulmani bosniaci (Handžar), care s-a opus și intereselor NDH în lupta pentru puterea bosniacă. În special cercurile salafiste se bazau pe SS (și nu pe ustași) ca partener strategic. Învățatul islamic Muhamed Pandža (1897–1962), a cărui carieră ilustrează dilema musulmanilor bosniaci, a jucat un rol principal în acest sens: cu a sa Mișcare de Eliberare Musulmană, a luptat împotriva NDH și a cetnicilor alături de Germania din toamna anului 1943. Când s-a desprins de influența germană, a fost capturat de germani și predat NDH-ului. În 1944, SS-ul a preluat părți importante din Bosnia, unde a planificat zone omogene din punct de vedere religios și o frontieră militară. Înfrângerea iminentă a determinat grupări militare musulmane, cum ar fi divizia Handžar și Cadrele Verzi ale filogermanului Nešad Topčić să se reorienteze și să treacă parțial în grupurile de gherilă comuniste. SS-ul nu a folosit Islamul ca resursă de mobilizare pentru populația albaneză. Mai degrabă, naționalismul albanez a fost cel exploatat. Divizia SS Skanderbeg a fost folosită, precum divizia Handžar, în conflictele regionale, dar în ambele cazuri așteptările conducerii SS nu au fost îndeplinite: trupele SS bosniace și albaneze nu puteau fi folosite pe Frontul de Est, ci mai degrabă au folosit resursele SS-ului pentru războiul etnic regional contra sârbilor și grupurilor de partizani.

Crimele ocupației germane în Balcanii de Vest și de Sud au inclus și Shoah, care s-a înfăptuit în NDH împreună cu ustașii, în Serbia în

cooperare cu mişcarea Zbor a lui Dimitrije Ljotić şi cu guvernul Nedić (în jur de 14.500 de victime), în Grecia cu sprijinul autorităților locale, iar în Albania (aproximativ 600 de victime), parțial cu ajutorul Diviziei SS Skanderbeg. Comunitatea evreiască din Salonic (aproximativ 50.000 de oameni), cunoscută încă din secolul al XV-lea drept Ierusalimul din Balcani, și unul dintre cele mai importante exemple de cultură postimperială, a căzut și ea victimă a Shoah.[8]

PARTENERII REGIONALI AI AXEI

Croația ca stat vasal al puterilor Axei

Din analiza de până acum a reieșit clar cât de complexe au fost liniile de alianță și demarcație în Balcanii sub ocupație. Un actor special merită o privire mai atentă și datorită dualismului său: NDH. Pe de o parte era un actor central în teatrul violenței, pe de altă parte teritoriul său era împărțit într-o zonă de influență germană și una italiană. Prin urmare, se pune întrebarea cu privire la statutul său – vasal pur sau actor independent? Concurența dintre cele două țări principale ale Axei, Germania și Italia, menționată deja de mai multe ori, a creat un spațiu de manevră pentru NDH. Faptul că NDH a încheiat mai multe acorduri bilaterale cu Bulgaria în 1941–1943 a dovedit de asemenea capacitatea sa de acțiune politică regională, subestimată de multe ori.

Faptul că ustașii au ajuns la putere s-a datorat refuzului liderului Partidului Țărănesc, Vladko Maček, de a conduce un guvern filogerman. Maček a fost deportat, Partidul Țărănist, marginalizat. În acest context, fostul ofițer cezaro-crăiesc Slavko Kvaternik a proclamat NDH la 10 aprilie 1941. A trebuit să cedeze Italiei părți importante din Dalmația, dar în schimb a primit Bosnia. A devenit astfel un stat multietnic, cu o ușoară majoritate croată. Ustașa a dorit să omogenizeze etnic o societate extrem de eterogenă, cu un val de violență împotriva sârbilor, evreilor și romilor. Punctul de plecare a fost ideea unei națiuni croate, care includea croați și musulmani bosniaci. Violența împotriva evreilor a fost ghidată de Germania și din 1942 au fost organizate deportări la Auschwitz. În NDH nu pare să fi existat inițial un plan clar pentru genocid, ci mai degrabă violența individuală și arestările în masă au crescut treptat până la genocid. În vara anului 1941, în NDH, aproximativ 100.000 de sârbi au fost uciși și aproximativ 200.000 de strămutați. S-a ajuns la un acord cu Germania privind mutarea forțată a 180.000 de sloveni în Croația și a 200.000 de sârbi în Serbia. Această violență de masă a împins

populația sârbă la rezistență și a destabilizat fiecare structură a statului. Factorul decisiv în haosul violenței a fost cel care a oferit protecție populației civile în situațiile de luptă. Violențele dezlănțuite au obligat populația să participe la ele, pentru a primi protecție. Omorurile au fost însoțite de o redistribuire a bunurilor, condusă de Direcția de Stat pentru Reînnoirea Economică. După bunăvoința inițială, Italia s-a îndepărtat de NDH și de politicile sale ucigașe și i-a izgonit pe luptătorii ustași în Bosnia.

Zonele predominant sârbe din Croația și Bosnia au devenit scena unui război foarte violent ce poate fi analizat prin cercetarea micilor structuri conflictuale locale. Prăbușirea Iugoslaviei a avut un efect catalizator asupra radicalizării tensiunilor naționale și sociale existente. Acestea din urmă se refereau la exproprierea pământului musulmanilor în favoarea micilor țărani sârbi după 1918. Un război etnic regional a început în special în Herțegovina în 1941. Printre actorii violenți s-au numărat unitățile ustașilor, unitățile germane și italiene și grupările sârbe ale cetnicilor. În special populația musulmană a fost prinsă între fronturi. A devenit ținta violenței de masă a naționaliștilor sârbi, care urmăreau și omogenizarea etnică. Numai în Bosnia de Est, cetnicii au ucis în jur de 100.000 de musulmani în 1942.

Prin urmare, musulmanii au căutat protecție față de NDH. Acesta urmărea o politică musulmană activă, a numit un vicepremier musulman (Džafer Kulenović, 1891–1956) și a promovat comunitatea islamică după modelul austro-ungar, însă liderii săi, precum Fehim Spaho (1877–1942), s-au distanțat din ce în ce mai mult de NDH. Opțiunea germană nu oferea nici ea musulmanilor o protecție durabilă, dar a dus la o scindare a musulmanilor anticomuniști din NDH într-o grupare pro-NDH și una pro-germană. Până la începutul anului 1944, comuniștii, în rândurile cărora 2,5% dintre militanți erau musulmani, nu au fost o alternativă politică. În zona de război s-au format miliții musulmane pentru autoapărare, dar în curând au comis violențe împotriva civililor sârbi. Fronturile din războiul civil au fost complicate, deoarece partizanii comuniști și cetnicii, de altfel dușmani, au conlucrat. Cadrele Verzi au format de asemenea alianțe cu cetnicii împotriva partizanilor comuniști.

Cetnicii au reușit să-i oprească pe ustași cu ajutor italian. Cu toate acestea, întrucât ei înșiși au urmărit o strategie de strămutare în masă și ucidere a musulmanilor și croaților, acest lucru nu a stabilizat situația.

NDH, construit ca stat în stil german, s-a scufundat într-o situație de neguvernare, cauzată de violența în masă a ustașilor, a cărei forță destabilizatoare a dus la creșterea presiunii autorităților germane din Croația,

pentru a pune capăt crimelor împotriva sârbilor (dar nu a evreilor și romilor), pentru că subminau poziția guvernului dependent de Germania nazistă din Belgrad și făceau imposibilă pacificarea Bosniei. Simbolul politicii genocidale a NDH este lagărul de concentrare Jasenovac, în care au murit aproximativ 80.000 de oameni. Aproximativ 613.000 de persoane au căzut victime terorii NDH pe teritoriul său.[9]

Extremiștii și-au recrutat susținătorii din părți ale Partidului Țărănesc, primind mult sprijin din partea inteligheniței. Rolul Bisericii Catolice sub conducerea cardinalului Alojzije Stepinac (1898–1960) s-a dovedit a fi complex. Câțiva înalți demnitari catolici simpatizau cu NDH (cum au fost arhiepiscopii de Sarajevo și de Banja Luka și unii episcopi majoritar dalmați – deci în mare parte clerici din teritoriul italian ocupat, sau din Bosnia). Călugării franciscani au fost de asemenea implicați în crimele din Bosnia. Cu toate acestea, în iunie 1941, ordinul a interzis membrilor săi să participe la acte de violență motivate etnic. Cardinalul Stepinac, care salutase sfârșitul Iugoslaviei, i-a scris lui Ante Pavelić o scrisoare de protest în iulie 1941. Spre deosebire de Vatican, el s-a opus clar botezului forțat al ortodocșilor, într-un moment în care fuseseră botezați forțat aproximativ 244.000 de sârbi ortodocși. Tragedia situației a fost aceea că, dată fiind teroarea ustașilor, schimbarea credinței ar fi putut oferi protecție, deoarece exprima convertirea la o identitate croată.

Regimurile colaboraționiste din Serbia, Albania și Grecia

În acele părți ale statelor învinse, care nu s-au aflat sub administrarea directă a statelor Axei, au fost instaurate guverne prietene Axei. În Albania a existat un guvern albanezo-fascist încă de la invazia italiană. În Serbia s-au instalat din 1941 guverne pro-Axă, mai întâi sub Milan Aćimović (1898–1945), apoi un Guvern de Salvare Națională sub generalul Milan Nedić (1878–1946). S-au bucurat de susținere din partea unor elite, care se temeau de preluarea puterii de către comuniști. Nedić a respins iugoslavismul și a promovat un naționalism antiurban și anticomunist. Prin conlucrarea cu Germania spera la respectarea intereselor teritoriale ale Serbiei (Kosovo de Nord, teritoriile preluate în sud-estul sârbesc de Bulgaria). Mișcarea fascistă Zbor a câștigat influență. Violența de masă germană și croată împotriva sârbilor din NDH și din Serbia a slăbit însă considerabil guvernul. Era și incapabil de a pune capăt rezistenței armate.

După înfrângerea comuniștilor din Užice, rezistența a fost dominată de bandele de cetnici conduse de Draža Mihajlović (1893–1946). Până în 1944 comuniștii nu au prea prins rădăcini în Serbia. Ca si Nedić, Mihajlović

aspira și el la un stat național sârb. Acesta trebuia să cuprindă toate zonele de locuire sârbă din Iugoslavia și să fie omogenizat etnic prin violență – contra croaților, musulmanilor bosniaci, albanezilor și germanilor. Mihajlović spera la o debarcare a aliaților și respingea o rezistență armată extinsă, cu gândul la politica germană de represalii. Era susținut de părți importante ale burgheziei și Bisericii. Inamicii principali, mai ales după ce s-a conturat înfrângerea Axei, au devenit partizanii comuniști. În guvern, luptătorii naționaliști s-au regăsit în antibolșevism și în ideea unui stat național sârb pur din punct de vedere etnic.

Antibolșevismul a fost de asemenea un imbold important pentru forțele favorabile Axei în Grecia. Și acolo a devenit prim-ministru un general. Prim-ministrul Tsolakoglu a reintrodus sistemul *democrației fără regalitate*, cunoscut din perioada interbelică. Catastrofa foametei din 1941–1942 a subminat însă întregul sistem administrativ. Într-o serie de regiuni, în special în zonele anexate după 1912, aparatul de stat s-a dezintegrat în mare parte și mulți oficiali au fugit. Acesta a fost cel mai stabil în vechea zonă centrală a statului creat în 1830, adică în Peloponezul din sudul grecesc. La fel ca în Serbia, situația a rămas relativ calmă până în 1943, dar în martie 1943 greve masive au zguduit guvernul. Capitularea Italiei a creat un vid de putere pe care l-au umplut mai ales partizanii comuniști. Asta a declanșat forme timpurii de război (civil) între trupele de ocupație germane, *batalioanele de securitate*, partizanii comuniști și anticomuniști, care a izbucnit în întregime după retragerea trupelor germane (septembrie 1944). La fel ca în cazul sârb, guvernul favorabil Axei nu a avut decât un spațiu de manevră limitat față de puterile ocupante. Grecia a cunoscut în cel de-al Doilea Război Mondial o catastrofă socială și economică: aproximativ 7,5% din populație a pierit, în mare parte din cauza foametei; economia aproape s-a prăbușit. Exploatarea de către ocupanți, economia de război nesăbuită a Germanei și inflația, care au creat o economie de schimb, sunt printre cauzele foametei. Prăbușirea pe scară largă a societății și a economiei explică, de asemenea, disponibilitatea multor oameni de a se alătura rezistenței armate.[10]

REZISTENȚA – O COMPARAȚIE

Grupurile și situațiile de rezistență au fost deja abordate de mai multe ori. Următoarele caracteristici de bază pot fi elaborate într-o formă sistematizată. În întreaga zonă a Balcanilor de Vest, liderii respectivi și percepția de sine de către ocupanți și aliați au dus la o diviziune în forțe

comuniste și naționaliste. În Iugoslavia, aceștia erau partizanii comuniști sub Josip Broz Tito și cetnicii sub Draža Mihajlović. În Albania, din primăvara anului 1942, Frontul Național (Balli Kombëtar, de unde și termenul de ballist), condus de Mit'hat Frashëri (1880–1949), a fost cea mai importantă forță naționalistă. A urmărit obiectivul unei Albanii etnice, adică păstrarea teritoriilor câștigate în 1941, precum și reforme sociale. Fiindcă erau anticomuniști, dar legați de regimul regalist răsturnat de Italia, Legaliteti sub Abaz Kupi (1892–1976) au fost cunoscuți și sub numele de „zoghiști", după regele Zogu. Pe de altă parte, comuniștii albanezi au fost în mare parte creați și controlați de Partidul Comunist Iugoslav; ca personaj de frunte s-a afirmat albanezul din sud Enver Hoxha (1908–1985).

În timp ce forțele naționaliste din Serbia, Muntenegru și Albania aveau o poziție mai puternică decât comuniștii din rezistență, cea mai importantă organizație de rezistență elenă, Frontul de Eliberare Națională (Ethnikó apeleutherotikó métopo – EAM), provenea în esență din Partidul Comunist grec (KKE) din septembrie 1941. O jumătate de an mai târziu s-a format Armata Populară de Eliberare a Greciei (Ellinikós laikós apeleutherotikós stratós – ELAS), sub conducerea lui Aris Veluchiotis (1905–1945), ca unitate de luptă. Tot în septembrie 1941, ofițerul venizelist Napoleon Zervas (1891–1957), cu experiență în puciuri, a fondat Liga Națională Republicană Greacă (Ethnikós dimokratikós ellinikós sýndesmos – EDES).

În compararea tuturor acestor grupuri combatante, trebuie să abordăm următoarele chestiuni: crearea fronturilor unite împotriva ocupanților a eșuat din cauza obiectivelor politice complet opuse. Comuniștii năzuiau mai presus de toate la o revoluție socială. În Grecia au pus-o în aplicare în zone eliberate în timpul războiului (din 1943). Este clar că tensiunile politice enorme din perioada interbelică se desfășurau acum ca un război civil. Acest lucru a fost determinat în primul rând social în Grecia, Serbia și Albania, social și etnic în NDH. La acestea s-au adăugat conflictul albanezo–sârb din Kosovo și tensiunile albanezo–bulgare din Macedonia. În Macedonia pot fi menționați ca actori ocupanții bulgari, italieni și germani, balliștii și regaliștii albanezi, comuniștii macedoneni, aflați în relații deosebit de dificile la nivel local. Rezistența și războiul etnic abia dacă pot fi deosebite. În majoritatea cazurilor, motivele pentru unirea grupurilor de rezistență nu au fost ideologice. Interpretarea ideologică ulterioară a partizanilor, potrivit căreia a fost un război de clasă al comuniștilor declarați, nu face dreptate circumstanțelor. Mai degrabă, momentele punctuale, teroarea în masă din NDH, violența ocupanților

și prăbușirea structurilor statului, foametea, lipsurile și nevoia elementară de protecție explică succesul mobilizării diferitelor grupuri. Acestea asigurau protecție, hrană și organizare administrativă rudimentară.

Rezistența din Balcanii de Vest a fost favorizată de gestionarea greșită și eșecul administrativ al ocupanților și de conflictele lor politice. Înainte de asta, totuși, rezistențele nu erau nici ele unitare. Asta s-a datorat nu numai diviziunilor dintre grupările combatante cunoscute sub numele de comuniști și naționaliști, care în toate cazurile au escaladat într-un război civil, ci și a problemei naționale din tabăra comunistă. Marea dificultate era mai ales în tabăra comuniștilor iugoslavi. Ei sperau un stat format din republici naționale și unități autonome mixte etnic. Deciziile celei de-a doua sesiuni a Consiliului Antifascist al Eliberării Naționale a Iugoslaviei (în bosniacă/croată/sârbă: Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije – AVNOJ), care au fost decisive pentru reproiectarea Iugoslaviei, au instituit acest sistem în Jajce, Bosnia (29 noiembrie 1943, ulterior ziua națională). Fiecărei republici i s-a atribuit o națiune titulară (sloveni, croați, sârbi, muntenegreni, macedoneni). Muntenegrenii și macedonenii au fost proaspăt recunoscuți drept națiuni titulare și nu au mai fost considerați parte a națiunii sârbe, așa cum o făcuseră naționaliștii sârbi și statul iugoslav după 1918. Asta nu a rezolvat însă chestiunea bosniacă și albaneză (kosovară), mai ales că sârbii din Partidul Comunist au refuzat să considere Bosnia drept republică a musulmanilor bosniaci. Abia la începutul anului 1944, comuniștii au reușit să se pună de acord asupra unei republici bosniaco-herțegovine într-o Iugoslavie comunistă, dar existau deja rupturi adânci între musulmani și croați pe de o parte, și sârbi pe de altă parte. Crearea unei Republici Macedonene și recunoașterea unei națiuni macedonene au întâmpinat mai puțină rezistență în Iugoslavia, dar au complicat relațiile cu comuniștii bulgari și cu Partidul Comunist Grec. Asta pentru că, sub umbrela Partidului Comunist Iugoslav, naționaliștii macedoneni de stânga au urmărit obiectivul unei Macedonii mari și extinse pentru a include teritorii bulgare și grecești. În Războiul Civil Grec izbucnit în 1944, numeroși membri ai minorității slavo-macedonene din Grecia au luptat în rândurile ELAS, dar acest lucru le-a creat comuniștilor greci o dilemă, întrucât adversarii lor naționaliști i-au acuzat de trădare în favoarea lui Tito.

În timp ce musulmanilor bosniaci și macedonenilor li s-a oferit o politică de identitate după o oarecare ezitare, acest lucru a eșuat cu albanezii non-slavi din sud. Tot în cadrul Partidului Comunist Iugoslav a existat o atitudine fără compromisuri în rândul sârbilor cu privire la

problema kosovară, adică granițele din 1940 trebuiau să fie restaurate. Acest lucru a avut un impact imediat asupra rezistenței din Albania. În iulie 1943, comuniștii și naționaliștii (dar fără balliști) au format un Consiliu General, iar Hoxha a ajuns în fruntea unui Front de Eliberare Națională. La începutul lunii august 1943, reprezentanții grupului lui Hoxha și ai balliștilor au convenit la Mukje să își alăture forțele, *Albania etnică* fiind stabilită ca obiectiv, inclusiv cu fostele teritorii estice iugoslave alipite Albaniei în 1941. La trecerea dintre anii 1943–1944, comuniștii iugoslavi i-au asigurat pe comuniștii albanezi dependenți de ei de o astfel de soluție într-o formă vagă (conferința de la Bujan, în preajma trecerii dintre anii 1943–1944), care a eșuat din cauza rezistenței acerbe a comuniștilor sârbi. Majoritatea albanezilor kosovari vedeau în partizanii pro-Tito pur și simplu niște trădători ai națiunii. Drept urmare, partizanii abia au câștigat teren în regiunile albaneze estice și ura trădării a planat asupra lor și în Albania propriu-zisă. Chestiunea națională și conflictele etnice nu au fost un obstacol doar în calea cooperării puterilor Axei și aliaților lor regionali, ci și în tabăra adversarilor lor politici.

Doar chestiunea națională nu ar fi atras atât de mulți bărbați și femei în grupările comuniste de partizani din Iugoslavia, Albania și Grecia. În al Doilea Război Mondial a fost dusă și o luptă socială ca urmare a pauperizării păturilor țărănești largi în perioada interbelică și a crizelor de integrare. Grupările partizane comuniste nu numai că ofereau protecție, ci și promisiunea unei schimbări radicale a sistemului politic și economic. Nu se preocupau doar de combaterea puterilor ocupante, dar în același timp și în primul rând de declanșarea unei revoluții sociale în interior. Asta însemna război civil, eliminarea tuturor celor care erau clasificați drept dușmani de clasă. După prăbușirea italiană în toamna anului 1943, impulsul revoluționar social al partizanilor comuniști a devenit deosebit de clar în Grecia. Partizanilor necomuniști le venea greu să formuleze programe concurente de politică socială. Balliștii albanezi au făcut acest lucru prin combinarea reformelor sociale cu chestiunea națională. Disputele din Balcanii de Vest nu trebuie înțelese doar la nivel național, ci și ca o ridicare a luptătorilor țărani împotriva sistemului social și de proprietate existent. EAM-ul grec a instituit forme timpurii de republică populară comunistă în zonele pe care le controla, bazându-se parțial pe sprijin voluntar și parțial pe teroare împotriva disidenților. Astfel, ținuturile grecești montane au intrat sub stăpânirea social-revoluționară a partizanilor. În timp ce zona deluroasă a rămas disputată între comuniști și necomuniști, câmpia se afla în cea mai mare parte, în ciuda existenței unor celule partizane în orașele comerciale, sub contro-

lul militar al puterilor ocupante (Italia, Bulgaria, Germania) sau, din 1944, al guvernul regalist.

Rezistența armată din Balcanii de Vest a fost modelată de două imbolduri externe. Atacul german asupra Uniunii Sovietice a însemnat că comuniștii puteau lupta din nou împotriva nazismului – la acest lucru se renunțase după Pactul Hitler–Stalin. Rezistența armată comunistă în Iugoslavia a început prin urmare imediat în 1941. Trecerea la o acțiune mai puternică a fost însă impulsionată de prăbușirea Italiei în 1943: acum exista un vid de putere și posibilitatea de a captura foarte multe arme. Membrii rezistenței și-au consolidat dominația teritorială în zonele eliberate. În mare parte, unitățile germane controlau doar legături de transport importante strategic. Nu au existat aproape deloc atacuri majore împotriva puterii ocupante. Forțele naționaliste îi considerau pe comuniști un adversar mult mai periculos. Asta i-a determinat să cadă din punct de vedere politic. În 1943, partizanii pro-Tito i-au învins pe cetnicii din Bosnia. Fiindcă supraviețuiseră ofensivelor majore ale Axei, importanța lor politică pentru Aliați a crescut rapid.

O schimbare decisivă au adus îndepărtarea Marii Britanii de forțele naționaliste din Serbia și Albania și apropierea de partizanii comuniști, deoarece acest lucru a determinat în prealabil ordinea postbelică. Marea Britanie sprijinise rezistența în Balcanii de Vest prin intermediul comandourilor speciale (SOE, Special Operations Executive). După 1945, problema simpatiei comuniste a agenților britanici a fost controversată la nivel local și la Londra. Schimbarea britanică i-a forțat pe naționaliștii sârbi și albanezi să se orienteze spre Germania în viitorul război civil – așa că și-au asigurat spatele și au procurat și arme, mai ales că Germania se pregătea să se retragă din Balcani. Numai în Grecia Marea Britanie a sprijinit ferm forțele naționaliste ale EDES. Uniunea Sovietică, pe de altă parte, a făcut prea puțin pentru a-i ajuta pe partizanii comuniști înainte ca Armata Roșie să ajungă la Dunărea inferioară și mijlocie. În această situație, naționaliștii au devenit potențiali colaboratori. Studiile de istorie regională arată însă că, în cazul Greciei, în toamna anului 1943, de exemplu, numeroși oameni au luat arme de la Wehrmacht pentru a se proteja de lupta brutală de clasă a partizanilor comuniști care avansau, că motivele lor nu erau adesea ideologice, ci trebuie înțelese în contextul local și regional ca nevoie de apărare. Cu toate astea, asta nu înseamnă că grupările EDES nu au făcut aranjamente specifice cu ocupanții.

Războaiele civile au fost despre proprietăți și resurse, despre distrugerea elitelor interbelice, dar puținii partizani comuniști, adesea analfabeți, abia dacă aveau o cunoaștere rudimentară a ideologiei. Mai degrabă

continuau vechile tradiții de luptă de gherilă. În primele etape ale formării bandelor, ciobanii, contrabandiștii, tâlharii ca locuitori tradiționali (și cunoscători) din zonele montane îndepărtate și prizonierii evadați și-au unit forțele cu oamenii care căutau protecție împotriva puterilor ocupante. Liderii partizani s-au raliat la cultura masculinității eroice din munții Balcanilor – limbajul vizual și cântecele făceau referire la aceasta. Limbajul cultural al războiului de gherilă din munți, și nu ideologiile, a fost cel care i-a mobilizat pe luptătorii preponderent țărani. Nici cultura violenței de război nu era în întregime nouă. Războiul etnic și/sau social a fost adesea purtat cu o cruzime considerabilă (mutilarea prizonierilor, profanarea cadavrelor). Lideri precum Aris Veluchiotis au introdus și în interior un regim violent. Milițiile guvernamentale, precum *batalioanele de securitate* elen, au atacat brutal adversarii și civilii. Conceptul tradițional de onoare a jucat un rol important în comunitățile montane violente. Relațiile de familie au avut un rol central în mobilizare – au garantat fiabilitatea și loialitatea. Dinamica din zonele de partizani contrazice în multe feluri categoriile culturilor memoriei naționale. Schimbările de loialitate au fost dese între guvernele favorabile Axei și grupurile de rezistență, dar și între grupurile de rezistență comuniste și necomuniste. *Fasciștii* și *colaboratorii* sunt considerate concepte la fel de puțin cum partizanii ar putea fi categorisiți drept comuniști. Mai degrabă au urmat situațiile de putere și securitate regionale și locale, a căror analiză este mai mult împiedicată decât facilitată de termeni ideologici simpli. Era în interesul conducerii partizane comuniste să își demonizeze ideologic adversarii pentru a-i face să pară nedemni pe plan extern. S-a șters cu atenție faptul că Tito negociase și cu autoritățile germane (martie 1943), nu doar cu forțele anticomuniste. Acest succes politico-ideologic al comuniștilor în război a decis reorganizarea politică a Iugoslaviei și Albaniei, deoarece guvernele necomuniste aflate în exil au fost și ele marginalizate.

Odată cu retragerea trupelor germane, războiul civil s-a dezlănțuit și a ajuns în zone anterior cruțate, precum Serbia propriu-zisă, care abia acum a fost cucerită militar de comuniști împotriva rezistenței acerbe a cetnicilor. În Albania războiul civil s-a încheiat cu victoria comuniștilor la sfârșitul anului 1944. În Grecia, pe de altă parte, a început abia în 1944 și a durat peste cinci ani.[11]

5. Omogenizarea postimperială: Balcanii între 1945 și 1989

BALCANII ÎNTRE 1945 ȘI 1989: RITMURI DE DEZVOLTARE ȘI PERIOADE

Odată cu preluarea puterii de către comuniști în toate statele, cu excepția Greciei, Balcanii erau împărțiți în două tabere clare – membri ai blocului sovietic și un singur stat aparținând Occidentului, organizat politic și militar ca acesta. Curând a devenit evident că statele comuniste își urmau propriul drum în cadrul comunității mondiale comuniste postulate de Moscova: în 1948 Iugoslavia, în 1961 Albania și în 1964 România s-au despărțit mai mult sau mai puțin radical de controlul sovietic și și-au afirmat totodată propria lor cale ideologică comunistă pe plan global.

Având în vedere această fragmentare, Balcanii mai pot fi tratați semnificativ ca obiect al interpretării? Nu aparține Grecia de după 1945 unui context mediteraneean mai degrabă comparabil cu Spania și Portugalia, care, precum Grecia după o fază democratică intermediară (1950–1967), nu s-au eliberat de dictaturile de dreapta (militare) până la jumătatea anilor '70? Ar trebui ca statele comuniste să fie examinate doar în context balcanic, și nu în comparație cu Uniunea Sovietică și cu statele sale satelit? Sau chiar cu regimurile comuniste din China și Coreea de Nord, care au fost percepute de comuniștii din Balcani drept parteneri?

Această prezentare presupune că interdependențele regionale de peste granițele blocului, dar mai ales dezvoltarea tuturor țărilor au caracteristici comune care justifică tratarea Balcanilor ca unitate de interpretare chiar și după 1945. Acest lucru devine clar cu o periodizare.

Perioada din 1945 până la mijlocul anilor '50: acest deceniu este caracterizat prin instaurarea dictaturilor de tip stalinist în țările comuniste. Întreaga regiune se caracterizează prin întărire ideologică, război civil, partizani anticomuniști, răscoale țărănești, represiune, dominația

de către agențiile de securitate și serviciile secrete, teroare deschisă, economie de subzistență și sărăcie răspândită chiar și până la crize de foamete. Abia suprimarea revoltei maghiare din 1956, care a trimis valuri puternice de șoc spre toate statele din regiune, a pus capăt speranțelor multor oameni că regimurile comuniste ar putea fi răsturnate. În țările comuniste, regimurile în stil sovietic au desfășurat colectivizarea agriculturii cu mare duritate. În același timp, au trecut la construirea unei industrii grele. A început migrația în masă din sate în orașe. O parte a populației spera în îmbunătățirea condițiilor lor de viață, ceea ce comuniștii au folosit pentru mobilizare. Lipsurile, sărăcia și, pentru cei care nu se adaptau, teroarea – aceste caracteristici ale stalinismului au modelat viața oamenilor din statele comuniste balcanice. Frica a predominat însă și în Grecia ideologizată pe plan anticomunist. Primul deceniu postbelic a făcut din Balcani o regiune de front în Războiul Rece, regiune în care granițele blocului au început să se rupă, precum în conflictul dintre Uniunea Sovietică și Iugoslavia. Acest lucru a dat Balcanilor pentru prima dată o semnificație globală și o poziție specială în lupta globală a celor două superputeri.

În timp ce în Uniunea Sovietică după moartea lui Stalin și al XX-lea Congres al PCUS a avut loc un *dezgheț* temporar, comuniștii din Albania, Bulgaria și România au refuzat să se destalinizeze (la mijlocul anilor '50 până la mijlocul anilor '60). Această formă de comunism balcanic chiar a intensificat represiunea, precum în Albania și România, unde regimurile se simțeau nesigure și, prin urmare, deveniseră deosebit de violente. Puterea partidului și a aparatului de securitate au rămas intacte. Această întărire, o restalinizare, distinge Balcanii comuniști de Europa de Est și de Europa Centrală. Acesta a fost și cazul Iugoslaviei, totuși acolo s-a înregistrat eșecul unei economii planificate central și a iugoslavismului comunist ca ideologie de integrare. Au crescut tensiunile dintre centraliști și cei care voiau descentralizarea, susținătorii unei politici economice dogmatice sau liberale, reprezentanții și susținătorii unei politici de identitate iugoslavă sau națională. De asemenea, în Grecia, singura țară cu alegeri relativ libere, relaxarea politică internă a eșuat la mijlocul anilor '60, în acest caz între dreapta și stânga. Complexitatea politicii externe în regiune a crescut până la mijlocul anilor '60. Conflictul dintre China și Uniunea Sovietică a implicat regimurile comuniste non-slave din Albania și România ca actori politici mondiali. În 1961, Iugoslavia s-a stabilit pe scena politică globală ca forță motrice a *mișcării de nealiniere*. În toate țările s-au derulat proiecte de modernizare ale statelor, în mod radical în Albania, Bulgaria și

România, odată cu finalizarea colectivizării agriculturii și forțarea industriei grele, în Grecia, în domeniile infrastructurii, serviciilor și turismului. Până la începutul anilor '60, nivelul de trai al populației în toate statele a rămas modest. În statele comuniste, schimbările radicale au fost plătite cu victimele materiale și mentale ale populației. În jurul anului 1960 a devenit evidentă o schimbare a strategiei economice, prin faptul că nevoile de consum ale populației au fost luate în considerare mai mult. Procesele de migrație erau în plină desfășurare: milioane au continuat să migreze din mediul rural la oraș, iar din Grecia și apoi în Iugoslavia, lucrători au început să migreze în Vest. La mijlocul anilor '60, societatea din Balcani se schimbase profund, ceea ce a declanșat o mișcare politică internă în Grecia și Iugoslavia și necesitatea unei participări politice mai mari. De asemenea, în România și Bulgaria, teroarea deschisă și economia de subzistență păreau a fi înlocuite de relaxarea socială și comunismul de consum.

Între 1965 și 1974 au fost observate tentative de abordare a liberalizării politice și eșecul acestora. 1968 – nu anul în sine, ci mai degrabă metaforic – a însemnat doar o scurtă ruptură socială, cuprinzând în curând și aspectul național. La sfârșitul procesului – ca și după eșecul destalinizării – în ideologia și practica de guvernare au existat o întărire și o accentuare a structurilor autocratice în stilul comunismului patrimonial. În Iugoslavia a eșuat descentralizarea în relație cu relaxarea politică din cauza rezistenței forțelor centraliste, care s-au orientat atât împotriva deschiderii socio-economice, cât și politice, și a marginalizat forțele mai liberale din Serbia și în special din Croația. Șeful statului a devenit din ce în ce mai mult o legătură simbolică între părțile divergente ale țării. După un scurt dezgheț, România s-a transformat într-un stat conducător neostalinist. Albania și-a radicalizat politicile la sfârșitul anilor '60 și a urmat de asemenea calea unui sistem complet centrat pe conducător, în care militarizarea și mobilizarea continuă au intimidat populația. Regimul a fost deosebit de radical ideologic atunci când a interzis religiile și a proclamat primul stat ateu din lume. Și în Bulgaria a avut loc o concentrare a puterii politice în mâinile dictatorului. Grecia a cunoscut un alt 1968: la mijlocul anilor '60, contrastele dintre forțele de mijloc și de stânga, pe de o parte, statul profund naționalist (grupări de ofițeri și servicii secrete) și familia regală, pe de altă parte, au crescut într-o asemenea măsură, încât în 1967 a avut loc lovitura de stat a coloneilor și a fost instalat un regim militar. Prin urmare, 1968 a însemnat în Grecia o dictatură militară represivă. Toate regimurile s-au caracterizat printr-o reideologizare puternică și supremația serviciilor secrete

și de securitate. Toate – cu excepția Iugoslaviei – foloseau măsuri disciplinare sociale împotriva culturii generației tinere, care venea din Occident. Peste tot, societățile erau din ce în ce mai militarizate și mobilizate în consecință cu imagini ale inamicului. Ca răspuns la invazia Cehoslovaciei în 1968, s-au creat miliții asemănătoare partizanilor: *Apărarea teritorială* în Iugoslavia și *Gărzile Patriotice* în România. Anii '60 au continuat să fie caracterizați de emigrarea în masă a lucrătorilor din Grecia și Iugoslavia, în timp ce lucrătorilor din alte țări li s-a interzis să migreze. Din punct de vedere economic, regimurile comuniste au ajuns la limită cu strategia lor privind creșterile extensive. Au experimentat timid o reconversie a sistemelor supracentralizate și trecerea la noi forme de industrie (de exemplu, industria chimică).

Între 1974 și 1981, Grecia s-a îndepărtat de vecinii săi: reîntoarcerea la democrație a deschis calea către Comunitatea Europeană și, pe termen lung, a oferit baza unui avânt financiar în primul rând prin fonduri europene după 1981, care a ridicat rapid standardul de viață și situația materială a grecilor, comparativ cu vecinii săi. În țările comuniste a existat o atmosferă ostilă față de reformă în politica internă, cu un cult intensificat al liderilor îmbătrâniți și adesea bolnavi. Cele două crize ale petrolului din 1973 și 1977 au lovit puternic țările industrializate rapid. Eșecul modernizării de tip stalinist a devenit evident. Albania, Bulgaria și România și-au consolidat politicile identitare naționale prin mobilizarea artei și științei. În ce privește politica externă, mișcarea de nealiniere s-a opus celor două superputeri, cărora li s-au imputat intenții globale de hegemonie. Regimurile comuniste din Balcani au participat doar într-o măsură limitată la procesul de relaxare al Conferinței pentru securitate și cooperare în Europa (CSCE; *Procesul de la Helsinki*). Albania a boicotat procesul.

Între 1981 și 1989, autoritarismul populist și naționalismul s-au întărit. Acesta din urmă a fost mobilizat ca resursă de putere în toate țările comuniste și a dus la creșterea tensiunilor interne în Bulgaria și Iugoslavia. Odată cu alegerea unui guvern populist de stânga (1981), Grecia a urmat valul naționalist și a fost uneori într-o relație ostilă cu Statele Unite și cu NATO. Fondurile CE au fost utilizate pentru a finanța îmbunătățirea nivelului de viață și creșterea rapidă a unei administrații caracterizate prin clientelism. La fel ca în statele comuniste, guvernul socialist grec s-a bazat pe controlul de stat asupra economiei. În statele comuniste, economia a intrat într-o criză profundă, care a condus România, Bulgaria, Albania și Iugoslavia până în pragul falimentului de stat. Albania și România au intensificat represiunea și au urmărit o

politică de autarhie, care a provocat sărăcie în masă și probleme de aprovizionare considerabile, inclusiv foamete, și a dus țările înapoi la începutul anilor ’50. Bulgaria și Iugoslavia au amortizat resentimentele socio-economice cu costul unei datorii ridicate. Până la sfârșitul anilor ’80, regimurile comuniste pierduseră orice legitimitate de care se bucuraseră în anumite sectoare ale populației. În loc de promisiunea unei vieți mai bune și a unui *om nou*, se contura prăbușirea economică și mentală, cu tulburări violente sau confruntări de tip război civil. Politica de reformă a Uniunii Sovietice a avut un efect decisiv din 1985: a lipsit Bulgaria de baza economică, a zguduit regimurile dogmatice din punct de vedere ideologic și a slăbit poziția politică globală a României și Iugoslaviei prin relaxarea politicii externe, ale căror manevre au dus la izolarea politicii externe în 1989. Albania a fost complet sau relativ izolată după ruptura cu China, la fel și Grecia cu guvernul său de stânga antioccidental, și în cele din urmă Bulgaria, care a fost abandonată de protectorul său sovietic.

1989, spre deosebire de Europa Centrală și de Est, nu a fost un an epocal în direcția democrației și a unei economii de piață, ci dimpotrivă: nu a existat un punct de cotitură efectiv, regiunea a alunecat în stagnare în partea estică, iar în partea de vest statele s-au prăbușit în urma unor războaie. Deși au existat schimbări la vârful statului în Bulgaria și România în noiembrie – decembrie 1989, structurile de putere comuniste au continuat într-o formă transformată. Adevărata schimbare democratică a fost prevenită violent în România în 1990. În 1989–1990 Grecia se afla într-o criză politică profundă. În Balcanii de Vest, 1991 a fost adevăratul an epocal, odată cu începutul dezintegrării prin război a Iugoslaviei și sfârșitul regimului comunist în Albania. Experimentul comunist s-a încheiat în violență și epuizare socială și mentală. Cu excepția Greciei, Balcanii au fost decuplați de evoluțiile paneuropene prin combinarea războiului cu stagnarea – propria lor cale, apărută în 1956 și 1968, a fost din nou considerabil accentuată.

Această schemă nu trebuie să niveleze diferențele intraregionale, nici să renunțe la legăturile europene și globale. Mai degrabă, ar trebui să fie clar că istoria balcanică în Războiul Rece este mai mult decât o serie de exemple de țări presupus diferite. Relațiile globale au fost mai puternice ca niciodată: Balcanii au devenit scena luptelor de putere intracomuniste. China a intervenit ca actor în special prin relațiile sale cu Albania și România. Statele arabe, Iranul, statele din Asia de Sud-Est, Coreea de Nord, dar și America Latină și Africa au intrat pentru prima dată în rețeaua de relații ale tuturor statelor din Balcani, inclusiv Grecia,

a cărei stângă simpatiza cu așa-numitele *mișcări de eliberare*. Terorismul internațional a fost susținut de statele comuniste – cel mai puțin Albania. Țările din Balcani au ajuns la spații de politică internațională așa cum n-o făcuseră niciodată și nici nu o vor mai face. Nu erau doar obiecte, ci actori cu pretenție de valoare politică globală: Iugoslavia în mișcarea de nealiniere, România cu politica sa externă de depărtare față de Moscova și cu rolul său de mediator în zonele de criză (Vietnam, Israel/Palestina), Albania ca protector al stalinismului, Bulgaria cu relații extinse în Lumea a Treia. Statele comuniste erau active în economia globală a pieței negre (arme, produse farmaceutice și artă).

Noile societăți transteritoriale ale cetățenilor greci și iugoslavi în Europa de Vest, dar și în Statele Unite, Canada și Australia au fost create prin migrația forței de muncă, în timp ce în statele cu migrație internă controlată și migrație străină restricționată, barajele represiunii de stat s-au rupt și emigrarea masivă a început după 1989. Comun pentru toate țările a fost un puternic rol al statului în viața economică – la fel și în Grecia, unde dreapta politică și, după 1981, stânga s-au bazat pe stat ca autoritate de control, iar înainte de 1981, o politică de laissez-faire mai ales a coloneilor. De asemenea, societățile aveau în comun puternica mobilizare politică și ideologică internă și, în statele cu război civil în cel de-al Doilea Război Mondial, urmările rănilor profunde socio-culturale și mentale, care s-au redeschis în anii '80 și au fost cel mai bine tratate în Grecia, unde a avut loc o discuție la nivel societal. În sfârșit, naționalismul populist, antiminoritar, a fost mobilizat în general ca resursă peste tot în anii '80 – cu rădăcini puternice în anii precedenți.[1]

DECENIUL STALINIST 1945–1956

Cu excepția Greciei, din toamna anului 1944 toate statele balcanice au intrat sub guvernare comunistă. Au împărtășit soarta Europei Centrale și de Est. În primul rând, guvernarea comunistă în Balcani a însemnat adoptarea modelului sovietic și subordonarea liderilor naționali comuniști dictatorului sovietic Iosif Stalin. Sistemul său de putere a fost transferat în formă și conținut, indiferent dacă liderii comuniști s-au întors din exilul sovietic (ca în România și Bulgaria) sau au fost recrutați dintre cadrele locale care supraviețuiseră războiului de partizani (în Albania și Iugoslavia) sau în arest (în Balcanii de Est). Preluarea comunistă a puterii în Albania, Bulgaria și Iugoslavia a fost asociată cu o

violență extremă, care s-a soldat cu sute de mii de victime sau refugiați. Comuniștii au zdrobit partidele democratice și au luat măsuri împotriva tuturor adversarilor, folosind procese-spectacol, justiție populară, lagăre de concentrare și muncă forțată, pe baza modelului sovietic. În toate țările, comuniștii au trebuit să elimine rezistența armată de lungă durată a grupurilor de gherilă, dar și a țăranilor, care au rezistat în fața colectivizării pământurilor lor până la sfârșitul anilor '50.

Comuniștii au revoluționat proprietatea și sistemul social în primii zece ani după încheierea oficială a războiului. Au expropriat majoritatea populației rurale, industria, comerțul și meșteșugurile. Drept urmare, proprietatea privată a fost redusă considerabil. Au promovat industria grea bazată pe modelul stalinist. Primii ani ai guvernării comuniste s-au caracterizat prin teroare deschisă împotriva disidenților și a *dușmanilor de clasă*. Populația epuizată de război a fost de asemenea lovită de secetă și culturi slabe (1946–1947), ale căror proporții au fost doar parțial investigate. Trecerea de la războiul convențional la forme răspândite de luptă regională a fost una lină. Abia după suprimarea revoltei maghiare din 1956 și neintervenția Occidentului s-au stins speranțele multor oameni că rezistența locală ar putea solicita ajutor Statelor Unite.

Abia după zece ani stăpânirea comunistă s-a consolidat peste tot. În această fază însă a apărut un fenomen în Balcani care urma să schimbe treptat lumea comunistă: în 1948 a existat o ruptură între Uniunea Sovietică și Iugoslavia constituită pe model stalinist și, astfel, o primă ruptură majoră în blocul comunist, care fusese stabilit până atunci, cu mai mult de un deceniu înainte de conflictul dintre Uniunea Sovietică și China. Cât a trăit Stalin, nici o altă țară balcanică nu a părăsit blocul controlat de Moscova. Din anii '60 însă, Balcanii au devenit cea mai instabilă zonă a sistemului de putere sovietic din Eurasia.

Deceniul stalinist este evaluat diferit în cercetare. Un punct de vedere evidențiază violența și teroarea drept semn distinctiv al preluării comuniste. Cultura memoriei la victimele și adversarii comunismului din Balcani, apărută după 1989, are o importanță deosebită pentru stalinism. Un alt model de interpretare vede însă transferul comunist drept o trezire socială la care mulți oameni ar fi participat în mod voluntar. O dihotomie între opresori și asupriți este respinsă, din acest motiv și modelul totalitarismului. Acest lucru este în mare parte dezaprobat în cercetările occidentale, dar e utilizat pe scară largă în societățile postcomuniste, mai ales într-o formă diferențiată pentru prima decadă a regimului comunist, era stalinismului în Balcani. Pentru perioada de guvernare comunistă solidă care a renunțat la teroarea deschisă se folosesc alte modele, precum

cel al comunismului de consum. Acceptarea sistemului, cumpărată de regimuri prin îmbunătățirea condițiilor materiale de viață, dar la un nivel modest, a oferit în schimb multor oameni nișe în viața de zi cu zi și oportunități de negociere cu aparatul de stat și de partid, deși în condițiile stabilite și monitorizate de acesta.

Ambele abordări, desigur, nu se exclud, ci se completează reciproc. La fel ca în dictaturile anilor '20 și '30, numeroși oameni au experimentat progrese sociale în comunismele balcanice, în timp ce fostele elite au fost declasate. Dictaturile și-au menținut poziția, pentru că se puteau baza pe susținători care controlau aparatele de securitate puternic dezvoltate și construiau un sistem de consum care pentru majoritatea populației – imigranții din zonele rurale la oraș – părea cel puțin uneori progres. O vreme, propaganda naționalistă a consolidat consensul tacit. Condițiile de viață și oportunitățile educaționale îmbunătățite nu au schimbat faptul că regimurile erau bazate pe violență și caracterizate de lipsa de libertate. Prin urmare, legitimitatea lor a fost întotdeauna limitată și putea fi pusă la îndoială în orice moment în care constrângerea scădea, deoarece calmul care a predominat în lungile perioade ale perioadei comuniste poate fi explicat nu numai prin consensul cumpărat, ci și prin așteptarea populației ca regimurile, în caz de rezistență, să utilizeze intens violența, așa cum o făcuseră în faza lor inițială.

Venirea la putere a comuniștilor – o comparație

În primăvara anului 1945, în Iugoslavia și Albania au apărut dictaturi comuniste, în timp ce în guvernele multipartinice antifasciste care au ajuns la putere în estul Balcanilor comuniștii au ocupat poziții-cheie. Doar în Grecia, confiscarea puterii de comuniști a eșuat.

Se face referire adesea la faptul că în Balcanii de vest (Iugoslavia și Albania, care depindea de prima), sub conducerea lui Tito, comuniștii au câștigat puterea pe cont propriu. Acest lucru corespunde mitului iugoslav de mai târziu al fondării statului. Este uitat faptul că fără avansul armatei bulgare în Serbia și înaintarea Armatei Roșii la Dunărea de Mijloc, un succes militar al partizanilor lui Tito nu ar fi fost cu putință. Bulgaria, în special, a cărei armată nu fusese implicată în lupte înainte de 1944, s-a dovedit a fi decisivă, iar trupele bulgare au jucat un rol important în respingerea Wehrmachtului înapoi în regiunea Panoniei până în Austria. Partizani regionali, pe de altă parte, erau inexistenți în România, iar în Bulgaria numărau abia 10.000 de luptători; în zona albaneză ei depindeau de Partidul Comunist Iugoslav, care la rândul său avea nevoie de ajutorul militar al lui Stalin.

Soarta geopolitică a Balcanilor a fost decisă atât în luptele regionale, cât și la nivelul marilor puteri. Statele Unite și Marea Britanie nu au reușit să obțină alegeri libere în țările ocupate de sovietici. Evenimentele locale au restricționat sfera acțiunii puterilor occidentale. Când a schimbat tabăra, la 23 august 1944, regele român Mihai I l-a depus pe mareșalul Antonescu și a permis Armatei Roșii intrarea în țară. De fapt, comuniștii au venit la putere și, până la sfârșitul anului 1947, partidele democratice au dus doar lupte de retragere. Pe 8–9 septembrie 1944, experimentatul conspirator Kimon Georgiev a dat un puci la Sofia, iar Armata Roșie i-a ajutat de asemenea pe comuniști să preia puterea în Bulgaria. În Grecia și Iugoslavia însă, lupta de putere dintre comuniști și adversarii lor nu fusese decisă. În mod tradițional, Grecia a avut o importanță deosebită pentru Marea Britanie din cauza asigurării rutelor maritime spre canalul Suez. O posibilă diviziune est–vest a Iugoslaviei nu a mai fost de actualitate ca joc politic din cauza avansului rapid al partizanilor comuniști în primăvara anului 1945. Drept urmare, a existat o singură forță dominantă la un moment dat: Marea Britanie, în curând înlocuită de Statele Unite, care și-a asigurat influența în Grecia, în timp ce Uniunea Sovietică a preluat controlul asupra României și Bulgariei. Iugoslavia (și Albania dependentă de ea) a instaurat o dictatură comunistă fără staționarea trupelor sovietice. În ciuda speranțelor rezistenței anticomuniste, Occidentul în proces de formare politică nu a intervenit în sfera sovietică. În schimb, Stalin nu a susținut partizanii comuniști din Grecia.

În fiecare țară există diferențe interne clare în acapararea puterii. În Balcanii de Vest, comuniști erau numeroși și aveau propriile forțe armate. În Albania, comuniștii nici măcar nu au încercat să ascundă preluarea imediată a întregii puteri. În timp ce în alte țări s-au format fronturi din mai multe partide sub conducere comunistă, *Frontul Democrat* din Albania a fost doar un nume de acoperire pentru Partidul Comunist, care a câștigat alegerile din decembrie 1945 din cauza lipsei de concurență. Iugoslavia i-a luat doar puțin în considerare pe Aliații occidentali. Guvernul format în martie 1945 l-a inclus și fostul prim-ministru al guvernului în exil, Ivan Šubašić (1892–1955), fostul Ban al Croației. Cu toate acestea, politicienii necomuniști au fost puși sub presiune enormă și *Frontul Popular* al comuniștilor a câștigat alegerile caracterizate de teroare și fals în noiembrie 1945. Tito și vasalii săi albanezi au finalizat tranziția spre democrația populară în câteva luni de la sfârșitul războiului.

În Balcanii de Est, noii conducători trebuiau să fie mai atenți la puterile occidentale, cu care trebuiau încheiate acorduri de pace și care erau

reprezentate în Comisiile de Control Aliate din țară. Spre deosebire de Balcanii de Vest, comuniștii nu aveau o bază de masă. Acest lucru era inexistent în România. În 1944, PC avea aici în jur de 2.000 de membri. Prin urmare, mai ales în România, în memoria colectivă preluarea puterii comuniste este încă descrisă ca o invazie, în care în mare parte comuniștii non-români (maghiari, evrei, ucraineni) i-ar fi reprimat pe etnicii români cu baionetele sovietice. Cercetările recente arată o imagine diferită. Cu toate acestea, este incontestabil faptul că preluarea comunistă nu ar fi fost posibilă fără invazia sovietică. Ceea ce a fost decisiv, însă, a fost disponibilitatea aparatului de stat de a sprijini noii stăpâni și disponibilitatea a sute de mii de etnici români de a se alătura PC-ului din motive oportuniste și de a-l ridica la o organizație de masă în câteva luni. O tradiție a pasivității politice în largi secțiuni ale populației, ruptura profundă dintre elite și populația rurală, pierderile de război, lipsa de interes a Occidentului, dar și situația geostrategică nefavorabilă sunt explicații pentru slăbiciunea rezistenței.

Chestiunea Transilvaniei nu a avut o importanță deosebită. Ca Hitler mai înainte, Stalin a jucat această carte pentru a-și apropria România. În lunile avansului politic intern al comuniștilor (iarna 1944–1945), trupele române au luptat împotriva Germaniei și Ungariei. Partidul Comunist Maghiar a refuzat de mult să ia în calcul că Stalin va reda Transilvania de Nord României. În Transilvania însăși, preluarea regională a comuniștilor a fost complicată de faptul că majoritatea comuniștilor erau etnici maghiari, iar unitățile române s-au răzbunat pe populația maghiară. Pentru a preveni purificarea etnică, Stalin a plasat regiunea sub administrație militară sovietică la 14 noiembrie 1944 – un mijloc suplimentar de presiune asupra guvernelor conduse de generalii din București.

În Bulgaria și România, preluarea puterii de către comuniști a avut loc treptat, ca și în Europa Centrală. În februarie 1945, un emisar sovietic special în România a impus instituirea unui guvern multipartinic procomunist sub socialistul țărănist Petru Groza (1884–1958) al *Frontului Național Democrat*, creat în octombrie 1944. Groza a obținut un sprijin social larg cu două măsuri: a asigurat României Transilvania de Nord și a anunțat o reformă funciară radicală în favoarea majorității formate din mici țărani – că aceștia își vor pierde din nou terenurile în colectivizarea obligatorie face parte din ironia brutală a evoluției ulterioare. Cu Groza, sovieticii au preluat controlul asupra armatei și agențiilor de securitate, ale căror rânduri de vârf au fost epurate, în timp ce marea majoritate a oficialilor au continuat să lucreze. Aceasta a fost o condiție esențială pentru preluarea puterii de către comuniști. Regele Mihai,

lipsit de putere, a fost izgonit din viața politică. Marile partide democratice (Partidul Național Țărănesc, Partidul Național Liberal) au fost supuse presiunii și manifestațiile democratice (8 noiembrie 1945) au fost reprimate violent. În 6 martie 1945, Groza a format un bloc de stânga cu social-democrații, Frontul Plugarilor și Uniunea Populară Maghiară. Cu acest model de front popular a fost simulat pluralismul în exterior. Acest lucru a fost important în privința viitorului acord de pace al României cu Aliații. În interior, comuniștii s-au infiltrat în aparatul de securitate și în sistemul judiciar. Un sistem de *justiție populară* dominat de comuniști a desfășurat procese demonstrative împotriva unor criminali de război reali și presupuși. Antonescu a fost executat la 1 iunie 1946. În condițiile creșterii terorii, au avut loc alegeri la 19 noiembrie 1946, care au fost câștigate de partidele democratice. Frontul Democrat Național însă a revendicat o victorie de 80% și a confiscat puterea prin manipulare. La fel ca în perioada interbelică, partidele politice s-au destrămat sub presiunea guvernului sau au fost slăbite pe plan intern. Acest lucru i-a afectat și pe social-democrați, a căror aripă anticomunistă era condusă de Constantin Titel Petrescu (1888–1957), încarcerat în lagărele comuniste între 1948–1955. În februarie 1948, PC și social-democrații au fost uniți forțat pentru a deveni Partidul Muncitoresc Român. Partidele democratice mari au fost lovite și mai dur: în februarie 1947 a fost interzis Partidul Național Liberal, iar în iulie 1947, Partidul Național Țărănesc. Politicienii democrați de frunte au fost condamnați după procese-spectacol la detenție în lagăr, unde secțiuni importante ale elitei române au pierit sau au murit în urma detenției (inclusiv liderii țărăniști Iuliu Maniu, Ion Mihalache și liberalii Dinu Brătianu și servitorul comuniștilor, Gheorghe Tătărescu). Preluarea comunistă a puterii a fost finalizată prin plecarea forțată a regelui Mihai și prin abolirea monarhiei (30 decembrie 1947). Victoria comuniștilor s-a bazat nu numai pe presiune, ci și pe participarea unor părți ale vechilor elite – politicieni și intelectuali – ale serviciului administrativ, ale armatei și chiar ale foștilor legionari care, prin oportunism, s-au adaptat la noua situație. În cazul românesc, comuniștii nu au folosit violența de masă pentru a-și asigura puterea pe scară largă decât *după* 1948. Acest lucru distinge România de celelalte țări balcanice devenite comuniste și impune dileme încă nerezolvate cu privire la mecanismele precise de colaborare oportunistă dintre vechile elite și noii conducători. Deoarece actul de la 23 august 1944, spre deosebire de țările învinse militar, nu a dat Uniunii Sovietice acces deplin la autorități – acest lucru a deschis un spațiu de manevră pentru opoziția democratică, dar a făcut din comuniștii români,

inițial slabi și neexperimentați, și numeroșii lor susținători actori independenți, nu numai marionetele Moscovei.

În Bulgaria, care avea o tradiție îndelungată a loviturilor de stat, politicienii de stânga au dat puciul în noaptea de 8–9 septembrie 1944. Autoritățile regale, paralizate de avansarea rapidă a Armatei Roșii, au fost dezarmate în multe locuri fără rezistență. Tulburările care au însoțit schimbarea puterii au fost greu controlate la nivel central, mai ales că lovitura de stat a avut loc doar în Sofia. Comuniștii locali, prizonierii eliberați și elementele violente au umplut vidul de putere. Partizanii au jucat un rol modest fie și numai din cauza slăbiciunii lor numerice. Ca în România, aparatul public s-a supus noilor conducători și a făcut posibilă preluarea puterii aproape fără probleme. Asta a arătat că atât România, cât și Bulgaria nu aveau structuri democratice înrădăcinate și forme de rezistență civilă. Structurile autoritare din perioada interbelică au promovat pasivitatea politică.

De multe ori a fost trecut cu vederea faptul că preluarea comunistă a puterii a avut loc într-un val de violență fără precedent în istoria bulgară recentă. Arestările și execuțiile în masă ale așa-numitei justiții populare au făcut ca armata și administrația să fie conformiste, dar au împins câteva mii de oameni în rezistența armată. Ca în Iugoslavia, regimul comunist bulgar a încercat să susțină mitul rezistenței partizane și al revoluției populare. Dar revolta socială a fost rezultatul loviturii de stat – în nici un caz lovitura de stat și violența socială radicală nu s-au derulat în paralel. Ca în România, influența comunistă a fost ascunsă în spatele unui *Front Patriotic* care a fost controlat de facto de comuniști. Tot aici a început un val de pseudoprocese împotriva vechilor elite. Spre deosebire de România, dar similar Iugoslaviei, susținătorii noii puteri au comis numeroase omoruri, adesea spontane, adică necontrolate, vizându-i pe reprezentanții guvernului regal și ai membrilor burgheziei. Numărul victimelor variază între 2.730 (condamnați oficial de așa-numitul sistem judiciar) și aproximativ 30.000 de persoane. La fel ca în România, comuniștii au acționat împotriva forțelor socialiste (agrariene) care nu s-au înclinat în fața lor. Figura simbolică a opoziției a devenit socialistul agrarian Nikola Petkov (1893–1947), care a fost executat după un proces demonstrativ. Încheierea Conferinței de Pace de la Paris din februarie 1947 a lăsat cale liberă pentru preluarea puterii de către comuniști. Naționalizările și alinierea partidelor s-au desfășurat sub semnul *intensificării luptei de clasă*. Așa cum s-a întâmplat mai târziu în RDG, dar spre deosebire de celelalte comunisme balcanice, Bulgaria a cunoscut și blocurile partinice: Uniunea Țăranilor a rămas formal în viață după ce a fost aliniată la PC.[2]

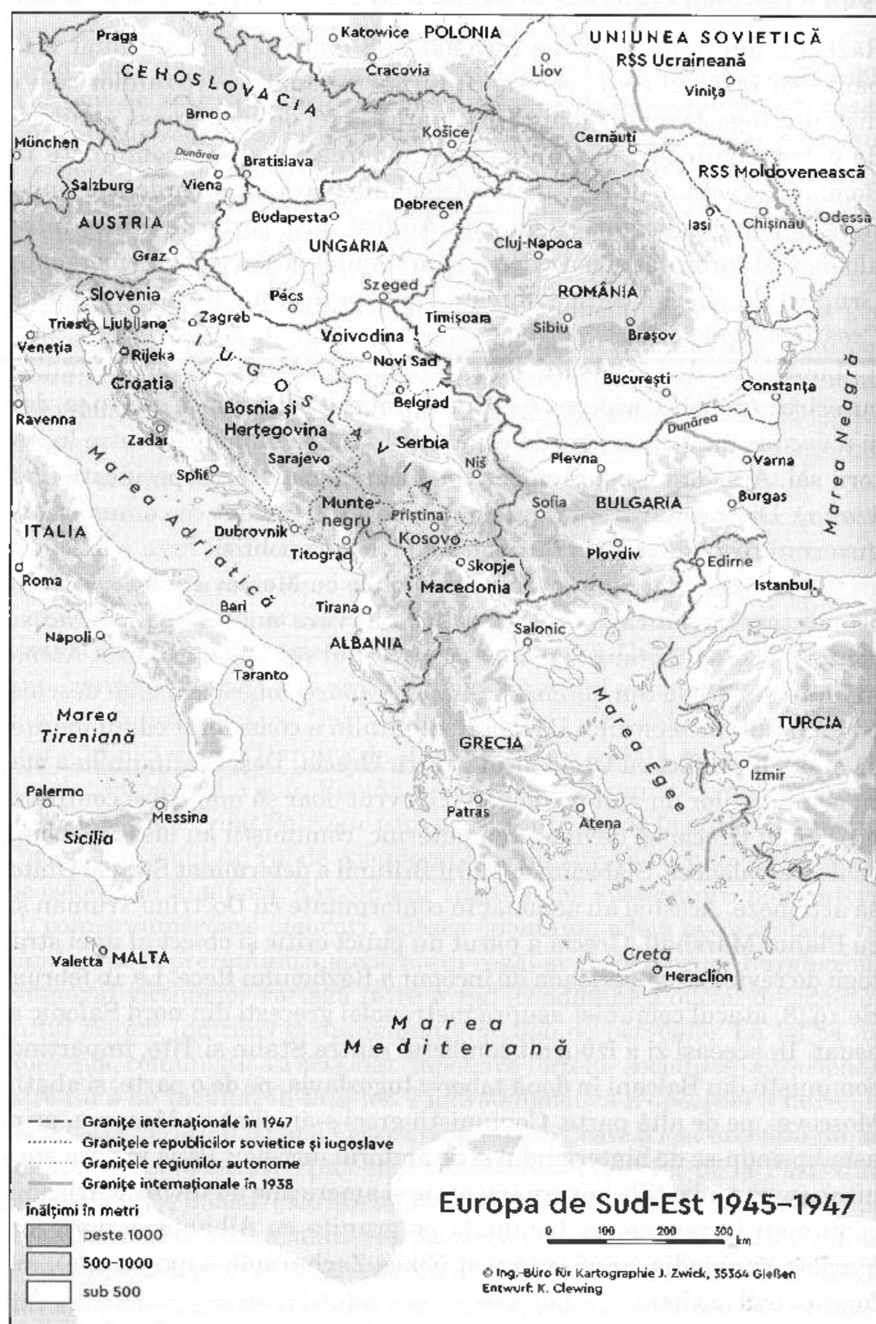
1945 – războiul continuă

Războiul din Balcani nu s-a încheiat la 8 mai 1945. A continuat fără pauză cu războiul civil grecesc, cu furia răzbunării partizanilor comuniști din Iugoslavia și Albania, preluarea la fel de sângeroasă a puterii de către comuniștii din Bulgaria, creșterea presiunii comuniste în România și acțiuni de rezistență răspândite, dar puțin coordonate împotriva noilor conducători comuniști. Au fost duse războaie etnice între albanezi și sârbi, dar și macedoneni din sudul Iugoslaviei nou-emergente. Grupuri de gherilă anticomuniste s-au format în Albania, Bulgaria, Croația și România.

Luptele au durat cel mai mult în Grecia. EAM-ul comunist plănuise cucerirea Atenei și uciderea a mii de adversari politici încă din 1942, dar și-a ascuns mult timp agenda comunistă față de numeroși dintre luptătorii săi. Acestora li s-a promis o conducere populară nespecificată (*laokratia*). Din primăvara anului 1944 a devenit evident că comuniștii și guvernul regal din exil la Cairo erau adversari politici.

Comuniștii și-au îmbunătățit contactele cu Moscova și au sperat la o înaintare sovietică spre Marea Egee în vara anului 1944. În acest context, Marea Britanie s-a aliat cu guvernul regal și a asigurat Atena în lupte de stradă din decembrie 1944. A apărut un război civil deschis pe fundalul incipientului Război Rece. Stalin a considerat că nu merita să aibă un conflict cu Occidentul pentru Grecia. Deși Stalin nu le-a oferit comuniștilor un ajutor complet, ci a vrut doar să împiedice controlul lui Tito în Grecia să devină prea puternic, comuniștii au lăsat războiul civil să escaladeze. Slăbiciunea Marii Britanii a determinat Statele Unite să acționeze. Acestea au acționat în conformitate cu Doctrina Truman și cu Planul Marshall. Grecia a părut un punct critic și obiect al unei strategii de revizuire în perioada de început a Războiului Rece. La 10 februarie 1948, atacul comunist asupra metropolei grecești din nord Salonic a eșuat. În aceeași zi a izbucnit conflictul dintre Stalin și Tito, împărțind comuniștii din Balcani în două tabere: Iugoslavia, pe de o parte, și aliații Moscovei, pe de altă parte. Comuniștii greci s-au aliat cu Moscova, prin asta lipsindu-se de hinterlandul și de ajutorul iugoslav. Până în vara anului 1949, organizațiile guvernamentale și americane au învins partizanii comuniști în retragerea lor finală pe granița cu Albania. Liderii lor, Markos Vaphiadis (1906–1992) și Nikos Zachariadis (1903–1973), au fugit în exil sovietic.

Grecia a avut greutăți în legătură cu moștenirea războiului civil: zonele de conflict din nordul țării au fost deseori depopulate definitiv din

Praga
Katowice
POLONIA
UNIUNEA SOVIETICĂ
RSS Ucraineană
CEHOSLOVACIA
Cracovia
Liov
Vinița
Brno
München
Košice
Cernăuți
Dunărea
Bratislava
RSS Moldovenească
Salzburg
Viena
Debrecen
AUSTRIA
Budapesta
Iași
Chișinău
Odessa
UNGARIA
Cluj-Napoca
Graz
Szeged
ROMÂNIA
Slovenia
Pécs
Triest
Ljubljana
Zagreb
Timișoara
Sibiu
Brașov
Veneția
Voivodina
Rijeka
Novi Sad
IUGOSLAVIA
Croația
București
Constanța
Marea Neagră
Ravenna
Bosnia și Herțegovina
Belgrad
Zadar
Dunărea
Serbia
Sarajevo
Niș
Plevna
Varna
Split
Marea Adriatică
Muntenegru
Sofia
BULGARIA
Burgas
Priștina
ITALIA
Dubrovnik
Kosovo
Titograd
Plovdiv
Edirne
Skopje
Roma
Macedonia
Istanbul
Bari
Tirana
Napoli
ALBANIA
Salonic
Taranto
Marea Tireniană
Marea Egee
TURCIA
GRECIA
Izmir
Palermo
Messina
Patras
Atena
Sicilia
Creta
Valetta
MALTA
Heraclion
Marea Mediterană
Granițe internaționale în 1947
Granițele republicilor sovietice și iugoslave
Granițele regiunilor autonome
Granițe internaționale în 1938
Înălțimi în metri
peste 1000
500–1000
sub 500
Europa de Sud-Est 1945–1947
0
100
200
300
km
© Ing.-Büro für Kartographie J. Zwick, 35364 Gießen
Entwurf: K. Clewing

Harta 7

cauza fugii și evacuărilor. Sute de mii de persoane strămutate intern s-au înghesuit în conurbațiile Atena-Pireu și Salonic, care primiseră numeroși refugiați din Anatolia și Balcani din 1914. Războiul civil a reprezentat escaladarea tensiunilor politice interne care existau din 1915 și a deschis răni adânci care s-au vindecat doar parțial până în zilele noastre. În războiul civil, fostele forțe de securitate odinioară favorabile Axei au funcționat sub pretextul anticomunismului. Acesta, combinat cu antislavismul tradițional, a devenit ideologia forțelor conservatoare de dreapta, care au construit un *stat profund* până în 1974 și au încetinit stabilizarea democratică a țării. Teama de naționalismul slavo-macedonean a fost o moștenire a războiului civil. Numeroși macedoneni slavi au luptat în rândul comuniștilor cu scopul de a extinde Macedonia sub egida iugoslavă. Aproximativ 100.000 de susținători comuniști și macedoneni slavi (cunoscuți în Iugoslavia ca *egejci*, macedoneni din Egee) au fugit în Iugoslavia și alte state comuniste.

Odată cu violența exacerbată de la sfârșitul războiului, structurile locale și ideologia au devenit forțele motrice. Atacul ideologic violent era evident și în confiscarea puterii de comuniști, chiar dacă era vorba în multe cazuri individuale de răzbunare personală și compensare, comparabil cu uciderile la voia întâmplării, adică nereglementate de hotărâri judecătorești, din Franța și Italia. Spre deosebire de Europa Occidentală, a fost utilizat conceptul de vinovăție colectivă, și aproape nici o încercare de a sancționa comportamentul individual în procese obișnuite nu a fost făcută imediat după încheierea războiului. Uciderea în masă a grupurilor etnice și sociale, precum și procesele politice (procese-spectacol) au evidențiat violența regimului comunist încă de la început. Din cauza unei presupuse vinovății colective, Iugoslavia comunistă a distrus grupul etnic al șvabilor dunăreni prin omoruri, detenție în lagăre și strămutare. Este bine-cunoscută uciderea în masă (prin împușcare, marșuri de epuizare și alte metode) de către partizanii iugoslavi a cel puțin 60.000 (cifrele exacte sunt dificil de determinat și foarte controversate în cercetări) de soldați și paramilitari croați și sloveni. Odată cu ei au fost uciși și civili refugiați, precum cazacii care fugiseră în Carintia în mai 1945, și care fuseseră livrați de acolo de armata britanică Iugoslaviei lui Tito. Aceste masacre, care au avut loc fără nici o procedură legală care să justifice cumva necesitatea presupus revoluționară, sunt cunoscute în cultura memoriei anticomuniste, parțial fasciste, sub termenii Bleiburg*

* Literal, Orașul de Plumb (n.tr.).

și Križni put Drumul Crucii*. În Iugoslavia lui Tito au avut loc masacre îndreptate asupra adversarilor politici și ideologici, care au fost numiți *dușmani de clasă* în terminologia comunistă (în jur de 70.000 au fost executați după procese rapide), însă numărul total de omoruri poate fi cu greu stabilit. Omorurile erau cunoscute și aprobate de Tito și s-au desfășurat într-un exces de violență împotriva tuturor adversarilor reali sau presupuși. Aceste excese nu au afectat numai membrii Ustașa, cetnicii și grupările de apărare slovene. Printre victime se numărau și membri ai clasei de mijloc și ai grupurilor etnice non-slave, precum etnicii germani, albanezii și italienii. În Kosovo a început un război de 16.000 de luptători albanezi împotriva unei majorități covârșitoare de 55.000 de partizani iugoslavi. Justiția comunistă de clasă a satelitului iugoslav Albania a acționat brutal împotriva naționaliștilor albanezi și a clerului catolic. Majoritatea omorurilor s-au petrecut fără proces organizat. Crimele în masă trebuiau să-i elimine dintr-odată pe posibilii adversari ai Iugoslaviei comuniste sau Albaniei comuniste. Prin urmare, au fost afectați toți cei care stăteau în calea viziunii staliniste asupra lumii, de care Tito și vasalul său albanez Enver Hoxha erau convinși. Iugoslavia titoistă a apărut din mijlocul masacrelor extinse. Acestea au devenit tabu în timpul regimului comunist din Iugoslavia și, prin urmare, au dezvoltat o amintire și mai puternică după prăbușirea Iugoslaviei.

Iugoslavia comunistă nu a fost un actor violent doar împotriva propriei populații. Protejați de noul stat comunist, activiștii naționaliști sloveni și macedoneni au sperat să își atingă obiectivele teritoriale maxime. Trieste, Carintia de Sud și Macedonia greacă, care sunt adesea tratate ca probleme bilaterale separate, aparțin contextului expansionismului național comunist la sfârșitul războiului. În mai 1945, partizanii lui Tito au intrat în Trieste, Gorizia și Klagenfurt. În toate cazurile, activiștii sloveni au încercat imediat să-și elimine adversarii politici. Crimele lor trebuie să fie plasate în contextul istoriei anterioare a violenței: politici de ocupație germane și italiene, cu participarea puternică a actorilor regionali (Carintia, Trieste, Italo-Istria). În conflictele locale și categoriile ideologice, actorii s-au amestecat din nou. În Carintia, aproximativ 130 de persoane au fost ucise de partizani. Violența din Trieste, amplificată de nostalgia simbolică a naționalismului sloven (*Trst je naš / Trieste este al nostru*), a luat proporții mult mai mari și mai traumatizante. Câteva mii de oameni – inclusiv membri ai aparatului de stat

** Pentru croați, acest termen, Drumul Crucii, se mai traduce și prin marșuri forțate (n. tr.).

fascist și ai milițiilor – au fost aruncați de vii în cheile carstice (*foibe*). Aceste *foibe* au devenit un monument important al memoriei în Italia. Din cauza simbolismului și importanței strategice a Triestului, Iugoslavia titoistă a fost la un pas de un conflict armat cu Marea Britanie. Exista o mare presiune naționalistă asupra lui Tito să nu părăsească Trieste, în timp ce în Italia pericolul iminent – care a fost interpretat în termeni de naționalism antislav italian – a avut un impact considerabil și asupra formării unei politici interne postbelice. Nu degeaba Trieste a reprezentat capătul sudic al Cortinei de Fier care se contura. Până în 1954, orașul și împrejurimile sale au fost administrate ca *Teritoriul Liber Triest* de către aliați (Zona A) sau trupele iugoslave (Zona B). În *Memorandumul londonez*, zona a fost împărțită între Italia și Iugoslavia în 1954, iar granița a fost recunoscută în cele din urmă în Tratatul de la Osimo din 1975.

Trieste este un simbol al istoriei postimperiale: până în 1918 a fost cel mai important port din estul Europei Centrale, loc cu tradiție literară, cel mai mare oraș sloven (în Trieste trăiau înainte de 1918 mai mulți sloveni decât în capitala Ljubljana), apoi s-a preschimbat într-o periferie după cel de-al Doilea Război Mondial, fără importanță teritorială și economică. Orașul segregat etnic a fost slăbit de emigrația de peste mări, în același timp primind mulți refugiați și emigranți italieni din Istria și Dalmația. Un oraș odinioară central a fost acum împins definitiv la margine.

Acesta a fost și cazul Salonicului, locul de dor al naționaliștilor macedoneni. Fuga și emigrarea turcilor și bulgarilor, precum și Shoah, dar și imigrația grecilor asiatici și bulgarilor greci au transformat orașul într-o societate de refugiați monoetnici (majoritari). Populația, traumatizată oricum de aceste tulburări și de cel de-al Doilea Război Mondial, a intrat într-unul dintre primele conflicte fierbinți de la începutul Războiului Rece. Iugoslavia titoistă i-a sprijinit pe partizanii greci și, cu cât au devenit mai slabi pe plan militar, cu atât mai puternic a intervenit influența națională macedoneană. Ca în cazul Italiei, un guvern burghez sau antisovietic a operat printr-o propagandă tradiționalistă antislavă în Grecia, care, la fel ca în Italia, acum a combinat ideologic slavismul și comunismul. Spre deosebire de Trieste, conflictul s-a desfășurat prin forța armelor până în 1949. El a fost tranșat de ruptura dintre Tito și Stalin.

Expansionismul lui Tito împotriva Italiei, Austriei și Greciei a lăsat traume profunde în toate părțile. El a continuat conflictele etnice mai vechi; dar acestea se amestecau cu dinamica începutului Războiului

Rece. Anii 1945–1949 au fost percepuți ca o înfrângere a naționalismului sloven și macedonean. Traumatizarea de partea greacă trebuie să fie inclusă în analiză, dacă se dorește înțelegerea conflictului continuu dintre Grecia și Macedonia, până în ziua de azi.[3]

Rețeaua demografică destrămată a postimperialismului

Conflictele etnice și retrogradarea fostelor porturi imperiale din Salonic și Trieste la centre de refugiați la periferia Cortinei de Fier surprinde la scară mică tulburările din structura de locuire din sud-estul Europei. Violența în masă din cel de-al Doilea Război Mondial nu destrămase total țesătura postimperială a regiunii, dar o distrusese considerabil. Grupurile postimperiale au fost afectate în mod special, în primul rând populația evreiască, care odată cu Shoah a dispărut aproape complet din România și Grecia. În general, aproximativ 90% dintre evreii din Balcani au căzut victime ale genocidului. Relocarea așa-numiților *Volksdeutsche*/etnici germani de către Hitler (Dobrogea, Basarabia, Bucovina, Bosnia, Croația), precum și uciderea (în jur de 55.000 de oameni) și expulzarea a aproximativ 350.000 de germani din Voivodina, care a revenit Iugoslaviei, a înlăturat structurile clasice de așezare imperială. Aproximativ 70-80.000 de germani români au fost deportați la muncă silnică în Uniunea Sovietică, din pricina unei presupuse vinovății colective. Aproximativ 200.000 de unguri au fugit pe teritoriul maghiar din nou redus după încheierea războiului, după ce 142.000 de unguri s-au stabilit în regiuni din România care au redevenit maghiare după 1941. Ca și ei, coloniștii bulgari au trebuit să părăsească Tracia redevenită grecească. Exodul în masă al slavo-macedonienilor din nordul Greciei a făcut parte dintr-o fragmentare socio-culturală postimperială. În timpul războiului, aproximativ 320.000 de români au fugit sau au fost relocați din partea de nord a Transilvaniei cedată Ungariei și din sudul Dobrogei cedat Bulgariei. Tot în timpul războiului, 273.000 de sârbi din NDH și Kosovo au mers în Serbia pentru siguranță. Aproape jumătate de milion de sârbi, aproximativ 200.000 de croați și aproximativ 100.000 de musulmani bosniaci au murit în Iugoslavia.

După război, noile guverne au încercat să promoveze omogenizarea etnică prin politici demografice specifice și să combine revoluția națională cu cea socială. Aproximativ 250.000 de sârbi, muntenegreni și macedoneni au preluat posesiunile germanilor strămutați din Voivodina, iar croați și sloveni au preluat posesiunile italiene și germane, ca parte

a unei colonizări interne cuprinzătoare. Cel puțin 250.000 de italieni au fugit din Dalmația și Istria, au fost expulzați sau au optat pentru relocare. Bulgaria a forțat aproximativ 182.000 de turci să plece spre est în Republica Turcia până în 1951.

Resturile societăților tradiționale de păstori, care fuseseră deja izgonite din spațiul lor de locuit după 1918, au fost puternic afectate de lupte și mișcările de refugiați. Zonele montane Grammos și Pind din nordul Greciei au fost scena războiului civil grec până în 1949 și au fost afectate în special de evacuări și fugă. În total, numărul persoanelor dislocate în Balcani prin migrație forțată este estimat la 2,5 milioane.[4]

O poveste aproape nescrisă: Perdanții celui de-al Doilea Război Mondial în exil

Noii conducători comuniști i-au condamnat pe acei criminali de război și pe adversarii interni pe care au pus mâna. În România, aceștia erau Ion Antonescu și reprezentanți de seamă ai guvernului său militar; în Bulgaria, printre alții, prințul regent Kiril, premierul Filov; în Iugoslavia Draža Mihailović și mai mulți reprezentanți ai NDH (inclusiv Slavko Kvaternik și ideologul-șef, Mile Budak). În Grecia au fost organizate aproximativ 2.000 de procese și date în jur de 1.000 de sentințe, în timp ce Războiul Civil Grec a împiedicat în mare parte pedeapsa cu moartea în urma proceselor corespunzătoare pentru crimele comise de ofițerii din miliția naționalistă de dreapta favorabili Axei și oficialii guvernamentali. În schimb, reprezentanții puterilor ocupante germane și ai grupului etnic german predați Iugoslaviei (austriecii Alexander Löhr, comandantul suprem din Sud-Est, 1885–1947 și *Gauleiterul* din Carintia, Friedrich Rainer, 1903–1947) au fost trași la răspundere, în timp ce în vremea Războiului Rece emergent, criminalii de război italieni suspectați, ca generalii Roatta și Robotti, nu au fost predați Iugoslaviei lui Tito. Mulți demnitari ai fascismului italian condamnați în 1945 au beneficiat în același an de o amnistie, care trebuia să garanteze pacea politică internă și care a inițiat o politică a uitării care continuă până în zilele noastre în Italia, în afară de unele cercuri mici de experți.

Sute de mii de oameni au fugit din Balcani din motive politice; doar diaspora politică iugoslavă este estimată la 250.000 de oameni. Printre refugiați se numărau atât democrați, cât și reprezentanți ai guvernelor favorabile Axei. Numeroși susținători regionali ai Axei au scăpat, la fel ca mulți reprezentanți ai regimului nazist, folosind rețele similare (*Rattenlinie*/linia șobolanilor): conexiuni vechi cu Italia, Vatican și Spania,

iar în cazul musulmanilor cu lumea arabă, în care existaseră simpatii față de național-socialism înainte de 1945. Dacă se înregistrează locurile exilului și morții, se desenează o hartă a învinșilor prea puțin luată în considerare până acum. În cazul românilor, mulți emigranți au aparținut mișcării legionare. După războiul civil dintre Legiune și armată, numeroși legionari fuseseră internați la Buchenwald. Când România a întors armele, Hitler a reactivat acest grup pentru a înființa un contraguvern român sub Horia Sima, cu sediul la Viena. Acesta s-a dizolvat în primăvara anului 1945. Horia Sima și mulți alții au scăpat. Sima a fugit în Spania și a beneficiat de pe urma unor vechi conexiuni legionare cu dictatorul spaniol Francisco Franco (1892–1975). În 1936, o delegație de legionari s-a pus la dispoziția lui Franco în Războiul Civil Spaniol și doi colaboratori apropiați ai lui Codreanu au fost uciși. La fel ca mulți național-socialiști, unii legionari români și-au găsit adăpost în America de Sud, de exemplu în Argentina. După 1989, emigranții cu istorii anterioare legionare și care avuseseră cariere strălucite în Occident, precum savantul Mircea Eliade (1907–1986) în Chicago și filozoful Emil Cioran (1911–1995) la Paris s-au bucurat de o atenție deosebită. Spre deosebire de nucleul dur al legionarilor exilați, nici unul dintre ei nu era activ politic.

La fel ca Horia Sima, liderul IMRO/ORIM Ivan Mihajlov a fost mobilizat de Hitler spre sfârșitul războiului ca lider al unui stat vasal – la fel ca Sima, a ajuns la timp în loc sigur. Pentru amândoi, Roma a fost o etapă importantă în noua viață. Mihajlov, cândva adept al Italiei lui Mussolini, și-a găsit adăpost acolo și, precum Sima, amândoi activi și ca scriitori, au apucat să trăiască destrămarea comunismului. De rețeaua de solidaritate fascistă italiană, spaniolă și argentiniană a beneficiat și Ante Pavelić, care s-a bucurat de protecția președintelui Juan Domingo Perón (1895–1974) în Argentina și a lui Franco în Spania, și chiar a format un guvern în exil. În 1957 a fost asasinat de serviciul secret iugoslav.

Geografia politicienilor musulmani este și mai puțin cercetată decât rețeaua de evadare din Italia în America de Sud cunoscută prin analogia nazistă. Legăturile religioase și postimperiale au intrat în joc în cazul lor. Dintre fruntașii politici favorabili Axei din Kosovo, Rexhep Mitrovica a fugit în Turcia, unde exista de mult timp o mare comunitate albaneză din cauza emigrării voluntare și forțate. Câțiva politicieni musulmani și bosniaci au mers în Orientul Mijlociu – legăturile panislamice din perioada interbelică au jucat un rol aici, dar și eforturile guvernului sirian de a recruta musulmani cu experiență militară balcanică împotriva tânărului stat Israel. Exilații au fost activi în diferite grade. Inspirau teamă în țările lor de origine, care deveniseră comuniste. Legionarii

români au rămas în mare parte pasivi, dar intimidați de răpirea spectaculoasă a lui Traian Puiu din Viena în 1958. Susținătorii ustașilor în exil erau de asemenea pregătiți să comită violențe, așa cum au arătat atacurile de slăbire a turismului iugoslav, important din punct de vedere economic, la începutul anilor '70. Frăția Croată a Cruciaților, fondată în 1961, a comis aproximativ 120 de atacuri până în 1978. Organizația sârbă Patria a atacat reprezentanțele iugoslave în America de Nord în 1967.[5]

Începutul Războiului Rece și Balcanii

Faptul că învingătorii din cel de-al Doilea Război Mondial au devenit adversari politici s-a evidențiat devreme în Balcani – Trieste și nordul Greciei au devenit scena unor tensiuni intense. În 1949, Washingtonul a preluat moștenirea strategică a Mării Adriatice și Mării Egee de la Marea Britanie, care era copleșită. Balcanii au devenit astfel unul dintre spațiile incipiente ale Războiului Rece. Ambele blocuri și-au extins influența asupra regiunii, însă în Balcani a devenit curând clar cum statele mici și mijlocii au folosit situația blocurilor pentru a-și deschide propriul spațiu de manevră ca actori. Așadar, deși Balcanii erau obiecte ale politicii sovietice și americane, cu excepția Bulgariei s-au dovedit a fi, cel puțin temporar, actori individuali care au influențat situațiile politice chiar și la nivel global – ceva care nu se mai văzuse niciodată în istoria statelor naționale din Balcani.

Ritmul în regiune, și anume al politicii balcanice la sfârșitul războiului, a fost dat de Iugoslavia titoistă, care voia din 1943 să implementeze vechiul plan socialist al unei Federații Balcanice. Stalin și-a semnalat pentru prima dată acordul potrivit căruia Albania să fie „înghițită" de Belgrad. Iugoslavia a negociat cu Bulgaria pentru un stat federal comun. Cu toate acestea, opiniile difereau cu privire la faptul dacă Bulgaria ar fi devenit o republică a Federației, sau un partener egal într-o confederație. Stalin a vorbit despre modelul austro-ungar.

Aceste negocieri au avut impact major asupra Macedoniei. Comuniștii bulgari au făcut eforturi pentru un curs internațional-federalist și au recunoscut existența unei națiuni macedonene, chiar pe teritoriul lor, așa-numita Pirin-Macedonia. Acolo, populația slavă ortodoxă a primit o identitate macedoneană prin propaganda statului bulgar. Asta s-a derulat în paralel cu procesele de formare a națiunii și a statului în (Vardar-)Macedonia iugoslavă și cu planurile de extindere iugoslave din Macedonia grecească (zona Mării Egee).

Faptul că apăreau la orizont niște Balcani comuniști independenți sub conducere iugoslavă a fost din ce în ce mai contestat de Stalin. El

se vedea singurul lider al lumii comuniste. *Biroul Comunist de Informații* (Cominform), fondat în septembrie 1947, trebuia să continue activitatea Cominternului. Tensiunea crescândă dintre Belgrad și Moscova a fost punctată și de luptele facționale dintre susținătorii celor două direcții din Albania și Bulgaria. Când liderul comunist bulgar Gheorghi Dimitrov a vorbit în ianuarie 1948 despre o federație est-europeană din Polonia până în Grecia, Stalin a ajuns în conflict în Cominform cu Tito. Urmarea a fost divizarea blocului comunist, cu consecințe politice globale. Până la moartea sa (1953), Stalin a urmărit planul de a zdrobi militar Iugoslavia și de a-l ucide pe Tito.

În ceea ce privește politica externă, Iugoslavia a acționat sub amenințarea acută a Uniunii Sovietice și a vasalilor săi, mai ales Ungaria, România, Bulgaria și Albania, și a acceptat ajutorul Statelor Unite (14 noiembrie 1951, Pactul de asistență militară). Înfrângerea comuniștilor greci (1949) a fost una dintre consecințele acestei reorientări, la fel ca abandonarea altor planuri ale Belgradului de extindere în nord, unde, în 1948, Iugoslavia era încă la un pas de război cu Italia și cu puterile occidentale pentru zona Trieste. Pentru Occident, care se concretiza militar în NATO (aprilie 1949), ruptura din tabăra comunistă a însemnat o relaxare în Mediterana, unde numai Albania a rămas fidelă Moscovei. Sub egida occidentală, Iugoslavia, Grecia și Turcia s-au unit în 1954 pentru a semna Pactul Balcanic, care urma să servească drept contrapondere regională a zonei controlate de sovietici. Belgradul a refuzat totuși să adere la NATO, în timp ce celelalte două state au făcut deja acest pas în 1952 și au fost astfel ancorate în Occident din punct de vedere al securității și politicii economice (Planul Marshall, Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică). Iugoslavia a folosit ajutor militar și garanții de protecție occidentale, dar a rămas profund suspicioasă față de Occident. După moartea lui Stalin, Belgradul și Moscova s-au apropiat din nou.

Din 1948 s-a iscat un război de propagandă și tensiuni între taberele sovietică și iugoslavă, care a urmat limbajul și logica combaterii staliniste a disidenței de partid. Tito fusese un stalinist fermecător până în 1948, la fel ca mulți membri ai partidului său. Pe plan intern, a fost amenințat de o lovitură de stat a forțelor fidele Moscovei, pe care a prevenit-o printr-o epurare extinsă. În schimb, în fostele sale țări partenere Bulgaria și Albania, titoiștii au intrat în conflicte partinice interne. În Albania, Enver Hoxha, prin loialitatea sa față de Stalin, și-a asigurat puterea asupra rivalului său, Koçi Xoxe (1911–1949), care a fost în primul rând responsabil pentru masacrul personajelor din opoziție. În Bulgaria,

Gheorghi Dimitrov a murit la scurt timp după o convorbire tensionată cu Stalin. În Albania, precum și în Bulgaria, internaționalismul retoric a fost abandonat în favoarea unui naționalism care, ideologic, a reluat vechile conflicte teritoriale pentru Kosovo și Macedonia, cu greu domolite. Ambele zone de conflict au format seismografe ale relațiilor bilaterale și ale politicii regionale în Războiul Rece.

Ruptura dintre Stalin și Tito a avut consecințe îndelungate în politica internă și externă. Uniunea Sovietică a adus Albania și Bulgaria sub controlul său și, urmărind reali și presupuși adepți ai lui Tito în țările sale satelit, și-a consolidat poziția în toată Europa Centrală și de Est. Devierea ideologică a lui Tito de la cursul stalinist a afectat politica economică și politica externă. Aici Belgradul a jucat un rol principal în crearea Mișcării de Nealiniere. Amenințat de Est, purtându-se cu ostilitate ideologică față de Occident, temându-se de izolare, Tito a încercat inițial să îi câștige pe social-democrații occidentali. Când asta a eșuat, a intensificat relațiile cu Lumea a Treia, Organizația Națiunilor Unite fiind scena unor noi contacte și a construirii imaginii de sine a Iugoslaviei. Pactul Balcanic, soluționarea provizorie a chestiunii de la Trieste și relaxarea relațiilor cu Uniunea Sovietică (1954) au dat siguranță politicii externe. Politica extinsă de călătorii a lui Tito în Africa și Asia a consolidat legăturile cu lideri importanți ai statelor nealiniate de mai târziu (din 1961), precum prim-ministrul indian Jawaharlal Nehru (1889–1964) și cu state precum Etiopia și Birmania. Ca parte a unei mișcări mondiale, eretica Iugoslavie a trebuit să caute sprijin la nivel global pentru a contracara amenințarea de la Moscova.

La mijlocul anilor '50, Balcanii, înainte nedefiniți extern, au fost stabilizați politic în Războiul Rece. Liniile de front între cele două sisteme de alianță se întindeau de-a lungul granițelor grecești de nord și turcești de nord-vest. Bulgaria, România și, la scurt timp după aceea, Albania au aderat la Consiliul pentru Ajutor Economic Reciproc (CAER), pe care Uniunea Sovietică a dorit să-l folosească pentru a coordona economia vasalilor săi. Pactul de la Varșovia (PV), încheiat în 1955, a inclus în Balcani Albania, Bulgaria și România.

Pe de altă parte, Grecia a fost singura țară balcanică ferm ancorată în NATO și a depins de ajutorul economic american în primii ani postbelici. Diplomații americani au avut o puternică influență asupra politicii interne, cu scopul de a menține forțele conservatoare naționale la putere în țara expusă strategic. Teama de comunism izvorâtă din războiul civil și Războiul Rece de acum global au acționat aici laolaltă. Un *stat profund* al serviciilor secrete și al organizațiilor de ofițeri (Liga sfântă a ofițerilor

greci) s-a dovedit a fi un factor destabilizator prin încercările de lovitură de stat (1951). Între 1952–1955 a condus comandantul din cel de-al Doilea Război Mondial, Alexandros Papagos, în fruntea partidului său, Adunarea Greacă (Ellinikós synagermós). A reușit o consolidare politică, dar mai ales o creștere economică.

Influența celor două noi superputeri, SUA și Uniunea Sovietică, a atins apogeul în Balcani în perioada imediat următoare războiului. Primele falii dintre cele două tabere au devenit curând evidente – în conflictul din Cominform și o primă îndepărtare prudentă a Greciei de controlul aproape complet al SUA. Cea de-a doua a eșuat, dar prima a reprezentat o fragmentare suplimentară a taberei comuniste în urma destalinizării care a eșuat în Balcani.[6]

Represiunea statală și gulagul din Balcani

Întreaga zonă balcanică, comunistă sau necomunistă, a fost dominată de serviciile secrete și aparatul represiv în anii postbelici. Asta deoarece pretutindeni adversarii politici interni trebuiau să fie combătuți violent – în statele comuniste erau partizanii anticomuniști și țăranii care au rezistat față de colectivizarea agriculturii. În Grecia, guvernul i-a persecutat pe comuniști și pe simpatizanții lor reali sau presupuși după încheierea războiului civil. Sistemele de teroare și lagărele au modelat Balcanii pe de-a întregul, ceea ce nu a fost o excepție în politica mondială în perioada Războiului Rece. Războiul din Coreea, de exemplu, a avut un efect asupra Balcanilor, deoarece ambele erau percepute ca fronturi în Războiul Rece, iar statele comuniste din Balcani au arătat un interes crescut pentru noul stat comunist din Asia de Est. Kim Il Sung (1912–1994) a vizitat și Albania în călătoria sa în Europa de Est în 1956, iar Enver Hoxha a făcut o oprire la Phenian în călătoria sa în China în 1959.

În ce privește politica internă, regimurile comuniste au avut nevoie de aproximativ un deceniu pentru a se consolida și a învinge ultimele rezistențe armate. Victoria comuniștilor împotriva rezistenței pașnice și armate se datorează instituirii unui sistem represiv puternic și a unui sistem extins de lagăre de concentrare în stil sovietic. Uniunea Sovietică a servit de asemenea drept inspirație pentru înființarea serviciilor secrete care se ocupau cu urmărirea, detenția, deportarea și uciderea adversarilor politici. În 1943, comuniștii iugoslavi au înființat Departamentul de Protecție Civilă (Odjeljenje za zaštitu naroda, OZNA), care a fost înlocuit în 1946 de poliția secretă (Uprava državne bezbednosti, UDB).

OZNA a fost responsabil pentru teroarea în timpul preluării puterii. Albania, satelit iugoslav până în 1948, a înființat agenția de informații Sigurimi mai întâi cu ajutorul Belgradului, apoi cu ajutor sovietic. Modelul organizațional și personalul s-au schimbat în consecință, deoarece primele epurări au avut loc în 1948. În România, vechea Siguranță a lucrat pentru comuniști după ce conducerea a fost epurată. În 1948 a fost înlocuită cu o nouă siguranță de stat (Securitatea), care s-a bazat pe modelul serviciilor secrete staliniste până în 1960.

Recrutarea lucrătorilor din serviciile secrete se făcea pe bază pe clasă socială. Asta a însemnat că numeroși analfabeți funcțional, cu o mare propensiune de a folosi violența, au predominat în guvernarea comunistă din faza stalinistă. Serviciile de securitate de stat român și bulgar s-au luptat cu calificările reduse ale agenților recrutați începând cu 1944, a căror incompetență a inhibat parțial represiunea. O imagine clară a inamicului, disponibilitatea de a folosi violența și un context biografic adecvat au fost considerate mai importante decât capacitatea profesională. Violența (inclusiv crimele) din timpul preluării puterii, de exemplu, a fost folosită în Bulgaria drept criteriu de recrutare, precum acțiunile de gherilă și violența de la sfârșitul războiului în Iugoslavia și Albania. Instruirea a urmat intrării în instituție, nu invers. Cadrele au fost consolidate după epurări, în mare parte ca urmare a conflictului din Cominform.

Toate regimurile comuniste au deportat oameni neplăcuți regimului și au înființat tabere de muncă forțată în care erau închiși cei văzuți ca adversari în *lupta de clasă intensificată*. Acești oameni urmau să fie slăbiți și trimiși la moarte prin malnutriție, refuzul de a le oferi îngrijiri medicale, teroare fizică și psihologică. Obligația prizonierilor politici de a efectua muncă forțată a urmat exemplul Uniunii Sovietice staliniste. După 1989, activiștii drepturilor omului și istoricii din toate țările au încercat să determine numărul exact de victime. Cu toate acestea, dosarele administrațiilor comuniste ale lagărelor și ale ministerelor de interne nu sunt de încredere și multe crime au fost ascunse în spatele morții din cauze naturale.

Tirania stalinistă a afectat o mare parte a populației – atât victime, cât și făptuitori. Până în 1964, în România, cel puțin 200.000 de oameni, adică 1,5% din populație, au căzut victime ale violenței serviciului secret și poliției. Aproape 15.000 de oameni și-au pierdut viața în lagăre sau uciși. Securitatea a înființat o rețea de supraveghere cu ochi agili, în care au fost înregistrate în jur de 270.000 de persoane în 1956 și 566.000 în 1965. Estimările numărului victimelor tuturor formelor de represiune

poate merge până la 2 milioane de persoane în România. România a deportat populații întregi, precum în 1951 zeci de mii de sârbi și germani din Banatul vecin Iugoslaviei, în stepa estică a Bărăganului.

Lagărele au servit în regimurile din România și Iugoslavia și la efectuarea de experimente psihologice pe prizonieri. România a instituit un mare sistem ramificat de aproximativ 320 de lagăre și închisori. Poliția și securiștii au comis infracțiuni politice în cel puțin 450 de locuri. Prizonierii politici și criminalii au fost adesea puși în închisoare împreună. Anumite închisori erau rezervate anumitor grupuri de prizonieri. Vechea elită politică a fost încarcerată și terorizată psihologic la Sighet, în nordul României. Un program de reeducare prin tortură și teroare psihologică a fost realizat cu participarea foștilor legionari și a altora, implementat de exemplu în închisoarea din Pitești (1949–1952). Gherla, Târgu Ocna, Aiud și Jilava sunt de asemenea locuri ale memoriei pentru aparatul represiv comunist. Numărul mare de prizonieri cuprindea membri ai partidelor interzise, clerici în special ai bisericilor unită (greco-catolică) și romano-catolică, țărani care se opuneau colectivizării agriculturii, membri ai minorităților etnice și foști legionari. Numai între 1950 și 1953, 89.000 de țărani au fost condamnați pentru încălcarea politicii agricole comuniste. Ca *mormânt al burgheziei române* a fost lagărul ai cărui prizonieri urmau să construiască până în 1964 Canalul Dunăre–Marea Neagră. Acest proiect, bazat pe modelul stalinist, s-a soldat cu multe victime; numărul exact nici nu mai poate fi stabilit tocmai din cauza manevrelor perspicace ale Securității.

Bulgaria comunistă a avut și ea un sistem de lagăre timp de zeci de ani, cel mai cunoscut fiind Belene, situat pe o insulă de pe Dunăre. Și în Bulgaria au fost deportate familii și relocate în țară (aproximativ 6.000 în faza timpurie a dictaturii, adică în jur de 30.000 de persoane). În Albania, care avea o populație de aproximativ un milion în 1945, în jur de 50.000 de persoane au fost încarcerate în lagăre între 1949 și 1990, fiind trași la răspundere toți membrii unor familii – asta a însemnat moartea a mulți copii, în special în primele zile ale regimului. Pentru perioada deosebit de violentă până în 1949, nu sunt disponibile cifre de încredere care să surprindă cu exactitate miile de victime. Clericii catolici au fost uciși prin tortură, iar vechile elite au fost judecate în procesele-spectacol. Deportările și exilul au fost reglementate de lege în 1954 sau prin ajustări efectuate sistemului până în 1986. Aceste măsuri au afectat aproximativ 100.000 de persoane până în 1990. Gulagul albanez a cuprins numeroase lagăre, mai întâi în Kruja și Tepelena, apoi în toată țara. Lagărele din Peshkopi (1944–1950), Burrel (1946–1991) și lagărul funcțional din 1968

până în 1990 în mina Spaç au căpătat o faimă deosebită. Acolo, la 21 mai 1973, după ce un prizonier a fost maltratat, a avut loc cea mai mare răscoală împotriva guvernării comuniste, suprimată brutal. Prizonierii politici au fost trimiși în mod deliberat în lagăre alături de infractori. În 1987, aproximativ 850 de persoane erau încă deținute acolo. În cazul Iugoslaviei, insula Goli Otok din Dalmația de Nord a devenit simbolul gulagului. Oameni care fuseseră anterior actori ai violenței extreme au fost adesea încarcerați acolo: cadre ale partidului comunist, inclusiv grupuri de partizani care se poziționaseră de partea lui Stalin în 1948, și alți oponenți locali ai lui Tito, precum naționaliști macedoneni. La fel ca în România, regimul a încercat să-i facă pe deținuți să-i chinuie psihic și fizic pe alți deținuți, pentru a-i distruge mental. Pe Goli Otok, Tito a scăpat de o parte semnificativă a tovarășilor săi din vremurile partizanatului și a pus astfel bazele exercitării puterii personale.

Lagărele erau doar aparent caracteristici ale etapei staliniste. Asta deoarece, după scurtele valuri de eliberări sau amnistii (1953 în Bulgaria) au urmat faze de duritate – lagărul de la Belene a fost curând pus din nou în funcțiune, printre altele pentru membrii minorității turce. Albania și-a menținut sistemul de lagăre de muncă forțată până în ultima fază a comunismului. De asemenea este important de menționat că, spre deosebire de regimurile est-europene, represiunea a crescut după 1956, deoarece regimurile și-au asigurat poziția prin arestări în masă și campanii de teroare, iar colectivizarea agriculturii a fost finalizată în Bulgaria și în România în acest climat.

Infracțiunile aproape că nu au fost investigate. În România, după 1965, dictatorul Nicolae Ceaușescu a folosit reabilitarea lui Pătrășcanu și a altor comuniști condamnați de predecesorul său doar pentru propria poziție în interiorul partidului și descurajarea susținătorilor predecesorului său. Albania a urmat modelul Uniunii Sovietice staliniste, în care, la fel ca în anii '30, la Moscova, cei responsabili de aparatul represiv erau epurați în mod repetat. Dintre președinții Comisiei pentru exil au fost împușcate șase persoane (inclusiv actori violenți precum Kadri Hazbiu, 1922–1983, și Beqir Balluku, 1917–1974), iar cinci au fost arestate.

Și în Grecia, care se afla de cealaltă parte a Cortinei de Fier, sistemul de insule pentru exil și lagăre s-a încheiat abia în 1974, odată cu căderea dictaturii militare. Și aici evoluția a fost oscilantă. Guvernele conservatoare naționaliste au întemnițat sau deportat adversarii politici – în acest caz, susținători ai comuniștilor – în primii ani de după războiul civil (aproximativ 14.000 de oameni la sfârșitul anului 1951, aproximativ 1.400 în 1961). După o relaxare temporară, dictatura coloneilor (1967–1974) a

recurs din nou la exiluri extinse pe insule-închisori precum Hagios Eustratios, Leros sau Gyaros. Stângiştii au fost adesea torturaţi sub regimurile militare.

Întreaga întindere a Gulagului balcanic de pe ambele părţi ale Cortinei de Fier este un subiect puţin cercetat şi încă suprimată în mare parte în cultura comemorativă oficială din fostele ţări comuniste, în special în Albania, Bulgaria şi România.[7]

Rezistenţa armată

Rezistenţa contra dictaturilor comuniste este de obicei asociată cu Europa Centrală şi de Est. Revoltele din Polonia (1950), din RDG (1953) şi mai ales din Ungaria (1956) sunt repere în Războiul Rece. Abilitatea de a rezista în acest fel este văzută ca dovadă a voinţei unei societăţi de a se afirma, chiar şi în situaţii aproape fără speranţă. După căderea comunismului, societăţile balcanice s-au măsurat după aceste modele şi au ridicat problema propriilor lor forme de rezistenţă. Era vorba despre demnitate şi potenţialul de a dezvolta o nouă societate democratică în contrast cu comunismul. Această nevoie a fost deosebit de puternică în ţările în care comuniştii nu au ajuns la putere prin război civil: Bulgaria şi România. Acest interes social contrastează cu lipsa de interes adesea ostentativă a cercetătorilor occidentali. Rezistenţa contra dictaturilor comuniste este frecvent văzută în cercurile intelectuale occidentale ca o rămăşiţă a Războiului Rece. Prin urmare, interesul cercetării în Occident evită faza timpurie extrem de violentă a dictaturilor comuniste.

Cu toate acestea, preocuparea uneori aproape obsesivă şi supraevaluarea rezistenţei în ţările foste comuniste înseamnă totuşi că grupurile anticomuniste individuale nu sunt destul de clar diferenţiate. Comuniştii erau duşmani ai democraţiei, dar asta se întâmpla şi în rândul duşmanilor comuniştilor. O premisă importantă pentru rezistenţă a fost speranţa în intervenţia Occidentului. Faptul că vor veni britanicii sau americanii a fost o credinţă fermă timp de circa un deceniu în rândul multor persoane din România, Bulgaria sau Albania, încă hrănită de războiul din Coreea. Doar reprimarea revoltei maghiare din 1956 şi pasivitatea aparentă a Occidentului au pus capăt acestei aşteptări. În Bulgaria, rezistenţa armată a implicat în jur de 20.000 de oameni. În multe locuri s-a format din autoapărare împotriva violenţei terorii comuniste. În prima fază a fost adesea dusă de foşti ofiţeri şi luptători ORIM, adică oameni cu experienţă de luptă. La fel ca partizanii, luptătorii au urcat în munţi, urmând astfel tiparele socio-culturale tradiţionale. Au devenit cunoscuţi şi sub

numele de munteni (gorjani). Bulgaria împărțea o graniță cu Grecia necomunistă, dar zguduită de război civil. Cu toate acestea, la fel cum Stalin nu i-a susținut pe comuniștii greci, rezistența bulgară a primit puțin ajutor substanțial prin Cortina de Fier care se cobora – și care a fost destul de imperfectă în Balcanii de Sud până în 1949. După ruptura dintre Tito și Stalin, granița bulgaro-iugoslavă s-a transformat din nou într-o zonă de conflict, Iugoslavia promovând anumite grupuri de gherilă. Grupurile de luptători au rămas însă mici și fără conducere centrală. Având în vedere superioritatea militară a regimului, s-au limitat să se retragă în munți. Un al doilea val de rezistență armată a avut loc ocazional în anii '50, când a izbucnit rezistența spontană față de colectivizarea agriculturii. Cu toate acestea, *muntenii* nu au reprezentat o amenințare politică și militară pentru regimul comunist.

Și în România, foști ofițeri precum generalul Aurel Aldea (1887–1949) și cadre naționaliste de dreapta (legionari) au jucat un rol important, dar nici aici nu a existat o organizație centrală. Rezistența a trăit din sprijinul comunităților locale și, la fel ca în Bulgaria, mitul munților ca loc de rezistență a avut o importanță deosebită. Luptătorii anticomuniști și-au bazat imaginea de sine pe simboluri precum eroul popular transilvănean din 1848, Avram Iancu (1824–1872). Grupurile de rezistență au fost active în Transilvania, Banat, dar și în câmpia Dobrogei. La fel ca în Bulgaria, s-au alăturat mulți țărani nemulțumiți și, tot ca în Bulgaria, colectivizarea agriculturii a intensificat voința de a rezista. Posibilitățile erau totuși reduse, mai reduse decât în Bulgaria, din moment ce România era înconjurată complet de țări comuniste. Serviciul secret comunist al Securității a reușit să distrugă grupurile de rezistență; mulți luptători din Rezistență au fost uciși în acest proces. Din cauza tăinuirii cauzelor morții, nu se cunoaște numărul lor exact. În nici un moment nu au amenințat puterea comuniștilor. Dar, la fel ca în Bulgaria, au fost mult timp un ghimpe în coasta regimului.

În Balcanii de Vest, după victoria militară a comuniștilor în războiul civil, posibilitatea rezistenței era limitată. Singurul lucru favorabil era apropierea de Italia și, prin urmare, sprijinul din partea Occidentului. Acesta din urmă a încercat în mod repetat să răstoarne regimul comunist încă tânăr din Albania prin misiuni secrete mai mici, tot pe fundalul Războiului Civil Grec. Totuși, aceste acțiuni nu au reușit, din cauza infiltrării sovietice a serviciului secret britanic. În Croația și Bosnia, membrii Ustașa au format o gherilă (Križari/Cruciații) care, la fel ca în alte țări, nu avea o conducere uniformă, dar care, spre deosebire de unitățile *muntenilor*, a acționat împotriva oficialilor comuniști. În Albania

de Nord și Kosovo, luptătorii anticomuniști albanezi din rezistență au fost zdrobiți de forțele guvernamentale iugoslave și albaneze. În Kosovo s-au format apoi organizații secrete, combătute cu înverșunare de către statul iugoslav până la jumătatea anilor '50. Conflictul din Cominform a intensificat represiunea, deoarece albanezii iugoslavi erau considerați a cincea coloană a Albaniei loiale lui Stalin (1948).[8]

Partidele comuniste din faza stalinistă

În 1948, cu excepția Greciei, partidele comuniste au ajuns la putere în întreaga zonă balcanică după faza de tranziție a guvernelor multipartinice de fațadă. Bulgaria și Iugoslavia au cunoscut uneori partide comuniste puternice în perioada interbelică, dar acestea au fost distruse sau ținute sub control de instituțiile de securitate. Comuniștii iugoslavi, care au putut să își recruteze membrii din mișcarea de partizani, aveau o bază mai largă; cazul albanez a fost similar. Instituirea structurilor de partid s-a derulat paralel cu preluarea puterii după modelul sovietic, adică așa-numitul *centralism democratic* și dominația partidului asupra statului. Crearea cadrelor a fost deosebit de dificilă în Balcanii de Est, unde nu existau aproape deloc (Bulgaria) sau deloc structuri de partid (România). Grupurile comuniste de la conducere din Balcanii de Est și de Vest au diferit considerabil. În anii '30, numeroși comuniști din Balcani locuiseră la Moscova, unde fuseseră formați și traumatizați de epurarea stalinistă. Bulgarul Gheorghi Dimitrov jucase un rol proeminent în Comintern. Pe de altă parte, Tito, care locuise și el la Moscova, scăpase la timp de atmosfera ucigașă din Comintern și își formase propria sa sferă de putere în țara natală. Comuniștii albanezi erau dependenți de el într-un mod aproape vasal.

În Bulgaria și România, cadrele comuniste s-au împărțit în *moscovite*, care îi păreau mai loiale lui Stalin datorită devotamentului lor absolut, și cele *din țară*. Acestea din urmă au fost adesea închegate într-un grup prin experiențe comune de detenție. În primii ani de guvernare comunistă, aceste grupuri interne de partid, cu puține diferențe ideologice, s-au implicat în lupte interne dure pentru putere. În cazul românesc, acestea au început cu uciderea liderului de partid Ștefan Foriș (1892–1946) de către grupul „din închisori" din jurul lui Gheorghe Gheorghiu-Dej (1901–1965), urmat de excluderea (1948) și execuția (1954) lui Lucrețiu Pătrășcanu (1900–1954). Primul caz se referea pur și simplu la putere, al doilea caz era unul dintre puținii comuniști indigeni intelectuali care atinsese și niște tonuri naționaliste. Luptele dintre facțiunile românești

aveau și o conotație etnică, mulți dintre comuniștii din grupul de la Moscova fiind de origine maghiară, evreiască, bulgară sau ucraineană. Evreii au fost în mod special suprareprezentați în funcțiile de partid înalte în raport cu ponderea lor din totalul populației, dar în iunie 1947, 80% dintre membrii partidului erau etnici români și doar 4% evrei (unguri 12%). În serviciul secret, în 1949, etnicii români constituiau 83% din personal, evreii 10% și ungurii 6%. Acest lucru a devenit semnificativ atunci când Stalin a declanșat o campanie antisemită (conspirația medicilor) în ultima sa etapă de viață, căreia, transferată în România, i-au căzut victime unele persoane responsabile pentru violențe precum Ana Pauker (1893–1960) și Vasile Luca (de fapt László Luka, 1898–1963) în 1952. Personajul de frunte dintre foștii deținuți, Gheorghiu-Dej, a ieșit victorios din luptă. Ca și Dimitrov, a înțeles că își datorează puterea supunerii față de Stalin.

Tabuizarea intrigilor partidelor înainte de 1989 și fascinația particulară a luptelor facțiunilor intracomuniste explică interesul extraordinar pentru cercetare al posterității. Categorii precum „bun/rău" sau „moderat/radical" fac cu greu dreptate dinamicii, deoarece a fost o luptă pentru putere între staliniști convinși. În Bulgaria, spre deosebire de România, prin Gheorghi Dimitrov partidul avea un lider cunoscut pe plan internațional, care era complet devotat lui Stalin. Dimitrov a fost chiar mai util după moartea sa, ca o figură de cult a comunismului bulgar. 1948 a fost anul epurării și în Bulgaria, ceea ce poate fi privit pe fundalul unui val general de epurare în partidele vasale sovietice. Subiecte ale unuia dintre procesele-spectacol tipice stalinismului din Europa Centrală și de Sud-Est au fost Trajčo Kostov (1897–1949), iar în Albania, după cum am mai menționat, Koçi Xoxe, ajuns aproape atotputernic. La fel ca în România, un comunist local a ajuns în vârf, Vălko Červenkov (1900–1980). Împărtășea cu Gheorghiu-Dej câteva elemente biografice: origini simple, intrarea timpurie în partid, participarea la acte de violență. Spre deosebire de Dej, el fusese însă format de o ședere de 20 de ani în Uniunea Sovietică și, spre deosebire de Dej, avea și o educație intelectuală solidă și o rețea internațională de contacte. Ambii dictatori l-au imitat pe Stalin, ceea ce a însemnat că partidul a dezvoltat un cult al personalității asemănător cu cel al lui Stalin, care le-a atribuit realizări deosebite în toate domeniile politicii și culturii.

Dictatorii din Balcanii de Vest au practicat și ei un cult pronunțat al personalității. Ambii au dominat în 1948 concurența intrapartinică, Hoxha împotriva titoiștilor, Tito împotriva staliniștilor. Toți cei patru dictatori și-au bazat puterea pe represiune în partid și împotriva

disidenților politici. În ciuda diferențelor în politica de putere, metodele lor de guvernare în deceniul stalinist abia dacă s-au diferențiat. Instrumentele centrale ale puterii erau partidul și serviciile secrete.

Anul conflictual 1948 a servit tuturor liderilor comuniști ca, prin excluderi extinse, să-și aducă sub control organizațiile lor în creștere rapidă. În Bulgaria, unde numărul membrilor de partid s-a ridicat de la 14.000 la aproximativ jumătate de milion între august 1944 și 1948, 20% dintre membrii partidului au fost expulzați din partid.

În România, numărul membrilor de partid a explodat literalmente de la aproximativ 2.000 (1944) la 803.000 (decembrie 1947). Într-o țară fără tradiție comunistă, acest lucru a fost posibil numai prin includerea tuturor celor care doreau să se alăture noii puteri. Ana Pauker nu s-a ferit nici să încheie un acord de pacificare cu legionarii antisemiți. Aripa proletară a legionarilor a acționat astfel ca o trupă de șoc a comuniștilor față de partidele democratice. Când acestea au fost distruse în 1948, legionarii, care și-au jucat rolul de „idioți utili", au devenit unul dintre principalele grupuri-țintă ale represiunii comuniste. În ciuda epurărilor partinice, a devenit clar că PC-urile din Balcani au mers pe căi diferite. În Albania, Hoxha a urmat modelul unui partid de cadre, în timp ce în celelalte trei țări PC s-a dezvoltat într-o mișcare de masă cu un număr mare de membri.[9]

ANUL-CHEIE 1956

Congresul XX al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice din februarie 1956 marchează un moment de cotitură nu numai în istoria celei de-a doua superputeri, ci și a statelor sovietice vasale. În discursul său secret, Nikita Hrușciov (1894–1971) s-a distanțat de unele elemente esențiale ale dictaturii staliniste. Pentru partidele comuniste din Balcani și conducerea lor, care, cu excepția Iugoslaviei (după 1948), au adoptat modelul stalinist cu cea mai mare loialitate – de la cultul personalității din jurul liderului la colectivizarea agriculturii și industrializarea forțată – se punea întrebarea supraviețuirii politice într-un mediu schimbat radical. Vor urma calea destalinizării?

Schimbările politice fundamentale au fost întotdeauna utilizate în tradiția bolșevică pentru a reglementa luptele de putere intrapartinice. Conform acestei logici, liderii partidului fideli lui Stalin, Enver Hoxha în Albania, Gheorghe Gheorghiu-Dej în România și Vălko Červenkov în Bulgaria, erau amenințați. Un dezgheț precum în Uniunea Sovietică i-ar

fi pus la îndoială pe ei și legitimitatea politicilor lor. Conform logicii staliniste, o menținere a liniei i-ar fi transformat în deviaționiști. În Balcani însă, această criză nu i-a avantajat pe reformatori (sau oportuniști care doreau să profite de noul vânt de la Moscova pentru a avansa), ci pe staliniști. Nu a existat o liberalizare după un deceniu de teroare generală, ci o continuitate politică și, în mare măsură, personală la sfârșitul perioadei, însoțită de un alt val de represiune și colectivizare.

Începutul destalinizării în Uniunea Sovietică ar fi putut amenința regimurile din Balcani. Primele semne au venit deja în anul morții lui Stalin. În 1953, nu numai în RDG a avut loc o revoltă populară. În Bulgaria, lucrătorii din industria tutunului din Plovdiv și Haskovo s-au opus cerințelor politicii industriale comuniste. Partidul le-a răspuns rapid cu promisiunea de a îmbunătăți condițiile de muncă.

Rezistența s-a stins în scurt timp în România, trei ani mai târziu. Revolta maghiară din octombrie 1956 a acționat ca declanșator și model. Minoritatea maghiară din Transilvania, în special, dar și studenții bucureșteni au fost impresionați, scânteia s-a aprins mai ales la Cluj și Timișoara, unde au avut loc mitinguri masive împotriva regimului. Aparatul represiv de stat a ținut însă situația sub control. Teama partidului de o revărsare a rezistenței din Ungaria s-a dovedit a fi exagerată, dar a avut consecințe drastice pentru politică. Regimul a folosit resentimentele antimaghiare ca resursă de putere. Devierea de la internaționalismul propagat oficial a devenit clară. România a participat la reprimarea revoltei populare în vecinul său de la vest, subliniind loialitatea față de Uniunea Sovietică. Acest lucru s-a aplicat și Bulgariei, și Albaniei. Revolta maghiară a arătat clar că staliniștii erau bine angrenați în Balcani. Erau convinși că orice relaxare amenința puterea partidului.

Potențialul de rezistență în Balcani a fost mult mai mic decât în Europa Centrală și de Est. Războaiele civile și represiunea de după 1945 și reprimarea mișcărilor de gherilă din munți slăbiseră forța de mobilizare a unei opoziții armate. Tradițiile rezistenței civile au fost slab dezvoltate în Balcani, comparativ cu Europa Centrală și de Est.

Anul 1956 a trimis un mesaj esențial societăților din Balcanii comuniști: stăpânirea comunistă va fi de durată. Oamenii trebuiau să se obișnuiască cu ea. Dar și regimurile au trebuit să își adapteze politicile la noua situație, atât intern, cât și extern.

Situația regimurilor comuniste din 1956 nu a fost ușoară. Un deceniu de dictatură stalinistă crease o economie planificată cu deficiențe generale, uneori chiar foamete. Țări precum Albania și Bulgaria trebuiau încetinite de Moscova în dorința lor de a imita modelul stalinist, de exemplu

prin colectivizarea agriculturii sau înființarea pripită a unei armate. La fel ca în Uniunea Sovietică, un strat de cadre comuniste și membri ai forțelor de securitate s-au bucurat de avantaje materiale în comparație cu sărăcia în care trăia majoritatea populației. Legitimitatea regimurilor a rămas scăzută – cea mai mare în statele cu o bază de masă a partizanilor de război – din cauza aparatului represiv. Un deceniu de teroare deschisă intimidase societățile țărilor comuniste.

Dacă au existat lupte pentru putere, acestea au avut loc în cadrul partidelor comuniste. În Bulgaria, conducerea partidului a reacționat deja după moartea lui Stalin și a eliberat prizonierii din lagăre și persoanele strămutate forțat. Cultul personalității a fost redus după semnele de la Moscova și a fost preluat modelul sovietic de conducere colectivă. În timp ce Červenkov a continuat să controleze statul, Todor Jivkov (1911–1998) a preluat partidul. În curând a devenit evident că controlul partidului era cheia puterii pe plan intern. Politica de supunere demonstrativă în fața Uniunii Sovietice i-a adus victoria lui Jivkov în lupta pentru putere cu Červenkov. În 1956, partidul bulgar și-a pierdut credința că poate promova comunismul ca ideologie superioară a maselor. Odată cu sfârșitul terorii de masă și cu o îmbunătățire treptată a situației materiale, partidul a făcut o ofertă la care societatea a reacționat abținându-se de la disidența deschisă și prin diferite forme de conformism.

În Albania, Enver Hoxha a încercat inițial să păstreze secretul evenimentelor din Uniunea Sovietică. Când în partid au apărut critici ale conducerii și privilegiilor sale, Hoxha a pierdut doar un scurt timp controlul. A reacționat și și-a consolidat poziția. Adversarii săi fuseseră recrutați dintre foști oameni plătiți de partidul de la Moscova. De fapt, ei impuneau doar cerința de a imita modelul sovietic. Aceasta s-a ciocnit cu pretențiile de putere ale dictatorului, care au predominat. În 1956 au apărut primele rupturi între Tirana și Moscova.

Una dintre consecințele destalinizării sovietice a fost revizuirea politicii iugoslave a lui Stalin. Hrușciov și Tito s-au apropiat și pe fondul crizei ungare. Pentru Albania, care fusese de partea Uniunii Sovietice în conflictul din Cominform, asta a însemnat o lovitură, mai ales că Tirana susținea că Iugoslavia provoca tulburări în Ungaria și în Polonia. Dar asta nu era tot: Hoxha l-a privit și pe Tito ca pe un adversar ideologic și a văzut o trădare a dogmei staliniste în politica sovietică de relaxare. Potențialul de tensiune a fost sporit de politica comercială externă sovietică, care, în cadrul CAER, le-a atribuit statelor din Balcani rol de țări agrare și furnizori de materii prime, în timp ce acestea au insistat să-și construiască propria industrie grea bazată pe modelul stalinist. Iu-

goslavia, pe de altă parte, s-a eliberat de dependența de sprijinul militar occidental în 1956 și a subliniat încă o dată apartenența sa la lumea comunistă, chiar dacă nu ca vasal sovietic.

În 1956, și România a început să se miște spre o retragere treptată, dar mai puțin radicală, în politica externă, față de Uniunea Sovietică. Loialitatea în momentul revoltei maghiare a fost compensată atunci când România a scos Armata Roșie din țară în 1958. Asta a sporit autonomia politică a partidului. În interior, dictatorul Gheorghiu-Dej a eliminat fără efort o frondă slab organizată a doi comuniști de frunte, Miron Constantinescu (1917–1974) și Iosif Chișinevschi (născut ca Jakob Roitman, 1905–1963), și chiar și-a întărit puterea eminamente stalinistă. Gheorghiu-Dej a intensificat represiunea prin arestări la scară largă. Populației i-a fost semnalat că retragerea sovietică nu însemna ușurarea dictaturii. Dimpotrivă, acest lucru trebuia asigurat doar printr-o intimidare extinsă a oamenilor. Cu toate acestea, a apărut un nou fenomen: regimul a recurs la naționalism ca nouă resursă de guvernare, strategie dezvoltată în anii '60. 1956 nu a adus sunetul dezghețului în Balcani. Mai degrabă, regimurile și liderii lor au rămas pe poziții, în Albania și România chiar mai ferm ca niciodată, în șaua stalinistă.[10]

REVOLUȚIA STALINISTĂ A SOCIETĂȚII ȘI ECONOMIEI

Sfârșitul (parțial) al Balcanilor țărănimii

Comuniștii au pornit de asemenea în Balcani cu scopul de a transforma societatea în toate sensurile ei, prin implementarea unei învățături presupus științifice. Comunismul și susținătorii săi se caracterizează printr-o relație aproape religioasă – credința în corectitudinea doctrinei. Primatul ideologiei asupra argumentelor factuale și asupra condițiilor sociale reale și mai ales economice au modelat toate regimurile comuniste din Balcani. Putem spune chiar că Albania, România și Iugoslavia au avut un nivel deosebit de ridicat de ideologizare a politicilor economice și sociale, chiar în comparație cu comunismele anilor '70.

În general, pentru Europa de Est sub stăpânirea comunistă se ia în considerare o periodizare în care faza societății de consum comuniste de la sfârșitul anilor '50 încoace urmează stalinismului plin de privațiuni pentru majoritatea populației. În această perioadă, așa spune teoria, regimurile au redus presiunea ideologică asupra populației și au crescut investițiile în industria bunurilor de larg consum. S-a ajuns la un

compromis tacit – se renunță la rezistență, dar cu adaptare sau loialitate printr-o gamă largă de comportamente, în schimb partidul și statul renunță la teroarea fățișă, îmbunătățind în schimb condițiile materiale de viață și acordând dreptul la mici spații private de manevră. Această periodizare este discutabilă pentru Balcani. După cum am menționat, destalinizarea nu a avut loc în Albania, Bulgaria și România, iar schimbări politice fundamentale au avut loc în Iugoslavia doar la mijlocul anilor '60. Bulgaria, România și Iugoslavia și-au croit propriul drum în societatea comunistă de consum, dar România a rupt această strategie în 1981 și, alături de Albania, a crescut represiunea și autarhia radicală în anii '80.

Ceea ce lansaseră comuniștii ca model stalinist și revoluție socială în a doua jumătate a anilor '40 a avut o viață mai lungă în Balcani decât în Europa Centrală și de Est, unde moartea lui Stalin și politicile lui Hrușciov și-au arătat roadele. Prin urmare, periodizarea trebuie să fie nuanțată. Acest lucru se aplică mai puțin pentru începutul tulburărilor staliniste din Balcani, atunci când regiunea mersese în ritm cu Moscova și cu blocul estic emergent. Abordarea comună sub conducerea sovietică fusese stabilită odată cu fondarea Cominformului la Schreiberhau, în Silezia Inferioară, în septembrie 1947 și, în același timp, fusese luată decizia de a refuza ajutorul economic american.

Nucleul modelului economic stalinist extrem de ideologizat au fost colectivizarea agriculturii și construirea unei industrii grele care să fie finanțată de populația națională. Aceste măsuri au fost puse în aplicare cu sacrificii enorme în rândul populației, în sensul ideologiei vindecătoare chiliastice a bolșevicilor. Această politică, la fel ca înainte în Uniunea Sovietică, a însemnat sfârșitul vechilor societăți agrare din Balcani, în Albania, Bulgaria și România.

În ochii comuniștilor, societatea tradițională a satului și modelele ei culturale (de exemplu, dorința de proprietate privată asupra terenurilor) au reprezentat un obstacol în calea progresului economiei și societății, necesar din punct de vedere istoric conform învățăturii marxiste. În această privință, partidul era pregătit să zdrobească rezistența prin violență și să educe oamenii prin constrângere spre fericirea lor (presupusă). Scopul era crearea unui Om Nou de tip comunist. Comuniștii voiau astfel să taie nodul gordian al chestiunii agrare. Spre deosebire de socialiștii agrarieni din perioada interbelică, ei nu credeau în puterea internă de schimbare a societății rurale. Acest lucru trebuia să fie depășit prin măsuri coercitive ale statului. Colectivizarea agriculturii a fost descrisă în ultima prezentare bulgară a comunismului de către Ivajlo

Znepolski și coautori drept o reală modificare genetică a societății. În Albania, Bulgaria și România, unde colectivizarea în etape a fost finalizată până la începutul anilor '60 – în anii '80 a urmat o înăsprire mai mare în Albania și România – regimurile au revoluționat complet societățile micilor țărani: terenurile micilor proprietari au fost expropriate și grupate în ferme colective sau ferme agricole pe scară largă. Milioane de țărani au migrat în orașe și au fost folosiți acolo ca forță de muncă ieftină pentru a construi o industrie grea.

Țăranii care au rămas în sate au pierdut noțiunea de proprietate, de pământ propriu, de inițiativă proprie și chiar și propriul mod de a gândi, ca urmare a politicilor forțate ale statului. În plus, populația rurală a rămas dezavantajată față de populația urbană în toate statele comuniste: salariile și beneficiile sociale mici, aprovizionarea și infrastructura mai proaste, ofertele culturale și mobilitatea restrânse sunt – cu unele diferențe considerabile în funcție de țară – elemente ale acestui dezavantaj. Viitorul și viața mai bună se aflau predominant în orașele care s-au dezvoltat rapid, ceea ce în Bulgaria și în special în Albania a dus la restricții oficiale de anvergură asupra libertății de mișcare în interiorul țării. Cele mai radicale regimuri au fost cele din Albania și România, care au redus ultimele resturi de grădini private și crescătorii de animale mici în anii '80 sau au vrut să înlocuiască satele cu noi așezări agricole. Țăranii au avut parte de o situație dificilă și în partidele comuniste, care, în ciuda majorității copleșitoare a țărănimii din societate, nu aveau încredere în populația rurală, conform modelului bolșevic.

Colectivizarea și construcția unei industrii grele bazate pe dogma stalinistă au mers mână în mână din 1949 – Bulgaria fiind cea care a dat tonul. Cercetările au arătat recent că economia planificată de stat în Balcani nu este o inovație introdusă de comuniști. Într-adevăr, guvernele interbelice din toate țările balcanice interveniseră puternic în economie și o influențaseră prin măsuri de control de stat – de la măsuri protecționiste până la crearea agențiilor de stat pentru comerțul cu cereale sau tutun. Deci, pe de o parte, nici o economie de piață liberă nu a fost transformată forțat într-un sistem stalinist. Pe de altă parte, statele interbelice respectaseră proprietatea privată și nu folosiseră violența în politica economică. Nici amalgamarea gospodăriilor țărănești în cooperative nu a fost o inovație – dar diferența au făcut-o iarăși voința și absența controlului și a constrângerii statului.

Cercetările recente privind colectivizarea agriculturii doresc să nuanțeze imaginea actorilor comuniști violenți și ai țăranilor ca obiecte ale politicii lor. De fapt, viteza și radicalitatea colectivizării au fost

controversate în rândul conducerii române (Ana Pauker a pledat pentru prudență tactică, Gheorghiu-Dej a susținut acțiunea radicală). Studiile locale și regionale confirmă de asemenea amploarea acțiunii actorilor locali, atât a reprezentanților regimului, cât și a țăranilor care au încercat să negocieze cu primii. Totuși, aceste mici spații de manevră și coordonarea deseori inadecvată a acțiunilor de stat și de partid pe tot cuprinsul țării nu schimbă condițiile generale și obiectivul comuniștilor: subjugarea și distrugerea economică, socială și psihică a satului. A existat o rezistență locală contra colectivizării din Iugoslavia până în România, care s-a răspândit în multe regiuni, dar nu a fost niciodată coordonată. Rezistența țăranilor a fost disperată, spontană, fără conducere și coordonare – și, prin urmare, a rămas fără speranță. Rezistența impunea ca regimurile să exercite o anumită prudență. Cu toate acestea, scăderea producției și haosul care au declanșat măsurile coercitive pripite au fost mai periculoase.

Prin urmare, colectivizarea a avut loc cu turbulențe: în Bulgaria a început cu o reformă funciară în 1946, care a fost modestă din cauza lipsei de proprietăți mari, în timp ce în România marii proprietari de pământ și minoritățile etnice au fost expropriați pe scară largă. De asemenea, tulburarea socială și națională a afectat Iugoslavia. În 1948 a fost declarată intensificarea luptei de clasă în Bulgaria. Cu o serie întreagă de măsuri, care au fost folosite și în celelalte state după modelul sovietic, țăranii trebuiau să-și transfere proprietățile constând în terenuri, animale și utilaje la cooperative: cote mari pentru livrări obligatorii, prețuri mici de achiziție ale statului, restrângerea proprietăților, presiune fizică și psihică. Din Uniunea Sovietică a fost preluată de asemenea împărțirea fermierilor în culaci, țărani mijlocii și mici. Acestea nu erau atât categorii pur economico-sociale, în ciuda definițiilor oficiale (precum angajarea de lucrători salariați). Mai degrabă, clasificarea a servit pentru a duce lupta de clasă la sat. Plasarea în categoria culacilor a fost asociată cu o discriminare socială severă (incluzând aprovizionarea cu alimente simțitor mai proastă) – cine era culac însă decideau reprezentanții locali de partid. De asemenea, au găsit/inventat culaci și acolo unde nu exista aproape nici o diferențiere socio-economică în sat. La fel ca în Uniunea Sovietică, regimurile și-au recrutat adepții la sate din oameni marginalizați, cărora le-au dat puterea. De asemenea, au încercat să exploateze conflictele din interiorul satelor, să spargă solidaritățile rurale și, acolo unde asta nu a fost posibil, să demoralizeze comunitățile satului prin violență țintită și umilirea țăranilor respectabili.

Ura de clasă a comuniștilor din Bulgaria a mers atât de departe, încât Stalin a trebuit să intervină în 1949 și 1951, deoarece începuse să

apară o criză a alimentelor în haosul agricol; Albania a trebuit să își oprească demersurile în 1951. Foametea a servit regimurilor ca pârghie împotriva țăranilor care opuneau rezistență. În ciuda represiunii guvernamentale și a sarcinilor fiscale ridicate, țăranii privați au continuat să producă mai bine decât cooperativele din anii '50. Studiile de caz din Banatul românesc, de exemplu, arată că administrarea necorespunzătoare, dezorganizarea, delincvența și deficitul au predominat în fermele colective, în condițiile în care țăranii necalificați sau cei care erau demotivați în urma măsurilor violente au rămas departe de munci sau lucrau doar parțial câmpurile. La fel ca în Uniunea Sovietică, carnea, produsele lactate și legumele proveneau în principal de la țărani privați sau, după colectivizarea completă a terenurilor agricole, de pe mici parcele lăsate țăranilor din colhozuri și folosite de aceștia pentru grădinărit intensiv și zootehnie (mai ales animale mici). Atunci când în anii '80, în Albania, partidul a luat măsuri radicale împotriva acestor rămășițe de sistem privat – care erau necesare pentru supraviețuire –, acest lucru a declanșat o criză de alimente.

Lipsa hranei și condițiile rurale haotice nu i-au determinat pe comuniști să își abandoneze strategia. Cel mult, au redus presiunea asupra țăranilor pe termen scurt, dar au rămas fermi în scopul lor motivat ideologic. Ce a diferențiat Balcanii de Uniunea Sovietică au fost gradul și amploarea violenței de stat și a victimelor – nu au avut loc nici deportări în masă în lagărele de muncă, nici milioane de morți prin înfometare. Această afirmație nu trebuie în nici un caz să relativizeze traumatizarea profundă a societăților în cauză sau să diminueze importanța deportării a zeci de mii de țărani în Bulgaria și România. Situația aprovizionării din Albania, Bulgaria și România a rămas adesea precară până la începutul anilor '60. Aprovizionarea cu hrană a fost modestă, resursele fiind distribuite conform ideologiei comuniste de clasă. Speranța multor fermieri că colectivizarea forțată va fi inversată după moartea lui Stalin nu s-a îndeplinit.

În 1955 Bulgaria a inițiat altă acțiune care a declanșat tulburări în 1956. Duritatea politică de după 1956 a fost simțită în mod clar de țărani. În 1956, 77% din pământ și 78% dintre țărani erau deja organizați în colective. Între 1958 și 1962, colectivizarea în Bulgaria a fost finalizată, inclusiv în zonele de deal și munte. Ceea ce a diferențiat Bulgaria de alte țări comuniste era crearea unor ferme de stat imense.

În mai puțin de 20 de ani, comuniștii au transformat literalmente populația țărănească și au pus-o în mișcare, trecând metoda de cultivare de la proprietatea la scară mică la latifundii de stat. Bulgaria a mers

înaintea celorlalte comunisme balcanice. Albania, care, spre deosebire de celelalte state comuniste de dinainte de 1945, fusese aproape pur agrară, a finalizat colectivizarea în 1967, sub semnul nivelării diferențelor dintre urban și rural. Regimul românesc a urmat și el această prevedere ideologică, care a slăbit puțin frâiele după 1956 și apoi le-a strâns din nou și a impus colectivizarea până în 1962. Partidul câștigase conflictul cu țăranii.

Cu toate acestea, lucrările mai recente indică faptul că partidul nu și-a atins pe deplin obiectivele. Agricultura a fost birocratizată; mulți țărani au subminat directivele partidului, nu numai prin pasivitate, ci și prin furt și utilizarea resurselor de stat pentru parcelele private. Etica muncii rurale a fost afectată, nu au dispărut însă formele vechi apolitice, adică rezistență necoordonată, non-ideologică, rurală. Cu toate acestea, colectivizarea agriculturii poate fi înțeleasă și ca o colonizare interioară, al cărei obiect a fost majoritatea rurală a populației.

Iugoslavia a mers pe propriul drum. Regimul a inițiat colectivizarea până în 1948, pe baza modelului stalinist, și l-a urmat cu toată severitatea. În 1953, Iugoslavia a fost singurul stat comunist care a renunțat la lupta împotriva proprietății private țărănești. Iugoslavia și Grecia necomunistă și-au menținut astfel structura de proprietate a micilor proprietari de pământ. Și în Iugoslavia, țăranii au rezistat puternic presiunii comuniste. Spre deosebire de celelalte state, au existat factori care explică schimbarea în rândul partidului, pe care au perceput-o ca înfrângere: criticile la adresa politicilor guvernamentale centrale s-au dezvoltat devreme în cadrul partidului la nivel local și republican. Partidul câștigase războiul civil cu ajutorul luptătorilor țărani, pe care i-a glorificat în ideologia oficială și cărora le promisese dreptul de proprietate asupra terenurilor – și nu exproprierea. În plus, au existat tensiuni etnice din timpul războiului între croați și sârbi în Croația și maghiari și sârbi în Voivodina. Legată de colectivizare a fost și isteria războiului și a inamicului, după ruptura dintre Tito și Stalin: în 1949–1950, violența de stat a atins apogeul împotriva țăranilor opozanți, care, la rândul lor, ca în primăvara anului 1950 la Cazin, au trecut la insurecție deschisă. Liderii executați de comuniști au fost venerați de populația regională în tradiția eroilor libertății țărănești. În 1953, partidul le-a permis țăranilor să părăsească fermele colective, dar a limitat proprietatea privată a terenurilor la 10 hectare. Cooperativele s-au desființat rapid. În cele din urmă, comuniștii iugoslavi nu au îndrăznit să meargă la război împotriva țăranilor. Cu toate acestea, discriminarea socială împotriva țăranilor învingători prin privilegierea lucrătorilor urbani și

a angajaților din sistemul de pensii și sistemul social a avut consecințe de amploare: decuplarea zonelor rurale de orașele dominate de comunism, în care au avut loc schimbări sociale majore. În timp ce Bulgaria, Albania și România au dorit să aplatizeze diferențele dintre oraș și sat, iar acest lucru a fost asumat ideologic de la sfârșitul anilor 1960, în 1953 s-au pus bazele a două Iugoslavii, una rurală și una urbană, o falie care după destrămarea țării în anii '90 avea să devină neîndoielnică.[11]

Industrializarea Balcanilor

Odată cu răvășirea societății rurale, comuniștii au dorit să își atingă obiectivul real, o economie bazată pe industria grea. În perioada interbelică existaseră în cel mai bun caz mici insule industriale în Balcani, cum ar fi în regiunea petrolieră din Muntenia sau în anumite părți ale Banatului. Punctul de plecare pentru politica industrială comunistă a fost prin urmare modest, acest lucru fiind valabil pentru capital, tehnologie și materii prime, numai resursele muncă și pământ fiind disponibile din belșug. Uniunea Sovietică nu a acordat decât ajutor modest în primele etape ale industrializării. Dimpotrivă, în primii ani de după război, Moscova și-a exploatat economic cei doi vasali prin intermediul companiilor mixte sovieto-române și sovieto-bulgare.

Bulgaria, de exemplu, și-a finanțat reorientarea economică prin obligațiuni interne, prin exploatarea populației rurale și prin mobilizarea forței de muncă ieftine. Modelul sovietic de planificare centrală în cincinale a fost adoptat peste tot. Colectivizarea și mecanicizarea relativ rapidă a agriculturii au pus în mișcare numeroși țărani care au invadat orașele. Această forță de muncă ieftină, completată cu mobilizarea tinerilor în brigăzi de muncă, o renunțare la consum, care a provocat lipsuri extreme, precum și implicarea țăranilor au permis o creștere extinsă după model sovietic, care și-a atins limitele în jurul anului 1960.

Tulburările pot fi observate din exemple. Între 1946 și 1965, numărul lucrătorilor agricoli din Bulgaria s-a redus de la 3,16 milioane la 1,73 milioane, în timp ce numărul lucrătorilor industriali a crescut de la 0,43 milioane la 1,22 milioane. Nici o altă țară europeană nu a înregistrat așa o creștere rapidă a ocupării forței de muncă în sectorul secundar. Ca și în agricultură, Bulgaria s-a bazat pe dimensiunile mari ale industriei. Companiile naționalizate până la sfârșitul anului 1947 au fost grupate în 1951 în 20 de consorții organizate pe ramuri. În 1952 au fost create 812 unități de producție și gestiune, supuse controlului de stat.

Și România a promovat o creștere extinsă, inițial în industria de oțel, produse chimice mai simple și ciment, iar din anii '50 și în produsele

mai dezvoltate. Albania a fost permanent dependentă de ajutor economic străin, până în 1948 din Iugoslavia (în jur de 33 milioane de dolari ajutor economic), până în 1961 din Uniunea Sovietică (156 milioane de dolari ajutor economic, în jur de 100 milioane de dolari ajutor militar și încă 133 milioane de dolari din țările din Blocul de Est) și până în 1978 din China (838 milioane de dolari). Țara avea nevoie de asistența cea mai elementară, de la mașini, capital până la muncitori calificați, formatori și subvenții pentru propriii studenți. La sfârșitul anilor '60, China a contribuit la producția de cupru și fier, la rafinarea petrolului și la construcția de fabrici textile și hidrocentrale. Datoriile enorme acumulate în aceste procese au fost aruncate peste bord de Albania atunci când au fost rupte legăturile cu binefăcătorul respectiv – a existat o relație de cauzalitate între nivelul datoriei și întoarcerea bruscă cu spatele către binefăcători.

Politica economică a servit peste tot omogenizării sociale, iar în țările postimperiale România și Iugoslavia, și nivelării naționale. Statul iugoslav, care eșuase în 1941 și fusese fondat din nou în 1945, s-a confruntat cu provocarea de a depăși diferențele de dezvoltare dintre nord-vestul posthabsburgic și sud-estul postotoman al țării. La fel ca în agricultură, Iugoslavia a urmat inițial calea stalinistă în politica industrială, dar în cursul conflictului din Cominform și-a formulat din ce în ce mai mult propria teorie economică, concepând autoguvernarea lucrătorilor încă din 1946 cu obiectivul disciplinei economice. Începând din 1950, Iugoslavia a demonstrat lumii exterioare că sistemul iugoslav era superior sistemului social și economic al lui Stalin și că muncitorii se implicau în decizii într-un socialism democratic. Dar, curând, interesul lucrătorilor pentru salarii mai mari, condiții de muncă mai bune și oferta de consum mai mare s-au ciocnit cu interesele autorităților centrale de partid și de stat. Centralizarea economiei a fost legată mult mai puternic decât în celelalte state comuniste de problema organizării statului și a imaginii de sine politico-culturale a populației: iugoslavismul centralist *vs* descentralizarea la nivelul republicilor naționale. Acest contrast a menținut potențialul de conflict economic și național. După moartea lui Stalin s-a dovedit de asemenea că multe cadre de partid din autoguvernarea muncitorească nu aveau în vedere o democratizare a stalinismului iugoslav, ci o măsură tactică în conflictul cu Stalin, a cărui venerare conflictul din Cominform nu o eradicase din genele ideologice ale multor membri ai partidului. Controversele observate cu atenție în Occident cu privire la liderul partidului din Muntenegru, Milovan Đilas (1911–1995), care a pledat pentru destalinizare, au arătat clar că partidul nu dorește să renunțe la mono-

polul său asupra puterii. Cu toate acestea, autoadministrarea muncitorilor a fost menținută și extinsă treptat, până a devenit un pilon ideologic al comunismului iugoslav. Ca în alte state comuniste, acest sistem a trebuit să se afirme în zona tensiunii dintre cerințele ideologice și practica economică și nu a reușit să echilibreze interesele între părțile dezvoltate diferit ale țării. Descentralizarea economică a țării a promovat mai degrabă egoismul subrepublicilor și a slăbit o politică economică națională. Nici în Iugoslavia muncitorii nu au devenit stăpânii fabricilor – puterea era în mâinile noii caste a directorilor comuniști, care, datorită concentrării puterii în mâinile lor, au devenit potentați regionali, precum Fikret Abdić (n. 1939), directorul Agrokomerc în Velika Kladuša din Bosnia și comandant militar în războiul destrămării Iugoslaviei.

În toate țările industrializarea a fost pusă în aplicare nu numai în detrimentul țăranilor, ci și cu privațiuni pentru populația urbană, deoarece în prima decadă și jumătate nu s-au prea făcut investiții în industria bunurilor de larg consum. Exemplul bulgar arată cât de mult efort a depus populația pentru a introduce modelul industrial stalinist, unde partea copleșitoare a investițiilor s-a îndreptat în planul cincinal din 1949–1953 către industria grea. Mobilizarea tinerilor, înfățișată în propagandă ca începutul unui viitor luminos, a asigurat ca resursa de muncă să rămână ieftină până la începutul anilor '60. Noua industrie nu a fost afectată doar de fluctuația ridicată a angajaților (din 939.300 de lucrători angajați în Iugoslavia vecină în primele zece luni ale anului 1949, doar 182.000 au rămas la locul de muncă), ci producea mai ales bunuri de calitate scăzută pentru CAER, a cărui creație a urmat considerente ideologice, și nu economice. În 1953 România, Bulgaria și Albania și-au suprasolicitat creșterea extinsă. Plana amenințarea unui haos ca în agricultură. În plus, capacitatea de suferință a populației subaprovizionate cu produse alimentare și produse cotidiene și-a atins limitele.

După moartea lui Stalin, Uniunea Sovietică a reorganizat cooperarea în CAER și a planificat să atribuie un rol agricol Balcanilor în cadrul unei piețe socialiste comune. Acum, în mod neintenționat pentru Moscova, s-a dovedit puterea dogmei lui Stalin a colectivizării și industrializării (grele) din Balcani. Albania s-a confruntat deschis cu Uniunea Sovietică, iar România nu dorea să se abată de la calea modernizării staliniste, care prevedea înființarea propriei industrii grele. Nici Bulgaria, cel mai loial vasal al Moscovei, nu s-a conformat acestui punct. Naționalismul și politica economică s-au contopit în toate statele comuniste balcanice în anii '60 – în Iugoslavia asta a însemnat ca puterea decizională să fie mutată la nivelul subrepublicilor, dar în celelalte state s-a menținut un sistem centralizat.

Totuși, peste tot s-a încercat folosirea industriei în scopuri de politică regională, adică să nu se înființeze fabrici după criterii pur economice. România și-a creat astfel propria industrie deficitară în regiunea estică săracă a Moldovei, iar în Albania micile orașe provinciale au primit fabrici. La fel ca în Iugoslavia, nici în România nu a fost posibilă nivelarea diferențelor postimperiale de dezvoltare prin politica industrială a statului. Decalajul economic dintre vestul posthabsburgic și fostul Principat al Moldovei nu a dispărut. Diferențele din Iugoslavia s-au extins și mai dramatic: în ciuda extinderii industriilor și proiectelor majore de infrastructură (autostrada nord–sud, legătura feroviară Belgrad–Bar) în sudul postotoman (Kosovo, Macedonia), diferențele dintre cea mai nordică republică iugoslavă, Slovenia, unde industria putea concura pe piața mondială, și cele mai sărace regiuni nu au scăzut – dimpotrivă, diferența a crescut. De când republicile și-au format propriile unități economice prin reformele anilor '60, diferențele economice au fost politizate: nordul s-a plâns de subvenționarea sudului, care la rândul lui simțea o exploatare colonială ca furnizor de materii prime. Etnicizarea acestor conflicte de interese a pus în pericol coeziunea statului pe termen lung.

Având în vedere măsurile de control sovietice propagate de Hrușciov, regimurile comuniste din Balcani au privit spre China, concurentul Moscovei în tabăra comunistă. Albania a intrat pe orbita chineză după 1961 și și-a finanțat industrializarea prin intermediul Beijingului. Pentru populație, asta a însemnat inițial o privare suplimentară, deoarece întregul sistem economic se baza pe tehnologie sovietică și ajutor pentru dezvoltare. În Bulgaria, Plenul din aprilie 1956 a propagat Marele Salt Înainte, dar nu a fost o preluare mecanică a sistemului lui Mao, ci mai degrabă o observare atentă a politicii agrare și industriale chineze de către Bulgaria. Strategia sovietică în CAER a dus nu numai la ieșirea Albaniei din Blocul de Est, ci a impulsionat și reorientarea României către creditorii occidentali și piețele occidentale. Bulgaria a parcurs o cale specială: în 1963, liderul partidului bulgar, Todor Jivkov, a propus ca țara sa să adere ca a 16-a republică la Uniunea Sovietică. Această mișcare a fost motivată nu numai de supunerea față de politicienii sovietici și de rusofilie, ci și de speranța unui sprijin economic și financiar și de asigurarea unei piețe imense de vânzări. Căderea liderului partidului sovietic, Nikita Hrușciov, a împiedicat punerea în aplicare a acestui plan, pe care Jivkov l-a propus zece ani mai târziu șefului de stat și liderului de partid Leonid Brejnev (1906–1982), din nou fără succes, dar din nou din aceleași motive.

La începutul anilor '60, din Iugoslavia până în România a început o criză a sistemului economic bazat pe o creștere extensivă. Comunismele

balcanice erau astfel în armonie cu Uniunea Sovietică, în care au fost încercate de asemenea reforme economice în sensul unei îndepărtări de centralizarea și planificarea ultracontrolate. Conform tezelor lui Jivkov din ianuarie 1959, Bulgaria a încercat să cvadrupleze pe termen scurt producția industrială și să tripleze producția agricolă, iar eșecul a fost atât de mare, încât în 1962 doar importurile mari de cereale (și cu cheltuieli importante) din Canada au împiedicat o criză de aprovizionare. Țara se baza pe piața CAER și pe exportul de produse alimentare. În interior au fost efectuate cu atenție experimente în legătură cu descentralizarea economiei planificate, cu bonusuri și stimulente de prețuri pentru lucrători și companii. Cu toate acestea, partidul s-a temut de pierderea puterii și controlului și s-a abținut de la alte reforme. Mai degrabă a continuat pe calea gigantismului industrial cu combinate uriașe chiar și pentru standarde europene. Producția de oțel, deși nu era profitabilă, a fost menținută din motive ideologice și de prestigiu, de pildă o fabrică de oțel foarte mare în apropierea capitalei Sofia. Înființarea propriei industrii petroliere și farmaceutice a necesitat cantități mari de energie, materii prime și importuri de tehnologie. Pentru a plăti importurile scumpe, țara și-a accelerat exporturile și a vizat de asemenea Lumea a Treia și Vestul drept clienți pentru arme și mașini.

România avea nevoie de importul de energie/petrol și de tehnologie occidentală pentru diversificarea sa industrială. Și Bucureștiul a înființat mari companii industriale și, la fel ca cea bulgară, conducerea română a dorit să-și înființeze propria industrie chimică. Țara s-a îndepărtat de CAER (cota de export a scăzut de la 67% la 34% între 1960 și 1980) și a căutat cumpărători din Vest și din Lumea a Treia. În acest sistem triunghiular, exporturile către țările producătoare de petrol au compensat deficitul comercial cu Occidentul – România a exportat întregi instalații industriale în țările arabe, în timp ce produsele sale industriale inferioare cu greu au găsit clienți în Occident.

Economiile comuniste planificate nu au putut produce în funcție de nevoile pieței societăților dezvoltate. Prin urmare, trebuiau să se mulțumească cu piețele care, cel puțin uneori, solicitau calitate scăzută, dar apreciau și produsele simple, robuste. Albania a rămas mult în urma Bulgariei și României, prezentând abia în 1967 un plan de industrializare. Partidul era mândru de combinatul de oțel din Elbasan (inaugurat în 1964), construit cu ajutor chinez, care, precum Kremikovci, construit în 1958 în Bulgaria (și orașe planificate precum Magnitogorsk sau Eisenhüttenstadt), simboliza societatea nouă și mediul de viață al Omului Nou proletar.[12]

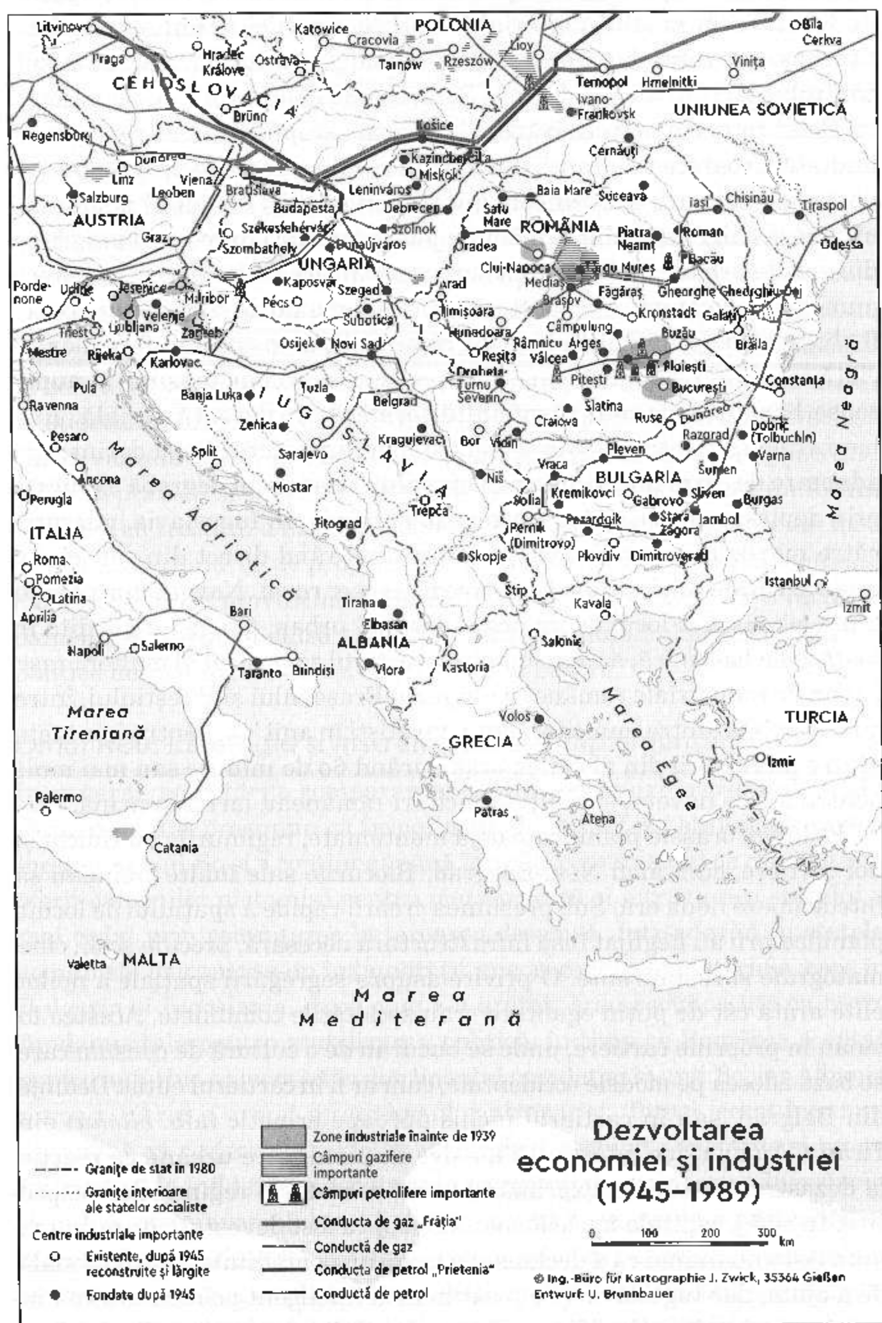
PE DRUMUL CĂTRE *OMUL NOU*

Colectivizarea și industrializarea forțată pot fi descrise drept revoluția propriu-zisă și drept schimbarea societăților din Balcanii comuniști. Cea mai impresionantă este distrugerea vechilor structuri sociale ale satului. Migrația a fost forța motrice peste tot în Balcani, în primul rând migrația internă de la sat în zona urbană. În Grecia, urbanizarea din zonele metropolitane Atena-Pireu și Salonic a primit un nou impuls din partea mișcărilor de refugiați și evacuărilor din timpul Războiului Civil, completate de migrația internă progresivă după încheierea războiului. Între 1949 și 1961, populația Atenei s-a dublat. În capitala elenă erau concentrate 50% dintre locurile de muncă industriale, acolo veneau 80% dintre importuri, de aici se colectau 75% dintre impozitele directe și 65% dintre impozitele indirecte, iar nivelul veniturilor atenienilor era cu 40% peste restul țării.

În statele comuniste, cu sistemele lor centralizate ca în Grecia, capitalele respective aveau și o poziție privilegiată în ce privește aprovizionarea și locuințele. Perspectiva unei vieți mai bune și politica industrială comunistă au pus în mișcare milioane de țărani. Emigrarea spre oraș a fost adevărata experiență generațională în Balcani în primele două decenii după război. Urbanizarea a fost cea mai radicală în Bulgaria, unde în 1989 doar 32,7% din populație mai trăia în mediul rural, mai puțin decât în Grecia (41,1%), România (46,8%) sau Iugoslavia (52%). Numai Albania a împiedicat o astfel de urbanizare rapidă prin restricționarea riguroasă a mobilității interne – în 1989, 62% din populație mai trăia încă la sate. În Iugoslavia a căpătat semnificație, alături de migrația de la sat la oraș, și cea de la sat la sat.

O schimbare majoră în structura familiei a fost asociată cu migrația internă. În ochii comuniștilor, integrarea migranților interni în orașe reprezenta posibilitatea unui program de reeducare în cel mai mare stil. Într-adevăr, structurile familiale complexe (*zadruga*), deja slăbite înainte de 1945, au dispărut de fapt în părți vaste ale Iugoslaviei, dar mai puțin în zonele musulmane non-slave (în special albaneze) din sudul țării (Kosovo, Macedonia de Vest).

Prin migrația rapidă de la sat, orașele au fost aduse la limita capacității lor de integrare. Acest lucru a afectat spațiul de locuit, dar și modul de viață. La fel ca în Uniunea Sovietică stalinistă, exista o lipsă enormă de locuințe în Balcani în perioada comunistă. Condițiile de viață erau înghesuite. Guvernele au încercat să remedieze situația,

POLONIA
CEHOSLOVACIA
UNIUNEA SOVIETICĂ
AUSTRIA
UNGARIA
ROMÂNIA
IUGOSLAVIA
BULGARIA
ALBANIA
GRECIA
TURCIA
ITALIA
MALTA
Marea Adriatică
Marea Tireniană
Marea Egee
Marea Neagră
Marea Mediterană
Dunărea
Litvinov
Katowice
Cracovia
Tarnów
Rzeszów
Lvov
Praga
Hradec Králove
Ostrava
Brünn
Bîla Cerkva
Vinița
Ternopol
Hmelnitki
Ivano-Frankovsk
Cernăuți
Regensburg
Košice
Kazincbarcika
Miskolc
Linz
Viena
Bratislava
Leninváros
Salzburg
Leoben
Budapesta
Debrecen
Graz
Székesfehérvár
Szolnok
Szombathely
Dunaújváros
Baia Mare
Suceava
Iași
Chișinău
Tiraspol
Satu Mare
Piatra Neamț
Roman
Odessa
Oradea
Bacău
Cluj-Napoca
Târgu Mureș
Mediaș
Kaposvár
Szeged
Arad
Făgăraș
Gheorghe Gheorghiu-Dej
Pordenone
Udine
Jesenice
Maribor
Pécs
Brașov
Kronstadt
Galați
Velenje
Subotica
Timișoara
Trieste
Ljubljana
Zagreb
Hunedoara
Câmpulung
Buzău
Brăila
Mestre
Rijeka
Osijek
Novi Sad
Râmnicu Vâlcea
Argeș
Reșița
Karlovac
Ploiești
Drobeta-Turnu Severin
Pitești
Pula
Tuzla
Constanța
Banja Luka
Belgrad
București
Ravenna
Slatina
Zenica
Craiova
Ruse
Dobrič (Tolbuchin)
Pesaro
Kragujevac
Bor
Vidin
Razgrad
Split
Sarajevo
Pleven
Varna
Ancona
Vraca
Šumen
Mostar
Niš
Perugia
Kremikovci
Gabrovo
Sliven
Burgas
Sofia
Trepča
Pazardžik
Stara Zagora
Jambol
Titograd
Pernik (Dimitrovo)
Skopje
Plovdiv
Dimitrovgrad
Roma
Pomezia
Latina
Aprilia
Štip
Istanbul
Izmit
Tirana
Bari
Elbasan
Kavala
Napoli
Salerno
Salonic
Taranto
Brindisi
Vlora
Kastoria
Volos
Izmir
Palermo
Patras
Atena
Catania
Valetta
Granițe de stat în 1980
Granițe interioare ale statelor socialiste
Centre industriale importante
Existente, după 1945 reconstruite și lărgite
Fondate după 1945
Zone industriale înainte de 1939
Câmpuri gazifere importante
Câmpuri petrolifere importante
Conducta de gaz „Frăția"
Conductă de gaz
Conducta de petrol „Prietenia"
Conductă de petrol
Dezvoltarea economiei și industriei (1945–1989)
0 100 200 300 km
© Ing.-Büro für Kartographie J. Zwick, 35364 Gießen
Entwurf: U. Brunnbauer

Harta 8

forțând construcția de locuințe. Asta nu trebuia să creeze doar spațiul de locuit, ci și mediul material pentru noua mică familie socialistă. Statul și Partidul doreau să creeze o nouă intimitate, care să fie sub controlul lor.

Ca și în cazul colectivizării, și-au atins scopul doar într-o măsură limitată, deoarece imigranții din mediul rural au venit cu propriul model de comportament, care uneori a intrat în conflict cu cel al populației urbane vechi. Acesta din urmă nu a putut acultura numeroșii imigranți din zonele urbane – eliminarea și marginalizarea elitelor urbane precomuniste au jucat un rol important aici. Fenomenul de *rurbanizare* poate fi observat de-a lungul Balcanilor comuniști, amestecarea formelor de viață rurală și urbană în zonele orășenești, subiect de tensiuni și numeroase bancuri, cea mai răspândită formă de rezistență socială. Rurbanizarea este înțeleasă de cercetare mai puțin decât lipsa dorinței de adaptare de către noii locuitori ai orașului, ci este mai degrabă explicată prin deplasarea spațială a acestora la periferie. În Iugoslavia, migrația către marile orașe nu a avut loc în primul rând direct din sat, ci din orașele rurale mici, care adesea aveau aspect rural. Naveta dintre reședința sătească și locul de muncă industrial urban, foarte răspândită în toată zona balcanică, a contribuit la caracterul semirural al multor orașe. În zonele industriale românești din jurul Brașovului și Piteștiului, între 50% și 57,5% dintre muncitori erau navetiști în anii '70, pentru jumătate dintre muncitorii din al doilea oraș durând 60 de minute sau mai mult pentru a face naveta, și mulți muncitori rămâneau iarna în uzină.

Pe lângă orașele planificate deja menționate, regimurile au ridicat și noi cartiere, cum ar fi Novi Beograd. Blocurile sale înalte trebuiau să întruchipeze noua eră. Sub presiunea creării rapide a spațiului de locuit, planificatorii au neglijat însă infrastructura necesară, precum școli, cinematografe și restaurante. O privire asupra segregării spațiale a noilor elite arată cât de puțin egalitare erau societățile comuniste. Acestea locuiau în propriile cartiere, unde se bucurau de o cultură de consum care se baza adesea pe modele occidentale, cum ar fi în cartierul elitist Dedinje din Belgrad, sau în cartierul închis aproape ermetic (alb. *blloku*) din Tirana. Au avut loc intervenții masive de planificare urbană ca reacție la dezastrele naturale, exprimând astfel caracterul regimurilor respective. În 1963, capitala macedoneană Skopje a fost devastată de un cutremur. Asta nu numai că a declanșat o largă disponibilitate internațională de a ajuta, dar Iugoslavia și-a jucat în mod inteligent politica externă încercând să implice planificatori internaționali în reconstrucție. La finalul acesteia, spre sud-vestul râului Vardar se ridica un oraș socialist cu

o arhitectură de plan uniformă (fără clădiri religioase), iar peisajul post-otoman a rămas la nord-est de râu. Drept urmare, a existat o separare etnică treptată care corespundea gradului de integrare în societatea Iugoslaviei lui Tito: etnicii macedoneni aveau tendința de a sta în partea nouă, musulmanii (albanezi, turci, romi), predominant în partea cu influențe otomane.

Nici un regim nu a schimbat mediul arhitectural al societății sale la fel de mult ca România, lovită de un cutremur devastator în 1977. Regimul s-a folosit de nevoia de reconstrucție pentru a acoperi țara cu o arhitectură uniformă. 29 de orașe provinciale din sudul și estul țării au fost în mare parte demolate și reconstruite, alte 37 de orașe, în special în zonele de locuire ale minorității maghiare, au fost modificate masiv în substanța lor istorică. În București, mare parte a orașului vechi a căzut victimă furiei planificărilor și omogenizării. Au fost construite Casa Republicii și mari bulevarde de paradă cu arhitectură uniformă. Ruptura cu trecutul a fost dorită ideologic și a fost realizată într-un mod radical. Înstrăinarea de propriul trecut are un impact și astăzi în aceste cartiere și orașe provinciale lipsite de suflet. Arhitectura lor a făcut ca oamenii să devină o masă amorfă în fața regimului, obiectul măsurilor politice de planificare de către cei aflați la putere.[13]

Omul Nou: Ideologie și instrumente ale implementării

În general, cercetările comparative asupra regimurilor comuniste din Europa de Est presupun că în perioada de după faza stalinistă, care a început în anii '60 și a continuat până în 1989, comunismul de consum le-a oferit oamenilor niște nișe pentru viața privată și intruziunea statului a mai cedat prin renunțarea la teroarea deschisă. Într-adevăr, în statele comuniste balcanice s-au îmbunătățit uneori condițiile materiale, care în Bulgaria și Iugoslavia, după cum s-a arătat, erau recunoscute ca nevoi fundamentale pentru stabilizarea politică, în timp ce România a optat pentru autarhie economică în detrimentul populației în anii '80, iar Albania aproape că nu a urmat comunismul consumerist. Totuși, acest lucru nu înseamnă că regimurile nu și-au ideologizat profund societățile și nu au încercat să le influențeze constant în campanii de mobilizare. Iugoslavia, de pildă, oferă exemplul unui stat comunist care, pe de o parte, oferea standarde materiale relativ bune, comparativ cu regiunea, a permis migrația de muncă, a avut și cultura de tineret a Occidentului și turism de masă occidental – dar în același timp a fost extrem de ideologic ca sistem politic și economic, cu o societate puternic militarizată.

La începutul anilor '70, un val de disciplină socială a tinerilor orientați spre cultura occidentală, care începuse parțial mai devreme, a cuprins statele comuniste Albania, Bulgaria și România, dar și Grecia, condusă de coloneii naționaliști. Mobilizarea naționalistă și-a atins apogeul în anii '80, din Bulgaria, prin campania sa împotriva minorității turce, în Serbia, prin psihoza amenințărilor naționale, până în Grecia populiștilor naționaliști de stânga ai partidului PASOK (Mișcarea Socialistă Panelenică). Presiunea psihologică a regimurilor comuniste asupra oamenilor nu s-a atenuat niciodată complet, și o periodizare în două părți, așa cum a fost sugerată deseori pentru Europa Centrală și de Est, nu face dreptate evoluției.

Omul Nou a fost un proiect chiliastic-utopic de sorginte totalitară, al cărui model provine din comunismul sovietic. Propaganda regimului albanez din anii '60 transmite prototipic elemente ale acestui concept. *Omul Nou* ar trebui să aibă *o atitudine socialistă față de muncă și proprietatea socială*, să fie liber de *prejudecăți și superstiții religioase* și să-și construiască un viitor luminos *cu idei și gânduri noi, cu calități și virtuți morale înalte*. Trecutul trebuia lăsat în urmă și trebuia atinsă o nouă etapă istorică a dezvoltării umane. Aceste idei au fost împrumutate din arsenalul propagandei bolșevice a Uniunii Sovietice. În Balcani s-au îmbogățit și cu alte elemente, mai ales după transformarea naționalistă a regimurilor din Albania, Bulgaria și România, în special din anii '60. Asta deoarece propaganda accentua acum și tradițiile naționale și trecutul eroic și le-a învăluit pe scurt în mitul partizanatului și luptei permanente pentru Partid și ideologie. În afară de *dușmanul de clasă* existau și dușmani ai națiunii, fie că erau minorități etnice sau religioase interne sau vecini priviți ca adversari, mari puteri sau concurenți ideologici. În cazul Albaniei, asta însemna întreaga lume comunistă de la sfârșitul anilor '70, cu excepția Vietnamului și a facțiunilor marxiste din străinătate. Rădăcinile acestei propagande se aflau deseori în perioada precomunistă. Astfel, comuniștii au mobilizat vechiul naționalism. Xenofobia și psihoza războiului s-au răspândit din cauza propagandei statului și a Partidului și au fost mai ferm ancorate în mințile oamenilor decât până atunci printr-un sistem de învățământ relativ puternic și mass-media.

Politica de omogenizare a atins un nou nivel la sfârșitul anilor '60 în Albania, Bulgaria și România, cele două state non-slave făcând pași deosebit de radicali. Exemplul românesc este menit să ilustreze acest lucru: la Congresul al X-lea al PCR (6–12 august 1969) a fost anunțată trecerea la *societatea socialistă multilateral dezvoltată*, ceea ce nu a fost

neobișnuit în sine, în comparație cu Uniunea Sovietică sau Bulgaria. Lumea comunistă condusă de Moscova considera că intră într-o nouă etapă pe calea comunismului. Partidul român a declarat că dorește să niveleze diferențele dintre oraș și sat, dintre munca fizică și cea intelectuală, obiectiv stabilit în continuare la al XI-lea Congres, în noiembrie 1974. În învățătura marxistă, colectivizării agriculturii îi urma ca etapă istorică omogenizarea muncii agricole și industriale prin standarde de viață uniforme și optimizarea utilizării terenului. România a aplicat această strategie deosebit de brutal în comparație cu Europa de Est. Cutremurul din 1977 a făcut posibilă aplicarea sistematizării urbane multor orașe provinciale din România. În 1986 s-a hotărât sistematizarea tuturor orașelor până în 1990 și extinderea programului în zonele rurale până în 2000, pentru a obține mai mult teren arabil, asta însemnând abandonarea a 3.931 de sate din 13.123. Alte planuri prevedeau distrugerea a aproximativ 50% dintre gospodăriile agricole. În 1988, guvernul a dezvoltat un program de adunare a fermierilor în așezări agricole. Scopul a fost de a reduce fluxul de navetiști și de a încetini migrația către orașe. Deși răsturnarea regimului a împiedicat punerea în aplicare a acestui plan, au rămas urmele menționate în aspectul așezărilor. Mai presus de toate însă, planul arată radicalismul regimului românesc din anii '80 și dovedește că *Omul Nou*, în viziunea celor aflați la putere, nu putea fi creat decât prin distrugerea extensivă a culturii și societății existente.

Omul Nou trebuia educat. Trebuia în primul rând să se poată ajunge la oameni prin propagandă. Una dintre cele mai durabile măsuri ale sistemelor comuniste a fost ofensiva prin educație. În 1945, mulți oameni din mediul rural nu stiau să citească și să scrie. Analfabetismul din Balcani a mers pe falii: oraș/sat, generații, sexe, grad de integrare în națiunea titulară. Cel mai jos se aflau femeile musulmane non-slave (albaneze, turce, rome) din zonele rurale. Cea mai puțin dezvoltată în 1945 era Albania, cu o rată de analfabetism de 81,2%.

Pe lângă sistemul școlar, guvernele au mobilizat și organizațiile de masă (printre altele, organizațiile de femei și tineret) pentru alfabetizare. Modernizarea pe care au căutat-o comuniștii, din punct de vedere social și economic, însemna capacitatea de a citi, de a scrie și de a socoti. Spre deosebire de sistemele de dinainte de război, s-a investit într-un sistem de învățământ care a avut în vedere și școlile primare, zonele rurale și femeile. Rezultatele au fost impresionante, chiar dacă nu a fost posibilă alfabetizarea populației la nivel național până în 1989. Moștenirea imperială a fost deosebit de vizibilă aici: decalajul educațional

din statele compozite postimperiale nu a dispărut nici măcar sub comunism. Chiar și după patru decenii de guvernare comunistă, nivelul de educație în regiunile posthabsburgice a rămas mai mare decât în sud-estul postotoman al Iugoslaviei. Diferența dintre Vechiul Regat și vestul postimperial a continuat să existe în România, deși la o scară mai modestă. Politicile educaționale ale populației musulmane rurale non-slave din Iugoslavia și-au atins limitele. În Kosovo și Macedonia au fost folosite activiste comuniste în satele musulmane, pentru a le alfabetiza pe femeile musulmane care trăiau acasă, activiste pe care majoritatea populației satului albanez le-a respins din motive religioase și ideologice. Până în 1966, Iugoslavia a urmărit o politică represivă față de populația albaneză – școala și slavizarea iminentă erau puse pe picior de egalitate de către albanezi. Această formă de rezistență nu exista în rândul populației rurale musulmane din Albania în această formă etnicizantă. Nivelul de educație a fost corelat și cu potențialul de integrare politică a grupurilor de populație. Nu degeaba acesta a fost deosebit de scăzut în rândul albanezilor din mediul rural din Iugoslavia.

Formarea grupurilor anterior defavorizate a mers mână în mână cu dezavantajarea vizată a claselor deja educate. Membrii vechii elite și oamenii clasificați drept dușmani de clasă au fost în mod sistematic excluși din învățământul superior. Asta urma să asigure crearea unei noi elite comuniste, de preferință din muncitori. Inamicii au fost excluși ca fiind oameni ai trecutului. În Bulgaria, de exemplu, epurarea a început la sfârșitul anului 1944, urmată de măsuri pentru combaterea *ideilor reacționare, fasciste*, despre *Bulgaria Mare* și a *actorilor străini*. La sfârșitul anului universitar 1947/48, 3.464 de studenți au fost excluși din universitate. 3.796 de familii au fost relocate din Sofia din cauza *originilor sociale nesănătoase*. Încadrarea în această categorie – în Albania regimul vorbea despre *biografie nesănătoasă* – nu privea indivizii, ci mai degrabă rudenia. În timp ce unele părți ale vechilor elite au fost integrate în sistemul din România și Bulgaria începând cu anii '60, Albania a menținut stigmatizarea pentru generații întregi. Consecințele au fost drastice pentru cei afectați, deoarece au fost dezavantajați nu numai la locurile de muncă, ci și în spațiile de locuit și chiar în alocarea alimentelor. În plus, a existat ostilitate în viața de zi cu zi, care a continuat în Albania prin propaganda constantă a urii regimului, până la sfârșitul acestuia.

La început, regimurile comuniste au crezut că pot crea *Omul Nou* prin revoluția socială a colectivizării, industrializării și eliminării sau marginalizării vechilor elite. În jurul anului 1960, la fel ca în politica

economică, s-a produs deziluzia. Dezbaterile despre reformă și liberalizare a Iugoslaviei, tranziția bulgară la comunismul de consum, trecerea la naționalism în România au exprimat acest sentiment de eșec (temporar), precum și nevoia unei noi strategii care să nu se bazeze numai pe intimidare. Condițiile îmbunătățite de consum și reabilitarea ideilor naționale sunt elemente esențiale ale modelului din Bulgaria, România și Iugoslavia, care ar fi trebuit să pună regimurile pe o nouă bază de legitimitate. Albania a mers pe calea unei întăriri ideologice fără o ofertă de consum îmbunătățită în mod clar.

Ideologia partidelor a fost transmisă prin organizațiile de masă: acestea au fost în primul rând partidele, care, cu excepția Albaniei, au renunțat la modelul de partid de cadre; în Iugoslavia, gradul de mobilizare a rămas de asemenea relativ scăzut (puțin peste 8% din populație erau membri de partid). În Bulgaria, în schimb, în 1988 fiecare al șaptelea locuitor era în partid (aproximativ 930.000 de membri). Canalele de transmisie ale partidului în societate au fost organizațiile tineretului, ale femeilor și ale oamenilor muncii, precum și sindicatele și, în Bulgaria, Partidul Țărănesc (BZNS) ca partid de masă obedient (aproximativ 120.000 de membri la mijlocul anilor '70). Au implicat milioane de oameni, cel puțin formal, în sistemul de putere al partidului și, pe baza modelului sovietic, trebuiau să sugereze impresia de participare doar prin nume. Nici una dintre aceste organizații, nici măcar sindicatele, nu îndeplinea funcții pe care le-ar fi avut în sistemele democratice. Au servit ca braț extins al partidului, ca lanț de transmisie pentru propagandă și disciplinare socială; nu erau opusul statului și partidului, ci parte din ele. În cadrul acestor subsisteme s-au dezvoltat moduri informale de negociere a puterii, influenței și clientelismului. Cu toate acestea, o astfel de suborganizare poate fi descrisă ca model participativ numai de cei care închid ochii la caracterul dictatorial și nedemocratic al regimurilor.

În Iugoslavia, aceste organizații de masă au inclus Liga Tineretului Comunist, cu 3,6 milioane de membri (1980), Alianța Muncitorilor Socialiști, cu 13 milioane, și sindicatele, cu 5,7 milioane de membri. În Albania, Frontul Democratic al Albaniei, condus personal de dictatorul Hoxha, ca organizație-umbrelă a celorlalte organizații de masă, a cuprins aproape întreaga populație adultă – inițial cu excepția oamenilor stigmatizați social, cu *biografii nesănătoase*, apoi (1976), cu excepția a 13.500 de astfel de disprețuiți, au fost incluși toți albanezii. În 1986, văduva sa, Nexhmije (1921–2020), a preluat conducerea, cel mai cunoscut scriitor albanez, Ismail Kadare (n. 1932), fiind unul dintre vicepreședinți. Asociația Tineretului Muncii din Albania avea în 1982 în jur de jumătate de

milion de membri (copiii între 9 și 14 ani erau organizați ca *pionierii lui Enver*), sindicatele în jur de 610.000 (1982), Uniunea Femeilor din Albania, în 1988, în jur de 700.000. În Bulgaria, copiii și tinerii erau grupați în organizațiile Čavdar și Organizația Dimitroviană de Pionieri Septemvrijci, care în 1989 cuprindea aproximativ 90% din tineri; Uniunea Tineretului Comunist din România s-a mobilizat la fel de puternic.

Organizațiile de tineret jucau un rol special: au furnizat partidului forța de muncă ieftină, nu numai în faza timpurie, ci și în anii '80 – de exemplu în timpul crizei bulgare a conflictului cu minoritatea turcă – tinerii au fost folosiți masiv pentru strânsul recoltei și lucrări de infrastructură. În Albania, ameliorările agricole, terasarea pentru cultivarea cerealelor și construcția drumurilor și a căilor ferate erau realizate de către tineri în condiții de muncă dintre cele mai primitive. Mai presus de toate, tinerii au format principalul grup-țintă al politicii sociale comuniste, deoarece, la urma urmei, dintre ei trebuia să apară *Omul Nou* comunist.

Pregătirea premilitară extinsă făcea și ea parte din educația tineretului. În Iugoslavia și Albania, o atenție deosebită a fost acordată cultului partizanilor, și tinerii au fost îndoctrinați cu ură față de presupuși dușmani. Mitul partizanilor ca ideologie de stat l-a determinat pe Tito să spună în anii '70 că, după o invazie, întregul popor va continua să lupte chiar și fără conducere centrală. Fiecare bucată din Iugoslavia trebuie să poată deveni front, fiecare cetățean, inclusiv femei și copii, să devină soldat.

Conceptul de națiune ca o comunitate mereu sub amenințare a fost și mai extrem în Albania: în anii '70 s-a propagat ideea unui asediu continuu (alb. *rrethim*), pe care cetățenii nu l-ar putea preîntâmpina decât printr-o vigilență permanentă și pregătire pentru apărare. Milițiile armate, cum ar fi Apărarea Teritorială Iugoslavă sau Gărzile Patriotice din România, au contribuit la militarizarea populației adulte: gândirea „prieten *vs* dușman" și – mai ales în caz de răsturnare și disoluție a statului – utilizarea pe scară largă a armelor în contextul acestor structuri paramilitare caracterizează regimurile comuniste. În interior, în România de exemplu, Gărzile erau folosite și pentru disciplinare socială violentă. Această îndoctrinare militaristă a generații întregi avea să joace un rol neplăcut în dezintegrarea acestor state.

Nici celelalte organizații de masă nu au fost concepute pentru a călca interesele partidului. Sindicatele bulgare au urmărit sarcina construirii unui consens între partid și lucrători, precum și aplicarea politicilor partidului. Organizațiile de masă trebuiau să educe oamenii: disciplina

muncii, planificarea familială, igiena personală, combaterea alcoolismului, respingerea religiei, pe scurt, instituțiile de învățământ populare trebuiau să contribuie la realizarea *modului de viață socialist*.[14]

Omul Nou în practica socială

Teoria totalitarismului este considerată de mulți cercetători ca fiind depășită, inadecvată și o expresie a gândirii specifice Războiului Rece. Sunt formulate obiecții că ar pretinde o dihotomie între conducători și conduși, că estompează marile zone gri și că nu face dreptate schimbării regimurilor, în special consensului tăcut între partid și populație în comunismul de consum și abaterea regimului de la teroare deschisă.

Acest argument, dezvoltat cu privire la Uniunea Sovietică și regimurile est-europene, se aplică doar parțial comunismului balcanic. Au fost deja menționate contraargumente: absența sau renunțarea la comunismul consumerist în Albania și România, existența continuă a lagărelor în Albania, Bulgaria și România, valuri repetate de mobilizare, în special în Albania, România și Bulgaria, în cazul asimilării forțate a minorității turce din 1984 până în 1985, de asemenea sărăcia și izolarea extinse observate în aceste state în anii '80. În România și Albania, regimurile au pătruns în intimitatea cetățenilor lor chiar în perioada târzie. În Albania, regimul a reușit să atomizeze societatea printr-un climat de teamă și mobilizare constantă și a compromis chiar loialitățile din familii. Istoricul Idrit Idrizi a redus acest lucru în formula că, dacă Uniunea Sovietică ar fi fost o șoaptă după dictonul lui Orlando Figes, Albania ar trebui să fie descrisă drept țara celor tăcuți.

Iugoslavia pare să fi făcut cel mai probabil tranziția la forme culturale relativ deschise. Iugoslavia a fost prima țară care și-a luat rămas-bun de la izolaționismul în fața influențelor occidentale și de la politici culturale rigide de tip stalinist și a urmat calea socialismului Coca-Cola din anii '60. Bunurile de consum occidentale au intrat în țară, dar mai ales divertismentul occidental și cultura tinerilor. În Iugoslavia s-a dezvoltat mai ales o cultură rock proprie, în plus, țara a cultivat întâlniri de intelectuali de stânga din întreaga lume în „Grupul Praxis" și întâlniri ale vedetelor de film internaționale cu șeful statului. Partidul nu a renunțat în nici un fel la pretențiile sale de conducere. Mai degrabă a urmărit o dublă strategie: pe plan extern a câștigat prestigiu prin presupusa liberalizare, pe plan intern a renunțat la o luptă nereușită împotriva influențelor culturale pop din Vest și a obținut legitimitate în rândul tinerilor. Muzica rock și alte forme de cultură ale tineretului au

fost tolerate atât timp cât au rămas apolitice. Regimul însuși a controlat cultura tineretului prin festivaluri și evenimente naționale precum Ziua Tineretului și Ștafeta lui Tito (din 1957, Ștafeta de Tineret), care glorificau elemente centrale ale propagandei, precum *lupta de eliberare a poporului* și *autoadministrarea*, și care au pus cultura tinerilor în slujba cultului conducătorilor. În anii '70, evenimentele ei au fost transmise și ca spectacole de televiziune de pe stadioanele unde aveau loc evenimentele de masă. Iugoslavia în mișcarea sa către societatea rock, înfățișa doar o parte a monedei – pe cealaltă parte, în același timp, în anii '60 s-au dus lupte sporite pentru redistribuiri între republici, urmate de etnicizarea acestor conflicte.

În celelalte regimuri comuniste balcanice, aparenta toleranță față de influențele occidentale a rămas mai mică decât în Iugoslavia, deoarece erau văzute ca un instrument al adversarului ideologic. În această tendință, Albania s-a diferențiat cu greu de RDG, dar s-a detașat în ce privește severitatea represiunii, întrucât s-au dat ani grei de închisoare pentru receptarea canalelor străine sau purtarea de haine cu aspect occidental.

Influențele occidentale, similare, dar semnificativ mai slabe în comparație cu Iugoslavia, au venit în Bulgaria și România de la turiști în anii '60, ba chiar și în regiunea izolată a Albaniei mișcările culturii de tineret occidentale au devenit vizibile spre sfârșitul anilor '60. În Bulgaria și România, pe de o parte, regimurile au încercat să canalizeze și să controleze elementele occidentale în cultura tinerilor. În 1968, al nouălea *Festival Mondial al Tineretului și Studenților* a fost organizat la Sofia cu mare efort propagandistic. Fiica dictatorului și, din 1975, șefa politicii culturale, Ljudmila Jivkova (1942–1981), a promovat muzica ușoară de tip bulgaro-comunist; festivalul de șlagăre Orfeul de Aur a legat de regim părți ale tineretului prin muzica pop. România a adoptat o abordare similară, integrând milioane de tineri între 1973 și 1985 prin festivalurile Cenaclul Flacăra într-un spirit stabilizator pentru regim. Artiști ai regimului, precum șansonierul Adrian Păunescu (1943–2010), au comunicat cu pasiune subiecte naționaliste tinerilor entuziaști, care au avut ca scop implicarea publicului în comunitatea națională comunistă. În acest fel, ambele regimuri au împiedicat să apară o alternativă largă pentru tineri, potențial opusă politic. S-au acomodat cu tinerii, pe de o parte, cu nevoia lor de divertisment, dar au păstrat controlul asupra conținutului și dimensiunii politice a evenimentelor de masă. Pe de altă parte, regimurile au lovit atunci când s-au temut de pierderea controlului. La 11 aprilie 1970, guvernul român a emis un decret împotriva devian-

ței sociale și a inițiat o traiectorie rigidă de disciplină socială. Regimul a definit un spectru larg de comportamente drept parazitism social, de la cerșit, vagabondaj, comerț ilegal, prostituție, jocuri de noroc, alcoolism, violență domestică, huliganism, vandalism, până la insultarea autorităților. Au fost introduse munci obligatorii și s-au desfășurat campanii și raiduri la scară largă, în care miliția (poliția) și Gărzile patriotice au vânat oamenii îmbrăcați în haine interzise. Presa de partid a stârnit lumea împotriva celor despre care se presupunea că refuză locurile de muncă. În 1974, doar în București s-au format 845 de echipe de supraveghere pentru disciplină socială. În 1977 au fost adoptate alte măsuri legale, care nu mai vorbeau de *parazitism*, ci de *corecție* și, în loc de represiune, de reeducare de către organizațiile de masă, asta pe fondul creșterii puternice a condamnării la muncă forțată, prescrisă de stat. Tinerii fără părinți și romii au fost afectați în mod special. Pe parcursul incipientei politici de autarhie, regimul a mărit din nou ritmul în 1981. Numai în 1986, 148.000 de persoane au fost raportate pentru vagabondaj și parazitism, inclusiv 55.000 de adolescenți. O amnistie pentru aproximativ 75.000 de persoane în 1988 arată amploarea și eșecul represiunii în Albania. Un festival de muzică din această țară a declanșat măsuri represive. Dictatorul Hoxha a făcut campanii împotriva îmbrăcăminții și muzicii occidentale (decembrie 1972) și a făcut *curățenie* printre oficialii din cultură, precum directorul radioului și televiziunii, Todi Lubonja (1923–2005). Părul lung, fustele și îmbrăcămintea alternativă au fost pedepsite și de dictatura greacă, care astfel, cel puțin teoretic, se încadra imaginii disciplinei sociale regionale, implementarea măsurilor eșuând însă din cauza numeroșilor turiști din țară.

Deși nu au avut loc proteste ample ale tinerilor, acest lucru nu a însemnat că regimurile îi puteau câștiga pe majoritatea tinerilor ca susținători conștienți ai sistemului. În anii '70, tinerii bulgari s-au retras adesea în spațiul privat și s-au distanțat de cerințele unei culturi oficiale uniforme și plumbuite. Nivelul scăzut al mobilizării opoziționale poate fi explicat și prin lipsa mare de experiență cu privire la străinătate și posibilități de comparație, precum și prin controlul și disciplina familiilor care se temeau de sancțiunile oficiale. Revolta a fost îndreptată împotriva structurilor de putere din cadrul familiei, și nu împotriva sistemului politic. Partidul a răsplătit acest comportament prin tolerarea și promovarea culturii muzicale apolitice. Cu toate acestea, măsurile disciplinare din punct de vedere social au lovit grupurile deviante, precum punkiștii sau adepții yoga. Din cauza relațiilor occidentale modeste ale Bulgariei și României, aceste grupuri au fost destul de izolate, dar nu

au urmat politicile culturale ale regimurilor. Pentru că nu aveau potențialul de a se mobiliza politic împotriva regimului, s-au revoltat împotriva conformismului părinților, asemenea colegilor lor de generație din Occident. Aceștia au scos la iveală posibilitatea unor forme de comportament alternative și au pus sub semnul întrebării pretenția comuniștilor la atotputernicie.

Exemplul culturii tinerilor arată în ce măsură statul a intervenit în viața privată și a structurat-o – dar și că gama de reacții a fost destul de mare: de la participarea activă la pasivitatea apolitică sau refuzul subversiv. Partidul avea pretenția să modeleze toate domeniile vieții, ceea ce a creat de asemenea așteptări și pasivitate din partea oamenilor. Modelele propagate de acesta au întâmpinat de asemenea aprobare atunci când a fost vorba despre conservarea structurilor familiale, a ordinii și a comportamentului conformist. Măsurile împotriva tinerilor deviaționiști, a îmbrăcăminții și a muzicii noi și a altor stiluri de viață considerate parazite, precum și propaganda naționalistă au fost aparent susținute de largi părți din societate. Aici s-au întâlnit regimul și majoritatea conformistă care s-a împăcat cu regimul. Politizarea vieții de zi cu zi a transformat chiar și mici gesturi în acte de opoziție și a crescut presiunea asupra regimului de a reacționa represiv la ele. Revendicările și realitățile s-au tot distanțat unele de altele, așa cum arată rata criminalității în rândul tinerilor, care a crescut și în țări extrem de represive, precum Albania la începutul anilor '80. În România, autoritățile se plângeau de răspândirea furturilor de bunuri publice și de lipsa eticii muncii.

Clientelismul a invadat societatea de la vârfurile partidului până adânc în populație. El era de fapt un sistem de favoruri care să asigure supraviețuirea într-o economie deficitară. Acest lucru a fost cel puțin penibil din punct de vedere ideologic pentru comuniști, pentru că ei voiau să se distanțeze de sistemele din perioada interbelică și, prin urmare, propagau rigoarea morală. Corupția a fost folosită drept cod în luptele pentru putere intrapartinice din Iugoslavia, de generația partizană împotriva unor presupuse cadre oportuniste mai tinere, fără experiență de război, și de către aceștia împotriva economiei clicilor generației mai vechi. Economia comunistă precară avantaja un sistem de favoruri fără de care oamenii nu puteau primi cu adevărat bunuri, servicii sau oportunități profesionale (admitere în școli și universități). Neîncrederea față de stat nu a dispărut nici în comunism, iar relațiile de putere au fost negociate în viața de zi cu zi în mod neoficial. În Albania, criza a intensificat clientelismul în Partid și rețelele neoficiale de la sfârșitul anilor '70.

Un alt comportament obișnuit a fost adaptarea externă, o ipocrizie impusă de regim prin aprobare și adaptare prin ajustări. Numai teama de supraveghere a serviciilor secrete – nemaifiind teroare deschisă – a intimidat și a slăbit legăturile sociale. În Albania, Bulgaria și România nu doar că nu au apărut culturi tinerești de protest, ci, de asemenea, o largă disidență intelectuală a fost blocată efectiv prin represiunea statului. În Albania deosebit de represivă, chiar și legăturile puternice de familie au avut mult de suferit, deoarece frica de spionaj nu s-a oprit la ușa din față. Mulți albanezi interiorizaseră conformismul atât de mult, încât nici familia nu mai oferea un spațiu de protecție. În acest context, este de înțeles că vorbitul însuși este indezirabil din punct de vedere social în Albania, deoarece a fost considerat potențial periculos.

Muncitorul ca *Om Nou*

Relația cu muncitorii, care urmau să fie reprezentanții noii societăți, a fost deosebit de sensibilă pentru partidele comuniste. Ideologic era de neconceput ca muncitorii să refuze noul sistem, dar deja fusese o realitate în Uniunea Sovietică în perioada interbelică. Grevele, în special, nu trebuiau să apară într-un sistem comunist. Tulburările la locul de muncă au fost de asemenea rare – în 1953 guvernul bulgar i-a potolit rapid pe muncitorii nemulțumiți din industria tutunului. Absența grevelor majore poate fi explicată prin promovarea constantă de către Partid a intereselor muncitorilor. Acestuia îi era importantă în mod deosebit solidaritatea de multe ori demonstrată cu segmentul de populație central în ideologia sa. Dispoziția spre compromis și monitorizarea – această strategie a fost urmărită de Partidul Comunist Bulgar. Originile rurale ale multor actori în procesele de negociere și în structurile clientelare au avut de asemenea un efect de reducere a conflictelor. Situația a fost similară în România – până când partidul nu a mai garantat condițiile materiale de viață ale muncitorilor, ci le-a deteriorat. Revolte grave ale muncitorilor au izbucnit în România de trei ori de la sfârșitul anilor '70. Mai întâi în Valea Jiului, un centru al industriei românești (august 1977) – muncitorii au luptat pentru pensii și s-au opus prelungirii programului de lucru. Dictatorul Ceaușescu a trebuit să meargă la fața locului. A făcut concesii, dar apoi a acționat împotriva liderilor muncitorilor. Patru ani mai târziu, la Motru, greviștii au scandat sloganuri politice pe fondul raționalizării alimentelor și nu s-au limitat la relațiile lor de muncă. Greva de masă din orașul industrial Brașov, din 15 noiembrie 1987, a luat caracterul unei revolte prin distrugerea sediului local al partidului,

grevă suprimată brutal de serviciile de securitate (500 de arestați, 61 de deportați). Agitația violentă a eșuat și ea rapid, deoarece fusese spontană, neorganizată și fără o conducere clară. Cauza tulburărilor care provocau mari griji regimului – minerii erau considerați un grup de muncitori deosebit de privilegiat – a fost eșecul politicii economice, sfârșitul comunismului consumerist și criza economică a politicii de autarhie. Asta a diminuat legitimitatea regimului chiar și în rândul grupurilor de bază ale sistemului comunist, cel puțin așa cum se vede în propagandă.

O poziție specială o ocupă Iugoslavia, din cauza sistemului său de autoguvernare, deja în 1958 având loc greve masive în Slovenia. Altfel decât dezideratul ideologic, nu s-a dezvoltat o nouă societate socialistă în fabricile care se autoguvernau. Forța de muncă se opunea conducerii, dar, așa cum arată studiile de caz din Slovenia și Serbia, a fost împărțită în grupuri de interese, după criterii precum vârsta, calificările și între muncitorii localnici și cei migranți din Iugoslavia. Refuzul de a munci, fluctuația ridicată a personalului și concediile medicale numeroase au făcut parte din cultura subversivității, plus furtul din fabrici și câștigurile suplimentare ilegale pentru lucrători. O protecție strictă din 1971 împotriva concedierii a legat de asemenea mâinile conducerii fabricilor; oricum, cerințele antreprenoriale și cele ideologice erau în conflict. Partidul a tolerat tacit aceste comportamente, pentru a evita litigiile majore de muncă.

O analiză a acestor procese de negociere evidențiază faptul că societatea a colonizat statul și, prin urmare, nu a fost pur și simplu un obiect al politicii de partid. Nici în alte state comuniste, statul și Partidul nu au reușit să motiveze muncitorii să lucreze în mod regulat și să fie productivi. Statul muncitoresc și muncitorii nu s-au reunit nici după patru decenii de guvernare comunistă – într-un final muncitorii nu s-au regăsit în acest sistem, iar partidul, potrivit istoricului Ulf Brunnbauer, a renunțat în cele din urmă la muncitori, care nu mai erau un motor, ci deveniseră un obstacol în calea modernizării industriale.

Exprimarea deschisă a nemulțumirii a rămas o raritate în țările comuniste balcanice. S-au deschis oportunități individuale de negociere pentru persoanele care au profitat de ofertele ideologice ale partidului în scopuri proprii. Acest lucru s-a reflectat într-un sistem pronunțat de petiții în care multe persoane își adresau adesea preocupările direct liderilor de partid. Împachetându-le în măgulire și conformism ideologic, și-au exprimat preocupările și au sperat la beneficii indirecte, trimițând poezii și sloganuri propagandistice. Muncitorii au acționat în acest fel și la ședințele din fabrică, de exemplu în Bulgaria, și și-au revendicat

interesele într-un limbaj corect politic. O astfel de utilizare a canalelor de comunicare predefinite și a șabloanelor de vorbire predefinite a asigurat o conexiune cu deținătorii puterii. Dar le-a fost la fel de dificil să interpreteze cele spuse și scrise, deoarece mulți se chinuiau să decodifice corect limbajul cifrat ideologic și interesele celor de la putere. Întregul sistem de comunicare exprima disfuncționalitatea structurilor autoritare, a căror existență depindea de amenințarea credibilă a utilizării violenței în caz de conflict.

Statul partinic și societatea au fost împletite în multe feluri. Mulți oameni au ajuns să accepte și să încerce să interpreteze ofertele de consum și ideologie în beneficiul lor față de partid. Cât despre Iugoslavia, istoricul Wolfgang Höpken vorbește despre o loialitate negativă: aceasta a fost alimentată de nivelul de trai mai ridicat în comparație cu alte țări comuniste balcanice, de granițele deschise cu opțiuni de călătorie, de reputația țării în lume (inclusiv prin poziția Iugoslaviei în mișcarea de nealiniere, de admirația multor occidentali europeni stângiști) și de calea Iugoslaviei către socialism (autoadministrarea de către muncitori). Pentru celelalte țări comuniste, naționalismul revitalizat a avut o importanță centrală, alături de comunismul de consum. În cazul Albaniei ar trebui menționat de asemenea conformismul profund din cauza fricii și a controlului social care se extindeau chiar până la marginile societății.

Rezultatul politicii sociale comuniste a devenit clar după prăbușirea regimurilor: desființarea vechilor structuri nu a creat nimic permanent în locul lor. Regimurile amplificaseră ipocrizia, conformismul, lipsa de inițiativă și revendicările față de stat prin utilizarea resurselor sale. Acestea au îndoctrinat oamenii cu naționalism și au militarizat societatea. Suprimarea modurilor alternative de gândire, prevenirea disidenței intelectuale în afară de puțini indivizi – toate acestea fac parte din moștenirea socială și mentală a regimurilor comuniste din Balcani.[15]

Omul Nou si politica față de sexe

Comuniștii și-au promovat sistemul social cu promisiunea modernizării grupurilor defavorizate anterior. Acestea le includeau în toate statele pe femei. Scopul regimurilor a fost să le câștige ca aliați pentru noile sisteme, dar mai ales să le mobilizeze forța de muncă pentru a construi economia comunistă. La începutul guvernării comuniste au avut loc proclamarea egalității între bărbați și femei și campanii de alfabetizare extinse, în special pentru femei. Modelele de propagandă au fost preluate din Uniunea Sovietică. Lenin pusese capăt devreme modelelor feministe

de la începutul bolșevismului, iar sub Stalin exista o înțelegere clasică a rolurilor, ceea ce însemna mai ales o dublă povară pentru femei: pe de o parte, erau complet integrate în procesul de muncă industrială sau agricolă, pe de altă parte, își mențineau sarcinile tradiționale de gospodină și mamă. În cadrul propagandei, femeia a fost sărbătorită în diverse ipostaze: ca luptătoare și muncitoare – adesea în postură masculină –, dar și ca mamă și păstrătoare a națiunii.

La fel ca în Uniunea Sovietică, comuniștii din Balcani au dat și ei peste societăți patriarhale tradiționale. Inițial erau doar câteva femei în rândurile subțiri ale comuniștilor din Balcanii de Est. Din contră, în Balcanii de Vest numeroase femei fuseseră mobilizate politic de lupta de partizani. După încheierea războiului însă, s-a dovedit rapid că tot bărbații vor înlocui bărbații de la putere, iar femeile nu vor avea acces la vreo pârghie reală a puterii guvernamentale. Comunismul balcanic a fost și a rămas patriarhal și dominat de bărbați până la sfârșit. Organizațiile de femei ale partidelor nu au avut nici o influență reală nicăieri. O excepție au fost femeile din cercurile familiale restrânse ale conducerii partidului.

Exemplul românesc ilustrează legătura dintre mobilizarea femeilor care lucrau în slujba statului și marginalizarea politică a acestora. Dictatorul Gheorghiu-Dej a retrogradat Uniunea Femeilor Antifasciste din România la Comitetul Național al Femeilor; acest lucru a fost strâns legat de epurarea celei mai puternice comuniste a țării, Ana Pauker. Deja în Dreptul muncii din 1950 s-a conturat cum urma să arate politica de stat dominantă din 1966: controlul de stat asupra corpului femeilor. Acestora le-au fost interzise profesiile care le-ar fi putut afecta capacitatea de a naște. Un aspect central al acestei chestiuni este problema liberalizării avortului. Modelul a fost Uniunea Sovietică, unde avortul a fost interzis în 1936, dar a fost permis din nou după moartea lui Stalin. România a urmat acest ultim pas, dar apoi a făcut o întorsătură radicală în 1966. Nu era singura care a făcut asta. Cehoslovacia a adoptat o lege rigidă în 1962, Bulgaria în 1967 și Ungaria în 1974. Aproape nici o altă țară nu a fost însă la fel de dură ca România: avortul a fost interzis femeilor sub 45 de ani și cu mai puțin de patru copii. A fost permis numai dacă exista un pericol mortal, boală ereditară, incapacitate fizică sau psihică pentru maternitate, viol și incest.

Interzicerea extinsă a avortului a fost doar un aspect al politicii demografice. Celălalt a constat într-o politică pronatalitate pe care au urmat-o și Albania, și Bulgaria. Populația proprie, în special națiunea titulară, trebuia să crească rapid pentru ca națiunea să se poată extinde.

Interzicerea avortului a avut consecințe dramatice: din 1966 până în 1967, rata natalității în România a crescut de la 1,9 la 3,7 nașteri pe femeie (adică 527.764 nașteri în toată țara, comparativ cu 273.678). În propaganda permanentă, maternitatea era promovată ca datorie națională, dar, în același timp, se accentua și rolul femeii ca muncitoare. La fel ca în alte regimuri totalitare, statul a acordat diverse beneficii pentru mamele cu mulți copii. În același timp, sexualitatea era tabu în spațiul public. Întrucât metodele moderne de contracepție erau cu greu disponibile în societatea predominant rurală, multe femei însărcinate au căutat ajutor ilegal în situațiile lor de urgență. Până în prezent nu s-a stabilit câte femei au murit în urma unor astfel de proceduri – 10.000 de decese au fost înregistrate în spitale. Cu toate acestea, întrucât serviciile secrete din spitale făceau presiuni asupra medicilor pentru a trata pacientele doar atunci când dezvăluiau cine le făcuse avortul, zeci de mii de femei au murit în chinuri, fără tratament medical. Cercetări recente estimează că multe femei au avut până la 20 sau chiar mai multe avorturi ilegale.

Politica pronatalitate a fost pusă în aplicare cu rigurozitate: poliția și serviciile secrete verificau în mod regulat sarcinile și eventualele avorturi ale lucrătoarelor din fabrici, iar medicii au fost deci integrați cu forța în acest sistem represiv. Regimul a făcut din medicină un instrument de control. În ciuda acestei presiuni extraordinare, natalitatea a scăzut în 1983 la nivelul din 1966. Obsesia regimului de a crea un popor de 30 de milioane de oameni nu numai că a lezat demnitatea și integritatea fizică a milioane de femei, ci în același timp acesta nu a putut să se îngrijească de copiii născuți în ciuda sărăciei părinților lor și care nu erau îngrijiți în familie. Nenorocirea acestor copii, care trebuiau să vegeteze în case necorespunzătoare, adesea suferind de boli, a devenit cunoscută lumii abia după 1989. Astăzi, copiii străzii de odinioară sunt încă judecați de instanțele române pentru presupus vagabondaj.

Regimul a privit însă altfel situația: dictatorul Ceaușescu se prezenta drept susținător al femeilor. De fapt, s-a separat de predecesorul său patriarhal Gheorghiu-Dej și a introdus o cotă pentru femei în 1976, pentru a face pozițiile de vârf accesibile și femeilor. Dacă în 1966 Partidul Comunist Român era partidul din Europa de Est cu numărul cel mai mic de femei, în 1989 era partidul cu cea mai mare proporție de femei, deși la un nivel ierarhic inferior; doar soția dictatorului avea o putere durabilă și reală.

Politica față de femei în Albania comunistă a avut o componentă specială. Din 1967, emanciparea femeilor a fost promovată împreună cu lupta

împotriva religiei, iar asta în societatea cea mai patriarhală din Balcani. Pe lângă modelele sovietice, cele ale propagandei chineze au servit și ele la aplicarea acestei politici, care în esență nu se deosebea de cazul românesc: dublă povară pentru femei, putere politică scăzută, din nou cu excepția soției dictatorului. Hoxha a propagat lupta împotriva violenței sexuale asupra femeilor, deși era preocupat în primul rând de aplicarea controlului total al regimului în familie, mai degrabă decât de bunăstarea femeilor.

În Bulgaria, partidul anunțase deja obiectivul pronatalitate al unei națiuni de 10 milioane de oameni în 1946. Dar, la mijlocul anilor '60, numărul avorturilor îl depășea pe cel al nașterilor. Statul a controlat politica de familie cu legi (1968, 1985: îngreunarea divorțului), pentru a o disciplina și a o contura potrivit modului de viață socialist. Comunismul consumerist din anii '60–'70 a fost conceput pentru a oferi oamenilor un nivel de trai mai bun, ceea ce i-a încurajat să se retragă în viața privată. Accentul propagandistic pe familie și maternitate a creat o atitudine cu pretenții față de stat, pe care acesta cu greu le putea onora.

Politica iugoslavă față de femei s-a diferențiat în mod clar de aceste modele pronatalitate totalitare: statul s-a abținut să intervină atât de profund în planificarea familială a oamenilor, în schimb s-a concentrat pe educație și contracepție. În 1969, pentru a preveni avorturile ilegale, statul a decis liberalizarea completă a acestuia. Totuși, numărul avorturilor indică faptul că educația sexuală a rămas inadecvată, precum și condițiile de viață ale multor femei. În 1988 existau 106,1 avorturi pentru fiecare 100 de nașteri în Iugoslavia (388.933 în cifre absolute). De politica față de femei a comuniștilor a beneficiat mai ales clasa de femei din zona urbană, bine educate, care au intrat în domenii ale științei și educației anterior dominate de bărbați; comunismul le-a făcut de asemenea pe femei mai vizibile în politica regimului unipartinic, deși cu greu aveau putere reală. Dezbinarea socială, demografică și mentală de după 1989 în fostele țări comuniste din Balcani poate fi explicată și prin presiunea enormă pe care România și Albania, dar și Bulgaria, au exercitat-o asupra femeilor. Fanteziile implementate violent în legătură cu popoare numeroase s-au încheiat cu contracția demografică și cu emigrarea în masă.[16]

Omul Nou și religia: Lupta cu Biserica și ateismul

Creării unui Om Nou i s-au opus nu numai structurile sociale, ci și mentalitățile tradiționale. Pe lângă familie, în vizorul comuniștilor era inclusă și religia ca principal concurent ideologic al marxismului. Uniunea

Sovietică le arătase regimurilor comuniste din Balcani cum să se ocupe de religii și de instituțiile lor. De la *ateismul științific* radical și lupta împotriva religiei prin uciderea a zeci de mii de clerici, până la înființarea de biserici loiale regimului și de comunități religioase instituționalizate (și împărțirile corespunzătoare ale bisericilor între disidenți și susținătorii regimului) și punerea în funcțiune a bisericii în faze de criză (precum în cel de-al Doilea Război Mondial) se aflau deja numeroase instrumente la dispoziție. Spre deosebire de estul Europei Centrale, cu cultura sa preponderent catolică, comuniștii din Balcani s-au confruntat cu moștenirea imperială a unei diversități religioase, fără egal în Europa. Ortodoxia și Islamul erau puternic reprezentate în Iugoslavia, Bulgaria și Albania; în Iugoslavia și Albania se adăugau tradiții catolice puternice; în România existau două Biserici concurente de tradiție ortodoxă (BOR și Biserica Greco-Catolică), în plus existau cele trei biserici protestante (Biserica Luterană, Reformată și Unitariană), Biserica Romano-Catolică, neoprotestanți, evrei și grupuri precum stiliștii, lipovenii (ruși de rit vechi), armeni și, în sfârșit, o mică comunitate musulmană. Ortodocșii și musulmanii erau ancorați în statul național, instituționalizați prin Bisericile Ortodoxe și prin comunitățile religioase musulmane organizate de autorități în perioada habsburgică, respectiv interbelică. Roma, centrul catolicilor și al greco-catolicilor, nu a fost la îndemâna statelor naționale; dar și protestanții și musulmanii aparțineau unor comunități globale care erau interesate de coreligionarii din țările comuniste din Balcani. Același lucru este valabil și pentru comunitățile evreiești care supraviețuiseră Shoahului. Cu alte cuvinte: nici o comunitate religioasă nu a fost la fel de națională și legată de stat ca Bisericile Ortodoxe. Au fost cele mai vulnerabile din punct de vedere politic, dar au avut, în același timp, cele mai mari oportunități de ajustare și adaptare la noul echilibru de putere.

Politicile religioase din țările comuniste din Balcani au avut ca scop nivelarea culturală și omogenizarea societăților. Asta nu însemna doar înlocuirea vechilor apartenențe de clasă; a fost vorba și de nivelarea diferențelor religioase, unele dintre cele mai importante moșteniri ale imperiilor. Prin urmare, forța și furia politicilor religioase comuniste s-au manifestat în special acolo unde această moștenire imperială era puternică, în regiunile posthabsburgice ale Iugoslaviei și ale României, și în regiunile postotomane ale Bulgariei și ale Albaniei. Chestiunile religioase erau adesea legate de etnie. Totuși, acest lucru nu era valabil peste tot: în Transilvania, linia dintre ortodocși și uniți trecea prin mijlocul comunității românești. Chestiunea musulmanilor vorbitori de

slavă și integrarea lor în identitățile naționale determinate de apartenența la ortodoxie i-au pus în dificultate pe conducătorii bulgari și macedoneni. În Albania, compactă din punct de vedere etnic, regimul a văzut în religie unul dintre principalele obstacole pe calea către unitatea națională.

Situația descrisă mai sus a influențat politicile religioase ale regimurilor comuniste. Acestea diferă atât de mult în funcție de țară, încât o periodizare transbalcanică este dificilă. După 1945, poziția Bisericii Ortodoxe din Grecia a rămas neschimbată, sprijinind forțele conservatoare, dar nefiind o forță motrice în domeniul politic. La celălalt capăt al spectrului s-a aflat Iugoslavia în perioada imediat postbelică: sute de clerici ortodocși și catolici fuseseră deja uciși de partizani în războiul civil. Până în 1953, regimul a urmărit un curs de luptă radicală contra Bisericilor, îndreptată în primul rând împotriva Bisericii Catolice din regiunea posthabsburgică. Comuniștii au considerat-o mult mai amenințătoare decât Biserica Ortodoxă Sârbă (BOS), slăbită de numeroase pierderi și a cărei jurisdicție se afla în întregime pe teritoriul Iugoslaviei. Atacurile fizice până la omoruri caracterizează începuturile extrem de ostile ale iugoslavismului lui Tito, precum și exproprierea extinsă a proprietăților Bisericii. Regimul a acuzat Biserica Catolică per ansamblu de colaborare cu puterile Axei și cu ustașii. Fundalul acestui reproș nesustenabil în general a fost refuzul cardinalului Stepinac de a accepta o Biserică de stat Catolică sub control iugoslav, să se și detașeze de Roma și, în mod similar BOS, să se constituie ca Biserică națională în Iugoslavia. Stepinac nu a apărat interesele naționale croate, ci s-a opus abuzului justiției, atacurilor statului și reprimării instruirii religioase în școli.

După model sovietic, serviciile secrete au creat o organizație clericală fidelă statului, Uniunea Preoțească Chiril și Metodiu (1949). Împotriva lui Stepinac a fost organizat un proces-spectacol în 1946 – după executarea liderului cetnic, Draža Mihajlović, simbol al anticomunismului sârb, regimul a vrut să facă din Stepinac reprezentantul independenței necomuniste croate. De teamă că ar putea căpăta statut de martir, acesta a fost arestat la domiciliu mai mulți ani, unde a murit în 1960, și a fost înmormântat la Zagreb cu mare simpatie din partea populației.

În 1953, Iugoslavia, ca și în alte domenii politice, s-a abătut de la stalinismul pur, adică atacurile violente au dispărut ca fenomen larg răspândit. În acel an s-a adoptat o lege privind comunitățile religioase, scopul căreia fiind să le marginalizeze și să-i privilegieze pe clericii loiali regimului, recunoscuți de stat ca organizație de masă. Educația religioasă a fost interzisă în școli. O relaxare între Biserica Catolică și

stat a avut loc numai după Conciliul Vatican II, odată cu protocolul dintre Iugoslavia și Vatican (1966).

Regimurile bulgar și român au fost de asemenea dure față de Biserica Catolică, catolicii bulgari fiind o comunitate intelectuală mică, dar importantă. Țelul principal al represiunii din România a fost Biserica Greco-Catolică (Unită). Ea reprezenta tot ceea ce era periculos pentru comunism: un cler bine educat, care privea spre Roma ca centru al Bisericii Catolice mondiale, dar credea ca în interior să reprezinte ideea națională românească și să ia poziție împotriva preluării puterii de către comuniști. Comuniștii români au urmat modelul sovietic în oprimarea Bisericii Unite (lupta lui Stalin împotriva celei ucrainene), dar au preluat cu abilitate și tensiunea dintre Biserica Ortodoxă (BOR) și cea Unită din interbelic. BOR a devenit actantul regimului în demolarea Bisericii Unite, care a fost forțată să se asimileze în BOR, aceasta devenind proprietara posesiunilor sale. Clerul unit a fost persecutat, demnitari importanți și alți membri de elită au fost deținuți în lagărul de la Sighet. Figura simbolică a Bisericii Unite a fost Iuliu Hossu (1885–1970), din 1917 episcop de Gherla în Transilvania (din 1930 episcopia Cluj-Gherla), în închisoare din 1948 până în 1955 și deținut ulterior în mănăstiri ortodoxe; cu puțin înainte de moartea sa a fost făcut cardinal. Hossu citise declarația de unire a românilor ardeleni la România în Alba Iulia în 1918. Episcopul Oradei, Valeriu Traian Frențiu (1875–1952), a murit prin înfometare în lagărul de la Sighet; episcopul Maramureșului, Alexandru Rusu (1884–1963), a murit și el în închisoare după mai mulți ani de muncă silnică; episcopul Lugojului, Ioan Bălan (1880–1959), a suferit de asemenea pedepse îndelungate cu închisoarea. BOR și regimul comunist au eliminat odată cu Biserica Greco-Catolică cea mai importantă moștenire instituțională imperială din vestul României.

BOR a plătit un preț ridicat pentru victoria asupra rivalei sale: conducerea sa s-a supus statului comunist. Numeroși clerici s-au opus preluării comuniste și au plătit pentru asta cu închisoarea; patriarhul Nicodim Munteanu și cercurile sale au privit cu neîncredere încercările Uniunii Sovietice de a face din Biserica Ortodoxă Rusă un fel de Biserică-mamă pentru țările blocului sovietic. Cu toate acestea, după moartea subită a lui Nicodim în 1948, odată cu Justinian Marina (1901–1977) a fost ridicat la rang de patriarh un cleric care, ca prieten al dictatorului Dej, a căutat cooperarea cu regimul. BOR a justificat acest pas subliniind că acesta ar fi fost singurul mod în care viața Bisericii ar fi putut fi salvată de la represiune. De fapt, statutul juridic al BOR în România a rămas semnificativ mai bun decât cel al celorlalte Biserici Ortodoxe. În

România nu a existat separare între Biserică și stat, iar preoții erau plătiți de stat și scutiți de serviciul militar; BOR și-a păstrat proprietățile și chiar le-a sporit prin exproprierea Bisericii Unite. BOR a devenit un tovarăș fidel al comuniștilor și a reactivat filonul naționalist atunci când comuniștii au recurs la naționalism ca resursă de putere. Patriarhul Justinian a fost de asemenea un actor în politica externă românească, făcând campanii pentru politica guvernamentală în cercurile ecleziastice, cum ar fi la anglicanii britanici, sau refuzând invitația Conciliului Vatican II, pentru că Vaticanul nu a recunoscut dizolvarea forțată a Bisericii Unite. Cunoscut local ca Patriarhul Roșu, Marina a justificat ideologia comunistă, de exemplu, echivalând Omul Nou cu Isus Cristos și propovăduind apostolatul social al bisericii drept slujitor al oamenilor. Ierarhia ecleziastică a fost în mare măsură infiltrată de Securitate, iar Biserica a devenit instrument de guvernare al regimului. Succesorul lui Justinian, Teoctist Arăpașu (1915–2007, patriarh 1986–2007), care participase la revolte antisemite în 1941, a legitimat stăpânirea comunistă chiar când regimul a început să dărâme biserici. Pentru apropierea dintre BOR și stat pot fi aduse ca explicații cooperarea tradițională a Bisericii Ortodoxe cu puterea laică, naționalismul xenofob, antiminoritar și antioccidental ca bază ideologică comună, dar și avantaje materiale pentru ierarhii care cultivau un stil de viață precum cadrele importante din partid. Până în prezent, rolul BOR în comunism este controversat, însă, datorită puterii sale continue, politizării pronunțate și compromisului multor înalți demnitari, o reevaluare a fost înăbușită în fașă.

Poziția Bisericii Ortodoxe în Bulgaria nu a fost niciodată atât de puternică ca în România. Totuși, spre deosebire de România, dar într-un mod similar Iugoslaviei, regimul a acționat cu toată virulența împotriva Bisericii. Recunoașterea numai a căsătoriei civile, desființarea educației religioase, reducerea Bisericii la un obiect al patrimoniului cultural, separarea Facultății de Teologie de universitate, naționalizarea bunurilor bisericești, însoțite de propagandă atee caracterizează lupta bulgară împotriva Bisericii Ortodoxe și a altor Biserici creștine mai mici. În special în 1948–1949 regimul a persecutat clerul cu o mare brutalitate, iar mitropolitul de Nevrokop a fost ucis. Serviciul secret comunist a înregistrat 1.600 din cei 2.063 de preoți ca adversari politici; 10% din cler au fost trimiși în lagăre. La fel ca în România, Biserica Ortodoxă a jucat și un rol în politica externă. Exarhatul, fondat în 1870, urma să fie ridicat la patriarhat, ceea ce a pus în pericol echilibrul realizat abia în 1945 cu patriarhia ecumenică a Constantinopolului, care a revendicat primordialitatea onorifică printre Bisericile Ortodoxe. Și Bulgaria a devenit obiectul

politicii de putere a Moscovei, adică a planului ca nu Constantinopolul, situat în lumea necomunistă, ci patriarhia Moscovei să devină centrul mondial al lumii ortodoxe predominant comuniste. Mitropolitul Plovdivului, Kiril (1901–1977), care era fidel regimului, a dominat în lupta pentru putere în cadrul Bisericii. Sfântul Sinod, ca autoritate centrală a Bisericii, fusese deja infiltrat de serviciile secrete, care au dus o luptă cu puterea din Comitetul religios. Al șaselea Departament al Securității Statului supraveghea clerul. Ca în cazul românesc, statul a folosit și Biserica pentru propaganda externă. Succesul a fost răsunător. Ofițerii de informații au pătruns în cele mai înalte posturi ale Bisericii, iar serviciile secrete au preluat controlul asupra Bisericii. Aceasta a fost supusă influenței Moscovei și marginalizată social. Spre deosebire de România, Biserica a beneficiat cu greu de cooperarea cu statul-partid.

Biserica Ortodoxă Sârbă s-a subordonat Iugoslaviei comuniste a lui Tito mai repede decât Biserica Catolică din zonele posthabsburgice. După cum am menționat, slăbită de moartea și fuga clericilor naționaliști (în Muntenegru 40% din clerici au murit în război, printre care si mitropolitul Joanikije Lipovac, 1890–1945, susținător al cetnicilor) și fără alt punct de referință în afara țării, nici punctul ei de plecare nu era unul deosebit de favorabil; la fel ca în România și Bulgaria, apropierea de stat s-a dovedit o opțiune. BOS a rămas fidelă imaginii de sine ca biserică națională și concepției naționaliste a Serbiei Mari. Prin urmare, aceasta a intrat în conflict cu părți din stat și din partid, întrucât între 1958 și 1967, în timpul procesului de creare a unui stat macedonean, s-a înființat o Biserică Ortodoxă macedoneană în partea sud-iugoslavă a subrepublicii Macedonia. BOS nu o recunoaște nici până astăzi; asta însemna pretenția BOS de a-i reprezenta pe toți creștinii ortodocși din Iugoslavia, dincolo de granițele republicilor. Astfel, BOS a fost singura instituție din Iugoslavia lui Tito care îi reprezenta pe toți sârbii și împărtășea principiul teritorial al statului federal.

În ceea ce privește istoria sa globală, comunismul balcanic a atras atenția prin faptul că religia a fost interzisă în 1967 în Albania, țara caracterizată cel mai mult prin tipare sociale și culturale tradiționale, iar ateismul a devenit ideologie de stat în locul religiei. Din punctul de vedere al actorilor albanezi, ceea ce pare la prima vedere a fi un paradox a urmat o dublă logică: regimul albanez a fost deosebit de dogmatic în implementarea sa a marxismului de tip stalinist; dar a acționat și în tradiția naționalismului albanez, care a pus națiunea deasupra religiei. De fapt, albanezii erau speciali, fiind singura națiune titulară din Europa majoritar musulmană. Conducerea comunistă a dorit să se despartă de

moștenirea imperială și, prin distrugerea religiei, să-i adune pe albanezi într-o nouă națiune bazată pe limbă și origine. Asta s-a justificat prin afirmația că albanezii au fost întotdeauna religioși doar superficial și, prin urmare, cu greu ar fi observat sau trăit diferențele religioase și confesionale. În 1967 au izbucnit revolte antireligioase, marcând începutul unei campanii la nivel național. Nu se știu prea multe despre ateismul albanez în practică, dar, în ciuda supravegherii stricte, familiile au păstrat obiceiurile religioase. Propaganda ateistă intensă nu a reușit să extermine complet religiile în doar un sfert de secol. Totuși, ceea ce este remarcabil este natura radicală a procedurii.

S-a acordat mai puțină atenție în studiile comparative faptului că regimul bulgar a avut un succes deosebit în suprimarea religiei, tot în sfera privată. Pe lângă slăbirea Bisericii ca instituție, regimul a construit un sistem statal de sărbători și ritualuri bazate pe modelul sovietic – de la introducerea obligatorie a căsătoriei civile la rituri civile de botez, nuntă și înmormântare. Studiile oficiale au dovedit scăderea religiozității: în 1962, 35% din populație s-a identificat ca religioasă – majoritatea erau mai puțin educați, persoane din mediul rural, persoane în vârstă și femei; mai mult de 52% dintre nou-născuți au fost botezați, 36% din căsătorii au fost săvârșite în biserică. La mijlocul anilor '70, regimul a lansat o altă campanie împotriva religiei. La începutul anilor '80, importante ceremonii ecleziastice, cum ar fi înmormântările, deveniseră mai puțin importante (47,9% înmormântări bisericești, față de 80% în 1962); botezul s-a păstrat (40,7% dintre nou-născuți), bunicii flancându-i adesea pe părinții secularizați. Presiunea regimului în viața de zi cu zi a rămas ridicată: în 1956 bibliotecile au fost curățate de *cărți reacționare*, în 1961 mănăstirea Rila, simbolul național al Bulgariei, a fost declarată muzeu (din 1968 slujbele religioase au avut loc doar în absența turiștilor), iar la începutul anilor '70 accesul de Paște la bisericile importante a fost restricționat serios de forțele de securitate.

Politicile religioase comuniste au mers pe căi diferite. Aceste căi au fost parcurse pe diverse distanțe. Proiectul albanez de omogenizare națională sub semnul ateismului a fost unul radical. În Iugoslavia, politica religioasă a fost și ea element fundamental al centralizării și iugoslavismului dogmatic, pe de o parte, și al federalizării și consolidării identificărilor naționale, pe de altă parte. În România, comuniștii au integrat rapid Biserica Ortodoxă în sistemul lor de putere și au primit loialitate necondiționată din partea acesteia până în ultimele clipe ale regimului. Secularizarea a progresat în toate țările din Balcani; în societățile catolice din Iugoslavia s-a produs un decalaj între forțele loiale Bisericii și

cele comunisto-seculare, cunoscut și din alte țări catolice. Ortodoxia sârbă și în special cea bulgară au fost în mare parte marginalizate; ortodoxia românească a fost cea mai stabilă, și tradiționalismul religios pare să fi fost păstrat cel mai clar în România – spre deosebire de Bulgaria. Efectele politicilor religioase au fost deosebit de evidente în criza regimurilor din anii '80: în Iugoslavia, națiunea și religia asociată acesteia au umplut spațiul liber ideologic lăsat de comunism. În Bulgaria, pe de altă parte, o Biserică deja slăbită de conflictele interne și marginalizată de stat a continuat să se prăbușească, în timp ce în România BOR a păstrat o poziție puternică, în ciuda complicității sale cu regimul. În cele din urmă, în Grecia, la fel ca în Serbia, Biserica Ortodoxă a revenit în centrul vieții politice odată cu naționalismul emergent din anii '80.[17]

Omul Nou și Islamul – între confesiune și națiune

În ochii comuniștilor, Islamul, chiar mai mult decât Bisericile creștine, era văzut ca un simbol al stagnării în acea lume imperialistă pe care omul nou trebuia să o depășească. Statele comuniste au moștenit interdependența problemelor religioase și naționale în numeroasele grupări musulmane din Balcani. A apărut din nou problema integrabilității. Comuniștii din Iugoslavia s-au concentrat în primul rând pe musulmanii bosniaci, căzuți la mijloc în conflictul sârbo–croat din cel de-al Doilea Război Mondial. Musulmanii non-slavi, albanezii și turcii, au primit mai puțină atenție în anii postbelici: regimul a încercat până în anii '50 să-i forțeze să emigreze în Turcia și de fapt a continuat migrația spre est, care începuse deja în perioada interbelică. Abia în momentul transformărilor politicii iugoslave față de kosovari din 1966 s-au făcut încercări de integrare politică a majorității albaneze musulmane în societatea iugoslavă, și nu numai de a vedea în ei potențiali dușmani ai statului. Această ofertă de integrare a vizat albanezii ca națiune, și nu ca o comunitate musulmană majoritară.

Situația era diferită în Bosnia: bosniacii musulmani slavi, care locuiau în centrul Iugoslaviei, făceau fără îndoială parte din nucleul lingvistic al oricărui model iugoslav. În același timp, Bosnia a fost întotdeauna scindată între naționalismul sârb și croat și, prin urmare, a suferit teribil între 1941 și 1945 sub ocupație și război civil. Iugoslavia comunistă a promis un viitor mai bun, dar poziția musulmanilor bosniaci nu a fost clar definită la sfârșitul războiului. După experiențele războiului, conducerea partidului bosniac a urmat o linie iugoslavă: opozițiile naționale trebuiau abolite în această ideologie integratoare. Pentru Tito, Bosnia

a fost inițial privită chiar ca o mică Iugoslavie, modelul unui viitor stat fără națiuni titulare separate. Cu toate acestea, îndemnul Sloveniei și al Croației în special la descentralizarea și consolidarea subrepublicilor a declanșat o dinamică specială în Bosnia: calea integral-iugoslavă nu mai era atât de ușoară, iar subrepublica Bosnia și Herțegovina trebuia să se poziționeze odată cu reorganizarea modelului iugoslav. Acest lucru i-a afectat în special pe musulmani, deoarece sârbii și croații erau deja recunoscuți ca națiuni și aveau propriile lor subrepublici. În schimb, musulmanii au fost definiți inițial ca grup religios. Când conducerea partidului bosniac a luat măsuri pentru reevaluarea musulmanilor în sensul unei națiuni, a făcut acest lucru deoarece principiul naționalist a fost consolidat în întregul stat. Conform acestei logici, musulmanii trebuiau să se situeze la același nivel cu croații și sârbii, dar ca națiune, nu ca o comunitate religioasă. În 1961, a fost introdusă în recensământ categoria etnică (nu religioasă!) musulmană. Faptul că partidul nu era sigur în legătură cu numele este demonstrat prin faptul că în 1963 se dezbătea dacă musulmanii bosniaci nu ar trebui descriși drept iugoslavi. Această idee, anume că musulmanii nu erau nici sârbi, nici croați, dar nu erau nici națiune individuală, nu a prevalat în fața modelului unei identități naționale musulmane. Din nou, dezbaterea constituțională iugoslavă generală a fost crucială, deoarece descentralizarea a obligat Bosnia și Herțegovina să-și stabilească propria identitate în contextul celorlalte subrepublici. Mulți musulmani bosniaci au privit cu scepticism deviația de la iugoslavism din 1966 și crearea propriei națiuni. Musulmanii ca națiune includeau și oameni care nu erau credincioși; întrucât limba nu a putut forma o caracteristică de demarcație față de sârbi și croați, care s-au definit pe baza apartenenței la confesiune (și nu pe baza credinței lor active sau a religiozității), numai statutul religios al unei persoane a rămas drept criteriu, combinat cu ideea că musulmanii reprezentau populația istorică originară a Bosniei. Această situație explică de ce a existat o distincție oficială între musulmani cu M mare și cu m mic: primul denota afilierea națională, cel de-al doilea, pe cea religioasă.

Descentralizarea le-a oferit musulmanilor bosniaci calea de a deveni națiune și a blocat alternativa iugoslavă. Cu toate acestea, în comparație cu alte comunități musulmane, musulmanii bosniaci au fost de departe cei mai integrați și acceptați.

O privire spre Bulgaria arată contrastul: aici, turcii și pomacii vorbitori de bulgară din sud și est au alcătuit un grup numeros de populație postimperială, asupra căruia regimul comunist a exercitat o presiune puternică în mai multe valuri de represiune. Obiectivele au fluctuat:

integrarea și asimilarea pomacilor, în privința turcilor însă, emigrarea în Turcia sau asimilarea. Este important că aceste politici au fost urmate de regim până la sfârșitul său – și că în mare parte au contribuit la acesta. Față de Iugoslavia, trebuie să fie luată în considerare și politica religioasă dură a Bulgariei, în general. În 1959 a început o campanie împotriva obiceiurilor musulmane (interzicerea voalului, a acoperămintelor de cap tradiționale, circumcizia numai în spitale). O altă serie de măsuri a urmat în 1962 pentru limitarea influenței turcești asupra altor musulmani (pomaci, romi). Acest lucru a restricționat imigrația musulmanilor non-turci în zone puternic populate de către turci și, în același timp, a promovat întărirea unei identități pomace. Acest lucru era deosebit de important în ochii regimului, deoarece printre musulmani turcii s-au bucurat de cea mai înaltă poziție socială și au acționat ca un grup de conducere. Organizarea pomacilor vorbitori de bulgară ca grup separat însemna slăbirea comunității musulmane dominate de turci. O parte din această strategie a fost de asemenea bulgarizarea numelor personale. Aceste măsuri au fost puse în aplicare la nivel regional cu diferite grade de severitate, radical în Rodopii de Vest, mai moderat în partea de est a lanțului muntos, adică în apropierea graniței cu țările NATO Grecia și Turcia. În 1964, după tulburări, această campanie a fost internaționalizată când musulmanii au apelat la Turcia pentru ajutor. După o perioadă de relaxare, regimul a crescut din nou presiunea la începutul anilor '70, similar campaniei împotriva Bisericii. Frontul Patriotic, ca organizație de masă, trebuia să promoveze o nouă campanie onomastică și măsuri de asimilare, și din nou au existat tulburări în Rodopii de Vest. Sute de pomaci care au rezistat au fost deportați în lagărul de la Belene. Măsuri precum schimbarea pietrelor de mormânt au provocat traume adânci.

Ultima lovitură a regimului a fost la mijlocul anilor '80. Asimilarea forțată a turcilor a fost promovată ca proces al renașterii. Guvernul a susținut că în cazul turcilor din Bulgaria era vorba de o islamizare cu forța și apoi de o turcizare cu forța a bulgarilor, și nu despre descendenții imigranților musulmani din Anatolia care veniseră în țară de la sfârșitul secolului al XIV-lea. Conform acestei logici, turcii trebuiau să renască și deci să revină la presupusa lor identitate, dacă era necesar, prin constrângerea statului. Pentru această campanie, partidul a mobilizat toate resursele, de la aparatul de securitate la știință, care trebuiau să demonstreze teoria partidului. În 1985, au predominat în anumite părți din Bulgaria condițiile unui război civil. Satele au fost închise cu tancuri și luptători turci clandestini au plantat bombe. Guvernul a creat

o unitate antiteroristă (Beretele Roșii) și până în martie 1985 a obligat 840.000 de turci să adopte nume cu sonoritate bulgară. Îmbrăcămintea și obiceiurile tradiționale musulmane au fost din nou interzise. Câteva zeci de oameni au fost uciși, iar lagărul de la Belene s-a umplut de deportați. Conflictul a escaladat la începutul lui 1989 cu greve ale foamei în Bulgaria și proteste masive în Turcia. Tulburările și rezistența s-au răspândit în circa o treime din teritoriul Bulgariei, creând o adevărată psihoză, iar majoritatea turcilor doreau să emigreze. Această mișcare a început în mai 1989 și și-a atins apogeul până la sfârșitul lunii august.

Aproximativ 370.000 de persoane, mai mult de o treime dintre turcii din Bulgaria, au părăsit țara (mișcare numită cinic *marea excursie*), numeroși oameni de partid și alți profitori îmbogățindu-se de pe urma proprietăților vândute repede de cei plecați. Întrucât în mijlocul perioadei de recoltă lipsea forța de muncă a țăranilor turci, guvernul a dispus mobilizarea civilă pe timp de pace. Exodul în masă a zguduit economia bulgară și a izolat țara la nivel internațional. Politica radicală de asimilare a fost însă susținută de mari secțiuni ale societății bulgare, care împărtășeau frica guvernului de un model cipriot: creșterea demografică puternică a turcilor și intervenția armatei turce, la fel ca în Cipru în 1974, cu secesiunea unui teritoriu dominat de turci în sud-estul Bulgariei.

Exemplul Bulgariei arată că politica față de Islam s-a bazat pe considerente mai degrabă naționale decât religioase: bosniacii musulmani și pomacii trebuiau integrați la nivel național, turcii bulgari au părut însă regimului drept o amenințare pentru stat, în primul rând din cauza diferențelor lor lingvistice și istorice. În ambele cazuri a fost vorba și de nivelarea moștenirii imperiale. Dominația economică de peste secole a musulmanilor asupra țăranilor sârbi și bulgari nu a putut fi uitată atât de repede. Politicile față de comunitățile musulmane mai mici au urmat de asemenea o logică națională: politica națională macedoneană îi țintea pe musulmanii vorbitori de macedoneană (torbeșii), politica sârbă din Kosovo îi țintea pe munteni/gorani. Scopul era de a separa musulmanii vorbitori de limbă slavă de comunitățile musulmane mai prestigioase (turce) și de cele mai puternice numeric (albaneze) și de a le integra într-un sistem care nu mai era religios, ci organizat după criterii naționale etnice. Elitele slave sudice din Kosovo și Macedonia au făcut chiar progrese cu romii musulmani pentru a-i separa de albanezii musulmani. În Iugoslavia, această politică etnică a fost legată de alocarea resurselor de stat, motiv pentru care au existat actori din aceste grupuri musulmane mai mici dispuși să lucreze cu statul comunist. Totuși, acest lucru a eșuat din cauza unui obstacol major: chiar și în statul comunist, căsă-

toriile au trecut cu greu peste granița religioasă, adică, indiferent de limba lor, musulmanii au format o comunitate de căsătorie. În Bosnia, și mai ales în zona urbană și în rândul oamenilor secularizați, situația era diferită, însă musulmanii non-slavi dominanți din Balcanii Centrali, otomani până în 1912, nu se prea amestecau cu creștinii. În schimb, punctul de greutate s-a schimbat printre musulmani. Nu turcii, ci albanezii erau cei care dominau un sistem care înlocuia vechile elite turcești și făcea vizibilă majoritatea rurală a populației.

Dacă se compară musulmanii din Balcani în deceniile de după 1945, devine evident că structura lor internă și politicile statale față de aceștia au fost atât de diferite, încât ei încă mai servesc ca unitate de interpretare, dar nu pot fi considerați drept un singur grup. Politica de stat din Iugoslavia a declanșat doar etnicizarea și naționalizarea comunităților musulmane: bosniacii musulmani au devenit națiunea titulară a musulmanilor bosniaci, iar comunitățile musulmane mici și marginale au devenit macedoneni musulmani, *gorani* sau romi precum *egiptenii*. În Bulgaria, represiunea a escaladat până la asimilarea forțată a turcilor, care a fost în mare parte responsabilă de prăbușirea regimului. În Albania, pe de altă parte, regimul a reușit să zdrobească violent comunitățile religioase, inclusiv pe cele sunnite, de departe cele mai puternice, și să le elimine pentru aproximativ un sfert de secol. În Grecia, pe de altă parte, statul a urmărit o strategie contrară modelului iugoslav: a recunoscut o minoritate musulmană în Tracia occidentală, dar i-a refuzat un caracter etnic (turc, pomac). Astfel, Grecia a preluat vechea tradiție confesională a Imperiului Otoman. Grecia a renunțat parțial la această politică doar în anii '90, când, după model iugoslav, a promovat diviziunea musulmanilor de-a lungul granițelor lingvistice prin încercarea eșuată de a crea o comunitate a pomacilor în Grecia, izolată de turcii din aceeași regiune și de pomacii bulgari.

Statele postimperiale nu s-au luptat cu aproape nici o moștenire imperială la fel de dificilă ca Islamul. Uneori, parcă marele val de secularizare și modernizare ar fi marginalizat Islamul ca relicvă din premodernitate. Însă chiar Iugoslavia a deschis noi drumuri către lumea exterioară încă de la început: ca stat conducător al mișcării de nealiniere, a fost dificil să împiedice pelerinajul la Mecca; relațiile intense ale Iugoslaviei cu țările din lumea islamică au creat zone largi de întâlnire între iugoslavi și, în special, musulmanii arabi. Prin această poartă, ideile panislamice și islamiste au ajuns din nou în Balcani, de unde doar aparent dispăruseră după 1945. În cele din urmă, țările comuniste balcanice nu au redus la tăcere curentele religioase profunde – au fost

îndepărtate doar temporar. Religia a fost considerată o întârziere și nu a fost degeaba religia persista în regiuni care fuseseră neglijate de regimuri, în zonele rurale de deal și de munte, mai puțin accesibile din punctul de vedere al infrastructurii, acele zone din Munții Rodopi prin Herțegovina și înapoi în Munții Šar, care formau triunghiul Albania/Kosovo/Macedonia, unde la sfârșitul anilor '80 și în anii '90 tensiunile etnice dintre periferiile interioare și regiunile politice de bază s-au transformat în violențe deschise.[18]

Noua clasă

Revoluția socială a comuniștilor din Balcani nu numai că a dat peste cap societatea țărănească și a creat orașul rurbanizat, ci a creat și o nouă elită. Peste tot, comuniștii au eliminat vechile elite, întemnițate în lagărele de muncă sau marginalizate în societate, peste tot vina fiind aruncată pe familii, uneori de-a lungul generațiilor. Puterea urma să treacă în mâinile unei noi elite, care peste tot a fost aleasă în primul rând pe baza clasei și a originii sociale. Au fost privilegiați membrii PC din perioada ilegalității, precum și foștii partizani. În Albania, cercurile de gherilă au format nucleul puterii în jurul dictatorului Hoxha până la sfârșitul anilor '70, iar clicile din timpul războiului au dominat armata, serviciile secrete și economia în Iugoslavia. Generația de partizani și-a legitimat poziția privilegiată prin mitul revoluției și al luptei de eliberare a poporului. Acest lucru a trebuit să compenseze pentru frecventa lipsă de calificare pentru funcțiile înalte pe care le-au preluat. Chiar și în serviciile de informații, mulțimea de angajați incompetenți care aveau o *conștiință sănătoasă de clasă* a predominat la început, ceea ce a fost mai important pentru partid decât competența. Ca orice revoluție socială, transformarea din Balcani a oferit multor persoane posibilitatea de a se ridica, iar regimurile au promovat această mobilitate socială ca mijloc de consolidare a guvernării. Până la urmă, logica comunistă a însemnat ca în locul burgheziei disprețuite să ajungă la putere clasa muncitoare. Statele comuniste din Balcani au avut în curând aceeași experiență ca Uniunea Sovietică. Dinamica socială și-a pierdut impulsul după distribuirea posturilor și după ce vigoarea revoluționară s-a mai diminuat, dar s-a răspândit birocrația stalinistă. La fel ca în patria comunismului, a apărut un nou strat de oficiali de partid privilegiați care controlau instituțiile statului, *nomenclatura*. Aceasta a cultivat comportamente clientelare, așa cum erau cunoscute elitelor de dinainte de război, în special în societățile sătești din care proveneau majoritatea noilor

stăpâni politici. Rezistența la aceste fenomene a apărut pentru prima dată în Iugoslavia, pe care a manifestat-o influentul comunist muntenegrean Milovan Đilas. Cu toate acestea, căderea și marginalizarea sa de după 1954 au dat de înțeles că noii conducători nu doreau să fie forțați să rămână fără sinecuri sau să renunțe la noile lor privilegii materiale.

Dinamica socială s-a deteriorat în toate statele comuniste când *noua clasă* a nomenclaturii s-a reprodus și resursele au început să fie alocate membrilor familiei. Originea a devenit un criteriu în societățile în care solidaritatea și loialitatea familiei nu au dispărut pur și simplu peste noapte într-un presupus socialism realist egalitarist. *Noua clasă* a preluat statul, a creat o rețea de conexiuni prin căsătorie și interese. Și, în curând, a fost preocupată mai mult de asigurarea și îmbunătățirea nivelului său de trai material și de apărarea poziției sale politice decât de punerea în practică a sloganurilor comuniste.

Structura de putere patrimonială a comunismului balcanic a promovat apariția unor structuri neoficiale de putere; în sistemele corupte construite de cei aflați la putere și practicile de afaceri semi- și/sau ilegale din nomenclatură au fost aduși în prim-plan oficiali din serviciile secrete și oameni de afaceri iscusiți și nemiloși. Membri ai birocrației centrale, reprezentanți de vârf ai complexului militar-industrial, șefi ai marilor companii de stat, plus cercetători individuali de top, oameni de știință și artiști finanțați de stat – aceste grupuri au alcătuit noua elită comunistă. Pentru Iugoslavia se pleacă de la cifra de 14.000 de persoane, în timp ce cercului cel mai intim al puterii (lideri ai partidului federal, membri ai organelor centrale ale partidului, lideri ai partidelor regionale și prim-miniștri), au aparținut aproximativ 300-400 de persoane. În Bulgaria, nomenclatura de partid din 1955 a cuprins inițial 2.295 de persoane, în 1970, 7.301, iar în 1980, chiar 9.653.

Nomenclatura și-a distins stilul de viață de restul populației, care în comunismul de consum însemna printre altele că avea acces privilegiat la importurile occidentale și puteau pleca peste hotare. Ea avea acces la moda occidentală și mult doritele electronice occidentale. În țările cu lipsuri alimentare, precum Albania, furnizarea de carne și produse lactate sau paste italiene importate era deja o caracteristică distinctivă față de populația înfometată periodic. De asemenea, nu trebuie subestimat avantajul educațional și informațional, deoarece membrilor nomenclaturilor le-a fost permis să citească publicații străine și multe cărți interzise oamenilor obișnuiți. Pe plan intern, privilegiile includeau: tratament preferențial la alocarea spațiului de locuit și a mașinilor private, sejururi

de vacanță la munte și la mare, dar și tratament preferențial în educație, mai ales pentru locurile de studiu, dar în mod special burse de stat pentru studiul în străinătate. După cum am menționat, elita locuia în propriile zone rezidențiale bine definite. Mai ales pentru țările care au restricționat complet călătoriile în străinătate (Albania) sau în mare măsură (România), persoanele care au primit instruire în țările occidentale aparțineau *noii clase*.

Aceste mecanisme au exclus de la participare păturile mari ale populației, mai ales că rețeaua în creștere a rudelor și pilelor a promovat cu greu ascensiunea meritocratică a persoanelor din afară. Chiar și valurile de epurare, precum cele care au afectat violent nomenclatura în mod special în Albania până în anii '80, campaniile împotriva birocrației pe care toți liderii de partid le-au repetat în discursurile lor, trimiterea birocraților de partid în producție în stil chinezesc (cum a fost cazul în Albania la sfârșitul anilor '60), sau rotirea cadrelor ca mijloc de exercitare a puterii – nimic din acestea nu a modificat structura socială de bază a elitelor din statele comuniste. *Noua clasă* s-a dovedit mai viabilă decât partidul și statul unipartinic. Aceștia și urmașii lor, precum și cei cooptați în rândurile lor încă domină societățile postcomuniste din Balcani. Spre deosebire de oamenii controlați și tăiați sistematic de la relațiile și informațiile externe, directorii de combinat, șefii firmelor străine organizate de serviciile secrete și rețelele lor aveau cele mai bune premise pentru a supraviețui colapsului comunismului de stat. Oricât de importante ar fi aceste grupuri, studiile privind elita economică a comunismelor balcanice încă lipsesc și ne trebuie în continuare o privire de ansamblu comparativă asupra șefilor locali puternici. Istoricul Holm Sundhaussen a numit *Noua clasă* din Iugoslavia *Societatea de clasă a birocrației partinice* – conceptul poate fi aplicat tuturor celor patru regimuri comuniste din Balcani. Această castă s-a închis singură și astfel a exclus majoritatea populației de la puținele resurse. Capacitatea ei de a moșteni puterea și influența a fost pronunțată, iar adevărații câștigători ai erei comuniste sunt copiii și nepoții nomenclaturii. Au câștigat pentru că părinții lor au eliminat sau au marginalizat vechile elite, pentru a nu se putea întoarce la putere după 1989; au câștigat pentru că părinții lor au ținut potențialii concurenți în afara puterii timp de zeci de ani. În state precum Albania și Bulgaria, ale căror elite vechi au fost distruse în mare parte, adversarii nu puteau veni decât din interiorul partidului.[19]

Intelectualii și partidul

Implicarea multor intelectuali în regimurile comuniste a atras o atenție considerabilă în toate țările după răsturnarea acestora – și a abătut-o parțial de la elita mai puțin spectaculoasă din punct de vedere politic, dar mult mai importantă a serviciilor secrete, a armatei și a economiei de stat. Dezbaterea din țările postcomuniste după 1989 a urmat mult timp opoziția dintre colaborare și rezistență. Interpretarea științifică plasează elitele artistice și intelectuale într-un context social-istoric mai larg: regimurilor le-au servit ca grupuri importante din punct de vedere strategic datorită potențialului lor de legitimare, dar și datorită capacității lor de a face opoziție. Faptul că abia dacă au făcut acest lucru este încă subiect de discuție astăzi. Cu toate acestea, intelectualii cu greu diferă calitativ în strategiile de adaptare și integrare față de alte părți ale populației. Au avut însă capacitatea de a reflecta asupra acestui lucru în mod argumentat și au fost conștienți de poziția lor proeminentă într-o societate comunistă care respecta oficial intelectualii loiali ai regimului. Mai mult decât în Occident, lucrătorii intelectuali conformiști puteau simți că se află în centrul societății, nu ca opoziție a statului, ci ca sprijin apreciat.

Comuniștii și-au început stăpânirea în Balcani prin eliminarea sau marginalizarea acelor părți ale elitei intelectuale pe care nu le considerau de încredere. În cadrul acestor epurări, nu trebuie uitat cât de îngustă fusese elita în fiecare țară înainte de 1945. În Albania, de exemplu, elita intelectuală fusese formată din câteva sute de oameni. Nu exista vreo universitate sau academie; cei mai importanți intelectuali erau adunați în jurul școlilor (confesionale), dintre care cele mai bune aparțineau ordinelor catolice din nordul țării. Campania de exterminare a intelectualilor catolici din jurul metropolei Scutari din nordul Albaniei a avut consecințe culturale grave, deși numărul victimelor poate să nu pară mare în comparație cu alte țări. Comuniștii albanezi, proveniți mai ales din sudul Albaniei, nu numai că au eliminat adversarii ideologici prin tortură și execuții, ci au făcut de asemenea o *tabula rasa* culturală și loc pentru propriile lor modele culturale.

De asemenea, în Bulgaria și în România, comuniștii au eliminat o mare parte din elita intelectual-științifică. Comuniștii români au avut totuși grijă să câștige din timp de partea lor intelectuali de stânga sau oportuniști, oameni cu renume, și să le ofere poziții înalte. Totuși, obiectivul a fost acela de a construi o elită intelectuală proprie, în care rămășițele elitelor antebelice erau tolerate doar acolo unde deocamdată nu puteau fi înlocuite.

Prin faza stalinistă (1945–1960) a trecut și politica culturală. Schemele staliniste au fost adoptate peste tot, de la *realismul socialist* în artă până la modelul luptei de clasă în interpretarea istoriei. A fost vorba în principal de sincronizarea și extinderea sistemului instituțional în știință și cultură. În Iugoslavia, Bulgaria și România, comuniștii au moștenit un sistem științific cu universități și academii; instituțiile de predare și cercetare au fost extinse, la fel ca finanțarea culturală sponsorizată de stat, de exemplu în asociațiile profesionale de stat care ofereau beneficii materiale membrilor lor. În Albania însă, a trebuit mai întâi creat un astfel de sistem instituțional. Ocupanții italieni făcuseră în câțiva ani munca preliminară. Aceasta a fost continuată tacit de comuniști.

Faza stalinistă a cunoscut predominanța ideologilor de stat adesea incompetenți, dar agresivi, în știință și cultură. Multe publicații din statele comuniste proveneau din penița intelectualilor închiși, dar erau considerate o realizare a noii elite cu *conștiință de clasă sănătoasă*. Până la sfârșitul anilor '50, în Bulgaria și România a predominat o distanță considerabilă între mulți intelectuali și regimuri. Chiar și în cadrul grupului de artiști fideli regimului din Bulgaria, după moartea lui Stalin și Plenul din aprilie, a apărut speranța pentru o mai mare libertate artistică, rapid înăbușită.

La rândul lor, regimurile erau conștiente că trebuiau să câștige sprijinul intelectualilor pentru a-și asigura puterea. Acest lucru s-a întâmplat – alături de promovarea unei noi elite de parveniți social – în anii '60, prin transformarea naționalistă din Balcani. În drum spre ultranaționalismul xenofob, majoritatea intelectualilor din România, Bulgaria și Albania au luat cu încredere partea partidului.

De ceva mai mult spațiu de manevră dispuneau cercetătorii și intelectualii din Iugoslavia, unde statul, după încercări incipiente eșuate, a renunțat la o conducere centrală. Descentralizarea întregului sistem a mutat și în știință și artă punctul de greutate la nivelul subrepublicilor, unde forțele care acționau și argumentau pe filon național se exprimau cu patos. Peste tot au reușit să se afirme intelectuali care pretindeau că ar reprezenta avangarda intereselor națiunii – cu toate acestea, numai dacă nu puneau sub semnul întrebării însăși conducerea partidului. Scriitori, istorici și lingviști stăteau în prima linie a contradicțiilor naționale din ce în ce mai ascuțite dintre subrepublici și etniile individuale. Oamenilor de știință le-a revenit de fapt un rol-cheie, care le-a adus prestigiu și foloase materiale, în special la conturarea identităților etnice ale musulmanilor bosniaci, albanezilor și micilor grupuri de slavi musulmani din Kosovo și Macedonia, precum și de romi.

Cultura și știința erau importante pentru conducătorii comuniști – asta a însemnat, pe de o parte, că li s-au alocat fonduri substanțiale de la stat și, pe de altă parte, că regimurile și, adesea asemenea lui Stalin, și liderii de partid au intervenit personal. Șeful statului și partidului albanez, Hoxha, de exemplu, a examinat programele congreselor și chiar fragmentele din enciclopedia națională. Conducerea partidului din România a discutat în detaliu politica față de istorie, alocarea de hârtie pentru tipărirea literaturii de propagandă și proiectarea de pelicule cinematografice monumentale care să glorifice momentele-cheie din istoria națională. În Bulgaria, fiica șefului statului și liderului de partid, Ljudmila Jivkova, a devenit președinte al Comitetului pentru Cultură în 1975. În această poziție, ea a adunat numeroși oameni de știință și artiști carieriști în jurul ei, care au pus în aplicare părți din ideile fiicei dictatorului, idei cu influențe oarecum mistice despre cultura tracică și punctele culminante ale istoriei naționale. Tracologia, care ar fi trebuit să documenteze epoca și apogeul cultural al Bulgariei încă din cele mai vechi timpuri, a luat o amploare nemaivăzută. În 1981 s-au sărbătorit cu festivități pompoase 1.300 de ani de la cucerirea pământului de către bulgari în Balcani. Programele, numite după cercetătorul sovietic Nikolaj Rerih (1874–1947) și după Leonardo da Vinci, erau destinate să deschidă calea spre o cultură lăudată ca *multilateral dezvoltată* și *armonioasă*, folosind limbajul chinuit al regimului. Lista proiectelor pe scară largă nerealizate ale Jivkovei confirmă planurile megalomanice ale unui mic stat balcanic: *Centrul audiovizual al culturilor lumii*, *Panteonul statului bulgar* și *Institutul Himalaya Urusvati*.

Regimurile bulgar și român s-au sărbătorit în anii '70 și la începutul anilor '80 ca *Noua Epocă* sau *Epoca de Aur*. Naționalismul extrem care s-a răspândit a fost susținut de la cel mai înalt nivel. În România, dictatorul a scris el însuși părți ale noului imn național și a sprijinit reabilitarea mareșalului Antonescu, căruia celebrul scriitor Marin Preda (1922–1980) i-a dedicat controversatul roman *Delirul* în 1975. Prin urmare, regimul era gata să îi asimileze chiar și pe cei responsabili de Shoah – în calitate de lideri puternici, învingători ai Armatei Roșii. Naționalismul antirusesc nu a fost niciunde exprimat mai deschis pentru stabilizarea regimului decât în România. Teoria protocronismului trebuia să demonstreze că românii furnizaseră realizări culturale și științifice esențiale. Aproape nici o altă teorie nu exprima mai bine legătura dintre complexul de inferioritate și naționalismul exagerat al elitelor loiale regimului.

Intelectualii trebuiau să servească drept *front cultural* pentru regim, iar intelectualii au fost promovați ca elite, dar strict controlați, astfel

încât să nu fie tentați să facă opoziție. În Albania, Bulgaria și România nu a existat aproape nici un pericol: eliminarea, apoi cooptarea vechilor elite, instituirea de noi cadre comuniste și supravegherea atentă de către serviciile secrete, dar, mai ales, oferta ideologică a comunismului naționalist, completată cu privilegii materiale și prestigiu social, au atras o majoritate copleșitoare a *lucrătorilor spirituali* de partea regimurilor pe care le-au susținut. Acest lucru s-a întâmplat nu numai în privința domeniilor științifice importante în plan economic și militar, ci mai ales în privința științelor umaniste și sociale, inginerii proiectelor național-comuniste: lingvistica și studiile literare, folclorul, istoria și arheologia au fost printre beneficiarii marilor proiecte de identitate națională, materializate în filme scumpe, romane, piese muzicale, artele spectacolului și arhitectură. Popoarele antice ale tracilor, ilirilor și dacilor au fost desemnate strămoși de regimurile de la Sofia, Tirana și București și interpretate ca mărturii ale propriei vechimi, lucru folosit ca argument în conflictele teritoriale.

În timp ce în Iugoslavia încercările din anii '60 de a prezenta statul unitar într-un mod uniform au eșuat și au existat conflicte dure între oamenii de știință croați și sârbi legate de limba oficială, astfel încât dezintegrarea internă a statului a devenit evidentă din punct de vedere cultural, în celelalte trei state comuniste elitele culturale s-au supus unor programe de omogenizare națională. Dacă intelectualii din Iugoslavia s-au organizat în cea mai mare parte de-a lungul granițelor republicilor, în cadrul cărora au acționat de asemenea într-un mod omogenizant, majoritatea intelectualilor comunismului balcanic au participat la nivelarea structurilor postimperiale – adică a diferențelor regionale, religioase și naționale.

Doar în Grecia intelectualii s-au dezvoltat diferit. Nu că naționalismul nu ar fi fost răspândit în rândurile intelectualilor de stânga, însă anticomunismul prescris de stat și atmosfera intelectuală de plumb din primele două decenii postbelice au provocat opoziția într-o societate totuși democratică, în ciuda tuturor dificultăților. Când societatea greacă s-a mișcat spre stânga în anii '60, acest lucru a provocat lovitura de stat a coloneilor. Ostilitatea lor față de intelectuali, propria lor incapacitate de a înțelege gânduri ideologice clare, precum și fuga multor intelectuali în exilul vest-european și american au caracterizat experiența generației de elite artistice care au modelat Grecia postdictatorială (din 1974). Nu cu, ci împotriva statului, care a fost perceput ca un aparat represiv violent, în plus, influențată de solidaritatea internațională în lupta împotriva dictaturii, a apărut o generație care experimentase personal Occidentul. S-a format o elită ale cărei figuri simbolice, precum cântărețul Mikis

Theodorakis (n. 1925) sau actrița Melina Merkuri (1920–1994), au dobândit faimă și s-au bucurat de simpatie la nivel mondial. Cosmopolitismul și experiența internațională i-au diferențiat pe intelectualii greci din exil în anii '70 de vecinii lor introspectivi, ale căror opțiuni de călătorie erau foarte limitate. Grecia a cunoscut disidența ca fenomen intelectual de masă și ca experiență generațională. După 1974, elitele disidente s-au întors din exilul intern și extern și și-au asumat puterea în instituțiile științifice și culturale. Dreapta național-conservatoare dispăruse în mare măsură din punct de vedere intelectual. Victoria intelectualilor critici la adresa dictaturii nu a însemnat însă că liberalismul democratic ar fi câștigat superioritatea în Grecia. Antiamericanismul s-a combinat cu resentimente antioccidentale mai vechi. Naționalismul stângii grecești a fost pronunțat, iar stânga antidictatorială a considerat (și încă o face acum) că este dificil să arunce o privire critică asupra propriului trecut comunist – și nu doar prin vechea dihotomie dintre stânga și dreapta.[20]

Disidență și rezistență

În anii '60 și mai ales în anii '70 și '80, disidenții au devenit simboluri ale societăților din Europa de Est sub stăpânire comunistă. Procesul de la Helsinki și drepturile fundamentale prevăzute în actul final al Conferinței privind Securitatea și Cooperarea în Europa din 1977 au deschis un nou spațiu de manevră pentru intelectualii care criticau regimurile și le-au oferit o vizibilitate internațională sporită. În Occident exista un mare interes pentru vocile din Est, oricât de timide. Cu toate acestea, conducătorii politici au creat condițiile-cadru pentru disidență – în perioade de teroare extinsă, vocile spiritelor critice păleau și ele. Disidenții, chiar dacă păreau personaje individuale marcante, aveau nevoie de un mediu care să îi sprijine, să le discute lucrările și declarațiile; aveau nevoie de un mediu în care să poată fi distribuită literatură autopublicată și reprodusă (samizdat). Au fost favorizați de tradiții de rezistență civilă, adesea organizată, o cultură care în termeni intelectuali vedea opusul, dacă nu chiar oponentul, unui stat represiv. Toate aceste condiții erau aproape inexistente în Albania, Bulgaria și România, și doar parțial în Iugoslavia. Lipsa unei disidențe intelectuale largi, precum în Uniunea Sovietică, Polonia, Ungaria și Cehoslovacia, a fost percepută ca un deficit în Balcani după 1989 și a fost pusă întrebarea de ce nu a înflorit opoziția nici după Helsinki.

Răspunsurile sunt delicate. În primul rând, ruptura profundă de după 1945 trebuie luată în considerare: după cum am arătat, straturile

intelectuale au fost la început subțiri peste tot, în plus, în țări precum Bulgaria și mai ales Albania, ele erau destul de tinere. Această rețea a fost ruptă repede. În al doilea rând, nu trebuie uitat cât de puternic a influențat teroarea stalinistă, cu valurile sale de epurare și intimidare a unei întregi generații, orice impuls al gândirii libere. O a treia considerație, adesea citată, este chiar mai controversată: măsura în care conformismul cultural a împiedicat o rezistență intelectuală mai largă. Se poate argumenta cu presiunea de a se conforma în societățile rurale, din care, din regiunile de acest gen din Serbia și Bulgaria, provenea majoritatea membrilor de elită; sau prin cultura intrigii și facțiunilor din Vechiul Regat român. Astfel de influențe mentale sunt dificil de măsurat. Mecanismele de adaptare pot fi înțelese cel mai bine dacă se poate urmări traiectoria intelectualilor care au servit mai multe regimuri între 1930 și comunismul timpuriu, după cum a demonstrat Lucian Boia folosind exemplul românesc.

Un istoric român, Cristina Petrescu, a adus o serie de explicații pentru țara ei, care evită generalizări culturaliste pripite. Tradiția intelectualității de stânga a fost slabă în România; de fapt, înainte de 1945, majoritatea intelectualilor români se aflau în tabăra național-conservatoare sau chiar legionară. Până la final, fracționismul și discuțiile interpartidice au fost privite dezaprobator în cadrul PC român. Spre deosebire de partidele comuniste din Europa de Est și Centrală, partidul nu a oferit un spațiu pentru opinii deviante, în timp ce în Iugoslavia, la sfârșitul anilor '70, deci destul de târziu, partidul nu mai înfiera ca trădare critica liniei oficiale. Revoluția național-comunistă i-a lipsit pe mulți intelectuali cu simpatii naționaliste de critica lor față de partid – chiar și legionarii vizau un stat omogenizat, industrializat, cu poziție internațională, cel mult criticau distanța regimului față de Biserică. România nu a susținut procesul Helsinki și s-a închis din 1981, în sensul unei autarhii depline față de ceea ce regimul înțelegea ca imixtiune din afară. Presiunea controlului de către serviciile secrete a fost și a rămas ridicată, ceea ce a afectat în special intelectualii, considerați un grup sensibil din punct de vedere politic. Având în vedere amplul consens comunist național, minoritățile etnice (unguri, germani) și religioase (catolici, protestanți, neoprotestanți) au formulat critici – ceea ce a făcut posibilă excluderea criticilor cu atât mai ușor cu cât aceștia erau considerați străini și neaparținând națiunii, așa că disidența a fost etnicizată sau confesionalizată. În România nu exista tradiția unei dezbateri privind drepturile omului. Mulți critici au fost descurajați de atitudinea Occidentului, care a susținut regimul economic și simbolic de la sfârșitul anilor '60 până în

1981. De asemenea, nu trebuie subestimat faptul că România nu a avut graniță cu un stat necomunist și era izolată spațial. Securitatea s-a asigurat ca intelectualii să fie feriți de contactele cu Occidentul – călătoria era aproape imposibilă, cărțile și mass-media erau aproape inaccesibile. Puținii intelectuali critici nu au putut să ia legătura cu grupuri sociale mai largi – erau izolați, deseori era vorba doar de niște indivizi.

Faptul că puținii disidenți au căpătat vreo rezonanță s-a datorat postului Radio Europa Liberă, care putea fi recepționat în România din 1963. El a primit numeroase scrisori din România, iar emisiunile sale au fost ascultate de mulți români. REL a dobândit influență de la sfârșitul anilor '70 și l-a făcut cunoscut pe disidentul Paul Goma (născut în 1935), care încercase în zadar după Helsinki, în mod similar cu alte țări ale blocului estic, să formeze un grup pentru drepturi civile. Radiodifuzorul a deranjat regimul în așa fel, încât acesta i-a cerut teroristului bine-cunoscut la nivel internațional Carlos Ramirez Sanchez (născut în 1949) să dea un atac asupra echipei editoriale a REL din München. De asemenea, REL a încercat să lucreze la o soluționare româno-maghiară în problema transilvăneană și să elimine din regim instrumentul de resentiment antiungar și a jucat de asemenea un rol central în căderea regimului comunist datorită informațiilor despre evenimentele politice.

Disidența a fost mică și izolată în România, dar transteritorială și, prin această transteritorialitate, creată de REL, a devenit importantă. Echipa REL, români emigrați, aparținea unei diaspore politice care, altfel, avea o influență redusă. Reprezentanții săi cei mai importanți, precum țărănistul Ion Rațiu (1917–2000), care a candidat fără succes la președinție împotriva regimului postcomunist în 1990, erau înconjurați de agenți ai Securității și erau abia cunoscuți în țară.

În Bulgaria nu a existat aproape nici o disidență, din motive similare. Spre deosebire de România, a fost ales corpul care trebuia înțeles ca abatere de la linia partidului la sfârșitul anilor '80, dar tot din cadrul partidului. Ca în România, s-a format clar rezistența în rândul minorităților etnice – spre deosebire de unguri, turcii au mers și pe rezistență violentă. În ambele cazuri, exploatarea conflictului etnic alimentat de regimuri a împiedicat interacțiunea minorității etnice și a mișcărilor de opoziție cu populația majoritară. Astfel, disidența s-a dezvoltat foarte târziu, și anume în 1989, în principal în jurul activiștilor de mediu de pe Dunăre și de la Universitatea din Sofia. În nici un moment aceste grupuri nu au devenit periculoase pentru regim. Ca în cazul românesc, regimul a perceput mai acut amenințarea disidenței din străinătate,

împotriva căreia Sofia, la fel ca Bucureștiul și Belgradul, a comis și ea omoruri – de exemplu împotriva disidentului Gheorghi Markov (1929–1978) la Londra.

Condițiile necesare pentru disidență erau cel mai puțin prielnice în Albania: era singura țară care refuzase să accepte de la început procesul Helsinki. Valurile de epurare din anii '70–'80, cu execuții numeroase ale oficialilor din vârf, funcționarea lagărelor de muncă forțată și controlul social extrem în comparație cu alte dictaturi comuniste au împiedicat chiar schimbul critic de idei în sfera familiei, percepută nu ca protejată, ci monitorizată. Puținele persoane care au îndrăznit să gândească altfel și-au păstrat gândurile strict pentru sine, așa că erau complet izolate.

În Iugoslavia, statul a înlăturat zeci de mii de oameni nepopulari ideologic din pozițiile și funcțiile lor, într-un val violent de epurare, la începutul anilor '70: acest lucru a fost valabil pentru liberali și naționaliști în Croația, Serbia și Macedonia. Aceștia erau de obicei membri de partid sau dețineau funcții administrative importante. În faza restructurării statului (1966–1974) au activat în sens național sau, prin ideile legate de structura socială și economică mai liberală, s-au îndepărtat prea departe de linia pe care șeful de stat, Tito, a stabilit-o în cele din urmă. Prin aceste epurări, deseori combinate cu degradarea socială și economică, partidul iugoslav a creat o potențială mare nemulțumire intelectuală în țară, agravată în continuare de birocrația lipsită de idei din anii '70. Comparativ cu celelalte state comuniste balcanice, diaspora iugoslavă, în special activiștii naționaliști kosovari și croați, a fost mult mai activă, iar Belgradul a reacționat cu campanii propriu-zise de asasinat (de exemplu, împotriva kosovarului Jusuf Gërvalla, 1945–1982, ucis în Germania). Imediat după aderarea Croației la UE în 2014, clarificarea problematică a acestor acte a dus la tensiuni considerabile cu Germania, deoarece cercurile influente postcomuniste încă protejau criminalii și clienții lor.

În ajunul schimbării sistemului, în 1989, doar în Iugoslavia exista un număr mare de intelectuali disidenți. Majoritatea dintre aceștia erau naționaliști sârbi convinși, în timp ce importanții reformatori liberali de la sfârșitul anilor '60 nu mai jucau nici un rol. Precum comuniștii reformiști din Europa Centrală și de Est, ei credeau în schimbarea unui sistem care își pierduse credibilitatea în ochii majorității populației.[21]

Stat, națiune, ideologie

Faptul că în Balcani comunismul și-a parcurs propriile căi ideologice a fost deja auzit de mai multe ori și este din nou sistematizat aici. Două tendințe pot fi schițate aproximativ în 1945, una internaționalistă și una comunist-naționalistă, ambele suprapunându-se. Internaționalismul propagat de bolșevici a fost implementat în regiune chiar în politica practică, mai ales în primii ani postbelici. Scopul era să demonstreze că comuniștii au reușit să rezolve vechile contradicții naționale, cum ar fi problema Macedoniei: aici Partidul Comunist Bulgar a recunoscut o minoritate macedoneană în Pirin-Macedonia, adică pe teritoriul Bulgariei, deviație explicită și astfel radicală de la viziunea tradițională bulgară că macedonenii erau bulgari. După ruptura dintre Stalin și Tito (1948), comuniștii bulgari s-au îndepărtat treptat de această poziție și au revenit la vechea ipoteză, pentru care s-au dus zeci de ani de polemici cu Iugoslavia, cu mare efort propagandistic. La fel, cel de-al doilea proiect internațional de prestigiu nu a reușit să obțină un echilibru între maghiarii și românii din Transilvania. Maghiarii avuseseră acolo propria regiune autonomă, care a fost curând restrânsă și abolită în 1960. Până în prezent, centraliștii români au considerat inacceptabilă ideea restabilirii autonomiei teritoriale maghiare în mijlocul Transilvaniei, în timp ce activiștii naționaliști maghiari continuă să ceară acest lucru.

Ambele proiecte internaționaliste au trecut prin comunismul naționalist, care nu a urmat internaționalismului ca etapă, ci a fost linia dominantă a partidelor de la început. Din acest motiv, internaționalismul nu a dispărut nici el de pe agenda politică, deoarece putea fi folosit ca instrument în politica mondială în paralel cu comunismul naționalist orientat spre interior. Aceste comunisme balcanice care s-au separat de Moscova au subliniat importanța unui internaționalism comunist al partenerilor egali și, în consecință, s-au profilat la nivel global.

Totuși, în interior, național-comunismul a dominat peste tot. În Balcani, naționalismul nu s-a aflat în opoziție ideologică cu comunismul. Mai degrabă trebuie privit ca structura de bază a vieții de zi cu zi pe care a fost altoit comunismul. S-a arătat deja măsura în care au acționat comuniștii bulgari în Comintern; s-a făcut referire și la modul în care comuniștii sârbi au urmărit obiectivele naționale în Bosnia și Kosovo în timpul celui de-al Doilea Război Mondial și au făcut acest lucru și după 1945. Naționalismul nu a fost un rău pe care comuniștii au trebuit să îl preia din societățile interbelice, ci a fost cultivat de ei de la început și folosit pentru a-și legitima puterea. Conducerile de partid și intelectualii

și artiștii loiali ai regimului din toate statele au promovat naționalismul, și astfel au întâmpinat o largă aprobare în anumite părți importante ale societății. Deși regimurile au sporit mobilizarea naționalistă în anii '80, naționalismul nu poate fi privit pur și simplu ca un răspuns la crizele sistemice. El a fost întotdeauna acolo și a aparținut ființei celei mai interioare a comunismelor balcanice. Conceptul de național-comunism ar trebui luat în serios aici, deoarece regimurile se țineau de comunism și dictatorii pe termen lung acordau importanță statutului lor de teoreticieni marxiști. Politica economică, socială și religioasă oferă numeroase exemple despre modul în care acțiunea politică a fost modelată de dogmatica marxist-stalinistă. Până la sfârșit, regimurile au rămas extrem de ideologice.

Dezintegrarea taberei comuniste în Balcani, antagonismul sino–sovietic care se petrecea în Balcani (cu Albania și România ca singuri partizani ai Beijingului), rolul conducător al Iugoslaviei în mișcarea de nealiniere, tripla secesiune a Albaniei de sub protectorii comuniști (Iugoslavia 1948, Uniunea Sovietică 1961, China 1978) – toate acestea necesită o fundamentare ideologică în logica lumii comuniste. Acest lucru explică efortul enorm pe care l-a făcut mica Albanie: campaniile împotriva titoismului ca erezie comunistă; eșecurile împotriva Uniunii Sovietice poststaliniste și împotriva apropierii chinezilor de Statele Unite. Tirana a acuzat revizionismul și apostazia învățăturii pure a lui Stalin la foștii săi parteneri și a susținut că învățăturile comuniste pure erau păstrate doar de Albania. Iugoslavia a stabilit o justificare extrem de ideologică a rupturii sale de Moscova (autoadministrare a muncitorilor, nealiniere), atât intern, cât și extern, pentru a dovedi, la fel ca Albania, că un comunism mai bun se realizează în propria țară, din nou, cu pretenția de renume mondial al propriului sistem. În timp ce enverismul albanez (după liderul partidului, Enver Hoxha) a fost recunoscut ca ideologie-cheie de doar câteva grupuri minuscule de stânga din Europa de Vest și America de Sud, sistemul iugoslav a găsit sprijin și admirație largă în cercurile de stânga chiar din Europa de Vest. Numeroși politicieni și oameni de știință de stânga au crezut că vedeau în Iugoslavia modelul unei *a treia căi*, un *socialism democratic* în care muncitorii trăiau și lucrau independent. Astfel de teorii au fost răspândite chiar și în Europa de Vest cu puțin înainte de prăbușirea statului dezmembrat. Calea românească nu s-a bucurat de o asemenea aprobare în aceste cercuri de stânga – dar s-a întâmplat cu lideri europeni și americani. În 1964, România a cerut ca fiecare țară din tabăra comunistă să poată parcurge propriul drum politic, ceea ce a fost interpretat ca o declarație

de independență față de Moscova. Statele occidentale nu s-au preocupat de promovarea comunismului românesc, ci de o potențială disidență în blocul estic. Era o judecată la fel de greșită ca cea a stângii față de comunismul iugoslav, judecată pentru care societatea românească a plătit un preț ridicat, deoarece ajutorul occidental a stabilizat regimul românesc timp de aproximativ două decenii.

Comunismul iugoslav, cel albanez și cel românesc se caracterizează prin pretenția de poziție ideologică în lume, iar regimurile nu numai că au obținut prestigiul internațional prin această politică, ci au obținut și recunoaștere internă. În acest sens, au servit unei nevoi care a apărut din complexul de inferioritate al multor elite balcanice față de superputeri și în special de Occident.

Revendicarea globală a comunismelor balcanice nu a provenit, însă, în primul rând din cultura conflictului intercomunist, care a trebuit să acopere opozițiile politice cu cele ideologice, ci mai degrabă dintr-o logică naționalistă pentru a demonstra măreția internă și externă. Pe plan intern, naționalismul a servit trei scopuri: creșterea legitimității regimurilor, toate ajunse la putere prin violență, omogenizarea socioculturală și nivelarea societăților. Aici, comuniștii au continuat cu o mai mare dorință de a folosi violența, ceea ce regimurile autoritare începuseră deja în perioada interbelică. Strategiile statelor comuniste din Balcani includeau relocarea, deportarea, detenția în lagăr, vânzarea și asimilarea forțată a minorităților nedorite.

Cultivarea stabilității sistemice a mitologiei naționaliste caracterizează toate regimurile. Doar cultul partizan iugoslav a fost transnațional și la nivel statal, dar nu integrativ, întrucât a cimentat scheme clare de amici–inamici și nu a oferit grupurilor inamice și urmașilor lor posibilitatea de a-și articula punctul de vedere. Ideologizarea evenimentelor complexe din război într-o simplă narațiune despre bine–rău a făcut imposibilă discuția despre crimele comuniste. Prin urmare, singurul model major de interpretare națională, nu apriorică, nu a fost satisfăcător, ci a cultivat ura și conflictul. Același lucru este valabil și pentru cultul partizanatului albanez, chiar dacă dimensiunea supranațională lipsea în Albania, în mare parte monoetnică. În schimb, mecanismele de excludere erau mai înrădăcinate în structura socială.

Naționalismul a existat în politica statelor din Balcani în deceniile de comunism – nu a invadat deci brusc regiunea în criza anilor '80; nu a fost impus comunismului de către o populație naționalistă sau doar instrumentat de comuniști. Nivelarea și omogenizarea națională și socială – acestea au fost obiectivul, strategia și esența stăpânirii comuniste în Balcani.[22]

Stăpânirea patrimonială

O comparație a comunismelor balcanice între ele, dar și cu sistemele comuniste din Europa de Est, așa cum s-a arătat mai sus, arată pe de o parte eterogenitatea căilor albaneză, bulgară, iugoslavă și română, iar pe de altă parte și că cele patru comunisme balcanice au urmat la nivel fundamental linia directoare a Uniunii Sovietice. Întrebarea era care model al Uniunii Sovietice. În orice caz, stalinismul era profund în conștiința tuturor, inclusiv a comuniștilor iugoslavi. Comuniștii albanezi l-au urmat până la sfârșit. România a urmat modelul sovietic până în anii '50, Bulgaria, până în aproximativ 1985. Numai perestroika a copleșit adaptabilitatea regimului de la Sofia, care a fost întotdeauna caracterizat de o supunere specială față de Moscova.

Locul unde s-au întâlnit regimurile din Albania, Bulgaria și România și unde se poate vorbi de fapt despre o particularitate comunistă balcanică este acela al comunismului patrimonial ca formă de stăpânire. De fapt, marxismul și patrimonialismul pot fi privite doar ca opuse. Acesta din urmă este înțeles ca o structură de regulă bazată pe legături puternice de familie, pe rețele de putere care se formează prin relații clientelare și de patronat. Puterea se află în mâna unei mici clici din jurul conducătorului, care dorește să obțină legitimitate prin cultul personalității și conducerea charismatică. Opoziția este suprimată de un aparat represiv puternic. Posibilii oponenți pot fi, de asemenea, cooptați în aparatul de putere. Instituționalizarea și procesele rațional-birocratice din partid și stat sunt doar superficiale și de fațadă. Comunismele patrimoniale apar în societățile agrare sărace, cu o populație urbană mică, adesea formată din minorități etnice, cu o clasă restrânsă de antreprenori, servicii publice corupte și o clasă muncitoare slabă. Liderii cred mai puțin în ideologia marxistă decât în cultul conducătorului. Nu se bazează pe partid și administrație, ci pe acoliți personali, în special pe propriile familii.

Cercetările comparative ale comunismului au analizat astfel de structuri pentru Coreea de Nord, Cuba și România. Albania, Bulgaria și România sunt comparate mai jos. În Iugoslavia nu exista o familie puternică în jurul șefului statului, dar un cult al personalității și o clică distinctă caracterizează cercul interior, deși, datorită descentralizării mai puternice, într-un mod diferit de cele trei țări de bază ale comparației noastre. La fel ca Iugoslavia (Tito 1944–1981), Albania, Bulgaria și România s-au caracterizat prin lideri excesiv de longevivi: Enver Hoxha (1944–1985) i-a depășit cu mult pe Todor Jivkov (1954–1989) și Nicolae

Ceaușescu (1965–1989). Toți trei au fost politicieni profesioniști fără o pregătire adecvată, toți trei fuseseră implicați în represiunea violentă când preluaseră puterea, adică fuseseră actori violenți. Complicii din această perioadă au rămas mult timp în imediata apropiere a celor aflați la putere. De asemenea, aceștia au în comun cantitatea enormă de putere acumulată, cel mai pronunțat în cazul albanez și românesc, și faptul că au construit o formă de guvernare personală în care voința conducătorului submina procesele birocratic-instituționale. De asemenea, mult timp a fost tipică nevoia puternică de a interveni într-o manieră extrem de reglementară, inclusiv în chestiunile de detaliu ale politicii economice și culturale.

Toți erau tacticieni extrem de pricepuți, dar foloseau diferite mijloace: Hoxha i-a ucis pe adversarii săi intrapartinici (oamenii de partid pe care i-a definit ca adversari) până la sfârșitul vieții. Din contră, Jivkov și-a manevrat treptat adversarii, dar i-a ținut în viață și chiar le-a oferit întoarcerea în funcție dacă s-au comportat loial. Ceaușescu s-a delimitat și el de lichidarea fizică. La fel ca Jivkov, a reușit să obțină puterea asmuțind facțiuni intrapartinice una împotriva celeilalte. Apoi s-a erijat în anchetator al crimelor comise împotriva membrilor de partid de către predecesorul său, Gheorghiu-Dej, și a scăpat de potențiali concurenți, precum ministrul de interne Alexandru Drăghici (1913–1993). Tovarășii prea puternici s-au retras din motive de vârstă, precum premierul Ion Gheorghe Maurer (1902–2000).

Toți cei trei dictatori au construit o clică în jur, care depindea în totalitate de ei. Rotirea permanentă a cadrelor în România și o politică de cadre în Albania și Bulgaria, care a făcut ca totul să depindă de capriciile conducătorului, caracterizează aceste sisteme de putere. În Bulgaria, liderul și-a recrutat rețeaua de clienți din organizația de veterani a partizanilor și și-a creat propriul departament de servicii secrete (UBO). În România, membrii familiei Ceaușescu au preluat funcții de conducere. În Albania, clica de la conducere din jurul lui Hoxha și cea a premierului Mehmet Shehu erau atât de strâns legate între ele, încât se poate vorbi despre un stat familial patrimonial, în care conflictele au fost brutale și asemănătoare clanurilor, de exemplu după căderea lui Shehu și presupusa sinucidere în 1981. Ședințele înaltelor comitete de partid erau supuse capriciilor dictatorului, pe care acoliții intimidați îl urmau servil. Cea mai apropiată clientelă din jurul dictatorilor avea acces la resurse de stat și contacte străine, adică imperiul companiilor de contrabandă și acțiunile serviciilor secrete economic-politice care au stat la baza puterii conducerilor personale. Asta pentru că totul se baza pe capacitatea

de a răsplăti material cea mai apropiată clientelă. Acest imperiu economic din umbră era dincolo de lege – membrii săi au rămas în mare parte la putere în Balcani chiar și după 1989.

Toți cei trei conducători se caracterizează și prin faptul că au acumulat treptat întreaga putere de stat și de partid într-un singur loc. Conducerea colectivă pe care Bulgaria și România au preluat-o de la Uniunea Sovietică a rămas episodică în special la București. Succesiunea a fost lăsată în aer, rotația cadrelor servind drept instrument eficient pentru a limita formarea grupurilor intrapartinice. Toată lumea vedea în partid centrul puterii și modelul politic în statul partinic: mai exact, dominația partidului asupra statului. Bulgaria și România au finalizat acest proces aproape simultan la începutul anilor '70. Toți cei de la putere se bazau pe serviciul secret și Securitate și considerau că centrul puterii se afla la Ministerul de Interne. Monitorizau personal politica de cadre din sistem. Procedând astfel, au reușit să împiedice criticile din interiorul partidului, oricum extrem de firave: nicăieri nu a existat nici o opoziție semnificativă în partid. Concentrația enormă de putere i-a făcut pe dictatori să se teamă de atacuri și intrigi, motiv pentru care s-au închistat din ce în ce mai mult și astfel au pierdut legătura cu realitatea societății.

În cazul Albaniei s-a adăugat izolarea țării, ceea ce a dus la clica de conducere, formată din bătrâni depășiți în jurul anului 1980, cu puține informații despre lumea exterioară, dar care erau de asemenea prost informați în interior, deoarece multe rapoarte de informații se temeau de nervozitatea dictatorului, așadar furnizau doar date limitate.

În toate cele trei cazuri, soțiile au exercitat un grad ridicat de putere neoficială și, în special în România, de asemenea putere oficială. Toate cele trei – Mara Maleeva (1911–1972), soția lui Todor Jivkov, Nexhmije Xhuglini (1921–2020), partenera lui Enver Hoxha, și Elena Petrescu (1916–1989, soția dictatorului român) au fost socializate în partid. Maleeva îi era superioară soțului ei pe plan intelectual și profesional: era medic, în timp ce el nu învățase niciodată o profesie reglementată. Nexhmije Hoxha deținea și ea o poziție puternică față de soțul ei, el fiind de asemenea un „intelectual" proletar necalificat. Cei doi Ceaușești aveau puțină educație formală și proveneau din proletariatul rural al satelor suprapopulate din sudul României.

Până la începutul anilor '70, influența vizibilă a soțiilor a rămas limitată. Ele își sfătuiau bărbații din umbră. Maleeva nu avea nici un post în partid, dar se bucura de încrederea politică a soțului ei. Numai când a murit, membrii familiei au putut avansa în poziții importante. Mai presus de toate, a existat o metodă de formare a dinastiei, în care

șeful statului și-a promovat politic fiica, Liudmila. Tot la începutul anilor '70 și paralel cu deteriorarea fizică treptată a bărbaților, au răsărit și steaua Elenei Ceaușescu și a lui Nexhmije Hoxha.

În toate statele comuniste, poziția de lider la începutul anilor '70 a fost din nou solidificată și securizată de noi constituții. În calitate de președinte, Ceaușescu chiar a purtat simboluri monarhice (sceptru). A unit funcțiile de secretar general al partidului, președinte al României, comandant suprem al forțelor armate și președinte al Frontului Democrației și Unității Socialiste și a fost și membru al Academiei de Științe. Cu toate acestea, el și șeful statului și partidului albanez, Hoxha, se aflau într-o stare de sănătate precară, ceea ce a avut un impact asupra lui Hoxha de la mijlocul anilor '70 și asupra lui Ceaușescu din anii '80, astfel încât aceștia nu mai erau în acea vreme în stare să se ocupe de treburile oficiale.

Soțiile, și, în cazul Bulgariei, fiica, au acaparat din ce în ce mai multă putere. Acest lucru a fost evident în cumularea funcțiilor de către Elena Ceaușescu: director al Institutului de Cercetări Chimice (din 1964), membru al Academiei de Științe (din 1974), membru al Marii Adunări Naționale (din 1975), președinte al Comisiei pentru probleme de cadre de partid și de stat a Comitetului Central al Partidului Comunist Român (din 1976), membru al Biroului Permanent al Comitetului Politic Executiv (din 1977), prim-viceprim-ministru al guvernului (din 1980), președinte al Consiliului Central pentru tipizare, standardizare, normare și calitate (din 1979), președinte al Consiliului Național pentru Știință și Educație (din 1979), președinte al Comitetului Național „Oamenii de știință și pacea" (din 1981), vicepreședinte al Consiliului suprem pentru dezvoltare economică și socială (din 1982), președinte al Comisiei centrale pentru organizarea proceselor de producție și valorificarea superioară a materiilor prime și materialelor (din 1988), precum și prim-vicepreședinte al Consiliului național al oamenilor muncii (din 1988). Ascensiunea Ljudmilei Jivkova a fost la fel de abruptă, devenind ministru la 33 de ani, membru al Comitetului Central la 34 de ani și membru al Biroului Politic, biroul central al partidului, la 37 de ani. Influența lui Nexhmije Hoxha a avut efect din umbră. Din 1966 a lucrat oficial ca directoare a Institutului de Studii Marxist-Leniniste și a publicat Lucrările Complete ale soțului ei. Abia în 1986 a preluat conducerea Frontului Democrat.

Nexhmije Hoxha și Elena Ceaușescu au fost în linia dură a politicii în anii '70–'80 și au fost responsabile pentru multe acte de violență și pentru sărăcirea populației. Vanitatea Elenei Ceaușescu, slab educată, a mers atât de departe, încât a publicat operele unor chimiști recunoscuți

sub numele ei și a fost apreciată la nivel internațional cu doctorate onorifice și alte demnități științifice. În țară, era prezentată glorios de propagandă drept om de știință de renume mondial. Poziția ei a rămas incontestabilă din punct de vedere politic până în 1989. În jargonul de partid din anii '80 au fost menționate două centre de putere, Biroul 1 și Biroul 2, ceea ce însemna cel al lui Nicolae Ceaușescu și cel al soției sale. Întrucât cuplul petrecea fiecare zi împreună, soția a exercitat un control extins asupra soțului său, care era bolnav. Ea citea toate documentele importante, monitoriza deciziile de personal și lua parte la călătorii externe. Oficial și neoficial, nici o rudă a unui lider comunist nu avea o astfel de putere. Poziția Elenei Ceaușescu era vizibilă și prin faptul că elemente ale cultului personalității, altfel rezervat pentru conducător, au fost extinse pentru ea ca revoluționară, politiciană, cercetătoare, soție și mamă, iar în anii '80 ambii erau glorificați drept pereche conducătoare. Ea s-a ghidat după rolul unor importante politiciene ale vremii sale, precum soția lui Mao sau președinta argentiniană Isabel Perón (născută în 1931), de la care a preluat imaginea sentimentală de mamă a patriei ca parte a propagandei după o călătorie în Argentina. În perioada târzie a comunismului, programul de televiziune era aproape exclusiv concentrat pe prezentarea cuplului conducător. Ianuarie, luna nașterii celor doi, a devenit lună de sărbătoare, dar anul nașterii Elenei a fost schimbat, ascunzându-se faptul că era mai mare decât soțul ei.

Nici o altă rudă a vreunui dictator nu a obținut o astfel de poziție. Alegerea Ljudmilei Jivkova în Politburo a iscat critici în rândul cadrelor de partid pe care le depășise. A reușit să-și construiască propria clientelă de artiști și oameni de știință și să pună în aplicare părți din politica ei culturală folosind resurse extinse. Cu toate acestea, a fost văzută din ce în ce mai mult ca un factor de incertitudine în Uniunea Sovietică, deși niciodată nu a încercat serios să deschidă Bulgaria spre Vest. A murit pe neașteptate în 1981, și zvonurile despre o implicare sovietică persistă până în zilele noastre. Tatăl ei a organizat un adevărat cult al morții în jurul ei, care a dispărut odată cu căderea regimului.

Abordările pentru formarea unei dinastii pot fi observate cel mai puternic în Bulgaria, unde fiica era în poziție înaltă. Ceilalți copii ai dictatorului nu s-au remarcat prin vreun talent politic: fiul lui Živkov trecea drept alcoolic, nepotul său avea istoric de violențe sexuale. În România, cuplul și-a dotat soții copiilor lor cu poziții importante. Fiul, Nicu Ceaușescu (1951–1996), era cunoscut drept prințul moștenitor al coroanei politice și a dobândit faimă în rândul populației pentru excesele și agresiunile sale sexuale. A ajuns șeful UTC și în 1987 secretar de partid

la Sibiu, în timp ce soția sa conducea organizația de pionieri. Fratele său, Valentin (n. 1948), membru supleant în Comitetul Central și conducător al clubului de fotbal Steaua București, și sora sa, Zoia (1949–2005), își făceau mai rar apariția. Nici un semn al formării unei dinastii nu a fost evident în Albania. Frații dictatorului au obținut funcții importante în România, de pildă Ilie Ceaușescu (1926–2002) în calitate de ministru adjunct al apărării și istoric militar. Evoluția epatant de deosebită din România, în special acțiunile arbitrare și forma de conducere extrem de personalizată, i-a determinat pe unii istorici să caracterizeze sistemul de guvernare drept sultanism.

Iugoslavia poate fi folosită ca exemplu comparativ când vine vorba de poziția soției șefului statului. Josip Broz Tito avusese mai multe relații înainte de a se căsători cu Jovanka Budisavljević (1924–2013), dar acestea au fost întotdeauna subordonate intereselor politice. În 1952 s-a căsătorit cu fiica de țăran din Lika, hinterlandul muntos al Dalmației, care, spre deosebire de predecesoarele ei, nu prea avea educație, dar se alăturase partizanilor în timpul războiului. Nu este clar dacă serviciile secrete au aranjat relația cu Tito. De-a lungul anilor, Jovanka a revendicat influența politică. Și-a asigurat o anumită putere neoficială, însă căsătoria a trecut în curând prin momente de cumpănă. Cadrele de partid au văzut un concurent în Jovanka și i-au imputat influența dăunătoare asupra lui Tito, mai ales atunci când starea sa de sănătate s-a deteriorat. Nu a reușit să fie aleasă în Comitetul Central, iar în ultimii ani, Tito a îndepărtat-o fizic de el. Nu s-a bucurat de o largă popularitate în rândul oamenilor, dar, în funcție de preferințele soțului său pentru apariții pompoase cu vedete ale industriei internaționale a divertismentului – spre deosebire de omoloagele ei balcanice –, s-a prezentat ca un simbol al modei.

Cercurile conducătorilor includeau nu numai membrii familiei, ci și un grup intim care amintea de structurile comparabile din jurul monarhului în perioada interbelică. Acest lucru a devenit deosebit de clar în perioada târzie a dictaturii, caracterizată de boală. După moartea fiicei sale, șeful statului și partidului bulgar, care se temea de asasinate și conspirații, a trăit foarte retras. Accesul la el, și astfel la importante probleme de stat, era controlat de asistenta și ofițerul de serviciu secret Anka Mladenova (născută în 1948), a cărei poziție de putere neoficială era probabil comparabilă cu cea a Elenei Ceaușescu; ea a rămas invizibilă în public și poziția ei abia dacă a fost cercetată până în prezent. Chiar și în jurul lui Tito, asistentele au avut o anumită – dar niciodată atât de importantă – influență.

Zona gri din jurul dictatorilor este încă foarte puțin explorată. Din agenda de lucru recent publicată a Elenei Ceaușescu, i se poate reconstitui rețeaua, de care aparțineau șeful serviciilor secrete, Iulian Vlad (1931–2017), secretarul Comitetului Central pentru probleme de organizare, Emil Bobu (1927–2014), ministrul de interne și șeful serviciilor secrete, Tudor Postelnicu (1931–2017), sau șeful Secției Cancelarie a CC al PCR Silviu Curticeanu (n. 1933). Aceste cercuri interne au dominat politica de cadre – adică au făcut și desfăcut cariere – și au creat astfel un sistem clientelar cuprinzător în partid și administrație.

De asemenea, au operat economia secretă cu care regimurile și-au umplut buzunarele. Este vorba de un sistem larg de trafic cu arme, substanțe psihotrope, opere de artă și alte bunuri, elucidat parțial numai în cazul Bulgariei. Todor Jivkov controla personal rezervele valutare ale țării sale și distribuia sume dintr-un fond de comerț cu arme și contrabandă de toate felurile către susținătorii săi, fără să emită chitanțe. Cuplul român de dictatori și Securitatea au menținut de asemenea o rețea largă de companii-paravan și unități de producție ilegală de bunuri. Clientela a împărtășit și o viață socială, în zone rezidențiale închise, stațiuni de vacanță și mai ales la vânătoare, pe care dictatorii comuniști le-au urmat ca modele din Uniunea Sovietică și care reprezentau o formă specială de sociabilitate a clientelei, dar au servit și ca imagine pentru lumea exterioară.

Comunismele patrimoniale se caracterizează prin informații furnizate de servicii, politica de cadre și o alocare a sinecurilor, precum și printr-o activitate de fațadă a instituțiilor statului. Mecanismele lor nu erau foarte diferite de structurile informale de putere din perioada interbelică. Sprijinul rudelor și al membrilor familiei prin alianță corespunde de asemenea gândirii rurale. În ansamblu, însă, nu au fost suficient de cercetate pentru a face o comparație cuprinzătoare și aprofundată.

Cultul conducătorului

Comunismul patrimonial s-a bazat foarte mult pe cultul personalității. După o scurtă perioadă de ezitare în urma morții lui Stalin, acesta a revenit curând în plină forță în Balcani. A atins apogeul în statele comuniste în anii '70–'80. Cultul personalității a coincis în România, Albania și Bulgaria cu consolidarea puterii conducătoare în jurul anului 1970, iar în Iugoslavia a servit pentru a ține împreună statul zdruncinat de tendințele centrifugale prin personalitatea lui Tito. Deși nu a fost un cult în stil comunist, de o conducere charismatică s-a bucurat și Andreas

Papandreu (1919–1996), liderul partidului populist de stânga PASOK din Grecia în anii '80.

Modelul stalinist a servit ca tipar în statele comuniste, dar liderii comuniști au împrumutat elemente din China și Coreea de Nord, dar și de la regimul iranian sau de la peronismul argentinian. PASOK s-a văzut într-o alianță ideologică cu mișcările antioccidentale din Lumea a Treia. Călătoriile în străinătate ale conducătorului au promovat transferul elementelor de cult adecvate.

S-au manifestat și diferențe naționale. De exemplu, Jivkov s-a înfățișat ca tatăl implicat al națiunii, jovial și sociabil, în timp ce Ceaușescu s-a prezentat din ce în ce mai mult ca lider distant. Dictatorii albanez și român se comparau cu cele mai remarcabile figuri din panteonul național. În cazul Albaniei, Hoxha a dorit chiar să-l depășească pe eroul național medieval, Skanderbeg (1405–1468). Toți liderii au revendicat statutul de teoretician marxist în lumea comunistă. Proximitatea față de oameni a fost demonstrată de numeroase călătorii și întâlniri organizate (precum Ceaușescu în primele sale zile). Au fost folosite mass-media moderne (cinema, televiziune), propagandă în imagini și muzică, în care liderilor comuniști le plăcea să fie sărbătoriți prin cântecul popular tradițional. Întâlnirile cu politicienii internaționali trebuiau să le sublinieze reputația în lume; acest obiectiv a fost atins prin recepții opulente de stat pentru oaspeții străini, în special în România și Iugoslavia. De asemenea, lui Tito i-a plăcut contactul mediatizat cu vedete internaționale de film.

Reuniunile de masă, precum festivalurile de sport și muzică, mobilizau numeroși oameni în interiorul țării. Pe lângă cele menționate din România și Bulgaria și cursele de ștafetă iugoslave, acestea includ și festivalurile de muzică populară din Albania. Cântecele și poeziile trebuiau să exprime entuziasmul (*Viață lungă, Enver Hoxha*) și trezirea socială, precum și îndeplinirea unei misiuni istorice (*Poporul, Ceaușescu, România*), dar și loialitatea populației (*Tovarășe Tito, vă jurăm fidelitate*; *Tito este al nostru soare*). Nașterile și alte zile simbolice ale conducătorilor au fost adăugate într-un calendar cu sărbători seculare. Numeroși artiști au fost bine plătiți în slujba cultului personalității, exprimat și prin clădiri reprezentative, dar și prin transformarea locului nașterii în locuri de pelerinaj (Kumrovec în cazul lui Tito, Scornicești în cazul lui Ceaușescu, Gjirokastra în cazul lui Hoxha, Pravec în cazul lui Jivkov, casa acestuia fiind pusă în 1981 pe stema orașului). Glorificarea conducătorilor a fost deosebit de excesivă în Albania și România, unde, după cum s-a menționat, a fost completată de cultul soției. În România, propaganda vorbea despre lider ca Scut al Carpaților, demiurg, Dumnezeu,

salvator, soare sau titan modern. În toate cazurile, populația a fost forțată să accepte că doar un lider puternic provenit din popor poate proteja țara, despre care se presupunea că era pusă în pericol din multe direcții.

Impactul cultului personalității este greu de măsurat. Cert este că Tito, datorită înseși existenței sale fizice, a funcționat ca un element de coeziune în divergenta Iugoslavie; faptul că în Albania totalitară mulți oameni au reacționat la moartea lui Hoxha ca numeroși deținuți din Uniunea Sovietică la moartea lui Stalin, și anume cu șocul pierderii unei figuri paterne a țării, arată cât de mult propaganda în sine afectase victimele regimurilor, care cu greu își puteau imagina vreo altă lume politică. În Bulgaria, cultul mult mai modest a avut un efect redus, în timp ce manierismul și imaginea proiectată de Ceaușescu s-au confruntat cu o dezaprobare largă și erupția revoluționară din decembrie 1989. Cultul personalității s-a răsuflat odată cu moartea lui Tito și Hoxha, cei doi dictatori care ajunseseră la putere ca lideri de partizani. Succesorii lor nu au putut folosi instrumentul cultic al liderilor – în Iugoslavia din cauza conducerii colective rotative, în Albania din cauza slăbiciunii succesorului lui Hoxha, Ramiz Alia (1925–2011). În ambele cazuri, cultul din jurul conducătorului *mort* a eșuat. Liderul charismatic nu a dispărut însă din Balcani în anii '80 și nici nu aparținea trecutului. Dimpotrivă, populismul naționalist de stânga și antioccidental a crescut în regiune, în Serbia prin Slobodan Miloșevici (1941–2006) și în Grecia prin Andreas Papandreu.[23]

BALCANII GLOBALIZAȚI

Una dintre particularitățile Războiului Rece este globalizarea politică a statelor balcanice, un fenomen care poate fi descris prin conștiința misiunii globale a statelor balcanice comuniste, în diverse grade. Trebuie subliniat că a fost vorba de o globalizare a politicilor statului, deoarece încă de dinainte societățile balcanice au fost legate de regiunile eurasiatice, mediteraneene și americane, nu în ultimul rând prin migrație. Cu toate acestea, probabil că niciodată nu au călătorit în partea neeuropeană a lumii atât de mulți oameni din Balcani, în calitate de consultanți, ingineri sau muncitori decât în momentul de vârf al politicilor globale ale sistemelor comuniste după 1945.

Până în 1945, statele mici și mijlocii din Balcani nu apăruseră în politica mondială. Sistemul de putere al Războiului Rece a deschis un nou spațiu de acțiune, la fel ca statelor decolonizate ale Lumii a Treia.

Niciodată, nici înainte, nici după, Balcanii nu au mai exploatat aceste oportunități pentru a acționa ca actori politici mondiali. Acest lucru a fost valabil mai ales pentru Iugoslavia, România și Albania, care s-au îndepărtat total sau parțial de sfera de influență a Uniunii Sovietice. Dar, dacă ne uităm la diplomația globală, comerțul legal și ilegal, ajutorul pentru dezvoltare (care include și sprijin militar și de informații) și promovarea terorismului internațional, atunci o țară precum Bulgaria ar trebui și ea plasată în această categorie, nefiind în sine un actor politic ideologic în tabăra comunistă.

La începutul capitolului global din istoria Balcanilor însă, noile superputeri aveau pretenția de a include statele în noile sisteme de putere: NATO (din 1949), Pactul de la Varșovia (din 1955), Planul Marshall, Consiliul pentru Ajutor Economic Reciproc și emergenta Comunitate Economică Europeană (CEE). La început, părea că în incertitudinea începutului Războiului Rece statele regionale ar fi intrat și rămas în aceste sisteme mai mult sau mai puțin voluntar. Singurul stat necomunist, Grecia, pentru care aderarea la NATO a reprezentat o garanție de supraviețuire, a fost constant. Guvernele civile au urmărit apoi o apropiere de CEE, încheiată în 1961 printr-un acord de asociere. Dictatura coloneilor a izolat temporar Grecia de Europa democratică, care a impus sancțiuni. Comunitatea Europeană (către care s-a dezvoltat CEE) a promovat cât mai mult integrarea europeană a Greciei democratice după 1974, iar în 1981 Grecia a devenit prima țară balcanică care a aderat la CE. Numai *după* ce procesul de integrare oficială a fost finalizat și după trecerea guvernării de la Noua Democrație liberal-conservatoare la populismul de stânga al PASOK, Grecia s-a abătut temporar de la partenerii săi euroatlantici și a oferit sprijin zgomotos, dar puțin coerent, statelor arabe, *mișcărilor de eliberare* din Lumea a Treia și altor oponenți ai Occidentului. Ceea ce vizau celelalte țări balcanice în anii '60–'70, și anume spațiu de manevră în raport cu atotputernicul protector, a urmat în Grecia între 1981 și 1989 (slăbind din 1985) cu o întârziere, dar la fel de puternice emoții naționaliste față de puterea protectoare, în acest caz SUA.

În ce privește politica mondială însă, escapadele populiste ale Greciei au avut un efect redus, deoarece au picat pe fondul relaxării din ce în ce mai mari între superputeri din 1985. Mediul a fost complet diferit când Iugoslavia (1948) și Albania (1961) s-au despărțit de Uniunea Sovietică și când România (1964) și-a afirmat independența în tabăra comunistă. Concurența dintre superputeri a permis regimurilor balcanice să atragă atenția politică mondială și să o transforme într-o monedă răsunătoare

prin subvențiile ample. Iugoslavia și România au făcut din poziția lor geostrategică și – din cauza legăturii românești aparte cu blocul comunist – diferitele manevre între superputeri un model de afacere și supraviețuire, a cărui fragilitate a fost expus de relaxarea politică globală din 1985.

Iugoslavia nu ar fi supraviețuit fără ajutorul SUA în conflictul cu Stalin din 1948. Până în 1955, Statele Unite au plătit 700 de milioane de dolari în ajutor economic și aproximativ 1 miliard de dolari în ajutor militar. Sub Tito, țara s-a asigurat să mențină echidistanța față de superputeri, ceea ce a fost reflectat în mai multe abordări și eschive. Moartea lui Stalin, de exemplu, a declanșat o apropiere de Uniunea Sovietică. Intervențiile sovietice în Ungaria (1956) și Cehoslovacia (1968), pe de altă parte, i-au îngrijorat pe conducătorii de la Belgrad. Succesul politic global al Uniunii Sovietice și politica nealiniată, antioccidentală a Iugoslaviei au răcit relațiile cu Statele Unite la începutul anilor '60, în timp ce liderul sovietic Leonid Brejnev a vizitat Belgradul în 1962, iar industria de armament a Iugoslaviei a fost aliniată la Uniunea Sovietică. Totuși, în 1963, Tito l-a vizitat pe președintele american John F. Kennedy (1917–1963) și a primit (din nou) clauza națiunii celei mai favorizate în comerțul cu Statele Unite. Criza din Vietnam a dus apoi la o răcire a relațiilor, dar tulburările europene după Primăvara de la Praga au adus o nouă apropiere: vizita președintelui Richard Nixon (1913–1994) în Iugoslavia, însoțită de anularea datoriei, noi opțiuni de creditare și liberalizarea vizelor.

Iugoslavia a profitat de poziția sa importantă strategic la Adriatică. De asemenea, și-a asigurat o pondere politică globală prin rolul său de lider în mișcarea de nealiniere. Tito a fost primul lider balcanic care a călătorit în întreaga lume și a luat contact personal cu lideri non-europeni. Decisivă pentru rolul politic global al Iugoslaviei a fost o călătorie în India și Birmania din 1954. Conferința de la Bandung (1955) a reunit pentru prima dată puterile care doreau să se poziționeze între cele două blocuri. Cu toate acestea, mișcarea a dobândit o influență mai mare abia atunci când Tito și șeful de stat al Egiptului, Gamal Abdel Nasser (1918–1970), au preluat conducerea și au inițiat o politică care a susținut activ mișcările de eliberare anticoloniale și antioccidentale, și anume chiar și cu arme, de exemplu în războiul algerian. Pentru Iugoslavia, nealinierea nu a fost definită cultural, deoarece ca țară europeană ar fi fost exclusă dintr-o mișcare afro-asiatică postcolonială. Ea și partenerii săi erau preocupați de afirmarea propriei poziții în politica mondială și de protecția propriului sistem economic, deci de un naționalism economic, spre deosebire de Occidentul superior din acest punct de vedere. Pe de altă parte, relaxarea nu a fost un scop al nealiniaților, dimpotrivă. Acțiunile lor din

politicile globale au atins maximul și s-au încheiat tocmai la începutul anilor '70, când Uniunea Sovietică și Statele Unite au încercat să se relaxeze. La acea vreme, cei nealiniați se temeau să nu plătească prețul, și anume marginalizarea, pentru o lume bipolară stabilizată. Odată ce s-au întors împotriva apropierii temporare a superputerilor, cei nealiniați au păstrat o anumită libertate, dar Iugoslavia i-a iritat pe partenerii ei care ar fi avut nevoie de ea în propria criză economică profundă din anii '80. Politica de nealiniere a oferit Iugoslaviei o strălucire înșelătoare – pentru că țara nu avea substanța politică și economică pentru o poziție cu adevărat puternică între blocuri. Aceasta provenea din ajutorul occidental care a venit atât timp cât țara și-a putut vinde importanța strategică. Când aceasta a încetat, Iugoslavia a fost izolată la nivel internațional și puternic afectată în cel mai scurt timp din punct de vedere economic.

Același lucru este valabil și pentru România, unde, ca și în cazul Iugoslaviei, nostalgicii regimului defunct cu dimensiune geopolitică proprie încă îl mai plâng și astăzi. În ambele cazuri această importanță a fost acordată pe față. Nici o țară din Pactul de la Varșovia nu a atras un asemenea interes în Occident precum a făcut-o România. Regimul de la București nu numai că a trimis semnale de distanțare față de Moscova la începutul anilor '60, ci s-a detașat de asemenea vizibil de Uniunea Sovietică. În 1958 Armata Roșie și șase ani mai târziu KGB-ul s-au retras din țară. Desigur, acestea au fost daruri otrăvite, deoarece, după cum s-a arătat, primul a fost urmat de un val de represiune pentru a înăbuși apariția speranței democratice. În aprilie 1964, partidul român și-a anunțat noua poziție, care insista asupra egalității pentru partidele comuniste și drumul propriu în comunism. Comuniștii români au căutat ulterior să aibă această poziție recunoscută de cât mai multe alte partide comuniste, pentru a nu fi izolați ca eretici în propria lor tabără. 1964 a fost și anul marii amnistii, lagărele au fost golite, turnura naționalistă a legat de regim numeroși intelectuali și membri ai fostei elite. Inițiată sub Gheorghiu-Dej, această politică critică din ce în ce mai deschisă față de sovietici a fost continuată și extinsă de Ceaușescu.

Încă este controversat modul în care acest lucru trebuie evaluat: ca independență reală, ca o simplă înșelăciune pentru a obține ajutor occidental sau ca o manevră iscusită în cadrul taberei comuniste, pe care România nu dorea să o părăsească vreodată, dar în care căuta cea mai mare autonomie posibilă. Această din urmă perspectivă predomină în prezent: politica externă a regimului a vizat dobândirea de resurse din Occident și reducerea dependenței de Moscova. După cum s-a arătat, cursul politicii industriale a României și diviziunea muncii în cadrul

CAER au fost probleme controversate cu Moscova. O desprindere de tabăra comunistă sau chiar democratizarea în interior nu au fost niciodată subiect de dezbatere pentru București.

Ce erau nealiniații pentru Belgrad era China pentru România – partenerul care a făcut posibilă acțiunea politică globală. Când opoziția sino–sovietică din tabăra comunistă a ajuns la apogeu la începutul anilor '60, România și-a făcut un renume ca mediator care a insistat asupra neutralității sale – ceea ce reprezenta o poziție clară în raport cu Moscova. Aceasta a înfuriat Uniunea Sovietică într-o asemenea măsură, încât se spune că Moscova a amenințat uneori să reorganizeze situația teritorială a Transilvaniei. În cadrul Pactului de la Varșovia, România a reușit să blocheze structurile de comandă supranațională și să insiste asupra controlului național asupra armatelor, lucru îndreptat împotriva Poloniei, Ungariei, Cehoslovaciei și RDG, care făceau eforturi pentru forme de organizare mai integrate. România, pe de altă parte, a insistat asupra deciziilor colective din alianță și a respins un comandant suprem sovietic la mijlocul anilor '60. România nu dorea o alianță mai flexibilă, ci flexibilitate în alianță, așa cum a spus istoricul Laurien Cramp. În schimb, a acceptat tensiuni cu statele sovietice vasale. De asemenea, Bucureștiul și-a iritat partenerii comuniști prin faptul că a stabilit relații cu Republica Federală Germania în 1967 și nu s-a dezis de Israel în Războiul de Șase Zile – în timp ce a menținut contacte bune în lumea arabă.

România a atins apogeul în politica mondială când s-a distanțat de Uniunea Sovietică în criza cehoslovacă și când China și Statele Unite s-au apropiat. Prima vizită a unui președinte american într-o țară a Pactului de la Varșovia – Richard Nixon la București în 1969 – a provocat iritare la Moscova. România s-a văzut ca un actor politic global care a mediat sau a vrut să medieze între cei mari, inclusiv între israelieni și palestinieni și în conflictul din Vietnam. Ca Iugoslavia, cu toate acestea, a urmărit cu neliniște apropierea dintre superputeri. De asemenea, a trecut la ofensivă în politica globală, iar Ceaușescu a pornit în mari călătorii în Asia și Africa în 1972/73.

În nici un moment Bucureștiul nu a întemeiat o alianță împotriva Moscovei, scopul fiind mai degrabă acela de a aduna țări din Lumea a Treia în spatele său pentru a-și asigura propriile oportunități de dezvoltare în raport cu superputerile. Relațiile cu Lumea a Treia nu s-au limitat doar la comuniști sau prieteni cu comunismul, ci s-au extins și la regimul șahului din Iran. România a oferit exporturi de bunuri și tehnologie industrială (inclusiv construcția de fabrici) în schimbul importului de materii prime, în special petrol. Moscova a făcut tot posibilul

să împiedice relațiile iraniene cu Bucureștiul; cât de importante au rămas acestea după căderea șahului este arătat de ultima călătorie a dictatorului Ceaușescu din decembrie 1989 – când revoluția a izbucnit în România, el era la Teheran.

La fel ca Iugoslavia, România a fost din ce în ce mai copleșită de jocul politic global. Regimul a sprijinit doar oficial procesul Helsinki, dar l-a înăbușit în interior. Față de intervenția sovietică din Afganistan (1979), Bucureștiul și-a putut juca din nou politica de suveranitate națională și neimixtiune și chiar a putut cere retragerea forțelor de ocupație și, ca Ungaria, România s-a opus în 1980 unei posibile intervenții armate a Pactului de la Varșovia în Polonia. Cu toate acestea, a existat o ruptură treptată cu Occidentul când România a respins cererile de reformă ale Băncii Mondiale în 1981 și a inițiat o politică radicală de autarhie. Asta a lipsit regimul de sprijinul populației care sărăcea. Din exterior pierduse ajutorul economic occidental, iar după dezvăluirile șefului spionajului extern, Ion Mihai Pacepa (1928–2021), fugit în SUA în 1978, și-a pierdut și reputația. Politica perestroika a Uniunii Sovietice a fost respinsă de România, la fel și cererea de reformă a liderului sovietic Mihail Gorbaciov (iulie 1989). Având în vedere liberalizarea progresivă în celelalte sisteme comuniste, România și-a schimbat doctrina de politică externă în 1989 și a pledat pentru suprimarea mișcărilor democratice. În decembrie 1989, regimul român era complet izolat în politica mondială. De la mijlocul anilor '60 până la începutul anilor '80, România a devenit datorită politicii de distanțare de Moscova un partener respectat al Occidentului: întâlnirile cu liderii occidentali i-au crescut reputația lui Ceaușescu acasă și în străinătate; împrumuturi, clauza națiunii celei mai favorizate în SUA, producție industrială comună (Dacia a fost produsă cu Renault). Occidentul a sprijinit și a menținut regimul în viață și s-a abținut mult timp să critice situația politică. Ca Iugoslavia, România a beneficiat de dorința Occidentului de a slăbi Blocul de Est. Numai când au fost redefinite regulile politicii internaționale în 1985, modelul românesc s-a prăbușit, după ce anterior își vânduse cu succes independența în sistemul de putere sovietic pentru favoruri.

Un alt model a fost reprezentat de Albania, care a trebuit să se împrumute pentru dezvoltarea sa economică. După ruptura cu Uniunea Sovietică și mutarea în tabăra Chinei (1961), țara a devenit mai importantă din punct de vedere al politicii globale decât România, care nu a devenit niciodată un aliat oficial al Beijingului. Politica albaneză a fost mult mai puternică decât cea română, ghidată de considerente dogmatice, iar alianța cu Beijingul a fost de asemenea durabilă din punct de

vedere ideologic. Beijingul a admirat poziția lui Hoxha împotriva Moscovei și a apreciat sprijinul albanez în Națiunile Unite, în care Taiwanul a intrat drept Republică Chineză până în 1971, iar Republica Populară Chineză a folosit mica Albanie ca portavoce. Aparentul dezechilibru între cei doi parteneri i-a determinat pe cercetători să suspecteze de mult timp că Albania a imitat China maoistă și a importat Revoluția Culturală în 1967, așa cum s-a menționat mai sus despre tratamentul ateismului și emanciparea radicală a femeilor. Lucrurile sunt însă mai complicate. China a salvat de la prăbușire Albania, care se îndrepta spre o catastrofă economică după ruptura cu Moscova, și a început o a doua industrializare a țării balcanice. Cu toate acestea, Beijingul a observat că Albania solicita o plată mare pentru sprijinul politic internațional, că dorea să se protejeze militar împotriva unei eventuale lovituri venite de la Moscova în 1968, dar a mers pe căi ideologice proprii după toate solicitările de ajutor. Revoluția Culturală a lui Mao nu a fost în nici un caz importată de Albania; mai degrabă s-au observat cu scepticism pierderea controlului de către comuniștii chinezi și excesele de violență. Hoxha a fost mereu preocupat de menținerea controlului politic și de înscenarea furiei spontane a oamenilor – precum împotriva religiilor –, dar cu prevenirea oricărui haos. Campaniile lui Hoxha împotriva *birocrației*, a *burgheziei* și a *ideologiei revizioniste* sunt prin urmare similare doar la suprafață cu evoluția violentă din China. Mai degrabă, dictatorul și-a consolidat puterea și a obținut ajutorul economic chinez, dar a deținut controlul ideologic.

Acest lucru a fost demonstrat odată cu ruptura de China, unde rezervele aparent ideologice legate de apropierea față de SUA au fost decisive (1976). Întrucât Albania a refuzat să accepte Procesul de la Helsinki și nu a avut nici o relație cu Occidentul, doar calea spre autoizolare a rămas, alături de ateism, a doua trăsătură specifică a comunismului albanez. Această cale a fost susținută ideologic de afirmația că, după presupusa trădare a Uniunii Sovietice și a Chinei, doar aici era reprezentată o învățătură marxistă pură în tradiția lui Stalin. Țara sărăcită a mobilizat resurse considerabile pentru a ajunge la fanii din străinătate prin posturi de radio multilingve și material de propagandă. Delegațiile facțiunilor de extremă stânga au fost prezentate populației ca dovadă a sprijinului mondial al dogmei naționale comuniste din Albania. În constituția din 1976, marxism-leninismul a fost consacrat ca ideologie de stat și datoria externă a fost interzisă. Abia după moartea lui Hoxha (1985) și având în vedere catastrofa economică iminentă, țara s-a deschis timid către țări occidentale precum Republica Federală Germania.

Bulgaria, după cum s-a arătat deja, a luat-o pe altă cale: cea a unui parteneriat strâns cu Uniunea Sovietică, care mergea până la supunere. Acest lucru nu a însemnat însă că țara nu și-a construit relații externe extinse în cadrul politicii mondiale sovietice. Experiența generațională a tehnicienilor și specialiștilor bulgari, dar și români și iugoslavi însemna printre altele să fie detașați în cadrul politicii externe de atunci în Lumea a Treia. Bulgaria avea sute de companii în străinătate, care mențineau sistemul de comerț și contrabandă din țară. De exemplu, arme și mașini furate au fost mutate din Sofia prin Turcia în spațiul arab.

Istoria încrengăturii globale a Balcanilor cu Lumea a Treia nu poate fi schițată decât parțial. Cercetări recente avertizează împotriva transferurilor mecanice ale unor exemple din Asia de Est în Balcani: fie că e vorba despre Marele Salt Înainte, Revoluția Culturală sau cultul personalității din Coreea de Nord – regimurile comuniste balcanice au intrat în contact cu aceste fenomene și le-au urmărit îndeaproape. Nu le-au preluat însă aidoma și, de multe ori, la o inspecție mai atentă, un presupus transfer se dovedește a fi un atribut al unei dezvoltări care avea deja rădăcini regionale.

Interdependența politicii mondiale se prezintă ca un fenomen multifațetat, care a adus recunoaștere internațională regimurilor și a trezit iluzia că țările balcanice ar fi devenit actori independenți de durată. Țările proaspăt industrializate căutau piețe de vânzare pentru produsele lor, care nu erau competitive în Occident, iar tehnologia și experții necesari pentru lumea comunistă din Africa, Asia și America Latină urmau să plece din Balcani. Multe țări din Lumea a Treia îl apreciau în mod deosebit pe Tito ca lider charismatic. Ceaușescu nu a avut nici o teamă să intre în contact cu tirani precum autoproclamatul împărat al Africii Centrale, Jean-Bédel Bokassa (1921–1996), căruia serviciile secrete române i-au „livrat“ o soție româncă. Viceversa, țările comuniste au trebuit să se deschidă și spre a permite pelerinajele la Mecca sau spre concesii partenerilor arabi, precum liderul libian Muammar Gaddafi (1942–2011), și spre curente precum Islamul, a cărui forță explozivă nu era încă prevăzută la apogeul *mișcărilor de eliberare socialistă*.

Este puțin cunoscut ce feedback a dat experiența mondială a zecilor de mii de specialiști din Balcani țărilor lor. Iugoslavia, România și Albania au beneficiat de opoziția superputerilor, dar au fost limitate și de pozițiile lor ideologice. Acest lucru a fost evident în relațiile lor cu Israelul, care aveau să intre în conflict cu poziția pro-arabă a Uniunii Sovietice, cu propriile interese în mișcarea de nealiniere și cu lumea arabă. Iugoslavia a trebuit să-și bazeze politica pe interesele egiptene

în 1967, în timp ce România, țara de origine a multor emigranți către Israel, nu numai că a cerut bani pentru aceștia, dar a menținut relații cu Israelul pentru a demonstra distanța față de Moscova.

Mândria națională a Iugoslaviei și a României a apărut fără îndoială din poziția pe scena internațională a propriei țări. Dacă aruncăm totuși o privire mai atentă asupra situației politicii puterii devine clar că numai în condițiile Războiului Rece statele de la periferia europeană cu o influență foarte limitată au putut câștiga uneori o poziție politică globală. Această poziție nu s-a bazat pe potența economică, ci a fost creată doar prin subvenția pe care patronii politici mondiali erau pregătiți să o plătească, fie Moscova, Washington sau Beijing și, ulterior, și Comunitatea Europeană.[24]

BALCANII REGIONALI

Vocația globală resimțită de comunismele balcanice în diferite moduri nu trebuie să ascundă faptul că geografia regională a fost neschimbată și că regimurile au continuat contradicțiile politice din perioada interbelică. Marele vis al federalismului balcanic a fost eliminat în 1948. Ceea ce apăruse în Comintern în perioada interbelică a devenit o realitate politică pentru o scurtă perioadă de timp: planul pentru Balcanii uniți sub socialism – dar și faptul că acest slogan ascundea interesele puterii naționale. Dacă fracțiunea bulgară a determinat politica balcanică în Comintern, Tito a făcut acest lucru după 1945 în cadrul noilor relații de putere. Ideea a eșuat complet în 1948 și a provocat o ruptură de durată între Albania și Iugoslavia, iar relațiile bulgaro–iugoslave nu s-au normalizat până în 1989.

Între 1945 și 1989, o linie importantă a Războiului Rece a trecut prin Balcani. În același timp, Balcanii au fost un punct slab pentru cele două alianțe majore. Grecia își datora victoria asupra comuniștilor din războiul civil intervenției americane, iar influența americană a cântărit foarte greu în politica internă timp de mai mulți ani. Prin urmare, stânga greacă a dezvoltat o ură pronunțată față de Statele Unite; ideea inadecvată conform căreia Statele Unite promovaseră în mod semnificativ lovitura de stat a coloneilor în 1967 a influențat și cercurile din centrul politic. Faptul că SUA nu au luat partea Greciei în tensiunile greco–turce care au escaladat după criza din Cipru a creat și mai multă amărăciune în multe părți ale societății elene. Abia când populist-socialistul PASOK a ajuns la putere în 1981, Grecia a cultivat temporar antiamericanismul

guvernamental, care a fost îndreptat și împotriva NATO. Chiar dacă PASOK a folosit un ton moderat în cea de-a doua legislatură (1985–1989), în Occident a devenit clar că Turcia, și nu Grecia, era partenerul de încredere pe flancul de sud-est al NATO.

S-a arătat deja modul în care unitatea lumii comuniste s-a rupt în Balcani, în 1948 prin conflictul din Cominform, în 1961 și 1964 cu devierea Albaniei și României și interferența crescută a Chinei. La prima vedere, o politică regională care ar fi limitat influența superputerilor nu părea posibilă în aceste condiții. Totuși, anumite părți din politica globală iugoslavă și română pot fi citite în această cheie. Însă la nivel regional statele s-au dezvoltat bilateral, mai ales că acțiunile multilaterale ale statelor comuniste trebuiau să se declanșeze împotriva presiunii Moscovei.

Potențialul de conflict intraregional a rămas ridicat și a provenit în principal din perioada interbelică. De exemplu, Grecia avea în vedere următoarele zone de conflict cu vecinii: cu Albania era oficial în război încă din 1940. Revendicările asupra Epirului de Nord nu au fost abandonate. Reprimarea minorității grecești din Albania a fost și ea un motiv de îngrijorare. Față de Iugoslavia a ridicat chestiunea Macedoniei: după trauma războiului civil în care membrii minorității macedonene s-au apropiat de comuniști, Grecia a acceptat promovarea statalității macedonene și a culturii naționale în Iugoslavia la fel de puțin ca existența unei minorități macedonene pe propriul teritoriu național. Cu Bulgaria, vasalul cel mai loial al Moscovei, Grecia împărțea o graniță extrem de militarizată, în care, în vestul Traciei, existau și numeroși turci musulmani și pomaci. Turcia, partenerul din NATO cu care Grecia semnase Pactul Balcanic, a devenit un adevărat oponent din cauza conflictului din Cipru. În 1955, guvernul turc a organizat un pogrom împotriva grecilor din Istanbul protejați prin Tratatul de la Lausanne și a distrus această comunitate, atât de importantă pentru cultura greacă, cu excepția câtorva rămășițe.

Albania a văzut în Grecia un stat inamic stăpânit de *monarho-fasciști* și în titoism o erezie a învățăturii pur staliniste. Deși comuniștii albanezi luptaseră împotriva naționaliștilor albanezi din Kosovo împreună cu Iugoslavia lui Tito în 1945, ambii – comuniștii albanezi și albanezii iugoslavi – au continuat să considere Albania ca patria tuturor albanezilor. Chestiunea albanezilor din Iugoslavia a pus o povară permanentă asupra relațiilor bilaterale și nu s-a ajuns la un echilibru stabil de politică externă, chiar dacă Iugoslavia a primit temporar în învățământ, după 1966, consilieri din Republica Populară Albania care să ajute cu privire la integrarea cetățenilor săi albanezi.

După 1948, problema Macedoniei, care ar fi trebuit rezolvată de Federația Balcanică, a apărut din nou între Iugoslavia și Bulgaria. Guvernele de la Skopje și Sofia au reacționat fiecare la relația politică generală dintre Belgrad și Moscova – problema Macedoniei poate fi privită așadar ca un seismograf al relațiilor sovieto–iugoslave. După cum am arătat, Iugoslavia a menținut relații tensionate cu Albania, dar și cu Italia din cauza chestiunii Trieste (până la tratatul de la Osimo din 1975). Relațiile au atins cel mai jos nivel în 1948 cu vecinii din nord, Ungaria și România. Față de Austria, Iugoslavia s-a văzut ca apărător al minorității slovene din Carintia.

Împrejurimile erau de asemenea neplăcute din perspectiva bulgară: în sud și sud-est erau țările NATO Grecia și Turcia, cu aceasta din urmă producându-se în mod repetat tensiuni din cauza minorității turce din Bulgaria. Iugoslavia era de asemenea un potențial oponent în Occident, iar vecinul său din nord, România, avea propria politică externă și era privit de Sofia ca un aliat nesigur în Pactul de la Varșovia. În cele din urmă, România s-a aflat într-o vecinătate rece cu Bulgaria, s-a temut de Ungaria din cauza problemei Transilvaniei și a trebuit să se descurce cu vecinătatea atotputernică a Uniunii Sovietice, în ciuda retragerii Armatei Roșii în 1958. Chestiunea Basarabiei nu fusese uitată nici ea în România.

Situația de bază poate fi rezumată schematic după cum urmează: fiecare stat își privea vecinii drept posibili adversari. Potențial scăzut de conflict între vecinii direcți a fost cel mai probabil între România și Iugoslavia și, în mod normal, între statele care nu aveau granițe comune. Cu toate acestea, în regiune exista încă o mișcare de politică externă și acest lucru poate fi adesea explicat prin impulsuri politice globale. Până în 1989, Grecia și Iugoslavia, de exemplu, nu au putut să se pună de acord cu privire la chestiunea Macedoniei. Cu toate acestea, criza din Cominform a forțat Iugoslavia, iar conflictul cu Turcia în Cipru a forțat Grecia să fie flexibile. De partea greacă, multiplul premier Konstantinos Karamanlis (1907–1998), originar din Macedonia greacă, dorea un echilibru pragmatic, facilitat de relația sa bună cu Tito. Acesta din urmă era interesat de relaxare, după ce presiunea Moscovei a crescut. Când Moscova și Belgradul s-au apropiat la sfârșitul anilor '50, Tito și-a înăsprit poziția în chestiunea Macedoniei, dar a schimbat iar cursul când a ajuns să se teamă din nou de Uniunea Sovietică. În 1962, Belgradul și Atena au convenit să pună chestiunea Macedoniei în așteptare. Belgradul a chemat guvernul de la Skopje la ordine și a oprit propaganda iredentistă. Dictatura coloneilor din Atena a înrăutățit relațiile bilaterale doar

pentru scurtă vreme, întrucât junta greacă izolată și-a întins senzorii politicii regionale până la Belgrad, în timp ce Iugoslavia, sub efectul invaziei sovietice a Cehoslovaciei, a căutat să-și stabilizeze imediata vecinătate. Din 1974, criza Ciprului și conflictul cu Turcia au abătut atenția greacă de la Balcani, și abia dezintegrarea Iugoslaviei a creat din nou pentru Grecia o chestiune balcanică. Pornind de la aceasta, a fost folosită strategia pentru a negocia în legătură cu Macedonia cu Belgradul mai degrabă decât cu Skopje.

Unul dintre cei mai importanți actori politici regionali din Războiul Rece a fost România. Obiectivul Bucureștiului a fost să creeze cât mai mult spațiu de manevră în politica externă față de superputeri. Retragerea Armatei Roșii și a KGB-ului din țară a crescut capacitatea românească de manevră. Ceaușescu a folosit criza cehoslovacă pentru a se delimita simbolic de Uniunea Sovietică. La fel ca Iugoslavia, se temea serios de un atac sovietic; acest lucru a adus laolaltă șefii de stat ai României și Iugoslaviei în 1968, fiind luată în considerare chiar cooperarea militară în cazul unui atac sovietic asupra României. Ulterior, România a încercat coordonarea politicilor regionale în sensul unui bloc balcanic. În 1972, Bucureștiul a înființat o suborganizație a UNESCO în țară și a promovat Asociația Internațională pentru Studii Sud-Est-Europene ca platformă pentru contacte politice neoficiale dincolo de granițele blocului. Moscova și Sofia vedeau în aceste inițiative acțiuni ostile. Sofia a spus despre București că ar vrea să aducă maoismul în Balcani, făcând astfel aluzie la buna relație cu China. Inițiativa, care a urmat tradiției unor proiecte de politică regională similare din perioada interbelică, a fost rapid zdrobită.

La mai mult decât normalizarea temporară a relațiilor bilaterale în Balcani nu s-a ajuns. Potențialul conflictual a rămas, în cel mai bun caz, înghețat. Dar, mai des decât se amintește după 1989, guvernele au mărit tensiunile, așa cum a arătat controversa dintre Belgrad și Tirana în legătură cu Kosovo, sau dintre Belgrad și Sofia în legătură cu Macedonia, sau, mai ales, în anii '80 între București și Budapesta din pricina Transilvaniei. Comunismul nu a rezolvat tensiunile politice naționale. Mai degrabă regimurile au cultivat contrastele regionale, pentru a dobândi legitimitate internă.[25]

PERIFERIILE BALCANICE

Peisajele postotomane

Balcanii au rămas, în ciuda pretențiilor globale ale unor țări, o periferie în Europa și în lume, deși periferia era semnificativ mai mică decât înainte de 1945. Periferii existau însă și în Balcani. Existau spații și grupuri de comunități care erau marginalizate sau abia incluse în nucleele și proiectele naționale de omogenizare a statului. Povestea lor abia dacă s-a scris pentru epoca interbelică și chiar și pentru perioada comunistă. Și pentru perioada de după 1945, istoria balcanică a fost cercetată și descrisă din perspectiva centrelor. Acest lucru este valabil și pentru Iugoslavia federalizată, care a atras mai multă atenție din partea cercetării internaționale decât oricare altă țară balcanică. Totuși, această atenție pentru perioada comunistă este concentrată în mare parte pe partea de nord. Cercetarea reproduce astfel vechea falie iugoslavă dintre nord si sud. Stadiul cercetării este astfel modest în ceea ce privește Muntenegru, Kosovo și Macedonia, în special în acele state în care cercetarea istorică contemporană este slabă. Cu toate acestea, merită să privim istoria postbelică din punctul de vedere al sud-estului iugoslav și, prin urmare, cel al teritoriilor postotomane din Macedonia și Kosovo.

Ambele se disting în mod clar în cursul evoluției lor. După cum am arătat, iugoslavii comuniști au oferit macedonenilor posibilitatea de a scăpa de presiunea asimilatoare a naționalismului sârb și bulgar și de a fonda o patrie macedoneană. Aceasta a fost însoțită de codificarea unei limbi oficiale macedonene și de crearea unor institute științifice (universitatea, apoi, în 1968, o academie de științe). Acestea pot servi drept atribute pentru o identitate republicană completă și ar fi trebuit să se ocupe de istoria și cultura macedoneană la nivel științific. Promisiunea emancipării naționale a fost legată de îmbunătățirea situației economice dezolante prin stabilizarea industriei și profesionalizarea agriculturii. Favorizați de economia de stat rezultată au fost membrii națiunii titulare macedonene, care s-au aflat în număr mai mare în capitala cu influențe postotomane Skopje și în orașele mari, precum Veles. Exclusă din această modernizare comunistă a rămas populația rurală predominant albanezo-musulmană. Macedonenii și albanezii s-au dezvoltat repede în felul lor, socio-economic și chiar demografic. În întreaga țară, sistemul de sănătate a fost îmbunătățit, dar structurile familiale nu s-au schimbat aproape deloc, în timp ce sătenii macedoneni migrau în orașe spre un mod de viață urban. Asta a însemnat profesionalizarea femeilor

și scăderea rapidă a natalității, în timp ce populația rurală albaneză era în creștere. Din cauza marginalizării economice, albanezii au avut de asemenea tendința să meargă ca lucrători în țările Europei Centrale. Astfel obișnuiau să ajungă mai devreme la serviciile și bunurile occidentale decât macedonenii angajați în economia de stat și cu privilegii politice. În Macedonia însăși, nu numai că au fost împinși spre margine din punct de vedere economic, dar nici nu au reușit să-și promoveze propria elită intelectuală. Albanezii din Macedonia priveau spre Kosovo drept centrul politic și cultural al albanezilor din Iugoslavia; Skopje și-a pierdut poziția de oraș central al Iugoslaviei albaneze postotomane în favoarea capitalei kosovare Priștina. Pe fondul acestor informații, nu este surprinzător faptul că albanezii au fost cu greu reprezentați în Liga comunistă macedoneană: numărul lor a scăzut de-a lungul timpului chiar și în anii '50, de la 6,97% (1953) la 6,07% (1956).

Macedonenii erau la un nivel mult mai jos în Iugoslavia în ierarhia simbolică a popoarelor iugoslave. Acest lucru reieșea clar din slaba conștiință lingvistică. La fel ca slovenii, ei nu vorbeau sârbo-croată, dar, spre deosebire de slovenii care au insistat să-și folosească limba în organizațiile federale, Macedonia a avut chiar voci puternice precum cea a prim-ministrului (și a eminenței gri) Lazar Koliševski, care recent legiferase să renunțe la limba macedoneană în favoarea sârbei. De fapt, macedoneana avea numeroase influențe sârbe în vocabular, deoarece bulgarismele au fost eliminate din motive politice. După cum am arătat, Bulgaria și Grecia nu au recunoscut națiunea și limba macedonene, iar în Iugoslavia, Biserica Ortodoxă Sârbă a refuzat ca Macedonia să aibă o biserică națională. Prin urmare, proiectul națiunii macedonene s-a confruntat cu o presiune considerabilă în Iugoslavia și în politica balcanică. Reprimarea activiștilor naționaliști macedoneni sub Čento, precum și tendința probulgară în rândul populației au fost tratate ca tabu în politica internă. Fiind o republică slabă din punct de vedere economic, Macedonia era dependentă de subvențiile federale din fondul de investiții. Republica a urmat valul de dezvoltare a întregii Iugoslavii, în 1963 ajungând la putere o conducere a partidului sub Krste Crvenkovski (1931–2001), orientată spre reformă, care între 1965 și 1972 a reușit să reducă decalajul economic la media națională. Crvenkovski a căzut însă victimă luptelor interne ale puterii iugoslave între susținătorii și adversarii reformelor economice și politice din 1969. La fel ca în întreaga Iugoslavie, politica a luat-o înapoi în 1972, iar alături de Angel Čemerski (1923–2005) au venit adepții unei linii centraliste. Ca eminență cenușie, Koliševski a continuat să controleze din umbră bunăstarea republicii,

camaraderia partizană și legăturile de familie fiind decisive. După eșecul experimentului pluralist sub Crvenkovski, atmosfera a fost dominată de prezența birocraților conservatori care s-au bazat pe ierarhie și supunere. În criza statului iugoslav, aceste cadre de partid au stat de partea Serbiei. Macedonia s-a temut pe bună dreptate de destrămarea Iugoslaviei – cu minoritatea albaneză marginalizată, dar numeroasă în propria țară și, având în vedere atitudinea ostilă a Greciei și Bulgariei, Iugoslavia oferea protecție. Nu degeaba mulți macedoneni au fost printre cei mai avizi susținători ai Iugoslaviei comuniste. În afara statului federal, autonomia și identitatea națională păreau a fi amenințate. Evoluțiile din Kosovo au influențat în special atitudinea conducerii macedonene.

Kosovo se afla în contrast profund cu Macedonia. Premisele erau diferite. Două treimi din populație erau albanezi, care în 1945 nu au văzut în Iugoslavia promisiunea dezvoltării naționale și a modernizării economice, ci, după 1912 și 1918, a treia cucerire de către Serbia, de această dată sub forma partizanilor lui Tito. Mitul partizan eficient din punct de vedere politic în Macedonia, ideologia de stat a Iugoslaviei comuniste, cu greu putea prinde acolo unde nu fuseseră aproape deloc partizani, dar existase rezistență împotriva lor: în mediul albanez. Ca națiune non-slavă, albanezii, precum ungurii din Voivodina, nu erau reprezentați în numele statului (Slavia de Sud). Ca grup mare cu conaționali peste granițe, aceștia nu au fost definiți constituțional ca națiune îndreptățită la propria republică, ci doar ca naționalitate. Relația albanezo–sârbă și relația dintre stat și albanezi au fost caracterizate de neîncredere, care, la rândul său, provenea dintr-o lungă istorie a violenței între cele două mari grupuri încă din secolul al XIX-lea. Spirala violenței se accelerase în prima jumătate a secolului XX. Până în 1966, Iugoslavia titoistă a contribuit și ea la această spirală. Statul iugoslav s-a confruntat cu majoritatea albaneză sub două forme în Kosovo: ca partid care a încercat să implice albanezii cel puțin la nivel local și ca stat cu serviciul secret UDBA, care i-a pus pe albanezi sub suspiciune generală și i-a supus unei violențe severe (de exemplu, când armele au fost confiscate în 1955–1956). Partidul și UDBA erau dominate de cadre sârbe și muntenegrene.

Rezistența albaneză se dezvoltase deja împotriva acestui stat violent și coercitiv în 1945, iar ca rezultat încercările de creare a organizațiilor subterane au continuat. Statul se aștepta la loialitate și integrare în Albania comunistă, iar majoritatea albanezilor au văzut în stat un actor violent. Ruptura dintre Tito și Stalin și partizanatul lui Hoxha pentru Uniunea Sovietică a avut consecințe de anvergură pentru albanezii Iugoslaviei. Ideea integrării Albaniei în Iugoslavia era privită, din contră,

cu o ostilitate deschisă, iar în ochii Belgradului, albanezii din Kosovo au devenit, dintr-o punte de legătură între națiuni, o a *cincea coloană*.

Presiunea asupra albanezilor de a migra în Turcia, cu care Iugoslavia încheiase un acord de emigrare în 1953, a crescut în consecință. În plus, mulți albanezi (și alte grupuri musulmane postotomane din sudul Iugoslaviei, turci și musulmani slavi) nu au văzut nici un viitor în Iugoslavia din cauza politicii economice (colectivizarea agriculturii), iar turcii, în special, au fost influențați de politica din vecinătatea turcă. În valul emigrării în Turcia, trebuie avut în vedere și faptul că, în același timp, Bulgaria forța si ea emigrarea în Turcia, în timp ce în 1955 Turcia a izgonit numeroși greci din Istanbul. Între 1951 și 1970, puțin peste 182.000 de musulmani, a căror clasificare etnică este dificilă, au emigrat din Iugoslavia în Turcia. Pentru Kosovo a fost important ca acest nou val de emigrare în Turcia să consolideze legăturile familiale existente în sensul unei comunități transteritoriale postotomane; acest lucru este important de subliniat, deoarece, ca în Macedonia, emigrarea în Germania și Elveția a început odată cu acordurile pentru lucrătorii străini dintre Iugoslavia și țările din Europa Centrală. Cu toate acestea, era doar o parte din dinamica migratorie a albanezilor din Iugoslavia.

În ciuda acestei emigrări, populația albaneză a crescut, ca în Macedonia, din motive similare. Spre deosebire de Macedonia, cu toate acestea, a apărut până în 1966 o clasă îngustă albaneză care a pătruns în structurile de putere ale partidului și statului din zonele urbane, precum foști partizani ca Fadil Hoxha (1916–2001), care a urcat până în prezidiul statului federal. La fel ca în Macedonia însă, s-au dezvoltat periferii interioare – Macedonia și Kosovo nu doar reprezentau periferii în Iugoslavia, dar au prezentat de asemenea diferențe semnificative de dezvoltare internă, în special între zonele capitalelor și zonele rurale. Gradul de integrare în sistemul iugoslav a fost de asemenea corelat cu acest decalaj de dezvoltare. Acest lucru a fost deosebit de modest, de exemplu, în regiunea kosovară centrală aproape complet albaneză Drenica: rurală, cu nivel scăzut de educație, structuri familiale tradiționale, dominația dreptului cutumiar, distanță semnificativă din punct de vedere politic față de stat și, prin urmare, obiectivul represiunii statului, care la rândul său a promovat încapsularea națională și socială.

Reconstituirea statului iugoslav între 1966 și 1974 a însemnat un adevărat moment de cotitură pentru albanezii din Kosovo – mai puțin pentru cei din Macedonia. Kosovo a fost actualizat constituțional dintr-o regiune autonomă într-o provincie autonomă, naționalitățile non-slave (albanezii în Kosovo, ungurii în Voivodina) au fost tratate ca națiuni, iar

Kosovo diferea de subrepublici doar prin faptul că nu a obținut acest statut – deoarece acest lucru era asociat cu dreptul la secesiune. Iugoslavia s-a abătut de la politica represivă și a încercat acum să îi câștige pe albanezi pentru stat. Asta nu numai că a însemnat reevaluarea și vizibilitatea limbii și culturii albaneze, extinderea universității ca instituție de învățământ centrală a albanezilor iugoslavi, înființarea unei Academii de Științe și Arte (1975), dar și schimbarea politicilor de cadre în sensul unei acțiuni pozitive. Albanezii de la toate nivelurile, în special cele mai înalte, subreprezentate în raport cu populația lor, au ocupat poziții mai înalte la nivel regional, dar și în organismele federale. Aceste schimbări în politicile kosovare au împins grupările liberale din Serbia și la nivel federal în fața opoziției din cercurile naționaliste sârbe din partid, care și-a pierdut figura centrală, ministrul de interne, Aleksandar Ranković (1909–1983), în luptele de putere dintre reformatori și centraliști în 1966.

Din punctul de vedere albanez, anii '70 au fost deceniul de aur al istoriei recente: *noua clasă* includea acum și albanezi. Oficialii de partid, directorii, intelectualii au format un nou grup de conducere urbană, în care structurile familiale s-au schimbat și ele rapid (profesionalizarea femeilor, familia redusă numeric). Tipic pentru acest grup a fost cel mai important carierist politic din Kosovo, Azem Vllasi (născut în 1948, între 1986 și 1988 lider de partid în Kosovo). Cu toate acestea, integrarea albanezilor a rămas parțială și cu contraste aprofundate în cadrul grupului etnic – între societatea integrată Iugoslaviei din orașe și societatea sătească mai puțin educată și departe de autorități. În ciuda sprijinului acordat de Tito, albanezii loiali statului nu au actualizat Kosovo la statut de republică în sine; aceasta era linia roșie a lui Tito, pe care nu îndrăznea să o încalce în fața rezistenței sârbe.

Emanciparea națională trebuia să fie însoțită și de o participare îmbunătățită la economia de stat. Cu toate acestea, creșterea puternică a populației și criza economică din anii '70, însoțite de problemele structurale ale sistemului de autoguvernare disfuncțional, au creat o situație în care economia de stat nu mai putea absorbi schimbările sociale. La fel ca Macedonia, Kosovo a pierdut conexiunea economică și a ajuns obiect al unei politici economice determinate de republicile din nord și de Belgrad.

În 1981, tulburările sociale au izbucnit atunci când studenții, frustrați de lipsa perspectivelor profesionale și de condițiile proaste de studiu, au ieșit în stradă și și-au exprimat nemulțumirea față de sloganurile naționaliste. Etnicizarea crizei de modernizare a polarizat relația sârbo–al-

baneză. În criza generală de stat din Iugoslavia, comuniștii sârbi și-au făcut un renume prin naționalismul pronunțat și au alimentat în special teama controlului complet al albanezilor în Kosovo, care se presupunea ca ar comite un *genocid biologic* împotriva sârbilor prin natalitatea mare. Dezbaterea albanezo–sârbă despre Kosovo ilustrează modul în care schimbările socio-economice au fost interpretate etnic. Motivele natalității în grade diferite se rezumau la integrarea inegală în economia de stat, pe care statul a operat-o până în 1966. Emigrația sârbă din Kosovo către Serbia propriu-zisă a fost în general motivată economic. S-a atras deja atenția asupra forței de atracție a Belgradului, care a afectat întreaga Iugoslavie. Cu siguranță, mulți sârbi și muntenegreni s-au obișnuit cu greu să nu mai reprezinte în continuare grupul dominant politic. Acuzația de separatism împotriva albanezilor era însă abia justificată. Naționalismul sârb în creștere a îngreunat situația albanezilor loiali statului, care doreau să ceară statutul de republică pentru Kosovo, dar nu căutau să se detașeze de Iugoslavia.

În 1989, când Europa Centrală și de Est a trecut prin revolta pașnică, conducerea partidului naționalist sârb a abolit autonomia Kosovo și a implementat o politică de apartheid care avea ca scop să-i îndepărteze pe albanezi de stat (adică și din industrie). Iugoslavia, care începuse să găsească un echilibru între diferitele regiuni și să compenseze diferențele de dezvoltare, a eșuat în Kosovo. Oferta națională de emancipare a venit prea târziu. Faza de relaxare (1966–1981) a fost scurtă și a coincis cu problemele economice globale. Voința de integrare a conducerii iugoslave a fost rezervată – doar o parte din albanezi au fost integrați în modelul social iugoslav și tocmai acest grup a fost atacat în special de naționalismul sârb și erodat în polarizarea conflictului etnic dintre grupurile pregătite pentru violență. Desființarea autonomiei Kosovo și Voivodinei a jucat un rol important în dezintegrarea Iugoslaviei, întrucât voturile pentru cele două provincii au rămas la latitudinea organelor federale din Serbia, care au folosit această putere pentru a-și promova politica naționalistă în ansamblul statului. În consecință, subrepublica nordică a Croației, dar mai ales Slovenia au solidarizat cu rezistența albanezilor kosovari împotriva nivelării sârbe.[26]

Romii

Periferiile nu pot fi definite doar spațial, ci și prin persoanele care au fost dintotdeauna la marginea societății sau au fost împinse acolo. Acestea din urmă includ populații marginalizate, necomuniste din statele

comuniste, comuniști din Grecia, dar și comunități postimperiale pe care le-am întâlnit în perioada interbelică. De fapt, romii din Balcani sunt cei aflați dintotdeauna la margine, chiar și în istoriografiile generale. Marginalitatea trebuie înțeleasă social, cultural și politic, nu neapărat din punct de vedere numeric. Numai că numerele în sine sunt o problemă – în primul rând, statisticile trebuie să identifice romii drept categorie; pe de altă parte, acestea trebuie obținute prin cuantificare. În cele din urmă, se pune problema cine are această misiune – oamenii înșiși sau administrația – și dacă romii sunt interesați sau nu să fie înregistrați ca o comunitate separată. Asta deoarece în regimurile naționaliste din Balcani a fost întotdeauna defavorabil să fii vizibil ca minoritate fără protecție.

Romii au trăit în număr mai mare în România și în sudul Balcanilor, din Albania până în sudul Iugoslaviei, nordul Greciei și Bulgaria, adică în regiunea postotomană. În calitate de grup activ sunt de neconceput – diferențele de limbă (limba rromani sau dialecte locale), modul de viață (seminomazi, sedentari) și apartenența religioasă (creștini ortodocși, musulmani) sunt prea mari. Primele încercări de autoorganizare s-au produs în perioada interbelică în România, Bulgaria și partea sârbă a Iugoslaviei (adică Kosovo și Vardar Macedonia), în Bulgaria sub Šakir Pašov (1898–1981), cunoscut sub numele de apostolul romilor, sau în *Societatea romilor* din Serbia. Mișcarea culturală a lui Pašov a afectat în special romii musulmani, în timp ce romii creștini și sedentari au rămas pe margine.

Sistemele comuniste au încercat să-i implice pe romi în noul model social, dar au adoptat abordări diferite. România, de exemplu, a văzut romii nu ca o comunitate separată, ci ca o parte a națiunii socialiste omogenizate etnic – așa consideraseră și legionarii sub Codreanu, în timp ce în al Doilea Război Mondial guvernul militar a deportat și ucis romi. Comuniștii au încercat să îi câștige pe romi ca aliați în colectivizarea agriculturii și să le folosească forța de muncă pentru industrializare. Romii au fost relocați în centrele urbane, unde s-au mutat în casele fostelor elite expropriate sau emigrate și ale minorităților etnice/religioase. Împotriva modului de viață tradițional al romilor s-au îndreptat măsurile de disciplinare sociale ale regimului, pentru combaterea *parazitismului* și obligarea populației la muncă regulată.

În Bulgaria, regimul l-a implicat inițial pe Pašov și i-a continuat activitatea culturală, dar în 1953 a trecut la o politică de asimilare. Pašov a fost internat la Belene. În 1958 mobilitatea romilor a fost restrânsă, mobilitatea internă a societății în ansamblu fiind de asemenea împiedicată. În 1959 a fost forțată integrarea în procesul de muncă. Pe parcur-

sul omogenizării cuprinzătoare a societății în ansamblu, regimul a luat măsuri împotriva limbii și a sociabilității (dansului, jocurilor) romilor în anii '80. Spre sfârșitul comunismului, între 577.000 și 600.000 de romi locuiau în Bulgaria, cu speranță de viață mai mică și o natalitate mai mare decât restul populației. Faptul că jumătate dintre romii din societatea bulgară extrem de urbanizată trăiau încă la țară indică și integrarea lor relativ scăzută în societatea comunistă. Prin imaginea lor de sine, ei nu au format o comunitate generală, ci se percepeau aproape în egală măsură romi bulgari sau turci și, într-o mai mică măsură, și romi români. Existau de asemenea diferențe lingvistice între romii musulmani și creștini. Dintre primii vorbeau aproape două treimi turcă și o treime rromani, iar dintre ultimii trei sferturi rromani și doar un sfert bulgara.

În Iugoslavia, cu politica sa etnică sofisticată, care făcea diferența între națiuni cu propria republică, naționalități și minorități, integrarea s-a realizat prin instituționalizarea lor drept comunitate separată legal constituită. Dintre cei 72.000 de romi înregistrați oficial în 1948, aproximativ 50.000 locuiau în Serbia și aproximativ 20.000 în Macedonia. Disponibilitatea de a se recunoaște în această categorie a depins de conjuncturile politice. Acest lucru poate fi urmărit folosind exemplul Republicii Macedoniei. Pe parcursul reconstrucției capitalei Skopje, afectată de cutremurul din 1963, guvernul a atribuit apartamente romilor în cartiere periferice, dar și în cartiere nou construite. Mulți romi și-au vândut apartamentele de stat și s-au mutat în cartierul de romi Suto Orizari. Constituția macedoneană din 1963 a stabilit egalitatea limbilor în afaceri și administrație, inclusiv pe cea a romilor. Romii au preluat treptat funcții publice; mulți s-au deplasat și în Germania ca muncitori sezonieri. Printre aceștia, foști romi nomazi din Bosnia, Muntenegru și Kosovo erau puternic reprezentați. De asemenea, romii iugoslavi au fost încurajați să participe la congresele internaționale ale romilor. Abia în 1980 rromani a fost codificată în scris.

Progresul formal a fost stabilit în Constituția iugoslavă din 1974, care a definit romii ca grup etnic căruia i s-au acordat resursele corespunzătoare. Astfel a crescut în recensământ și numărul celor care se identificau astfel. Ca naționalitate, adică al doilea nivel din categoria etnică iugoslavă, romii au fost recunoscuți doar în Bosnia și Muntenegru și apoi în constituția iugoslavă din 1981. Cu toate acestea, acest lucru contribuit puțin la schimbarea poziției marginale în societate. La sfârșitul anilor '70, mai puțin de o sută de romi studiau la universitățile iugoslave, iar numărul romilor cu profesii academice la nivel național era puțin sub

200. În anii ’80, situația romilor s-a agravat, întrucât s-au amestecat în conflictele etnice dintre slavii de sud (sârbi, macedoneni) și albanezi. Romii musulmani care vorbeau albaneza au fost curtați de autoritățile sud-slave din Serbia și Macedonia pentru a-și stabili propriul grup etnic (egipteni) și pentru a se despărți de albanezi. Ca grup deosebit de vulnerabil, mulți romi au căutat protecție de la cei mai puternici din punct de vedere politic, adică în Kosovo de la sârbi. Virajul puterii în Kosovo (1999) în favoarea albanezilor i-a pus într-o poziție dificilă, deoarece mulți albanezi au văzut în romi colaboratori ai autorităților sârbe. În toate sistemele comuniste, schimbarea de după 1989 a avut efecte semnificative pentru populația romă. Fiind un grup relativ slab educat, fără un sprijin politic puternic, au fost loviți de valuri masive de concedieri în momentul prăbușirii statului. Dacă în comunism migraseră oarecum spre centrul societății, acest fapt a fost anulat de schimbările economice profunde.[27]

Aromânii

Aromânii (vlahii), care vorbesc o limbă balcano-romanică înrudită cu româna, pot fi văzuți alături de armeni, evrei și romi ca grup tipic postimperial care se diferențiază de alte grupuri postimperiale (maghiari, germani, albanezi), din cauza lipsei unei zone de așezare proprii mai mari. Aromânii sunt unul dintre grupurile etnice cel mai puțin vizibile din Balcani, în parte pentru că nu doreau să fie deloc vizibili. În primul rând din cauza logicii că statutul unei minorități din Balcani reprezenta pericole considerabile pentru persoanele în cauză. Pe de altă parte, spre deosebire de evrei sau romi, aromânii erau de asemenea bine integrați în societățile din țările lor de origine și adesea asimilați. Aceasta, datorită confesiunii – erau ortodocși –, dar și datorită rolului lor de comercianți supraregionali din secolul al XVIII-lea, cultivând contacte economice și culturale până în Europa Centrală. Prin urmare, aromânii reprezentau o parte semnificativă a elitelor economice și intelectuale din mare parte a Balcanilor otomani. La începutul secolului XX au ales calea integrării în tinerele state naționale, unde au jucat un rol important mai ales în Grecia – ca elită națională, nu ca minoritate. O mișcare națională aromână sprijinită de România în Imperiul Otoman la începutul secolului XX nu a putut să se afirme decât într-o măsură limitată. România era departe, statele naționale Grecia, Serbia și Albania au determinat cadrul politic. Pe lângă comerț, aromânii se mai ocupau si cu pășunatul pe distanțe mari, mai ales cu ovine. Noile frontiere statale, dar mai ales închiderea ermetică a acestora sub comunism, au distrus în mare parte

cultura pastorală a Balcanilor. Decisive au fost evoluțiile din cele două decenii de război, deoarece munții de origine ai ciobanilor (de ex. Gramos, Pind) au suferit grav din cauza bandelor și a grupurilor de partizani. În perioada comunistă, ciobanii erau mai puțini decât aromânii bine educați din urban, care au jucat un rol important în noile sisteme politice. Atât printre albanezii ortodocși, cât și printre macedonenii ortodocși, aromânii au format dacă nu miezul, măcar un grup semnificativ al micii elite intelectuale. Ca urmare, au fost bine reprezentați în elitele comuniste. În Albania postcomunistă, acest lucru a fost accentuat de opozanții regimului pentru a sublinia caracterul presupus non-albanez al dictaturii. Este de necontestat că majoritatea comuniștilor albanezi proveneau din sud, iar aromânii și macedonenii erau bine reprezentați între ei. Aromânii au jucat de asemenea roluri importante în statul și partidul din Macedonia. Influența aromână a fost adesea exagerată. Întrucât ei înșiși sunt discreți și nu există aproape nici o cercetare asupra aromânilor integrați și cel puțin asimilați la nivel național, în special în Albania comunistă, Macedonia și Serbia, cunoștințele științifice concrete sunt limitate. În ce privește comunismul, cele mai cunoscute discursuri vlahofobe sunt cele din cercurile anticomuniste sau naționalist-sunnite din Albania. Ca teză, faptul că aromânii din statele din sudul Balcanilor au reprezentat o rețea neoficială importantă, dar greu vizibilă în cultură și politică în secolul XX este greu de ignorat. Măsura în care au acționat ca rețea peste granițe, așa cum o făcuseră înainte de 1945, rămâne de asemenea o problemă deschisă pentru cercetare.[28]

Categoriile postimperiale din nord

Dacă ne întrebăm despre moștenirea imperială după 1945, accentul se pune pe grupurile de populație postimperiale. Soarta lor reflectă modul în care statele comuniste s-au ocupat de urmările marilor imperii. Politicile în legătură cu musulmanii au fost deja prezentate, și anume presiunea de a emigra imediat după cel de-al Doilea Război Mondial, pe care Bulgaria și Iugoslavia a exercitat-o asupra turcilor și altor musulmani non-slavi, și modelele de integrare pe care Iugoslavia le-a dezvoltat pentru musulmanii slavi din Bosnia și din 1966 pentru albanezi. Acestea au fost urmate de încercarea extinsă a Bulgariei de a elimina turcii ca grup etnic prin intermediul bulgarizării într-o *campanie de renaștere*. Naționalismul sârb, ale cărui grupuri inamice îi includeau pe bosniacii musulmani și pe albanezii musulmani și care amenința integrarea extensivă sau parțială a acestor grupuri, a existat în paralel cu

politica de asimilare din Bulgaria. Islamul politic din rețeaua internațională, invocat de naționalismele bulgar și sârb ca amenințare, a fost adus în vedere în mare parte de campaniile violente din anii '80 (în Bulgaria) și anii '90 (în Iugoslavia care se prăbușea). Mica comunitate musulmană din România a scăpat de astfel de presiuni; a fost folosită de regim pentru a promova relațiile cu lumea islamică, servind astfel politica globală românească din Lumea a Treia.

România, cel de-al doilea stat postimperial, a funcționat mai lent și mult mai cu succes decât Iugoslavia în încercarea de a face să dispară grupurile postimperiale. Omogenizarea națională și nivelarea socială au vizat trei grupuri care apăruseră deja ca adversari ai proiectului național român în perioada interbelică, deși evreii și germanii au dat puține motive de îndoială cu privire la loialitatea lor. România a scăpat în mare parte de aceste grupuri prin faptul că acele state care se simțeau responsabile pentru ele plăteau pentru plecarea lor. Vânzarea evreilor și germanilor către Israel și Germania a fost tratată ca secret de stat de către țările vizate. Este una dintre cele mai cinice acțiuni ale vreunui regim comunist. România a determinat prețul de vânzare în funcție de nivelul de educație și vârstă (Germania plătea 11.000 de mărci pentru absolvenți de universitate, 1.800 pentru pensionari și persoane fără instruire). România a efectuat astfel de tranzacții în permanență cu Israelul, întrerupte doar în 1953–1969. La începutul anilor '90, în Israel trăiau în jur de 380.000 de evrei originari din România. Spre deosebire de guvernul președintelui american Nixon, Israelul nu a avut iluzii cu privire la cinismul guvernului de la București și nu dat crezare laudei de sine a lui Ceaușescu cu privire la politica românească față de minorități, nici măcar rabinului-șef al Bucureștiului, Moses Rosen (1912–1994), folosit ca instrument.

Între 1968 și 1989, România a vândut aproximativ 226.000 de germani către Republica Federală Germană. Pe lângă bani, Bucureștiul a cerut Germaniei și Israelului și tehnologie, arme, medicamente și bunuri de lux pentru înalții oficiali. Vânzarea germanilor și evreilor a fost gestionată de Securitate. Campaniile de vânzări au reprezentat o sursă importantă de valută străină pentru stat, astfel încât circula o afirmație nedovedită a lui Ceaușescu, cum că România trăia din exportul de arme, evrei și germani. Atitudinea oficială românească față de chestiunea plecării a fost complexă: până la urmă, sistemul românesc trebuia să fie superior statelor capitaliste și să ofere cetățenilor săi un viitor mai bun, apoi mai era vorba și despre credibilitatea presupusei egalități a tuturor cetățenilor. În consecință, grupurile apropiate regimului, precum Comi-

tetul Democrat Evreiesc și funcționarii germani ai partidului, au fost nevoiți să se agite împotriva emigrării (cunoscută oficial ca muncă educativă). Prin urmare, guvernul român a susținut, în anii '70, că Republica Federală Germană încerca să atragă personal din minoritatea germană. Cu toate acestea, cauzele emigrării evreilor și germanilor au fost discriminarea și marginalizarea, prin atitudini antisemite sau prin negarea sau minimalizarea moștenirii culturale germane din Transilvania și presiunea asupra Bisericii Protestante. Germanii au fost grav afectați de ample exproprieri la sfârșitul războiului. Odată cu politica de vânzare, regimul a reușit să afecteze grav rețeaua socială a evreilor și germanilor. Când sistemul comunist s-a prăbușit, în 1989, a început un exod general al germanilor din România. O istorie de peste 800 de ani s-a încheiat – patru decenii de guvernare comunistă au fost suficiente pentru a face ca un grup testat de criză să-și piardă speranța.

Situația a fost diferită pentru unguri, care, cu aproximativ 1,7 milioane de persoane, constituiau un grup mult mai mare și a cărui patrie era oficial un aliat al României în tabăra comunistă. Modelul comercial nu a putut fi aplicat aici. După ce România și-a asigurat din nou Transilvania în 1944, a urmat politica stalinistă a naționalităților prin instituirea Regiunii Autonome Maghiare. După cum am arătat, revolta maghiară din 1956 a provocat tulburări în conducerea României. Turnura naționalistă a comuniștilor români a provocat și sfârșitul autonomiei teritoriale maghiare. Aceasta a fost anulată și, în același timp, a crescut presiunea de asimilare și reprimare a minorității maghiare. Zona compactă de așezare maghiară din secuime în arcul carpatic trebuia să fie divizată de colonizarea internă românească. Elitele maghiare au fost monitorizate și intimitate în mod sistematic de către serviciul secret al Securității. Această politică a mers mână în mână cu înlăturarea cadrelor comuniste etnice maghiare. La vest de Carpați, imediat după 1945, majoritatea membrilor de partid erau etnici maghiari, germani și evrei. Agențiile de partid și de informații au fost acum românizate. Din anii '60, regimul a renunțat și la teroarea deschisă față de minoritatea maghiară. Mai degrabă, grupul trebuia spart prin alimentarea conflictelor interne, prin coruperea liderilor și prin izolarea socială a persoanelor recalcitrante, într-un climat de neîncredere și frică. În cercurile elitei maghiare exista o preocupare din ce în ce mai mare cu privire la pura supraviețuire a propriului grup, mai ales că au văzut soarta germanilor și evreilor, care au dispărut din societatea românească omogenizată. Din acest motiv, mulți membri ai elitei maghiare nu au refuzat direct să aibă contacte cu serviciul secret românesc, sperând să își îmbunătățească

situația grupului prin cooperare. Limita cooperării efective cu Securitatea s-a dovedit a fi fluidă, mai ales că agenții serviciilor secrete și persoanele vizate se cunoșteau adesea personal și, de asemenea, aveau legături sociale. Presiunea asimilării a crescut în anii '80, când s-a înregistrat o intensificare a naționalismului în Balcani. Acum, numărul persoanelor care au fugit în Ungaria a crescut (în jur de 50.000), dar relațiile maghiaro-române din cadrul blocului comunist s-au schimbat și ele. Ungaria era pe calea reformei, România a refuzat politica lui Gorbaciov. Chestiunea Transilvaniei a reapărut și a provocat grave tulburări politice la mijlocul anilor '80. În același timp a crescut atenția internațională asupra sorții maghiarilor din România. Poziția represivă a statului a înstrăinat mulți maghiari adaptabili. Nu a fost întâmplător faptul că ungurii s-au dovedit forța motrice a căderii regimului românesc în revoluția din 1989.

Moștenirea demografică a imperiilor a fost slăbită de comunism prin diferite politici de omogenizare. România a acționat cel mai cu succes împotriva grupurilor mici și, prin urmare, vulnerabile de germani și evrei. Bulgaria și Iugoslavia au avut temporar o emigrare musulmană, dar o rată mare a natalității a umplut curând acest gol. Politicile statului de asimilare a grupurilor postimperiale au eșuat în Bulgaria și în România. În ambele cazuri, politica violentă a statului a contribuit în mod semnificativ la răsturnarea regimurilor: turcii și maghiarii au fost provocatori ai transformării, provocatori provocați, deoarece regimurile xenofobe au eliminat zonele gri de adaptare și cooperare. Același lucru a fost valabil și pentru naționalismul sârb antimusulman din Iugoslavia, care a fost îndreptat împotriva grupurilor postimperiale ale bosniacilor și albanezilor musulmani.[29]

ANUL 1968 ÎN BALCANI

După cum am menționat, istoria postbelică a Balcanilor poate fi rezumată în trei perioade, structurate în jurul anilor 1956, 1968 și 1989. Acești trei ani sunt simbolici pentru evoluțiile paneuropene și globale. Aceștia sunt tratați aici și ca metafore care simbolizează evenimentele și procesele care au avut loc într-o perioadă de cinci ani. Pentru Balcani însă, cei trei ani simbolici nu au însemnat același lucru ca pentru lumea comunistă sau cu tendințe paneuropene. Mai degrabă, Balcanii nu s-au racordat evoluțiilor paneuropene în trei cazuri: în 1956 nu s-au destalinizat, în 1968 nu au cunoscut nici o tulburare socială ca în Europa de Vest sau a existat doar o încercare, cum s-a întâmplat în Cehoslovacia,

și, din nou, în 1989 nu au susținut o revoluție pașnică și trecerea la democrație și la economia de piață.

1968 în Balcani poate fi privit ca o vreme a naționalismului și întăririi ideologice în toate statele. În 1967, Grecia și Albania au dat tonul. La mijlocul anilor '60, forțele de centru-stânga ale Uniunii de Centru din Grecia fuseseră consolidate (alegerile din februarie 1964), dar au întâlnit contrapresiunea *statului profund* (gr. *parakratos*, stat paralel) format din ofițeri naționaliști și ofițeri de informații, precum și monarhia, care era în conflict cu guvernul, revendicând controlul armatei. Guvernul lui Georgios Papandreu a lucrat în primul rând la oblojirea rănilor provocate de războiul civil și la integrarea stângii necomuniste grecești în sistemul politic marcat de pronunțatul anticomunism al guvernului Karamanlis. Conflictul dintre rege și premier, dar și conflictele interne de partid, pentru care era responsabil fiul radical al premierului, Andreas Papandreu, care se presupunea că pactizase cu ofițerii puciști republicani, a condus la răsturnarea guvernului Uniunii de Centru (iulie 1965) și la o succesiune de guverne instabile. În primăvara anului 1967, când au fost organizate noi alegeri, un grup de ofițeri a dat lovitura de stat la 21 aprilie 1967 și a instituit o dictatură militară. Cauza loviturii de stat nu a fost vreo criză economică sau probleme economice sau de carieră în corpul ofițeresc. Puciștii au acționat din motive ideologice pentru a împiedica câștigarea alegerilor de către tabăra de centru-stânga. În lumea tenebroasă a ofițerilor greci erau două grupări naționaliste, Marea și Mica Juntă. Prima era formată din generali, a doua din ofițeri de rang inferior. Coloneii au fost cei care au acționat sub Georgios Papadopulos (1919–1999) și l-au atras de partea lor pe regele Constantin II (născut în 1940), neinformat de lovitura de stat. Degeaba a organizat regele un contraatac în decembrie 1967; a fost forțat să plece în exil. Pe 1 iunie 1973, după o lovitură de stat eșuată a ofițerilor regaliști, coloneii au desființat monarhia și au proclamat republica. Dictatura militară greacă nu avea o bază de masă, nici măcar o organizație de tineret precum regimul lui Ioannis Metaxas. De asemenea, coloneii nu au putut să-și formuleze nici măcar propria ideologie de guvernare. În mod remarcabil, principalii propagandiști ai regimului erau foști comuniști. Aceștia au proclamat o *Grecie a grecilor creștini*, dar aceasta a rămas o formulă goală. Și-au asigurat puterea printr-un aparat de securitate care opera brutal, prin tortură și deportare, dar și prin stimularea economiei finanțate de credite, care a prelungit oarecum relansarea anilor '60. În interior, regimul a urmărit o politică de disciplină socială rigidă. Aceste măsuri au izolat regimul de Europa de Vest. Statele Unite au impus inițial un embargo

asupra armelor, dar apoi l-au eliminat parțial din motive geostrategice. Conflictele interne din juntă au dus la căderea lui Papadopulos, al cărui succesor, Dimitrios Ioannidis (1923–2010) a eșuat în criza Ciprului, care se intensifica. Armata greacă nu a putut împiedica invazia turcă a insulei. Protestele, în special ale studenților, au crescut, iar regimul discreditat a trebuit să predea puterea guvernului lui Konstantinos Karamanlis, care s-a întors din exil (aprilie 1974). În 1974, Grecia s-a despărțit de dinamica Balcanilor. A luat-o pe calea către democrația liberală și integrarea solidă în CEE. Pentru prima dată în istoria greacă modernă, armata și statul paralel au fost eliminate ca factori de putere, iar monarhia a fost abolită, astfel eliminând această formă de guvernare din Balcani. Comuniștii au fost readmiși ca partid legal, iar măsurile de liberalizare extinse au afectat educația și politica socială. Grecia a aderat la CEE în 1981 și, în același timp, a efectuat un transfer pașnic al puterii în alegerile de la *Noua Democrație* conservatoare la populistul PASOK de stânga. În această evoluție, Grecia a mers pe drumul dictaturilor militare mediteraneene ale Spaniei și Portugaliei, în care înlăturarea armatei, democratizarea și o cotitură spre stânga au fost încununate de un sistem democratic stabilizat și admiterea în CEE (1986). Părea că Grecia ar fi abandonat logica balcanică.

Odată cu Grecia, Albania a intrat în 1967 într-o fază de întărire ideologică – *revoluția culturală* albaneză, proclamarea ateismului, egalitatea de gen forțată, campaniile împotriva birocrației, sporirea propagandei naționaliste și, la începutul anilor '70, o transformare conservatoare în politica culturală. De fapt, mai multe valuri de epurare caracterizează acest fenomen. În 1974, Hoxha a ordonat ca presupuși oponenți din armată sa fie lichidați, precum ministrul apărării, Beqir Ballaku (1917–1974) și șeful Statului-Major, Petrit Dume (1920–1975). La mijlocul anilor '70, dictatorul a început mobilizarea permanentă a populației, care a fost ținută în alertă din cauza presupusei amenințări la adresa statului. Întreaga țară a fost militarizată, ceea ce s-a exprimat în construcția a zeci de mii de buncăre. Dictatorul a pedepsit dezacordurile cu privire la această măsură absurdă din punct de vedere militar, care a apărut din doctrina luptei partizane, cu execuții. Planificatorii de frunte ai partidului au fost uciși într-un val de epurare. Când Grecia a pornit pe calea democrației și a integrării europene, Albania vecină s-a retras în autoizolare.

Pentru România, 1968 a fost anul în care mulți s-au împăcat temporar cu regimul. Comunismul de consum s-a combinat cu demarcația națională comunistă de Uniunea Sovietică. Ceaușescu, care a continuat politica externă a predecesorului său Gheorghiu-Dej, s-a distanțat de

intervenția Pactului de la Varșovia împotriva Primăverii de la Praga, într-un discurs adresat unei mulțimi entuziaste. Deși alianța nu a cerut ajutor României, considerată nedemnă de încredere, dictatorul și-a asigurat sprijinul conaționalilor, care erau în mare parte ostili față de Rusia, și al Occidentului, care era interesat de partenerii din blocul estic. În 1968, România se temea de o invazie sovietică și în consecință s-au răspândit mobilizarea și militarizarea populației. Speranțele liberalizării politice au fost repede îndepărtate, pe măsură ce Ceaușescu s-a îndreptat către stăpânirea absolută, care a fost asigurată prin Constituția din 1974. Pe plan intern, el a intensificat ultranaționalismul, în politica externă s-a văzut ca actor în politica globală. Efectul mobilizării din 1968 s-a dezumflat aproximativ un deceniu mai târziu odată intensificarea problemelor economice și împietrirea unui aparat de putere din ce în ce mai sultanist. În Bulgaria, în schimb, valurile din 1968 au fost vizibile relativ puțin.

Nu la fel în Iugoslavia. În 1968 a avut loc o revoltă de scurtă durată a studenților stângiști, în iunie, și o mobilizare națională mult mai amplă în toamnă, care a zguduit statul chiar în centrul său și, ca în Albania, Grecia și România, a provocat întărirea ideologică și politică pe termen mediu. Revoltele studenților din vestul și centrul Europei s-au extins în unele universități iugoslave, în special la Belgrad. Protestele împotriva politicii americane în Vietnam au ajuns și în Balcani. Studenții au protestat dintr-o perspectivă clar de stânga împotriva a ceea ce vedeau drept un stat comunist birocratic. Cu toate acestea, mitingurile nu au luat dimensiuni mai mari, deoarece Tito a abordat și a canalizat punctele criticilor într-un discurs pentru a-și asigura propria poziție de putere în jocul complicat al forțelor politice interne. Iar acestea – nu protestele studenților – au influențat Iugoslavia în 1968. Invazia sovietică a Cehoslovaciei a declanșat teama de invazie în Iugoslavia, la fel ca în România și, ca răspuns la aceasta, a avut loc o militarizare cuprinzătoare a populației. Pe lângă armata populară, Iugoslavia a creat și Apărarea teritorială, care, în calitate de trupe regionale, a jucat un rol important în dezintegrarea statului circa două decenii mai târziu.

De la sfârșitul anilor '50 se vedea că proiectul unei națiuni socialiste iugoslave și al unei economii comuniste general iugoslave planificate, cu autoguvernare, a eșuat în mare măsură din punct de vedere politic și economic. În anii '60 au apărut mai multe falii, principalele probleme fiind centralizarea sau descentralizarea statului și a economiei. În plus, existau liberalizarea economiei și a societății prin introducerea elementelor din economia de piață, precum și o participare politică crescută și libertatea de exprimare. Tendința a fost spre descentralizare, și această

dinamică a căpătat un impuls atunci când, în 1966, forțele centraliste și economice dogmatice (în sensul unei economii controlate de partid) au fost marginalizate. Figura sa simbolică a fost ministrul de interne, Aleksandar Ranković, responsabil pentru reprimarea adversarilor politici și a unor grupuri etnice întregi, precum albanezii. Teoreticianul sloven al sistemului de autoguvernare Edvard Kardelj (1910–1979) și croatul Vladimir Bakarić (1912–1983) au avut influență în jurul lui Tito. Republicile posthabsburgice Slovenia și Croația au susținut în mod special transferul puterilor politice și economice spre subrepublici. Însă și în conducerea partidului sârb au predominat reformiștii, sub conducerea Latinkai Perović (n. 1933) și a lui Marko Nikezić (1921–1991).

Faptul că 1968 în Iugoslavia nu a fost caracterizat de o dinamică liberală, ci de una națională a devenit evident în două grupuri, care au adus cele mai multe critici Iugoslaviei centraliste și, pe termen mediu, au format o comunitate liberă, neoficială de interese: croații și albanezii. Aceștia din urmă au demonstrat în 1968 în zonele lor de locuire din Kosovo și Macedonia. 1968 a marcat începutul unei integrări iugoslave a albanezilor kosovari prin modernizarea treptată din Kosovo la nivel constituțional, prin autonomie reală și sfârșitul represiunii și discriminării. Aspirațiile politice ale albanezilor, făcute vizibile prin demonstrații, nu numai că au provocat tulburări în rândul sârbilor cu orientare naționalistă, ci și așa-numiții liberali au recurs la represiune atunci când a fost vorba de populația majoritară din cea mai săracă zonă din Iugoslavia, care nu era considerată a fi de încredere.

Kosovo a rămas o zonă de tensiune deschisă sau latentă, la fel și Croația, care a deținut o poziție mult mai importantă în structura Iugoslaviei. Politic, societatea croată era mai puțin compactă decât cea albaneză, deoarece printre croați existau susținători și adversari ai *unitarismului*, adică modelul de stat centralizat. Posibilitatea descentralizării și a transferului de competențe la nivel provincial a declanșat o enormă dinamică națională în Croația, în care s-a implicat conducerea partidului sub Savka Dabčević-Kučar (1923–2009) și Miko Tripalo (1926–1995). Ceea ce s-a numit *primăvara croată* în 1971 începuse în anii '60 ca mișcare cultural-politică care a insistat pe independența limbii și culturii croate în cadrul iugoslav și a cerut treptat și independență politică și economică. Croația, care a generat multă valută datorită turismului, trebuit să predea statului aproape toate aceste venituri. Cererile politice naționale au întâmpinat un sprijin social larg în rândul croaților, dar au ridicat și temeri în rândul populației sârbe din Croația.

Iugoslavia părea să se îndrepte către o restructurare a statului în sensul unei confederații libere și nici măcar dezintegrarea statului nu mai

putea fi exclusă. În acest context, forțele centraliste, inclusiv Bakarić, conduse de Tito au acționat – conducerile partidelor croat și sârb au fost demise, mii de oficiali croați și reprezentanți de elită și-au pierdut locurile de muncă, unii au fost închiși și cadre cu aversiune pentru reforme s-au impus în republici.

În nici o țară din Balcani, 1968 și consecințele sale nu au provocat astfel de șocuri. La sfârșit, a existat noua Constituție din 1974, care prevedea o descentralizare extinsă, în care subrepublicile (adică Slovenia, Croația, Bosnia-Herțegovina, Serbia, Muntenegru și Macedonia) și cele două provincii autonome Voivodina și Kosovo și-au format de asemenea propriile zone economice, ceea ce a intensificat etnicizarea conflictelor pentru resurse economice. Principiul rotației în Prezidiul statului federal trebuia să asigure participarea egală a părților din țară cu multe disparități economice. De fapt, bătrânul șef de stat, care a fost numit președinte al partidului pe viață, tocmai că împiedicase descompunerea statului. Armata și cadrele centraliste au fost consolidate ca forțe centripete. Constituția a subliniat pretenția la conducere a partidului și *centralismul democratic*. *Naționaliștii* și *anarhosindicaliștii* au fost văzuți ca opozanți ai statului, termen folosit pentru defăimarea social-democraților și sindicaliștilor. Epurarea extinsă și sfârșitul liberalizării politice au înstrăinat însă mulți oameni de un stat care a fost condus de nomenclatura birocratică în anii '70. Statul era ținut laolaltă de armată și din ce în ce mai mult doar simbolic de vârstnicul fondator al statului, Tito, al cărui cult a atins un punct culminant, dar a cărui viață se apropia de sfârșit, iar asta trezea temeri legitime pentru viitor.

Prin urmare, 1968 în Balcani a fost o expresie a creșterii sentimentelor naționaliste și acestea au dus la o opoziție față de sistemul de guvernare. În România, regimul a canalizat aceste emoții și le-a folosit pentru stabilizare și legitimare; în Iugoslavia, revolta națională a albanezilor și a croaților aproape că a prăbușit statul, în timp ce interesul egoist al politicii economice a Sloveniei, care în infrastructura politică stătea mai presus decât cel federal, a însemnat denunțarea de facto a consensului care determinase alinierea economică a regiunilor țării ca obiectiv al statului comunist Iugoslavia. Schimbări naționaliste au avut loc în Albania și Grecia. Șefii de state de peste tot au concentrat mai multă putere în mâinile lor, având în vedere natura critică a evoluției politice. Controlul sporit și întărirea ideologică caracterizează anii '70 – cu excepția Greciei, care a ajuns la un contramodel politic stabilizator în 1974 – ca democrație integrată euroatlantic.[30]

1989 – DOAR O JUMĂTATE DE AN EPOCAL ÎN BALCANI

1989 marchează un moment de cotitură în istoria europeană și cultura memoriei. Căderea Zidului Berlinului, sfârșitul pașnic al dictaturilor comuniste în RDG, Polonia, Ungaria și Cehoslovacia și, ca urmare, și prăbușirea în mare măsură pașnică a Uniunii Sovietice au însemnat sfârșitul Războiului Rece. Reunificarea Europei, care fusese împărțită de Cortina de Fier timp de 40 de ani, a fost căutată cu hotărâre de statele acum postcomuniste din Europa Centrală și de Est și de statele baltice. Integrarea în structurile euroatlantice (NATO, UE) a determinat politica din următoarele decenii.

În această perspectivă, 1989 a reprezentat îndreptarea către democrație, proprietate privată și economie de piață, și sfârșitul sferei de putere comuniste instituite prin violență militară și menținute prin amenințare cu violența. Dar această mișcare a afectat oare toată Europa? Ca în 1956 și în 1968, Balcanii au mers pe propriul drum. În ciuda diferențelor dintre țări, care pot părea deosebit de clare în 1989, regiunea are asemănări care justifică considerarea acesteia ca unitate de interpretare. Așadar, în 1989 nu a existat nicăieri nici o schimbare durabilă a sistemului.

În Bulgaria, Jivkov, șeful statului și al partidului, a fost răsturnat la 10 noiembrie 1989 din cauza eșecului politicilor sale economice și naționale de către rivalii interni din partid favorabili lui Gorbaciov (Petăr Mladenov, 1936–2000; Andrei Lukanov, 1938–1996). Abia atunci, puciștii au negociat cu societatea civilă care s-a consolidat într-un timp scurt – discuțiile au urmat după schimbarea puterii, în timp ce în Ungaria și Polonia au fost înființate mese rotunde *înainte* de schimbarea politică.

România a făcut notă discordantă în 1989, deoarece dictatorul Ceaușescu a fost răsturnat violent la sfârșitul lui decembrie 1989 și executat împreună cu soția sa. Procedurile exacte sunt încă controversate, dar a urmat o schimbare de putere în România, deoarece au existat pe de o parte adversarii puciști din interiorul partidului, iar pe de altă parte o adevărată revoltă populară împotriva regimului. Ea a fost sângeroasă din cauza naturii autocratice a regimului, care nu permisese nici o structură intermediară care ar fi putut fi disponibilă pentru procesele de negociere în caz de criză. Ca în Bulgaria, puterea a fost preluată tot de cadre comuniste din Frontul Salvării Naționale, condus de Ion Iliescu (născut în 1930), un vechi rival intrapartinic al dictatorului mort. Când a început un al doilea val de mitinguri democratice în 1990, iar manifestanții au

cerut excluderea membrilor Partidului Comunist din procesul electoral democratic, printre altele, aceștia au fost reprimați violent de o contrarevoluție postcomunistă (mineriadele, numite după minerii violenți angajați de regim în ianuarie/februarie și iunie 1990 și septembrie 1991).

În Bulgaria și în România, postcomuniștii au deținut puterea până la jumătatea anilor '90, au păstrat vechea guvernare și structurile economice și au evitat reformele. Schimbarea efectivă în România a avut loc doar în 1996, în urma alegerilor. În același timp, economia din Bulgaria s-a prăbușit, provocând sărăcia în masă.

Nici în Balcanii de Vest, 1989 nu a reprezentat o schimbare reală. În Albania, manifestațiile împotriva regimului nu au început decât la sfârșitul anului 1990 și abia în primăvara anului 1991 a avut loc schimbarea – sau începutul ei. Confruntările dintre oponenți și susținătorii schimbării au fost adesea sângeroase, ceea ce, spre deosebire de România, s-a observat mai greu. Până la mijlocul anilor '90, cele două partide principale, *Socialiștii* postcomuniști și *Democrații*, s-au confruntat reciproc într-o competiție în care nu erau foarte dispuși să facă compromisuri. Prăbușirea sistemelor de speculație (schemele piramidale) a împins numeroși oameni în sărăcie în 1997 și a declanșat revolte asemănătoare războiului civil și după o vreme o prăbușire a statului, care fusese una dintre cele mai rigide guvernări din Europa cu zece ani mai devreme.

Pentru Iugoslavia, anul 1991 a fost mai important decât 1989, deoarece în 1991, dezintegrarea statului, care era evidentă din 1988, cauzată în esență de naționalismul sârb, s-a transformat în război deschis. Acesta a fost declanșat de conducerea sârbă, care a încercat să împiedice cu forța independența Sloveniei și Croației. Iugoslavia a cunoscut o primă rundă de războaie devastatoare (1991–1995). La mijlocul anilor '90, victoria militară a Croației și intervențiile occidentale i-au pus capăt. În 1989 – și, prin urmare, cel puțin o jumătate de an epocal – Iugoslavia a cunoscut evoluții importante: crearea unui bloc de republici condus de Serbia; creșterea tensiunilor în special între Serbia și Slovenia; mobilizarea de masă naționalistă în Serbia; ultimele încercări de reformă a politicii economice de către guvernul federal iugoslav sub Ante Marković (1924–2011) și formarea de noi partide, alături de dezintegrarea Ligii Comuniștilor Iugoslaviei.

În Grecia, prima fază a guvernului PASOK s-a încheiat într-o criză serioasă în 1989, cauzată de scandalurile de corupție. Când Grecia ar fi trebuit să-și demonstreze capacitatea de a acționa în Balcani, țara a fost administrată de guverne de tranziție de scurtă durată. Între 1990 și 1993, guvernul slab al lui Konstantinos Mitsotakis (1918–2017) nu a

reușit să profite de poziția politică regională avantajoasă a Greciei ca membru al NATO și CEE. În locul unui echilibru cu vecinii dintr-o poziție de forță, Grecia, condusă de forțe ultranaționaliste, s-a implicat în conflicte cu Albania și Macedonia, care a devenit independentă în 1991. În 1993, Andreas Papandreu, bătrân și slăbit, a ajuns din nou după alegeri la putere, la care a trebuit să renunțe în 1996.

Această scurtă privire de ansamblu arată că nu 1989, ci 1991 și mijlocul anilor '90 (1995–1997) sunt puncte de cotitură în Balcani. 1991 este punctul de cotitură în Balcanii de Vest, marcat de începutul războaielor din Iugoslavia și de căderea regimului în Albania. În partea de est și de sud a Balcanilor, pe de altă parte, mijlocul anilor '90 este momentul tranziției către o integrare euroatlantică mai puternică atât a membrului UE și NATO, Grecia, cât și a celor două țări postcomuniste Bulgaria și România, care, după ani de stagnare, au primit guverne necomuniste prin alegeri. Grecia a ales drumul politicii reformiste prin prim-ministrul Konstantinos Simitis (născut în 1936) din 1996, care a renunțat și la tendințele antioccidentale ale lui Papandreu. În Bulgaria, din 1997, primul guvern necomunist a condus țara către NATO și UE și a încercat să atenueze consecințele colapsului economic. România, de asemenea sub primul guvern necomunist ales, și-a făcut drum spre Vest abia la mijlocul anilor '90.

Cu toate acestea, pentru Balcanii de Vest, mijlocul anilor '90 nu a adus nici un impuls de dezvoltare, dimpotrivă. S-a diferențiat între un nord-vest posthabsburgic, care a căutat și a găsit o legătură cu UE și NATO pe termen mediu, și un sud-est postotoman, care nici în 2021 nu are vreo perspectivă reală de integrare euroatlantică durabilă. Albania și-a revenit doar cu dificultate din implozia statului și s-a transformat într-o democrație cu două partide, în care puterea a fost schimbată prin alegeri, dar liderii de partid Sali Berisha (născut în 1944), Fatos Nano (născut în 1952) și Edi Rama (născut în 1964) prezentau tendințe autoritare. În fosta Iugoslavie, violența nu s-a încheiat decât în nord-vest odată cu independența Sloveniei și Croației (1991) și a Acordului de la Dayton (1995), care a pacificat de formă Bosnia și Herțegovina. În sud-est, singura fostă republică iugoslavă care părăsit în mod pașnic statul federal (1991) a fost cea a Macedoniei. Pe de altă parte, politica de represiune sârbă din Kosovo a declanșat inițial rezistența pacifistă, apoi pe cea armată din partea populației albaneze și s-a încheiat doar cu intervenția NATO (1999).

Balcanii nu au participat la dinamica pozitivă a Europei Centrale și de Est după 1989. 1989 a adus schimbări, dar posibila tranziție demo-

cratică și către o piață liberă în Iugoslavia și România a eșuat din cauza rezistenței violente a forțelor postcomuniste autoritare. În estul Balcanilor, durabilitatea grupurilor de putere comuniste a adus stagnare, deteriorarea economiei de stat, sărăcie și marginalizare geopolitică. Schimbarea de după 1996 a dus Bulgaria și România în NATO în 2004 și în UE în 2007. Croația, dar mai ales Slovenia, abia afectată de războaie, s-au detașat și ele de dinamica crizei și au pornit pe drumul spre Vest, Slovenia aderând deja la NATO și la UE în 2004. Croația, lovită mai sever de război, a fost admisă în NATO în 2008 (împreună cu Albania) și în UE în 2014. Țările care nu aparțineau UE au fost numite Balcanii de Vest în limbaj diplomatic. Aderarea Albaniei la NATO și mai recent a Muntenegrului (2017) nu a modificat acest lucru. Dezvoltarea observată de la mijlocul anilor '90 a separat sudul, nordul și estul Balcanilor de Balcanii de Vest, care în esență formau nucleul Imperiului Otoman în Europa.[31]

CAUZELE PRĂBUȘIRII COMUNISMELOR BALCANICE

Schimbările politico-istorice prezentate aici în retrospectivă au avut cauze mai profunde. Acestea explică de ce anii '80 în Balcani au reprezentat o perioadă de criză și de dezintegrare a sistemului. Legitimitatea regimurilor s-a erodat deoarece nu mai erau în măsură să-și îndeplinească promisiunea unei vieți materiale mai bune, satisfăcând astfel pretențiile pe care guvernele însele le ridicaseră pentru a ajunge la un consens tacit cu societățile respective. Consensul s-a bazat pe capacitatea conducătorilor de a implementa un model de modernizare care a îmbunătățit treptat nivelul de viață și a cumpărat astfel renunțarea la participarea politică și la libertăți. Această modernizare a societăților agrare sărace explică și de ce mulți oameni – țăranii care au migrat în orașe – nu s-au opus deschis regimului și nu au făcut-o nici în 1989 în țări precum Bulgaria.

Politica autarhică din România anilor '80, care a împins milioane de oameni până la marginea sau sub nivelul de subzistență, a subminat regimul, în timp ce revendicările consumatorilor finanțate de credite în Bulgaria și Iugoslavia au limitat potențialul protestelor și au prevenit sărăcia în masă, dar au dus țările la un pas de faliment.

Crizele economice au coincis cu o criză a sistemelor de guvernare: liderii carismatici din epoca partizanilor precum Tito (1981) și Hoxha (1985) au murit și s-a dovedit că structurile de putere oficiale și neoficiale pe

care le-au creat și adaptat persoanei lor nu au putut supraviețui. Liderii din România și Bulgaria aveau o stare de sănătate precară și se izolaseră în mare parte de realitatea socială. Regimurile păreau incapabile de reformă, fie că refuzau să facă schimbări ca în Albania sau România, fie că prin dezbaterile constante despre reformă promovau doar nesiguranță și în cele din urmă cinism ca în Bulgaria, fie că prin suprareglare și descentralizare, precum și prin egoism regional destabilizau economia de stat și statul, ca în Iugoslavia.

Oferta ideologică a unei politici de omogenizare naționalizatoare și națională nu mai atrăgea. Comunismul ca ideologie își pierduse toată credibilitatea. Multe sectoare ale populației s-au distanțat mental de sistemul predominant. Ideologia oficială devenise un ritual gol. Corupția răspândită și ajustarea forțată de represiune au modelat mentalitatea, în special în Albania, unde regimul a ținut populația în teamă.

Golul ideologic lăsat de marxismul împietrit a fost umplut de regimuri, sau în special de conducerea sârbă în Iugoslavia, cu un naționalism care era îndreptat în special împotriva grupărilor postimperiale (maghiari, turci, albanezi). Nu degeaba focarele de criză ale țărilor balcanice se aflau în zone postimperiale mixte etnic (Transilvania, Kosovo, sudul și estul Bulgariei). Criza economică, criza de legitimitate și naționalismul sponsorizat de stat au fost strâns legate ca factori. Acesta din urmă a fost folosit pentru a mobiliza mase de oameni care, neliniștiți de criza economică, au căutat sprijin în identitățile lor naționale și ale căror temeri au fost direcționate politic prin incitarea țintită a amenințărilor venite din partea unor pretinși oponenți etnici și mai ales religioși (în primul rând musulmani) – adesea alte categorii postimperiale. Anii '80 au fost o perioadă a mișcărilor populiste, în special în Serbia și în Grecia susținută de CEE. Aceste mișcări au avut și o puternică latură antioccidentală și autoritară.

Elementele extraregionale au fost de asemenea importante pentru Balcanii comuniști, în special politica de reformă a lui Mihail Gorbaciov din 1985 și mai ales valul de democratizare din 1989 care a cuprins Polonia și Ungaria. Politica sovietică a lăsat fără fundații regimul bulgar, a obligat România să-și reconsidere poziția în Pactul de la Varșovia și a devalorizat rolul geostrategic al Iugoslaviei. Pe lângă cauzele structurale menționate, la fel ca în cazul oricărei tulburări politice, trebuie să se țină seama și de actori și de interesele acestora, în șirul de evenimente și de momente punctuale.

Eșecul modelelor economice comuniste a zguduit fără îndoială societățile afectate, deși într-o măsură foarte diferită: Albania, Bulgaria și

România nu s-au îndepărtat de economia planificată. Încercările bulgare și române de a introduce o etapă suplimentară de industrializare în anii '70 (în Bulgaria, înființarea unei industrii IT, pe lângă industria petrolieră și farmaceutică) au eșuat. Costurile energiei din cele două crize ale petrolului au afectat puternic industriile română și bulgară, cu unitățile de producție supradimensionate și care consumau multă energie. Pe lângă importul de energie, strategia industrială a impus și importul de materii prime, piese de schimb și tehnologie occidentală costisitoare. Calitatea produselor bulgare și românești nu respectau cerințele pieței mondiale, iar costurile de producție erau întotdeauna prea mari. Prin urmare, industria IT bulgară a fost orientată unilateral către piața sovietică (modelul computerului Pravec ca omolog comunist la Macintosh/Apple). România s-a ținut de gigantismul industrial, și anume combinate imense, suferind de exces de personal și de capacități excesive. Întreprinderile comune cu companiile occidentale nu au oferit compensații adecvate. Legea constituirii întreprinderilor, adoptată în Iugoslavia în 1976, a împovărat mecanismul de autoadministrare deja stângaci al socialismului într-o situație politică caracterizată de concurența economică națională dintre subrepublici și a accelerat atomizarea sistemului economic. Ca în Bulgaria, au fost discutate reformele economiei de piață, dar nu au fost implementate după 1971 din cauza rigidizării politicii interne.

La sfârșitul anilor '70, situația economică a tuturor țărilor comuniste din Balcani s-a agravat și acestea au ajuns în pragul falimentului de stat. Albania izolată a căzut în prăpastia economică fără vreun protector financiar. În anii '80 populația a suferit de lipsuri severe, inclusiv de foamete. Interdicția constituțională a împrumuturilor din străinătate a împiedicat fluxul materiilor prime. Rezervele valutare au început să se termine la începutul anilor '80 și, în încercarea de a câștiga bani din speculații neconstituționale finanțate cu credite, regimul a dus țara în imposibilitate de plată. Lipsa pieselor de schimb și uzura mașinilor învechite au împiedicat semnificativ producția industrială. Albania exporta în principal energie și materii prime, precum crom și cupru. Se știe puțin despre comerțul cu arme al regimului. În 1989, țara se confrunta cu colapsul industrial.

Bulgaria a fost stabilizată economic doar prin intervenția Uniunii Sovietice, care i-a furnizat petrol ieftin, pe care Bulgaria l-a vândut la prețuri mai mari pe piața mondială. La începutul anilor '80, mai mult de 50% din exporturile bulgare în Occident au fost obținute din astfel de reexporturi. România primea împrumuturi motivate din punct de vedere geopolitic de la Banca Mondială și Fondul Monetar Internațional

încă de la începutul anilor '70 și se îndatorase foarte tare pentru a-și finanța programele industriale și pentru a amortiza cele două șocuri ale crizei petrolului (datoria externă era de 3% din PIB în 1976 și de 28% în 1981), similară fiind și situația Bulgariei. Când instituțiile financiare internaționale au legat împrumuturile de îmbunătățirea situației drepturilor omului în România după Procesul de la Helsinki, regimul de la București a decis să ramburseze integral datoria externă printr-o politică extremă de autarhie. Astfel, alimentele au fost raționalizate și consumul de energie (scăderea temperaturilor de încălzire) al populației a fost restricționat. Guvernul a promovat-o pe prima ca dietă științifică, șeful statului stabilind el însuși caloriile. Rezultatele au fost malnutriția și bolile, ca urmare a unei ierni foarte severe (1984–1985), dar mai ales destrămarea consensului tacit între regim și populație. Regimul a fost capabil să aplice autarhia doar prin aparatul său represiv. Când lipsurile au început să afecteze nomenclatura și aparatul de securitate, sprijinul dictatorului s-a stins și printre acești piloni ai puterii.

În Iugoslavia, problemele economice și naționale au fost strâns împletite din cauza sistemului constituțional. În anii '80, criza țării supraîndatorate a escaladat la hiperinflație, ceea ce a avut un efect perturbator asupra sistemului politic, din ce în ce mai disfuncțional după moartea lui Tito (1980). Acesta s-a bazat pe rotirea birourilor centrale între subrepublici și cele două provincii autonome (Voivodina și Kosovo). Criza economică și instituțională s-a combinat cu tensiunile naționale. În 1981 au izbucnit revolte în Kosovo, care au fost suprimate violent. Politicienii sârbi în special au folosit presupusul separatism albanez pentru mobilizarea națională.

Situația țărilor balcanice comuniste era deja foarte gravă când Gorbaciov a ajuns la cârmă, în 1985, în Uniunea Sovietică. Politica sa de reformă contrasta cu evoluțiile din Balcani, unde criza economică și mobilizarea naționalistă erau din ce în ce mai legate. Bulgaria a început asimilarea violentă a turcilor în 1985. Hoxha a murit în 1985, lăsând în urmă o țară săracă, puternic militarizată, cu o societate traumatizată și intimidată.

Politica de reformă sovietică a avut cel mai rapid efect asupra Bulgariei, care depindea de ajutorul economic sovietic. Jivkov nu mai era capabil să obțină favoarea noului lider sovietic. În 1986 Moscova a încetat în mare parte să ofere ajutor economic Bulgariei. În situația deja dificilă din cauza *campaniei de renaștere*, regimul a decis să lanseze propria sa formă de Perestroika, Perestruvka. Pentru asta a fost angajată chiar firma Waterhouse Coopers PWC. O reformă administrativă (nouă regiuni în loc de 28 de județe), dar mai ales reducerea anunțată a birocrației nu au îmbunătățit situația. Introducerea limitată a regulilor

pieței și oportunitatea de a înființa o companie au fost utilizate de către persoanele cu cunoștințe, relații și acces la capital. Aceștia au fost în principal membri ai Securității de Stat care și-au pus bazele puterii economice de după 1989. România, în schimb, s-a opus ferm politicii de reformă sovietică. Relația personală dintre cei doi lideri de stat și de partid, Gorbaciov și Ceaușescu, a fost una încordată. Prin urmare, Uniunea Sovietică a promovat adversari intrapartinici împotriva dictatorului român. Acest lucru nu era ceva nou, deoarece Moscova încercase să găsească susținători în armată și partid din 1969, după devierea lui Ceaușescu din Pactul de la Varșovia, în timp ce dictatorul și-a asigurat spatele preluând comanda armatei în 1974 și epurând din armată maghiarii, evreii și ofițerii instruiți în Uniunea Sovietică. Spre deosebire de Bulgaria, ale cărei legături economice cu Occidentul erau reduse, conflictul cu Occidentul și organizațiile sale financiare au afectat România. Prestigiul câștigat după 1968 a scăzut și în politica externă. Regimul era tot mai izolat. În 1989 a încercat să se îndepărteze de politica suveranității naționale necondiționate și a dorit să utilizeze Pactul de la Varșovia pentru a suprima mișcarea de reformă din Polonia.

DEZINTEGRAREA IUGOSLAVIEI

În Iugoslavia, Liga comuniștilor iugoslavi s-a dezintegrat în grupuri regionale de putere în anii '80, care au fost din ce în ce mai contestate de grupurile necomuniste, în special în Slovenia, Croația și Serbia. În subrepublici și de asemenea la nivel federal nu mai existau aproape deloc actori politici influenți care să fi acționat convingător și convinși în ceea ce privea statul în ansamblu, în timp ce economia a fost supusă intereselor republicilor și ale unor directori importanți ai marilor companii. Suprimarea curentelor liberale din 1971 a împiedicat dezvoltarea participării democratice și discutarea alternativelor politice, dincolo de ideologiile cunoscute ale naționalismului și comunismului dintr-o societate autoritară. Tabuizarea violenței în masă a comuniștilor la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial și ideologizarea sistemului iugoslav de guvernare au creat de asemenea tensiuni care au reapărut după o lungă perioadă de opresiune și au avut un efect destabilizator. În același timp, comunismul și promisiunea sa de modernizare și-au pierdut forța de coeziune în întregul stat. Acest lucru s-a reflectat în prăbușirea elementelor-cheie ale sistemului politic, a autoadministrării muncitorilor, a partidului și a politicii externe nealiniate.

În acest context a avut loc ascensiunea liderului partidului sârb (din 1986), Slobodan Miloșevici, care a recunoscut puterea mobilizatoare a naționalismului sârb, în special situația presupusului Kosovo sârbesc oprimat de albanezi, ca instrument de putere și a folosit-o pentru organizarea de mitinguri în scopuri politice. Liberalizarea economică și socială ca în Europa de Est și Centrală nu a făcut parte din acest program. S-au deschis două opțiuni, pe care Miloșevici le-a urmărit în paralel, în funcție de situația politică: fie unificarea tuturor sârbilor într-o altă Iugoslavie, care ar fi fost dominată de sârbi, fie un stat național sârb pe ruinele vechiului stat iugoslav. S-a dovedit decisiv faptul că Miloșevici a obținut patru voturi în 1989 în organismele federale, când susținătorii săi au ajuns la putere în provinciile autonome Voivodina (1988) și Kosovo (1989), când regiunile au fost reintegrate în Republica Serbia (1989), și când adepții săi au ajuns la putere în Muntenegru. El a sărbătorit aceste acțiuni de tip lovitură de stat ca pe o *revoluție antibirocratică*. Serbia a avut o poziție puternică față de celelalte patru unități federale (Slovenia, Croația, Bosnia și Herțegovina, Macedonia), mai ales că reprezentanții bosniaci și macedoneni au susținut deseori blocul sârb. Naționalismul sârb a găsit un sprijin substanțial în rândul armatei, a cărei conducere era controlată de ofițeri sârbi sau iugoslavi unioniști, și se percepea drept paznicul statului și al comunismului, tot pe linia de demarcație față de politica de reformă sovietică. Ministrul apărării Veljko Kadijević (1925–2014, mort în exil în Rusia) a jucat un rol-cheie în dezlănțuirea unor violențe astfel motivate.

Două entități culturale centrale, Academia de Științe și Biserica Ortodoxă Sârbă, au oferit sprijin ideologic naționalismului sârb. După decenii de marginalizare, aceasta din urmă a revenit în centrul politicii și al societății și s-a ridicat din nou ca autoritate legitimată. Numeroși intelectuali au susținut această direcție de acțiune. Elementul de bază al propagandei a fost ideea că sârbii ar fi fost întotdeauna victime ale vecinilor și acum le era amenințată existența. Naționalismul rasist a fost îndreptat în special împotriva albanezilor, care au fost acuzați de *genocid biologic* împotriva sârbilor kosovari. Imaginea inamicului din cel de-al Doilea Război Mondial, niciodată revizuită, a fost mobilizată acum împotriva croaților și musulmanilor bosniaci. O asemenea agitație și mobilizare naționalistă de masă nu au avut niciodată omolog în alte părți ale Iugoslaviei. Adunările și grevele albaneze împotriva sfârșitului autonomiei Kosovo nu au fost violente. Mai degrabă, violența a fost folosită de statul sârb, care a instalat un sistem de apartheid împotriva albanezilor în 1989. Aceștia au fost eliminați în mod sistematic din servi-

ciul public și din economia de stat, liderii lor politici și culturali, reținuți și uneori torturați. Relațiile Serbiei cu Kosovo au fost urmărite în toată țara și, în special în vestul Iugoslaviei, au ridicat îngrijorări cu privire la extinderea acestei politici violente. Aceasta a afectat în principal republicile cu populație sârbă, precum Croația (12% sârbi) și Bosnia și Herțegovina (31,1% sârbi). Guvernul sârb a mobilizat sârbii bosniaci și croați în conformitate cu politicile lor de psihoză națională și a slăbit politicienii sârbi din aceste republici, care pledau pentru un compromis.

Rezistența împotriva blocului de putere sârb s-a format în special în Slovenia. Opoziția sloveno–sârbă a modelat între 1987 și 1991 tensiunile care au dus la prăbușirea statului. În ce privește conținutul, conflictul a fost determinat de probleme care au însoțit istoria Iugoslaviei comuniste timp de zeci de ani: introducerea elementelor de economie de piață, descentralizarea și autonomia extinsă a republicilor componente, democratizarea politică, cotitura de la dictatura unipartinică și trecerea la un sistem multipartinic cu libertate de exprimare. În ianuarie 1990, Liga Comuniștilor Iugoslaviei s-a dizolvat, deoarece Slovenia și Croația, pe de o parte, și blocul condus de sârbi, pe de altă parte, nu se mai puteau înțelege în legătură cu orientarea statului. Croația a mers pe o nouă linie mult mai târziu decât Slovenia, întrucât dogmaticii unioniști care au ajuns la putere în 1971 au fost desconsiderați doar atunci când naționalismul sârb a amenințat Republica Croația. În 1989 au apărut în Iugoslavia alte partide alături de comuniștii în implozie, precum Comunitatea Democrată Croată (HDZ) sub Franjo Tudjman (1922–1999), Partidul Acțiunii Democratice (SDA) sub musulmanul bosniac Alija Izetbegović (1925–2003) și, de asemenea, în Bosnia Partidul Democrat Sârb (SDS) sub Radovan Karadžić (născut în 1945). În toate cazurile a fost vorba de partide organizate pe criterii naționale etnice. În decembrie 1989 – când regimurile au căzut din Berlinul de Est până la București – guvernul slăbit al statului a încercat un program radical de reformă economică împotriva forțelor centrifuge, care, pe de o parte, au întărit moneda și comerțul exterior, pe de altă parte au provocat închideri și disponibilizări extinse.

Ca în Bulgaria și România, în unele părți din Iugoslavia au fost de asemenea alegeri în 1990, afirmându-se Opoziția Democrată Slovenă (Demos) în Slovenia, HDZ în Croația și partidele naționale etnice în Bosnia. Serbia și Croația au emis noi constituții, în care s-au detașat în mare parte de comunitatea federală. Conducerea sârbă a optat, evident, pentru o restructurare a statului: Slovenia compactă etnic urma să părăsească federația, la fel și Croația, dar fără zonele sale de locuire sârbe.

Acolo, conducerea sârbă a susținut tendința de separare a sârbilor din regiune, care s-a transformat în acte de violență în 1990. În primăvara anului 1991, șefii de stat din Serbia și Croația au purtat discuții despre împărțirea Bosniei. Războiul deschis a izbucnit când Slovenia și Croația și-au anunțat independența (25 iunie 1991) și Armata Populară Iugoslavă controlată de sârbi a vrut să împiedice acest lucru. A eșuat rapid în Slovenia. În Croația, pe de altă parte, războiul a durat până în 1995, atacatorii sârbi operând de la Vukovar în estul Slavoniei, distrus în mare măsură cu pierderi grele pentru populația croată, până la Dubrovnik, în sudul Dalmației, și au alungat populația croată din zonele pe care le pretindeau. Succesele sârbești pot fi explicate prin dezarmarea extinsă a Croației de către armata populară iugoslavă înainte de începerea luptelor, situația Croației fiind exacerbată de un embargo al Națiunilor Unite asupra armelor împotriva întregii Iugoslavii, și de judecarea greșită a evenimentelor de către președintele croat.

După un referendum la care populația sârbă nu a luat parte, Bosnia și Herțegovina și-a declarat independența la 1 martie 1992. Partea sârbă a deschis ostilitățile și aici. Crearea unui mare stat balcanic sârbesc trebuia pregătită prin fondarea propriilor republici sârbe în Croația (Republica Sârbă Krajina, 19 decembrie 1991, din 1992 cu părți din Slavonia și Baranja, ocupate de Serbia) și Bosnia (Republica Sârbă/Srpska, 9 ianuarie 1992). Chiar la începutul războiului, unitățile sârbe au acționat cu o cruzime extremă (genocid, violență sexuală extinsă împotriva femeilor musulmane și croate) și au declanșat o fugă în masă a aproximativ jumătate din populația bosniacă (aproximativ două milioane de oameni). Au urmărit obiectivul de a crea zone omogene etnic și de a unifica radical moștenirea imperială a zonelor de așezare foarte mixte; distrugerea extensivă a moștenirii culturale otomane a servit și ea acestui scop. Drept urmare, actorii musulmani și croați au început să creeze regiuni pure etnic de mai mică anvergură. Conflictul a devenit și mai complex când în cadrul războiului a izbucnit un alt război între croați și musulmani, întrucât primii doreau să creeze un teritoriu dominat de croați în vestul Herțegovinei (Republica Croată Herceg Bosna, proclamată la 28 august 1993). Aproximativ 100.000 de persoane au căzut victime de război din Bosnia, două treimi dintre ele fiind musulmani bosniaci. Cauzele interne ale prăbușirii statale au fost descrise în detaliu mai sus: Iugoslavia comunistă a cunoscut crize severe în cursul deceniilor, în jurul anului 1960, a anului 1970 și a anului 1980, care aduseseră țara compozită, caracterizată de mari diferențe regionale, mai aproape de prăbușirea statului. Tranziția la un stat federal cu tendințe din ce în

ce mai confederate s-a împletit cu tendințe centraliste sau centripete într-o manieră dificil de clarificat. Pe de o parte, Constituția din 1974 a pus piatra de temelie a procesului de federalizare, iar, pe de altă parte, forțele dogmatice și antireformiste au preluat puterea în republici, care în anii '80, după ce Tito a încetat să mai fie o figură simbolică, nu au putut oferi țării un model politic credibil. Datorită congruenței zonelor politice și economice menționate de mai multe ori, luptele de distribuție economică au fost naționalizate și etnicizate. Implozia ideologiei marxiste a lăsat un gol ideologic pe care doar naționalismul îl putea umple, deoarece dictatura comunistă suprimase gândirea democrat-liberală. Astfel, nu numai că a promovat gândirea naționalistă în republici – întreaga structură a statului și a societății cu ierarhia națiunilor/naționalităților/minorităților se baza pe o logică națională –, ci a promovat și militarizarea societății, însoțită de propagarea imaginilor inamicului. Cultul partizanilor și tabuizarea crimelor în masă ale comunismului au subminat credibilitatea regimului. Cultul conducătorului din jurul lui Tito a promovat gândirea în structuri autoritare și a facilitat munca liderilor naționaliști de a câștiga o societate dezorientată din punct de vedere economic, social și politic prin mobilizarea în masă și prin propriile lor forme de venerare a liderilor și organizarea modului de conducere. Prăbușirea economică și inflația accentuată au zguduit societatea și au înlăturat credibilitatea finală a progresului promis de dictatura comunistă modernizată. În 1989–1990 nu mai existau forțe influente pentru susținerea unui stat federal care nu ar fi servit decât dominației unui singur grup – în acest caz sârbii. Recentralizarea sub hegemonia sârbă sau părăsirea statului – între aceste două extreme nu mai părea a fi o cale de mijloc viabilă din punct de vedere politic.

Dezintegrarea Iugoslaviei este evidentă și analitic în comparație regională. Factorii externi, adică situația internațională – politica de reformă sovietică și prăbușirea regimurilor comuniste – au jucat un rol important în răsturnarea dictaturilor în Bulgaria și România. În cazul Bulgariei, se poate argumenta chiar că punctul de cotitură a fost declanșat în esență de acest lucru, și nu de forța unei mișcări de opoziție, care, după cum am menționat, a câștigat impuls numai după sfârșitul erei Jivkov. Cât de mult a fost implicată Uniunea Sovietică în lovitura de stat împotriva lui Ceaușescu în cadrul partidului rămâne un fapt controversat. Ungaria, în schimb, pare să fi fost activă cel puțin în Transilvania.

Cu toate acestea, atunci când Iugoslavia s-a prăbușit, nu numai statele comuniste, ci și lumea occidentală au jucat un rol-cheie. CEE și SUA au stat deoparte de zona Pactului de la Varșovia. Cazul Iugoslaviei

nealiniate a fost diferit. Odată cu sfârșitul Războiului Rece, acesta își pierduse valoarea strategică pentru Occident. Evaluarea politicilor americane, germane, franceze, britanice și austriece este încă controversată. Serbia și susținătorii săi, printre care s-au numărat Franța și Marea Britanie pentru o lungă perioadă de timp, erau de părere că au reapărut coaliții din cel de-al Doilea Război Mondial. Germania și Austria ar fi sponsorizat Slovenia și Croația pentru a-și continua din nou planurile de hegemonie în Balcani. De fapt, CEE a fost copleșită de cea mai mare criză militară din Europa de după 1945, iar Statele Unite au lăsat soluția chestiunii Iugoslaviei în mâinile europenilor pentru o lungă perioadă de timp. Înființarea forțelor de protecție ale Națiunilor Unite în Croația și Bosnia (1992, UNPROFOR) a reînviat un instrument bine-cunoscut în Balcani, folosit la sfârșitul Macedoniei otomane și în statul albanez emergent în secolul XX. Ca înainte cu aproximativ 80 sau 90 de ani, acest instrument s-a dovedit a fi disfuncțional. Forța de protecție nu a putut împiedica genocidul soldaților sârbi împotriva civililor musulmani din Srebrenica bosniacă (iulie 1995).

Războiul de agresiune al sârbilor împotriva Croației și Bosniei a eșuat din cauza unor astfel de crime în masă care au izolat Serbia pe plan internațional și au împărțit tabăra sârbă între liderii celor două autoproclamate republici sârbe din Croația și Bosnia pe de o parte, și președintele sârb pe de altă parte. Statele Unite au preluat frâiele situației, i-au înarmat pe croați și pe musulmani și au facilitat o ofensivă majoră din partea armatei croate în vara anului 1995, care s-a încheiat cu exodul în masă a peste 150.000 de sârbi din Croația și înfrângerea forțelor sârbe de către unitățile croate și musulmane. Tot sub egida SUA, în octombrie 1995 a fost semnat Tratatul de la Dayton, care a instituit împărțirea etnică pe piloni a societății bosniece (musulmani, din 1993 oficial bosniaci; sârbi; croați) în două unități teritoriale (Republica Sârbă, Federația Bosniacocroată) și care a sancționat de fapt în multe zone expulzările efectuate de sârbi.

Statele succesoare ale Iugoslaviei

Nici un alt peisaj postimperial nu a fost atât de devastat de violență după 1945, perpetuată de actorii săi în sensul unicității etnice atât în 1941–1945, cât și în 1992–1995. Ultimul conflict militar important a vizat și un peisaj postimperial în care, în 1998–1999, naționalismul sârb a căutat să elimine moștenirea otomană orientală reprezentată de albanezi prin relocare, crime și distrugerea bunurilor culturale. Prima intervenție

Harta 9

militară a Alianței de Apărare a Atlanticului de Nord, NATO, a împiedicat Serbia să finalizeze cele mai radicale operațiuni de deportare împotriva albanezilor din secolul XX. După nouă ani de administrare de către Națiunile Unite, Kosovo a obținut independența de stat în 2008. Până în prezent, cele mai multe țări postotomane din Balcani (Kosovo, Macedonia, Bosnia și Herțegovina) formează o zonă de fragilitate statală și de instabilitate geostrategică.[32]

6. Rezumat

Scurtul secol XX în Balcani nu s-a încheiat cu prăbușirea bruscă a sistemelor comuniste. Mai degrabă se poate spune că acestea s-au scufundat lent în estul Balcanilor, în timp ce în vest au implodat violent în războiul civil și prăbușirea statală. Anii 1989–1996 nu au constituit un moment de cotitură în cursul evenimentelor, ci o scurtă perioadă de tranziție, la sfârșitul căreia s-au format noi structuri statale în Balcanii de Vest, în timp ce în est continuitatea directă a guvernării comuniste a fost cel puțin temporar întreruptă prin alegerea guvernelor comuniste.

Privind în urmă la scurtul secol XX, se pune întrebarea cu privire la perspectivele și durabilitatea caracterului postimperial. Trebuie remarcat cât de compactă a fost perioada. Liniile de continuitate, până acum neglijate, leagă cele două jumătăți ale acestei povești, care au fost doar aparent despărțite clar de anul simbolic 1945. Sistemele politice și societățile anterioare preluării puterii de către comuniști nu erau atât diferite de puterea comunistă și de structurile sociale de după 1945, așa cum se presupunea în general. Statul a intervenit în economie înainte de 1945; și înainte de 1945 multe state au urmărit o politică de omogenizare națională, care a însemnat adesea nivelare socială; și înainte de 1945 toate statele și-au marginalizat minoritățile etnice și religioase; și înainte de 1945 politica față de populație s-a radicalizat, folosind instrumente precum asimilarea forțată, relocarea în masă, evacuările și genocidul; după 1945 conducerea carismatică și cultul conducătorului nu au fost nici ele noi; nici dominația poliției și serviciilor secrete; nici structurile neoficiale de putere din jurul monarhilor și dictatorilor.

Cu toate acestea, sistemele au diferit semnificativ înainte și după 1945. Acest lucru privește mai presus de toate calitatea și intensitatea acaparării puterii de către stat, care a pătruns și în capilarele societății aflate sub stăpânirea comunistă. Războiul comuniștilor împotriva țăranilor, colectivizarea agriculturii și migrația în masă de la sate în

aglomerările urbane reprezintă probabil adevărata revoluție a Balcanilor în mare parte agrari înainte de 1945. Mobilitatea din Grecia și Iugoslavia a căpătat de asemenea noi dimensiuni odată cu migrația în masă a lucrătorilor în străinătate. În sfârșit, încercarea de a recupera decalaje și, prin urmare, o industrializare mai masivă, care a urmat modelul stalinist al politicii industriale în toate statele comuniste, a avut si ea o nouă calitate, favorizând industria grea față de industria bunurilor de larg consum. Cu toate acestea, scurtul secolul XX ca obiect de interpretare în Balcani este mult mai compact și coerent decât se presupune în general.

Periodizarea este astfel mai puțin determinată de anul 1945. Decisive sunt mai degrabă cele două decenii de război (1912–1923, 1939–1949) și cele patru decenii de pace externă (1949–1989). Cele două decenii de război îndepărtează Balcanii și mari părți din Europa de Est într-o perspectivă paneuropeană de vestul continentului. Scurta perioadă interbelică (1923–1939) abia dacă le-a oferit tinerelor state posibilitatea de a se reface economic și social și de a restructura statul și economia, schimbate fundamental ca urmare a trasării noilor frontiere. Mai întâi în Balcanii de Vest (Albania, Iugoslavia), cel mai târziu în România au fost instituite dictaturi regale autoritare. Statul constituțional democratic a avut o viață scurtă și mereu amenințată în Balcani între cele două decenii de război. Nu s-a putut dezvolta o cultură democratică de negociere și un consens social de bază.

Multe părți din Balcani au fost devastate de război de două ori, cu cele mai grave pierderi de vieți omenești, dar și în infrastructură, industrie și agricultură. O reconstrucție ordonată nu a putut avea loc decât după ce s-a stins violența celui de-al Doilea Război Mondial. Și această reconstrucție a fost realizată în țările comuniste sub constrângere, sub teroarea serviciilor secrete și sub privațiuni enorme, până la foamete. Abia în jurul anului 1960 situația materială a societăților controlate de comuniști s-a îmbunătățit temporar. Cine se născuse în aceste țări în jurul anului 1900, chiar dacă ajunsese la o vârstă înaintată, nu ar mai fi trăit o perioadă așa de îndelungată de stabilitate politică democratică și bunăstare economică. Revoluția economico-politică trebuia să ridice societățile comuniste la nivelul țărilor industriale dezvoltate, după model sovietic. Eforturile și sacrificiile pe care regimurile le-au cerut oamenilor au fost mari. Cu toate acestea, societățile agrare transformate radical nu au devenit competitive la nivel internațional; nu s-a ajuns niciodată la nivelul Europei Centrale și de Est, ca să nu mai vorbim de nivelul Europei Occidentale. După 1989, eforturile nerealiste ale regimului s-au încheiat cu o prăbușire și o dezindustrializare rapide, prin care țări

precum Albania au revenit la momentul de plecare 1912 din punct de vedere economic și, retrospectiv, din punctul de vedere al stabilității politice, distrugând rezultatele unei politici industriale eșuate și demoralizând societatea.

Politicile economice greșite ale comunismelor balcanice pot fi explicate mai ales prin dogmatismul ideologic al celor aflați la putere. Reformele nu au avut niciodată o șansă reală în comunismele balcanice din Albania, Bulgaria și România. Iugoslavia, pe de altă parte, s-a caracterizat prin numeroase experimente de reformă pripite și contradictorii, care nu au întărit economia și statul, ci le-au fragmentat și, în final, le-au paralizat. Menținerea puterii a avut întotdeauna prioritate asupra intuiției că drumul ales ducea într-un punct mort. Nu a existat nicăieri vreo rezistență serioasă față de liniile de partid.

Asta a diferențiat Balcanii de sistemele comuniste din Polonia sau Ungaria. Modelele culturaliste – precum o „tradiție a rezistenței" poloneze sau maghiare – nu trebuie folosite pentru a explica această diferență. O privire asupra burgheziei din Balcani este suficientă: aceasta se dezvoltase lent în secolul al XIX-lea, mai ales că scena urbană era dominată în mare parte de minorități etnice și religioase. Ceea ce a apărut în câteva decenii înainte de confiscarea puterii de către comuniști a fost distrus fizic în furia violentă din 1944–1945. Lupta de clasă comunistă din Balcani a eliminat aproape subțirea pătură burgheză de deasupra societăților agrare tradiționale. Nivelarea socială a fost de asemenea atât de ușor de realizat în comunism deoarece structura socială de dinainte de 1945 avea o bază atât de largă și era atât de îngustă în segmentul superior, încât semăna mai mult cu un turn zvelt cu bază întinsă decât cu o piramidă.

Constatarea dogmatismului comunismelor balcanice este importantă: analizele pe secțiuni din anii epocali 1956 și 1968 o evidențiază. Motivele acestui dogmatism sunt o altă discuție. Mai ales în cea mai mică și mai slabă țară din punct de vedere economic, Albania, dogmatismul și asprimea conflictelor intracomuniste cu Iugoslavia, Uniunea Sovietică și China au fost cele mai pronunțate. Continuitatea dogmatică, ca principiu de credință a regimului, a fost în mod evident deosebit de importantă în această țară care nu mai tolera alți zei din 1967 și interzicea religiile. Ceea ce frapează la comunismele din Albania, Iugoslavia și România este îndemnul la independență și la evitarea dependențelor majore. Aici intră în joc moștenirea imperială, conștiința noutății și fragilității propriului stat, precum și a suprapunerii imperiale vechi de secole. Tocmai din cauza puterii acestor structuri și mentalități imperi-

ale care au supraviețuit până în perioada comunistă, voința politică de unificare a fost atât de mare și metodele pentru atingerea acestui obiectiv atât de violente.

Analiza vizează acum întrebarea ce poate face un punct de vedere postimperial pentru istoria balcanică din scurtul secol XX. Caracterul postimperial conectează nivelurile imperial, național și regional. Nu înlocuiește perspectiva națională. Evidențiază însă noi unghiuri. O abordare postimperială nu are nici o legătură cu nostalgia imperială. Moștenirea marilor imperii era prea diferită pentru ca rămășițele Austro-Ungariei și ale Imperiului Otoman să fie grupate într-o singură categorie de interpretare sau evaluare. O privire asupra prezenței nostalgiei imperiale de acum este utilă în acest context: în spațiul postotoman de astăzi, politica externă neo-otomană a Turciei urmărește să trezească această nostalgie. Există nostalgie habsburgică fără nici o acțiune din partea Vienei. Nostalgia, acolo unde există în regiunea habsburgică, nu este legată de Austro-Ungaria în ansamblu, pentru că non-maghiarilor nu le place să-și amintească de stăpânirea maghiară represivă dintre 1867 și 1918. Pentru românii, croații, bosniacii și sârbii posthabsburgici, eventualul punct de refugiu al memoriei este Viena, și nu Budapesta.

O abordare postimperială oferă perspective dincolo de granițele de stat aparent insurmontabile pentru societățile în cauză, dar și pentru mulți cercetători, întrucât accentul se pune pe spațiile și persoanele care erau centrale înainte de 1918, dar ajunseseră la periferie după 1918. Scrierea istoriei acestor noi periferii spațiale și personale face ca procesele importante și, mai presus de toate, continuitățile să fie mai inteligibile.

În 1918, moștenirea imperială părea copleșitoare în statele naționale. Prin urmare, secolul XX în Balcani poate fi citit ca o epocă în care statele naționale au dorit să facă uitate imperiile. Violența imensă care a fost folosită pentru a realiza acest lucru poate fi explicată prin slăbiciunea statelor naționale care abia începeau să se dezvolte. În acest sens, violența nu trebuie înțeleasă ca o expresie a forței, ci mai degrabă a slăbiciunii atunci când s-a încercat nivelarea extremă a eterogenității etnice și religioase postimperiale până la un stat național omogen etnic.

Din punctul lor de vedere, statele naționale au avut succes în multe privințe: societățile din 1990 cu greu se aseamănă cu cele din 1918. La prima vedere, aceasta este o observație paneuropeană sau globală și, prin urmare, nu foarte specifică. Schimbarea socială radicală prezentată mai sus a fost însă mai intensă decât în zonele occidentale ale Europei, dar mai puțin extinsă decât în Europa de Est și Centrală, unde au apărut societăți aproape în întregime omogene din punct de vedere etnic la

sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, sau decât în Turcia, care până la mijlocul anilor '20 își ucisese, expulzase sau relocase aproape toată populația creștină.

În Balcani, care sunt atât de adesea asociați cu violența, au fost păstrate mult mai multe urme postimperiale, începând cu populația musulmană din Bosnia până în Bulgaria, care, spre deosebire de creștinii anatolieni, există încă. Statele balcanice au exercitat o violență masivă împotriva musulmanilor, mulți musulmani fiind uciși, expulzați și forțați să se relocheze. Spre deosebire de estul fostei regiuni otomane însă, această politică nu și-a asumat niciodată caracterul genocidar al politicii etnice a Junilor Turci.

Două grupuri postimperiale au fost afectate în special de politicile de represiune și exterminare: evreii, care au fost uciși în mare parte în Shoah de guvernele respective din România și Croația, iar în alte părți ale Balcanilor de Germania nazistă, cu sprijinul autorităților locale, și germanii, care au pierit ca grup în Iugoslavia în 1945 și zeci de ani au fost vânduți de guvernul român. Soarta din urmă au împărtășit-o cu evreii supraviețuitori din România.

Naționalismul sârb, bulgar și român s-a confruntat constant cu grupuri de populație postimperiale, și anume cu albanezi, musulmani bosniaci, maghiari și germani în primul caz; cu turci și pomaci în cel de-al doilea caz; cu unguri, germani, evrei și slavi de est în cel de-al treilea caz. Pe de altă parte, Grecia a devenit un stat în mare măsură omogen din punct de vedere etnic prin schimb de populație cu Turcia. În Albania, de asemenea omogenă în mare măsură din punct de vedere etnic, diversitatea religioasă a fost văzută ca o barieră postimperială în fața integrării. Lupta împotriva acestor grupuri a însoțit statele din Balcani în scurtul secol XX. Nu degeaba ungurii din România și turcii din Bulgaria joacă un rol atât de important în răsturnarea regimurilor comuniste, deoarece în anii '80 ambele grupuri postimperiale au fost sub presiune pentru a fi asimilate și își așteptau dispariția socio-culturală. Această politică față de naționalități face parte și din moștenirea imperiilor atât în regiunile posthabsburgice, cât și în cele postotomane. Chiar înainte de 1918, Imperiul Otoman fusese scena unei violențe nelimitate în sensul omogenizării etnice. Mulți actori politici din Iugoslavia și România din anii '30 și '40 erau obișnuiți cu Austro-Ungaria și cu radicalismul său verbal față de politica naționalităților.

O privire asupra politicii violente indică un aspect important al viziunii postimperiale: moștenirea imperială din Balcani poate fi gândită în contexte spațiale suplimentare. Ceea ce a fost reunit în state compozite

postimperiale precum Iugoslavia și România în 1918 urmase de-a lungul secolelor o altă logică istorică. Prin urmare, Balcanii postotomani trebuie de asemenea să fie comparați cu regiunea asiatică postotomană, adică cu Anatolia și lumea arabă. Chiar și după 1918, conexiunile postotomane au rămas, după cum o dovedește migrația musulmanilor balcanici în Turcia sau rețelele panislamice între Balcani și lumea arabă. De la construcția statului – kemalismul, de pildă, a funcționat ca exemplu pentru unele părți din Balcani – până la unele politici etnice și religioase radicale, o perspectivă generală postotomană permite perspective importante. Același lucru este valabil și pentru zona posthabsburgică. În nordul Iugoslaviei și în vestul României, legăturile cu Europa Centrală și de Vest s-au menținut în aceeași măsură ca acelea între Balcanii postotomani și Turcia postotomană.

Vechile granițe imperiale care au străbătut Balcanii statelor naționale din secolul XX nu sunt utile doar ca instrument euristic. Pot fi observate din Ucraina, trecând prin România, până în Serbia. Orientarea către Occident este mai puternică în regiunile posthabsburgice, ceea ce se reflectă în rezultatele alegerilor. În Galiția, Transilvania și Voivodina, identificările regionaliste sunt definite prin apartenența la monarhia dunăreană (dar în ultimele două cazuri nu la regatul centralist al Ungariei dintre 1867 și 1918), iar discursurile interne românești și sârbești se referă la vechile granițe în diferite grade. În fostele zone de frontieră habsburgice poate fi atinsă această conștientizare a unei Europe superioare, spre deosebire de statele naționale de bază (sudul României; centrul Serbiei). Fenomenul este însă uimitor, deoarece Voivodina și România de vest și-au schimbat semnificativ structura populației după 1918, astfel încât amintirea monarhiei dunărene s-ar putea să nu fie doar legată de descendenții acelor oameni care au trăit în aceste regiuni înainte de 1918. Migrația internă din părțile mai sărace ale țării a jucat un rol important, din Muntenia și Moldova către vest, din Herțegovina, Muntenegru, Kosovo și Serbia propriu-zisă către nord. O parte dintre acești migranți interni au adoptat, aparent, prestigioasa identificare regională pe care aveau să le-o ofere zonele posthabsburgice.

Proiectul național de omogenizare nu a reușit deci? Dintre statele compozite postimperiale ale Europei de Est, Iugoslavia s-a destrămat de două ori (1941, 1991). Cehoslovacia nu mai există. Polonia din 1989, ca stat etnic compact și obligat să se deplaseze teritorial către vest, nu are prea multe legături cu statul multietnic din 1918, care s-a considerat moștenitorul modern al Uniunii Polono-Lituaniene. Dintre toate structurile compozite postimperiale, numai România și-a păstrat oarecum

câștigurile teritoriale din 1918. Țara avea avantajul că etnicii români reprezentau deja peste 70% din populație în 1930 și erau un grup compact, comparativ cu construcțiile ideologice fragile ale *iugoslavilor* sau *cehoslovacilor* ca națiuni titulare imaginare. România a fost favorizată de așezarea națiunii titulare și de a celei mai importante minorități, maghiarii. Aceștia din urmă trăiesc compact în arcul carpatic, înconjurat de zone majoritar românești. României i-a reușit însă cel mai bine dintre toate omogenizarea etnică și socială. A fost proiectul principal al țării, dorit atât de legionarii fasciști, cât și de comuniști. Germanii și evreii au dispărut în mare parte din țară. Doar minoritatea maghiară și populația romă există în continuare ca grupuri mari. În ciuda tuturor nivelărilor, nu a fost posibilă suprimarea completă a ideilor regionaliste din națiunea titulară, adică a românilor. La 100 de ani de la apariția sa, singurul stat național compozit care a supraviețuit în Balcani se află într-o criză profundă de sens și de stat, în care interesele regionale sunt mai clar articulate. Violența proiectului de omogenizare românesc, în special împotriva populației evreiești, a fost adesea trecută cu vederea. Mult mai multă atenție a fost acordată celor două războaie din Iugoslavia (1941–1945, 1991–95/99), în care naționalismul sârb în special a combătut și a încercat să distrugă moștenirea politică și socio-culturală a celor două imperii. De cealaltă parte trebuie evidențiate continuitățile istoriei croate ale naționalismului apărut în monarhia dunăreană, spre politica de exterminare a ustașilor. Tot astfel cum naționalismul sârb nu a reușit să expulzeze sau să distrugă grupuri postimperiale precum bosniacii sau albanezii, și încercarea bulgară de a asimila cuprinzător cel mai mare grup postimperial, adică pe turci, a fost un eșec. Moștenirea demografică a Imperiului Otoman – musulmani imigrați sau din populația locală convertită – a rezistat acestor politici statale violente. Parțial eșuat este și proiectul ateist de omogenizare al albanezilor comuniști – nu a putut înlătura religiile, dar acestea au fost marginalizate, în timp ce conștiința unei identități naționale și suprareligioase era cu siguranță mai puternică în 1990 decât în 1912.

Matricea postimperială explică multe, dar nu totul. Cu toate acestea, Balcanii postimperiali sunt de asemenea o unitate *sui generis*. Acest lucru este clar când introducem în comparație o țară care este rareori integrată în mod constant într-o istorie contemporană a Balcanilor: Grecia. Aici, comparația cu țara din sudul necomunist din regiune evidențiază principalele caracteristici ce par să fi fost comune tuturor țărilor balcanice după sfârșitul imperiilor. Comparația arată nu numai în ce măsură trebuie privită Grecia ca stat balcanic, ci și că, după 1945, granița

dintre cele două blocuri a determinat dezvoltarea mai puțin decât s-ar crede. Schimbările nu au fost atât de radicale după ce Grecia a aderat la CEE; în schimb, sfârșitul dictaturii a adus schimbări semnificative. Câteva elemente trebuie menționate aici: influența politică a armatei și a serviciilor secrete; preponderența serviciilor secrete și a poliției; structurile de putere clientelare; conducerea carismatică; fragilitatea sistemului democratic (boicoturi ale alegerilor); dependența economiei față de stat; patronajul în serviciile publice, care s-au extins considerabil după 1981; disfuncționalitățile în administrarea statului. O comparație a Greciei cu statele comuniste din Balcani dezvăluie nu numai contrastele dintre blocuri, ci și numeroase asemănări. Grecia poate fi de asemenea comparată cu dictaturile militare din sudul Europei, din Spania și Portugalia. Nu numai geografic, ci și cultural, Grecia aparține în primul rând Balcanilor. Politica greacă de cucerire din 1912 a întărit integrarea Greciei în Balcani. Totuși, compararea comunismelor balcanice cu Grecia relevă și diferențele: după o primă încercare eșuată inițial între 1950 și 1967, Grecia a reușit să înlăture armata și statul paralel începând cu 1974 și să construiască o democrație în care schimbările de putere au fost posibile prin alegeri, blocadele partidelor politice din perioada interbelică fiind eliminate. Chiar mai mult decât aderarea la NATO, aderarea la CEE a oferit țării un puternic impuls de dezvoltare și a separat-o din punct de vedere economic și din punctul de vedere al nivelului de trai de vecinii săi din nord. În termeni de politică economică, Grecia s-a bazat mult mai puțin pe industrializarea forțată, ci a făcut trecerea la o societate a serviciilor mai devreme decât vecinii săi. Actuala criză economică și socială profundă din Grecia își are rădăcinile în anii '80, când țara nu a luat măsuri durabile pentru a face economia competitivă dincolo de sectoare precum turismul și transportul.

Nu numai numeroasele elemente structurale prezentate în acest volum justifică tratarea Balcanilor ca o unitate de interpretare în scurtul secol XX. Balcanii au fost folosiți în mod repetat de către înșiși actorii politici din regiune ca o categorie politică pentru a face față dezordinii postimperiale. Nu în ultimul rând, caracteristicile definitorii ale secolului XX includ încercările eșuate de a crea un sistem de ordine postimperială intraregională bazată pe sloganul *Balcanii pentru popoarele balcanice*. Nici federalismul balcanic comunist și nici balcanismul necomunist nu au reușit să depășească contradicțiile naționale din regiune, deoarece ambele proiecte ascundeau și interese naționale. Incapacitatea statelor regionale de a face față ele însele moștenirii imperiilor a deschis regiunea către o suprapunere imperială reînnoită din afară, pe termen

scurt de Germania nazistă și pe termen mai lung de Uniunea Sovietică. Această suprapunere s-a dovedit la fel de fragilă și dificilă ca stăpânirea otomană târzie. Atât aliații Germaniei naziste, cât și partenerii Uniunii Sovietice s-au dovedit curând a nu fi vasali supuși, ci mai degrabă actori cu proprie voință, care au încercat să se folosească de marile puteri pentru propriile scopuri naționale – fie pentru revizionism teritorial în al Doilea Război Mondial, fie pentru dezvoltare industrială după 1945. Comportamentul față de marile puteri a fluctuat de la supunerea totală temporară la independență etapizată și apoi la autarhie și autoizolare. Cu toate acestea, este nevoie să fim prudenți în analiză: supunerea completă, de exemplu, a Bulgariei în fața Uniunii Sovietice a servit unor obiective destul de egoiste (ajutor economic, deschiderea spre piața sovietică). Până în prezent, nu s-a luat suficient în considerare că regimurile comuniste s-au folosit în relația cu Moscova și de experiența de-a lungul timpului în tratarea imperiilor atotputernice. Elitele românești s-au aflat între Imperiul Otoman, Austria și Rusia timp îndelungat; elitele albaneze au împiedicat cu succes defunctul Imperiu Otoman să aplice legea imperială, impozitarea și monopolul violenței. Prin urmare, elitele politice regionale au folosit o altă formă de subversiune și rezistență la hegemoniile respective decât Polonia și Ungaria, o rezistență care a venit din partea conducătorilor, nu a unei societăți civile. Poate că această încăpățânare a liderilor politici față de suzeranii lor a caracterizat regiunea până în zilele noastre. Secolul XX oferă numeroase exemple de lideri regionali care au dominat din poziția de inferioritate față de partenerii aparent atotputernici: acest lucru este valabil în special pentru Zogu și Hoxha în Albania, pentru Antonescu, Gheorghiu-Dej și Ceaușescu în România și pentru Tito în Iugoslavia. Această încăpățânare din politica externă a fost întotdeauna asociată cu o represiune internă dură. Această politică depindea de asemenea de o situație în care conducătorii balcanici puteau manevra între mai multe puteri protectoare și să le joace pe una împotriva celeilalte. Prin urmare, acest sistem s-a prăbușit în cursul relaxării politice globale din anii '80. În prezent, se confruntă cu un reviriment, deoarece UE, Statele Unite, Rusia, China și Turcia luptă pentru influență în regiune.

Societatea civilă nu s-a putut dezvolta în Balcani în scurtul secol XX. Acesta s-a terminat cu epuizarea regiunii – și cu o furie dezlănțuită, care s-a transformat și ea în epuizare după ani de violență. Regimurile comuniste din regiune au solicitat oamenilor eforturi enorme pentru a atinge nivelul economic, social și material din alte părți ale Europei, demonstrând astfel superioritatea statului național asupra imperiilor. Statul

nu a intervenit niciodată atât de mult în viața privată și intimă a oamenilor săi ca în deceniile politicii demografice comuniste (în Albania, Bulgaria și România). Statului nu îi reveniseră niciodată atâta putere și atâtea competențe. Acesta este probabil motivul pentru care încrederea în instituțiile statului din Balcani a rămas atât de scăzută. Pentru că statul a fost un actor violent major. A rămas dominat de aparatele de securitate, gestionat de structuri neoficiale care nu erau prevăzute în constituții. Cu toate acestea, mobilitatea socială, impulsionată de comunismele balcanice, a schimbat până la urmă fundamental regiunea. De aici au apărut acele forțe ale societății civile care au demonstrat în primăvara anului 2019 împotriva conducătorilor autoritari postcomuniști din multe țări. Comunismul balcanic a dat naștere și naționalismului extins, xenofobiei susținute de stat și aversiunii față de Occident. Până la urmă, moștenirea comunismului include și acele elite din conglomeratul partidului (post)comunist și serviciilor secrete, parțial paramilitare, care în 2019 vor domina părți mari ale unei regiuni care în multe privințe nu a depășit moștenirea imperială – și, de asemenea, moștenirea celor care, în scurtul secol XX, voiau să depășească complet imperiile.

Note

1. INTRODUCERE

1. Von Hirschhausen/Leonhard 2010; Berger/Miller 2015.

2. PRIMUL DECENIU DE RĂZBOI: 1912–1923

1. Karpat 2001; Reinkowski 2005; Dogo/Franzinetti 2002, Hacısalıhoğlu 2003; Der Matossian 2014; Clayer 2014; Csaplár-Degovics/Demeter 2014; Gostentschnigg 2018.
2. Adanır 1979; Zelepos 2002; Brown 2013; Yosmaoğlu 2014.
3. Hall 2000; Ivetic 2006; Király/Djordjević 1987; Boeckh 1996; Kennan 1993; Csaplár-De-govics 2008; Petrov/Eldarov 2013; Rudić/Milkić 2013; Vojvodić 2015; Pavlović 2007; Aschenbrenner 2009; Stojančević 2007; Jančev 2012; Tricha 1993; Horel 2014; Bled 2014; Kos 1996; Boeckh/Rutar 2017; Boeckh/Rutar 2018; Ginio 2011.
4. Kambovski 2014; Csaplár-Degovics 2014; Dibane 2000.
5. Iordachi 2017.
6. Kieser/Öktem/Reinkowski 2015; Gingeras 2009.
7. Grebenarov Georgiev 2014; Kitanov 2009; Demeter/Csaplár-Degovics 2013; Georgiev 2019.
8. Müller 2015.
9. Schödl 1990; Veliz 2012; Rumpler 1997; Rumpler 2012, 425–445; Cornwall 2010, 239–270; Rauchensteiner 2013; Bischof 2014; Jeřábek 1991; Ress 2012; Leidinger u. a. 2014; Dornik 22013; Hall 2010; Dutton 1998; Salonica Theatre 2005; Borodziej/Górny 2018.
10. Rumpler 1997, 573.
11. Lyon 2015; DiNardo 2015; Mitrović 2007; Živojinović 2015; Crna gora 2015.
12. Lalkov 1985; Friedrich 1985; Hall 2005; Opfer 2002/2003; Vălkov 2015; Barrett 2009; Solomon/Cușco/Ceaușu 2016; Heppner 2016; Cain 2018; Mayerhofer 2010; Scheer 2009.
13. Alocuțiunea lui Wilson http://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp(letz-ter Zugriffam 13.5.2019).

3. BALCANII ÎN PERIOADA INTERBELICĂ: EȘECUL UNEI NOI ORDINI POSTIMPERIALE

1. Cornwall 2004; Cornwall 2000; Cornwall/Newman 2016; Haslinger 1993; Štambuk-Škalić/Matijević 2008; Troch 2008.

2. Wagner 1976, 265–266.
3. Basciani 2018; Suveică 2012; Boia 2001; Kührer-Wielach 2014; Roth 1995; Roth 1993; Schmidt-Rösler 1994.
4. Egro 2012.
5. Skordos 2016; Troebst 2016; Kontogiorgi 2006.
6. Suppan 1996.
7. Banac 1983; Gerwarth 2017; Gerwarth/Horne 2013; Kailitz 2017; Pupo 2018; Smith 1973.
8. Biondich/Radić 2000.
9. Maner 1996; Buruiană 2013a; Buruiană 2013b; Hausleitner 2014; Müller 2009; Petrues-cu 2016; Radu 2005; Radu 2004; Şerban 2006. Jakir 1999; Jakir 2018; Ferhadbegović 2008; Djokić 1997, 73–127.
10. Popovici 2016; Sora 2012; Florin Müller 2014; Murgescu 2010.
11. Daskalov 2005 Bd. 2, 243–244; Troebst 2004; Todorovski 1997; Biljarski 2000; Micheva 2009, 80–97; Jovanović 2018; Bjelajac 2004; Veremis 1997.
12. Newman 2015; Newman 2014; Newman 2017; Newman 2010; Sahara 2016; Šarenac 2000; Tasić 2007; Čapo 2008; Ramet 2007; Lewis 2014; Sadkovich 1987; Jareb 2006; Abdyli 1992; Poppetrov 1982; Poppetrov 2009; Frusetta 2010; Iordachi/Sciarrino 2017; Heinen 1986; Livezeanu 1995; Iordachi 2004; Heinen/Schmitt 2013; Schmitt 2016.
13. Egry 2017; Spânu 2010; Čapo 2015; Dobrivojević 2006; Dobrivojević 2015b; Musaj 2013; Antoniu 1973; Ţurlea 2010.
14. Campus 1972.
15. Mishkova 2018; Hatzopoulos 2008; Kissoudi 2009; Hartl 1977.
16. Troebst 2007; Žila 2014; Masetovicu. a. 2002; Zografski/Zografski 1974.
17. Marinov/Vezenkov 2014; Pavlaković 2014.
18. Cattaruzza 2014; Monzali 2007; Monzali 1997; Borgogni 2007; Riccardi 1987; Burgwyn 1995.
19. Freytag 2012; Gross 2015; Schröder 1976; Schröder 1975.
20. Gollwitzer 1977; Oberländer/Lemberg/Sundhaussen 1993; Calic 1994; Murgescu 2010; Daskalov 1998; Fishta 2000/2001; Müller/Harre 2010; Petmezas 2002; Seferiades 1999; Kopsidis 2014; Jovanović 2015.
21. Bell 1977; Berov 1990; Biondich/Radić 2000; Müller 2001; Schultz/Harre 2010; Radu/Schmitt 2017.
22. Schmitt/Metzeltin 2015; Lory 2011; Clayer 2008; Elsie/Destani 2013; Manta 2004; Brunnbauer 2000/2001; Stefanov 2017; Jovanović 2012; Boškovska 2009.
23. Petruescu 2016.
24. Popovic 2002; Clayer 2007; Clayer 1990; Clayer/Bougarel 2013; Omerika 2013; Kretsi 2002; Rapper 2008; Clayer 2009; Müller 2005; Pezo 2013.
25. Schödl 1995; Bethke 2009; Roth 1994; Hausleitner 2014a; Hausleitner 2014b.
26. Romsics, 1990; Bárdi 1999; Lengyel 1993; Case 2009; Hunyadi 2012; Blomqvist/Trencsényi/Iordachi 2013; Egry 2014; Egry 2012; Egry 2013; Bottoni 2013.
27. Glass 2002; Glass 1996; Mazower 2005.
28. Sidorovici 1940.
29. Maner 2007; Buchenau 2014; Falina 2007.
30. Beremes 2010; Dépret 2014; Petrakis 2006; Velliadis 2006; Belliades 2017; Plumides 2016.
31. Fischer 1984; Oberländer 2017; Schmidt-Neke 2011; Halimi 2014; Nielsen 2014; Troch 2015; Zec 2015; Müller 2006; Dietmar Müller 2014; Binder-Iijima 2010; Radu 2006.
32. Ihrig 2014

4. AL DOILEA DECENIU DE RĂZBOI: 1939–1949

1. Rutar 2017; Cattaruzza/Langewiesche 2013; Ueberschär 2010 (cu contribuția lui Holm Sundhaussen, Sabine Rutar și Heinz Willemsen); Nikolić/Dobrivojević 2017.
2. Trașcă 2013; Glantz 2006; Case 2009.
3. Hoppe 1979; Opfer 2005; Hadžijski 2012; Nikiforova 2018; Kalogrias/Dordonas 2009; Kalogrias 2008; Hoppe 2004/2005; Troebst 2011.
4. Ristovski 1994, 103–139.
5. Hausleitner 2018; Völkl 1996; Achim/Iordachi 2004; Hillgruber 1954; Deletant 2006; Dobrincu 2010; Ioanid 2006; Glass 2002; Heinen 2007; Ioanid 2009; Solonari 2016; Dumitru 2016; Suveică 2017; Hausleitner 2016.
6. Citat folosit și în titlul cărții v. Oliva 2007.
7. Cattaruzza 2007; Rodogno 2003; Sica/Carrier 2005; Gobetti 2017; Conti 2008; Focardi 2013; Aga Rossi/Giusti 2011; Neuwirth 2008; Micheletta 2008; Malcolm 1998; Vilari 2007; Zaugg 2016; Clementi 2013; Lecoeur 2009; Sadkovich 1993; Koliopulos 1994.
8. Suppan 2014; Motadel 2014; Rochas 2007; Ferhadbegović 2010; Shepherd 2012; Völkl 1991; Jakir 2016.
9. Tomasevich 2001; Redžić 2005; Hoare 2006; Ramet/Listhaug 2011; Dulić 2006; Bougarel 2015; Broszat/Hory 1971, 176–196; Biondich 2007; Sundhaussen 1995; Korb 2010; Korb 2013; Kolanović 2009; Hodžić/Schölzel 2012; Yeomans 2013; Yeomans 2015; McCormick 2018; Goldstein 2018; Todorakova Sofia 2004.
10. Fleischer 1986; Flaiser 2003; Kalogrias 1997; Richter 2006; Kilian 2014.
11. Tsoutsoumpis 2016; Haug 2012; Džaja 2002; Pirjevec 2016; Nikolić/Stambolija 2019.

5. OMOGENIZAREA POSTIMPERIALĂ: BALCANII ÎNTRE 1945 ȘI 1989

1. Znepolski 2019; Deletant 2019; Gruev/Miškova 2013; Znepolski 2012; Tismăneanu 2002; Tismăneanu/Dobrincu/Vasile 2007; Berindei/Dobrincu/Goșu 2009–2016; Vorpsi/Idrizi 2014; Grandits/Sundhaussen 2013; Calic/Neutatz/Obertreis 2011; Baeva/Kalinova 2009; Baeva/Kalinova 2010; Backes/Heydemann/Vollnals 2019.
2. Bottoni 2010; von de Grift 2012; Zach 1989; Vezenkov 2014; Creuzberger/Görtemaker 2002; Karge 2010.
3. Iatrides 2005; Kostopulos 2013; Gunares 2014; van Boeschoten *et al.* 2008; Fleischer/Sboronos 1989; Margarites 2000; Chasiotes 2013; Tzukas 2013; Bogles 2014; Kalyvas 2008; Kalybas/Marantzides 2015; Auernheimer 2014; Skordos 2014; Cvetković 2006; Pupo 2010; Wörsdörfer 2004; Gunares 2002; Ačkoska 2011; Palairet, 224–240; Skordos 2012; Janjetović 2013.
4. Brandes/Sundhaussen/Troebst 2010; Solomon/Rubel/Zub 2004.
5. Brunnbauer 2016; Šarić 2015; Herbstritt 2016.
6. Rajak 2017; Gori/Pons 1996, 125–143, 143–160; Perović 2007; Laković/Tasić 2016; Rajak 2014; Mišković 2009; Kramer/Smetana 2014; Banac 2003.
7. Metodiev/Dermendžieva 2015; Klinger 2012; Oprea 2008; Dobrincu 2008; Dragoș Petrescu 2014b; Lilkov/Hristov 2017; Antić 2016, 179–203; Jezernik 2014; Elsie 2015; Dervishi 2015; Budeancă/Báthory 2017.
8. Gjaurski/Kasabov 2012; Grozeva 2001; Jakir 2012; Radelić 2002; Radelić 2005; Kaba 2007.
9. Câmpeanu 2000; Glass 2002; Levy 2001; Bosomitu/Burcea 2012; Pleșa 2015.
10. Mëhilli 2011; Gräf/Volkmer 2011; Dragomir 2015; Rajak 2012; Bosomitu 2014.
11. Iordachi/Bauerkämper 2014; Iordachi/Dobrincu 2009; Mioc 2007–2010; Brunnbauer 2007; Gruev 2009; Portmann 2008; Dobrivojević 2013.

12. Kopsidis/Ivanov 2018; Vačkov 2017; Jakir 2005; Jakir 2013; Rutar 2016; Tomić/Pavlevski; Archer/Duda/Stubbs 2016; Kezic 2017; Zofka 2018; Brunnbauer/Nonaj/Raeva 2013; Dobrivojević 2015a.
13. Münnich 2013; Roth 1992; Kofas 1989; Petrescu 2016.
14. Dimitrov 2018; Idrizi 2010, 252–283; Kambo 2005; Bojadžieva 2010; Cioflâncă 2007; Bašić 2002; Anton 2015; Cristina Petrescu 2014.
15. Elenkov 2018; Vučetić 2018; Patterson 2011; Živojinović 2008; Taylor 2007; Cioltan-Drăghiciu 2019; Vasile 2019; Andreescu 2008; Gruev 2014; Brunnbauer 2010; Brunnbauer/Kassabova 2019; Höpken 2013; Buchenau 2015; Kretsi 2007; Idrizi 2018; Schult 2017; Unkovski-Korica 2016; Woodward 1995; Raeva/Brunnbauer 2013; Todorova/Dimou/Troebst 2014; Pârvulescu 2015; Elenkov 2018.
16. Jinga 2015; Andrei/Branda 2015; Kassabova 2007; Dobrivojević 2016; Ikonomi/Woodcock 2014.
17. Buchenau 2004; Vasile 2005; Vasile 2016; Stan/Turcescu 2007; Leuștean 2009; Turcescu/Stan 2015; Dobrincu/Mănăstireanu 2018; Metodiev 2010; Beljakova/Bremer/Kunter 2016; Maner 2001; Schmitt 2010; Ceka 2014.
18. Popovic 2009; Clayer/Bougarel; Lučić 2018; Gruev/Kaljonski 2008; Avramov 2016; Troebst 2012; Voss/Trubeta 1999; Brunnbauer/Grandits 2013.
19. Vezenkov 2008; Gruev 2004; Sabrow/Schattenberg 2018.
20. Elenkov 2012; Hristova 2016; Verdery 1991; Vasile 2017; Zavatti 2014; Elenkov 2009; Antohi 2007.
21. Petrescu 2013; Boia 2014; Bottoni 2017a; Morgan 2018; Vučetić 2016; Marinov 2016; Rațiu 2017–2018.
22. Marinov/Vezenkov 2014; Bottoni 2007; Bottoni 2018; Copilaș 2015.
23. Saxonberg 2013; Pirjevec; Goldstein/Goldstein 2015; Halder 2013; Mišković 2012; Menković 2015; Ursprung 2007; Betea *et al.* 2012–2015; Anton 2016; Betea 2018; Marinković 2017; Hristov 2009; Hristov 2015; Milev 2018; Tönnes 1980; Hensell 2012; Fevziu, 2016; Fischer 2007.
24. Cramp 2015; Mišković/Fischer-Tiné/Boškovska 2014; Lüthi 2016; Byrne 2015; Deletant 2007; Stanciu 2016; Stanciu 2018; Pechlivanis 2017; Abadi 1996; Bozgan 2013/14; Marku 2017; Mëhilli 2015; Mëhilli 2014.
25. Troebst 1983; Marinov 2010; Gunares 2010; Hatzivassiliou 2006; Kalpadakes 2012; Sphetas 2012; Meta 2007; Stanciu 2015; Iacob 2015.
26. Ströhle 2016; Ačkoska 2003; Brown 2015; Brunnbauer 2004; Kahl/Maksuti/Ramaj 2006; Pezo 2018.
27. Achim 2004; Marx 2014; Duijzings 2002.
28. Kahl 2007; Kahl 2002; Schwandner-Sievers 1998.
29. Dobre 2011; Baier 2012; Hüsch/Leber/Baier 2016; Ioanid 2015; 2012; Bottoni 2017.
30. Tismăneanu 2011; Skordos 2010; Auernheimer 2017; Bulgares 2013; Augerides/Gaze/Kornetes 2015; Betea 2009; Klasić 2012; Kanzleiter 2011; Cvetković-Sander 2011; Jakovina 2012.
31. Mueller/Gehler/Suppan 2015; Tismăneanu/Iacob 2012; Dragoș Petrescu 2014a; Murgescu 2007; Bottoni 2017b, 152–171; Bieber/Galijaš/Archer 2014.
32. Sundhaussen; Ramet; Kopsidis/Ivanov; Bieber 2005; Melčić 2007; Ramet/Clewing/Lukić 2008; Galijaš 2011; Schmidt-Neke 2016.

Anexă

LUCRĂRI FUNDAMENTALE

Ulf Brunnbauer/Konrad Clewing/Oliver Jens Schmitt (eds.), Online-Handbuch der Geschichte Südosteuropas https://www.hgsoe.ios-regensburg.de/texte-des-online-handbuchs.html; Ulf Brunnbauer/Klaus Buchenau, *Geschichte Südosteuropas*. Stuttgart 2018; Konrad Clewing/Oliver Jens Schmitt (eds.), *Geschichte Süd-osteuropas*. Regensburg 2011; Rumen Daskalov et al. (eds.), *Entangled History of the Balkans*. 4. vol. Leiden 2013–2017; Oliver Jens Schmitt/Michael Metzeltin (eds.), *Das Südosteuropa der Regionen*. Viena 2015; Stefano Bottoni, *Long awaited West. Eastern Europe since 1944*. Bloomington 2017; John R. Lampe, *Balkans into Southeastern Europe. A Century of War and Transition*. Basingstoke 2006

ȚĂRI INDIVIDUALE

Albania: Peter Bartl, *Albanien*. Regensburg 1995; Oliver Jens Schmitt, *Die Albaner*. Ed. 2. München 2018

Bosnia și Herțegovina: Mark A. Hoare, *The History of Bosnia*. Londra 2007; Noel Malcolm, *Geschichte Bosniens*. Frankfurt a. M. 1996; Srećko M. Džaja, *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918–1991) mit besonderer Berücksichtigung Bosnien-Herzegowinas*. München 2002

Bulgaria: Richard Crampton, *Bulgaria*. Oxford 2007; Rumen Daskalov, *Debating the Past. Modern Bulgarian History. From Stambolov to Zhivkov*. Budapest/New York 2011; Rumen Daskalov, *Bălgarskoto obštestvo 1878–1939*. 2 vol. Sofia 2005; Ivaylo Znepolski et. all., *Bulgaria under Communism*. Londra/NewYork 2019

Grecia: Ioannis Zelepos, *Kleine Geschichte Griechenlands*. Ed. 2. München 2017; Chrestos Chatzeioseph (ed.), *Istoria tes Elladas tu 20u aiona*. 7 vol. Athen 2003–2009; Gunnar Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821–1936*. 2 vol. München 1992; Georgios B. Dertiles, *Epta polemoi, tesseris emphylioi, epta ptocheuseis 1821–2016*. Athen 2016; Kostas Kostis, *Ta kakomathemena paidia tes istorias. E diamorphose tu neoelleniku kratus*, 19.–21.aionas. Athen 2015

Iugoslavia: Holm Sundhaussen, *Geschichte Jugoslawiens 1918–1980*. Stuttgart et. all. 1982; Holm Sundhaussen, *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten*. Viena et. all. 2012; Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*. Ed. 2. Ithaca NY 1992; Sabrina P. Ramet, *Die drei Jugoslawien*. München 2011; Marie-Janine Calic, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. München 2014

Kosovo: Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History*. New York 1998; Oliver Jens Schmitt, *Kosovo – Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft*. Viena 2008

Croația: Ludwig Steindorff, *Kroatien*. Ediția 2. Regensburg 2007; Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991*. Zagreb 2006

Macedonia: Michael R. Palairet, *Macedonia. A Voyage through History*. 2 vol. Newcastle upon Tyne 2015; Walter Lukan/Peter Jordan (ed.), *Macedonia. Geographie, Ethnische Struktur, Geschichte, Sprache und Kultur, Politik, Wirtschaft, Recht*. Viena 1998; *Istorija na makedonskiot narod*. 5 vol. Skopje 2000–2003

Serbia: Holm Sundhaussen, *Geschichte Serbiens 19.–21.* Jahrhundert. Viena 2007; Mile Bjelajac, *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*. Belgrad 2007

România: Keith Hitchins, *Rumania: 1866–1947*. Oxford 1994; Dennis Deletant, *Romania under Communism*. Londra/New York 2019; Lucian Boia, *Romania. Borderland of Europe*. Londra 2001; Harald Roth, *Kleine Geschichte Siebenbürgens*. Köln, Weimar, Viena 2003; Thede Kahl/Michael Metzeltin/Mihai R.Ungureanu (ed.), *România* 2014.

Bibliografie

Abadi, Jacob, „Israel and the Balkan States", în *Middle Eastern Studies*, 32/4, (1996), pp. 296–320.

Abdyli, Tahir, *Hasan Priština në Lëvizjen Kombëtare dhe Demokratike Shqiptare 1908–1933*, Priština, 1992.

Achim, Viorel/Iordachi, Constantin (ed.), *România și Transnistria, Problema Holocaustului: Perspective istorice și comparative*, București, 2004.

Idem, *The Roma in Romanian History*, Budapest, 1998.

Ačkoska, Violeta, *Bratstvoto i edinsvoto meģu harmonija i disharmonija 1944–1974*, Skopje, 2003.

Eadem, „The Political Conditions in DF Macedonia (1944–1945) and the Problem of the Unification of the Macedonian People", în *Macedonian Historical Review*, (2011), pp. 267–284.

Adanir, Fikret, *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung*, Wiesbaden, 1979.

Aga Rossi, Elena/Giusti, Maria Teresa, *Una guerra a parte. I militari italiani nei Balcani 1940–1945*, Bologna, 2011.

Andreescu, Gabriel, *Reprimarea mișcării Yoga în anii '80*, Iași, 2008.

Andrei, Andreea/Branda, „Abortion Policy and Social Suffering. The Objectification of Romanian Women's Bodies under Communism (1966–1989)", în *Women's History Review*, 24/6, (2015), pp. 881–899.

Antić, Ana, „The Pedagogy of Workers' Self-Management, Terror, Therapy, and Reform Communism in Yugoslavia after the Tito-Stalin Split", în *Journal of Social History*, 50/1, (2016), pp. 179–203.

Antohi, Sorin (ed.), *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*, Budapest, 2007.

Anton, Mioara, „Parazitismul social. Reguli și norme pentru societatea omului nou", în *Studii și materiale de istorie contemporană*, 1/2015, pp. 33–48.

Eadem, *„Ceaușescu și poporul": Scrisori către „iubitul conducător" (1965–1989)*, Târgoviște, 2016.

Antoniu, Konstantinos, *Historia tes Hellenikes Basilikes Chorophylakes 1833–1964*, Athena, 1964.

Archer, Rory/Duda, Igor/Stubbs, Paul (ed.), *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, Abingdon, 2016.

Aschenbrenner, Jörg *et al.* (ed.), *Militäroperationen und Partisanenkampf in Südosteuropa: Vom Berliner Kongress zum Ende Jugoslawiens*, Wien, 2009.

Auernheimer, Gustav, „Der griechische Bürgerkrieg 1946 bis 1949: Ereignisse und Erinnerungen", în *Südost-Forschungen* 73, (2014), pp. 90–119.
Idem, „Die Militärdiktatur Griechenlands 1967 bis 1974 und ihre Vorgeschichte", în *Südost-Forschungen*, 76, (2017), pp. 128–161.
Augerides, Manos/Gaze, Ephe/Kornetes, Kostes (ed.), *Metapoliteuse. E Ellada sto metaichmio dyo aionon*, Athena, 2015.
Avramov, Rumen, *„Spasenie i padenie": Mikroikonomika na dăržavnija antisemitizăm v Bălgarija 1940–1944*, Sofia, 2012.
Idem, *Ikonomika na Văzroditelnija proces*, Sofia, 2016.
Avramovski, Živko, *Ratni ciljevi Bugarske i centralne sile 1914–1918*, Beograd, 1985.
Backes, Uwe/Heydemann, Günther/Vollnals, Clemens (ed.), *Staatssozialismen im Vergleich. Göttingen*, 2019.
Baeva, Iskra/Kalinova, *Bulgarien von Ost nach West. Zeitgeschichte ab 1939*, Wien, 2009.
Eadem, *Bălgarski prehodi 1939–2010*, Sofia, 2010.
Baier, Hannelore, „Ceaușescu und die Aussiedlung der Deutschen aus Rumänien", în *Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde*, 35/1, (2012), pp. 27–50.
Baltă, Sebastian, *Rumänien und die Grossmächte in der Ära Antonescu (1940–1944)*, Stuttgart, 2005.
Banac, Ivo (ed.), *The effects of World War I. The Class War after the Great War*, Boulder, 1983.
Idem, *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933–1949*, New Haven, 2003.
Bárdi, Nándor, „Die minderheitenpolitischen Strategien der ungarischen Bevölkerung in Rumänien zwischen den Weltkriegen", în *Südost-Forschungen* 58, (1999), pp. 267–312.
Barrett, Michael B., *Prelude to Blitzkrieg. The 1916 Austro-German Campaign in Romania*, Bloomington, 2013.
Basciani, Alberto, *Dificila unire, Basarabia și România Mare*, 1918–1940, Chișinău, 2018.
Bašić, Natalija, „Jeder Tag war «Allgemeine Volksverteidigung» (ONO). Zur militaristischen Kultur und Gewalterziehung im sozialistischen Jugoslawien (SFRJ) 1945–1990", în *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 4, (2002), pp. 69–90.
Beljakova, Nadezhda/Bremer, Thomas/Kunter, Katharina, *Es gibt keinen Gott! Kirchen und Kommunismus. Eine Konfliktgeschichte*, Freiburg im Breisgau, 2016.
Bell, John D., *Peasants in Power. Alexander Stambolijski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899–1923*, Princeton, 1977.
Belliades, Chanibal, *Pro tes thyelles Metaxas-Mousolini – ellenoitalikes scheseis 1939–1940*, Athena, 2017.
Beremes, Thanos, *O Metaxas kai e epoche tu*, Athena, 2009.
Idem, Andreas Papandreu, *Megales prosdokies*, Athena, 2017.
Berger, Stefan M./Miller, Aleksej I. (ed.), *Nationalizing Empires*, Budapest/NewYork, 2015.
Berindei, Mihnea/Dobrincu, Dorin/Goșu, Armand, *Istoria comunismului românesc*, 3 vol., Iași, 2009–2016.
Berov, Ljuben, „The Idea of a «Cooperative Society» in East European Peasant Movements During the Interwar Period", în Ferenc Glatz (ed.), *Modern Age–Modern Historian. In Memoriam György Ránki (1930–1988)*, Budapest, 1990, pp. 265–286.
Betea, Lavinia, *21 august 1968 – apoteoza lui Ceaușescu*, Iași, 2009.
Eadem, *Ultimul an din viața Elenei Ceaușescu. Agenda Tovarășei în 1989*, București.

Eadem et al., *Ceaușescu*, 3 vol., București, 2012–2015.

Bethke, Carl, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941. Identitätsentwürfe und ethnopolitische Modernisierung*, Wiesbaden, 2009.

Bieber, Florian, *Serbischer Nationalismus vom Tod Titos bis zum Ende der Ära Miloševićs*, Wien, 2005.

Idem, /Galijaš, Armina/Archer, Rory (ed.), *Debating the End of Yugoslavia*, Farnham, 2014.

Biljarski, Cočo, *Aleksandăr Protogerov–generalăt-vojvoda*, Sofia, 2012.

Binder-Iijima, Edda (ed.), *Die Hohenzollern in Rumänien 1866–1947*, Wien *et al.*, 2010.

Biondich, Mark, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928*, Toronto *et al.*, 2000.

Idem, „Vladko Maček and the Croat Political Right, 1928–1941", în *Contemporary European History*, 16/2, (2007), pp. 203–213.

Bischof, Günter (ed.), *Austria-Hungary, the Origins and the first Year of World War I*, New Orleans, 2014.

Bjelajac, Mile, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 2004.

Bled, Jean-Pierre (ed.), *Les guerres balkaniques 1912–1913*, Paris, 2014.

Blomqvist, Anders E.B./Trencsényi, Balázs/Iordachi, Constantin (ed.), *Hungary and Romania beyond national narratives: Comparisons and entanglements*, Oxford *et al.*, 2013.

Boeckh, Katrin, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*, München, 1996.

Eadem, /Rutar, Sabine (ed.), *The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory*, Hampshire, 2017.

Eadem, *The Wars of Yesterday. The Balkan Wars and the Emergence of Modern Military Conflict, 1912–1913*, New York, 2018.

van Boeschoten, Riki *et al.* (ed.), *Mnemes kai lethe tu elleniku emphyliu polemu*, Thessalonike, 2008

Bogles, Polymeres, *E adynate epanastase: E koinonike dynamike tu emphyliu polemu*, Athena, 2014.

Boia, Lucian, *Germanofilii: Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial*, București, 2009.

Idem, *Fallstricke der Geschichte. Die rumänische Elite von 1930 bis 1950*, Berlin, 2014.

Idem, *Cum s-a românizat România*, București, 2015.

Bojadžieva, Pepka, *Socialnoto inženerstvo. Politiki za priem văv visšite učilišta prezkomunističeskija režim v Bălgarija*, Sofia, 2010.

Borgogni, Massimo, *Tra continuità e incertezza. L'Italia e l'Albania 1914–1939*, Milano, 2007.

Borodziej, Włodzimierz/Górny, Maciej, *Der vergessene Weltkrieg. Europas Osten 1912–1923*, 2 vol., Darmstadt, 2018.

Boškovska, Nada, *Das jugoslawische Makedonien 1918–1941*, Wien *et al.*, 2009.

Bosomitu, Ștefan, *Miron Constantinescu: O biografie*, București, 2014.

Bosomitu, Ștefan/Burcea, Mihai (ed.), *Spectrele lui Dej: Incursiuni în biografia și regimul personal unui dictator*, Iași, 2012.

Bottoni, Stefano, *Transilvania rossa. Il comunismo romeno e la questione nazionale 1944–1965*, Roma, 2007.

Idem, „Reassessing the Communist Takevoer in Romania, Violence, Institutional Continuity, and Ethnic Conflict Management", în *East European Politics and Societies*, 24/1, (2010), pp. 59–89.

Idem, „National Projects, Regional Identities, Everday Compromises: Szeklerland in Greater Romania", în *The Hungarian Historical Review*, 3/2013, pp. 477–511.
Idem, „Finding the Enemy, Ethnicized State Violence and Population Control in Ceaușescu's Romania", în *Journal of Cold War Studies*, 19/4, (2017), pp. 113–136.
Idem, „Între constrângere externă și represiune internă: Opoziția României la «perestroika» sovietică", în *Arhivele Totalitarismului*, 3–4/2017, pp. 152–171.
Idem, *Stalin's Legacy in Romania. The Hungarian Autonomous Region, 1952–1960*, Lanham *et al.*, 2018.
Bougarel, Xavier, *Survivre aux empires. Islam, identité nationale et allégeances politiques en Bosnie-Herzégovine*, Paris, 2015.
Bozgan, Ovidiu, „Relațiile României cu Iranul imperial, 1965–1968", în *Arhivele Totalitarismului*, 2013/1–2, pp. 119–133, 2013/3–4, pp. 87–104 și 2014/1–2, pp. 93–116.
Brandes, Detlef/Sundhaussen, Holm/Troebst, Stefan (ed.), *Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20 Jahrhunderts*, Wien, 2010.
Broszat, Martin/Hory, Ladislaus, *Der Kroatische Ustascha-Staat, 1941–1945*, Stuttgart, 1965.
Brown, Keith, *Loyal unto Death. Trust and Terror in Revolutionary Macedonia*, Bloomington, 2013.
Idem, „Order, Reputation and Narrative. Forms of State Violence in Late Socialist Macedonia", în *European History Quarterly*, 45/2, (2015), pp. 295–314.
Bruja, Radu-Florian, *Carol al-II-lea și partidul unic*, Iași, 2006.
Brunnbauer, Ulf, „Abgebrochene Entwicklung? Die Rhodopen als regionale Fallstudie für die wirtschaftlichen Folgen des Zerfalls des Osmanischen Reiches", în *Südost-Forschungen*, 59/60, (2000/2001), pp. 323–350.
Idem, „Families and Ethnic Conflict, Macedonians and Albanians in the Republic of Macedonia, 1944–2002", în *Nationalities Papers*, 32/3, (2004), pp. 565–598.
Idem, *„Die sozialistische Lebensweise": Ideologie, Gesellschaft und Familie und Politik in Bulgarien (1944–1989)*, Wien, 2007.
Idem, „«Everybody Believes the State Should Do Everything for Them», An Essay on State-Society Relations in Communist Bulgaria", în *Divinatio*, 31/2010, pp. 171–180.
Idem, *Globalizing Southeastern Europe. Emigrants, America, and the State Since the Late Nineteenth Century*, Lanham *et al.*, 2016.
Brunnbauer, Ulf/Grandits, Hannes (ed.), *The Ambiguous Nation. Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*, München, 2013.
Brunnbauer, Ulf/Kassabova, Amelia, „The Memory of Opposition and Dissent Against State Socialism. The Bulgarian Case", în *Balkanistic Forum*, 1/2019, pp. 22–44.
Brunnbauer, Ulf/Nonaj, Visar/Raeva, Biljana, „Workers, Steel Factories, and Communism, Labor in Kremikovci (Bulgaria) and Elbasan (Albania) under State Socialism", în *IOS Mitteilungen*, 62, Regensburg, 2013.
Buchenau, Klaus, *Orthodoxie und Katholizismus in Jugoslawien 1945–1991*, Wiesbaden.
Idem, 2011, *Auf russischen Spuren. Orthodoxe Antiwestler in Serbien 1850–1945*, Wiesbaden, 2004.
Idem, „Der dritte Weg ins Zwielicht? Korruption in Tito-Jugoslawien", în *Südosteuropäische Hefte*, 4/1, (2015), pp. 23–45.
Büchsenschütz, Ulrich, *Minderheitenpolitik in Bulgarien. Die Politik der Bulgarischen Kommunistischen Partei (Bkp) gegenüber den Juden, Roma, Pomaken und Türken 1944–1989*. Berlin, 2004.

Budeancă, Cosmin/Báthory, Dalia (ed.), *Histories (Un)Spoken. Strategies of Survival and Social-Professional Integration in Political Prisoners' Families in Communist Central and Eastern Europe in the'50s and'60s*, Wien, 2017.

Bulgares, Giannes, *E metapoliteutike Ellada 1974–2009*, Athena, 2013.

Burgwyn, James H., *La sfida di Mussolini alle grandi potenze nei Balcani e sul Danubio 1925–1933*, Milano, 1979.

Idem, *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918–1940*, London, 1997.

Idem, *Empire on the Adriatic. Mussolini's Conquest of Yugoslavia 1941–1943*, New York, 2005.

Buruiană, Ovidiu, *Construind opoziția: Istoria politică a Partidului național liberal între anii 1927 și 1933*, Iași, 2013.

Idem, *Liberalii. Structuri și sociabilități politice liberale în România interbelică*, Iași, 2013.

Byrne, Jeffrey James, „Beyond Continents, Colours, and the Cold War. Yugoslavia, Algeria, and the Struggle for Non-Alignment", în *The International History Review*, 37/5, (2015), pp. 912–932.

Cain, Daniel, *Grigore Procopiu, Parlamentul in pribegie 1916–1918: Amintiri, note și impresii*, București, 2018.

Calic, Marie-Janine, *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941*, München, 1994.

Eadem, /Neutatz, Dietmar/Obertreis, Julia (ed.), *The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s*, Göttingen/Oakville, 2011.

Câmpeanu, Pavel, „Aspects of Romanian Stalinism's History, Ana Pauker, A Victim of Anti-Semitism?", în *East European Politics and Societies*, 14/2, (2000), pp. 157–178.

Campus, Eliza, *Înțelegerea balcanică*, București, 1972.

Čapo, Hrvoje, „Broj primljenihčasnika bivše austrougarske vojske u vojsku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca", în *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2008, pp. 1087–1103.

Idem, *Kraljevina čuvara. Represivni aparat monarhističke Jugoslavije na prodručju hrvatskih zemalja (1918–1941)*, Zagreb, 2015.

Case, Holly, *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*, Stanford, 2009.

Cattaruzza, Marina, *Il confine orientale d'Italia*, Bologna, 2007.

Eadem, *L'Italia e la questione adriatica*, Bologna, 2014,

Eadem, /Langewiesche, Dieter (ed.), *Territorial Revisionism and the Allies of Germany in the Second World War*, New York, 2013.

Ceka, Egin, „«Ligji i shenjtë i partisë». Ateizimi dhe politika ndaj fesë në Shqipërinë komuniste", în *Përpjekja*, 32/33, (2014), pp. 129–152.

Chasiotes, Lukianos, *Ta paidia tu emphyliu*, Athena, 2013.

Cioflâncă, Adrian, „Preliminaries for the history of the Romanian Communist Youth Union", în *Studia Universitatis Babes-Bolyai Historia*, 1–2/2007, pp. 75–105.

Cioltan-Drăghiciu, Andra-Octavia, *„Gut gekämmt ist halb gestutzt". Jugendliche im sozialistischen Rumänien*, Wien, 2019.

Clark, Christopher, *Sleepwalkers. How Europe went to War*, London, 2012.

Clayer, Nathalie, *L'Albanie, pays des derviches, les ordres mystiques musulmans en Albanie à l'epoque post-ottomane (1912–1967)*, Berlin, Wiesbaden, 1990.

Eadem, *Religion et nation chez les Albanais, XIXe–XXe siècles*, Istanbul, 2002.

Eadem, *Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Paris, 2007.

Eadem, „L'albanisation des toponymes dans l'Albanie de l'entre-deux-guerre sou les méandres d'une lente construction étatique", în Gilles de Rapper/Pierre Sintès (ed.), *Nommer et classer dans les Balkans*, Athena, 2008, pp. 237–255.

Eadem, „L'albanisation de la zone frontière albano-grecque et ses aléas dans l'entre-deux-guerres", în *Südost-Forschungen*, 68/2009, pp. 328–348.

Eadem, „De retour sur les «révoltes albanaises» de l'après 1908", în *Südost-Forschungen*, 73/2014, pp. 191–230.

Clayer, Nathalie/Bougarel, Xavier, *Les musulmans de l'Europe du Sud-Est: Des Empires aux États balkaniques*, Paris, 2013.

Clementi, Marco, *Camicie nere sull'Acropoli: L'occupazione italiana in Grecia (1941–1943)*, Roma, 2013.

Conti, Davide, *L'occupazione italiana dei Balcani: Crimini di Guerra e mito della „brava gente" (1940–1943)*, Roma, 2008.

Copilaș, Emanuel, *Națiunea socialistă: Politica identității în epoca de aur*, Iași, 2015.

Cornwall, Mark, *The Undermining of the Habsburg Monarchy: The Battle for Heartsand Minds*, Basingstoke, 2000.

Idem, (ed.), *Die letzten Jahre der Donaumonarchie: Der erste Vielvölkerstaat im Europa des frühen 20 Jahrhunderts*, Essen, 2004.

Idem, „The Habsburg Elite and the Southern Slav Question 1914–1918", in Lothar Höbelt/Thomas G. Otte (ed.), *A Living Anachronism? European Diplomacy and the Habsburg Monarchy*, Wien *et al.*, 2010, pp. 239–270.

Idem, /Newman, John Paul, *Sacrifice and rebirth: The legacy of the Last Habsburg war*, New York/Oxford, 2016.

Cramp, Laurien (ed.), *The Warsaw Pact reconsidered: International relations in Eastern Europe, 1955–1969*, London/New York, 2016.

Creuzberger, Stefan/Görtemaker, Manfred (ed.), *Gleichschaltung unter Stalin? Die Entwicklung der Parteien im östlichen Europa 1944–1949*, Paderborn, 2002.

Crna gora u prvom svetskom ratu, Cetinje/Podgorița, 2015.

Csaplár-Degovics, Krisztián, „Der erste Balkankrieg und die Albaner. Ein Beitrag zur Geschichte der Unabhängigkeitsproklamation Albaniens (28 November 1912)", în *Südost-Forschungen*, 67/2008, pp. 168–201.

Idem, „Die Internationale Kontrollkommission Albaniens und die albanischen Machtzentren (1913/1914). Beitrag zur Geschichte der Staatsbildung Albaniens", în *Südost-Forschungen*, 73/2014, pp. 231–267.

Idem, /Demeter, Gabor, „Social Conflicts, Changing Identities and Everyday Strategies of Survival in Macedonia on the Eve of the Collapse of the Ottoman Central Power (1903–1912)", în *The Hungarian Historical Review*, n.s. 3/3, (2014), pp. 609–649.

Cvetković, Srđan, *Između srpa ičekića. Represije u Srbiji 1944–1953*, Beograd, 2006.

Cvetković-Sander, Ksenia, *Sprachpolitik und nationale Identität im sozialistischen Jugoslawien (1945–1991). Serbokroatisch, Albanisch, Makedonisch und Slowenisch*, Wiesbaden, 2011.

Daskalakes, Apostolos, *Historia tes hellenikes chorophylakes 1936–1950*, 2 vol., Athena, 1973.

Daskalov, Rumen, „Development in the Balkan Periphery Prior to World War II: Some Reflections", în *Südost-Forschungen*, 57/1998, pp. 207–244.

Idem, *Bălgarskoto obštestvo 1878–1939*, 2 vol., Sofia, 2005.

De Rapper, Gilles, „Musulmans convertis et chrétiens autochtones en Albanie du Sud", în Gilles de Rapper/Pierre Sintès (ed.), *Nommer et classer dans les Balkans*, Athena, 2008, pp. 351–367.

Deletant, Dennis, *Hitler's forgotten Ally. Ion Antonescu and His Regime, Romania, 1941–1944*, Basingstoke, 2006.

Idem, „«Taunting the Bear», Romania and the Warsaw Pact, 1963–1989", în *Cold War Studies*, 7/4, (2007), pp. 495–507.

Idem, *Romania under Communism*, London/New York, 2019.

Demeter, Gábor/Csaplár-Degovics, Krisztián, „Albanian-Bulgarian Relations during the Balkan Wars and the Albanian-Macedonian Uprising («Third Balkan War», 1913)", în Penka Peykovska/Gábor Demeter (ed.), *Bulgaria and Hungary at War (1912–1918)*, Sofia/Budapest, 2013, pp. 83–96.

Dépret, Isabelle, „Ioannis Metaxás et le religieux (1936–1941), expérience historique et débats actuels en Grèce", în *Cahiers balkaniques*, 42/2014, la https//journals.openedition.org/ceb/5120#toct01n4 (accesat pe 22 august 2018).

Der Matossian, Bedross, *Shattered Dreams of Revolution. From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire*, Stanford, 2014.

Dervishi, Kastriot, *Burgjet dhe kampet e Shqipërisë komuniste*, Tirana, 2015.

Dibane, Lena, *E edaphike oloklerose tes Elladas 1830–1947*, Athena, 2000.

Dimitrov, Martin K., *Političeskata logika na socialističeskoto potreblenie*, Sofia, 2018.

DiNardo, Richard L., *Invasion. The Conquest of Serbia, 1915*, Santa Barbara, 2015.

Djokić, Dejan, *Elusive Compromise. A History of Interwar Yugoslavia*, London, 2007.

Dobre, Florica *et al.*, *Acțiunea „Recuperarea": Securitatea și emigrarea germanilor din România (1962–1989)*, București, 2011.

Dobrincu, Dorin, *Listele morții: Deținuți politici decedați în sistemul carceral din România potrivit documentelor Securității, 1945–1958*, București, 2008.

Idem, *Cedarea Basarabiei a nordului Bucovinei și a ținutului Herța între neputință și iresponsabilitate, 26–28 iunie 1940. Catalogul expoziției*, București, 2010.

Dobrincu, Dorin/Mănăstireanu, Dănuț (ed.), *Omul evanghelic: O explorare a comunităților protestante românești*, Iași, 2018.

Dobrivojević, Ivana, *Državna represija u doba diktature Kralja Aleksandra (1929–1935)*, Beograd, 2006.

Eadem, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, Beograd, 2013.

Eadem, „(In)Voluntary Builders of Socialism. Young Workers in the Early Socialist Yugoslavia", în *Istorija XX veka*, 1/2015, pp. 61–75.

Eadem, „Living Under Surveillance: Life in Serbia under the Dictatorship of King Aleksandar (1929–1935)", în *East Central Europe*, 42/2015, pp. 70–86.

Eadem, „Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974", în *Istorija XX veka*, 2/2016, pp. 83–98.

Dogo, Marco/Franzinetti, Guido (ed.), *Disrupting and Reshaping. Early Stages of Nation-building in the Balkans*, Ravenna, 2002.

Dornik, Wolfram, *Des Kaisers Falke: Wirken und Nach-Wirken von Franz Conrad von Hötzendorf*, Innsbruck *et al.*, 2013.

Dragomir, Elena, *Cold War Perceptions: Romania's Policy Change towards the Soviet Union. 1960–1964*, Newcastle upon Tyne, 2015.

Duijzings, Ger, „Die Erschaffung von Ägyptern in Kosovo und Makedonien", în Ulf Brunnbauer (ed.), *Umstrittene Identitäten: Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa*, Frankfurt a. M. *et al.*, 2002, pp. 123–148.

Dulić, Tomislav, „Mass Killing in the Independent State of Croatia, 1941–1945. A Case for Comparative Research", în *Journal of Genocide Research*, 8/2006, pp. 255–281.

Dumitru, Diana, *The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust. The Borderlands of Romania and the Soviet Union*, Cambridge, 2016.

Dutton, David, *The Politics of Diplomacy. Britain and France in the Balkans in the First World War*, London, 1998.

Džaja, Srećko M., *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918–1991)*, München, 2002.

Egro, Dritan, „Nga Perandoria Osmane në shtetin shqiptar. Disa aspekte të trashëgimisë dhe të ndërprerjës së trashëgimisë osmane", în *Studime historike*, 1–2/2012, pp. 171–182.

Egry, Gábor, „Crowding Out, Experiences of Difference, Discourses of Identity and Political Mobilization in Interwar Transylvania", în *Studia Universitatis Cibiniensis, Series historica*, 9/2012, pp. 161–182.

Idem, „Navigating the Straits: Changing Borders, Changing Rules and Practices of Ethnicity and Loyalty in Romania after 1918", în *The Hungarian Historical Review*, 2/3 (2013), pp. 449–476.

Idem, „Phantom Menaces? Ethnic Categorization, Loyalty and State Security in Interwar Romania", în *The Hungarian Historical Review*, 3/3 (2014), pp. 650–682.

Idem, „The World between Us, State Security and the Negotiation of Social Categories in Interwar Romania", în *East Central Europe*, 44/2017, pp. 17–46.

Elenkov, Ivan, „Lekite krile na totalitarnoto văobraženie", în *Kritika i humanizăm*, 29/2, (2009), pp. 211–235.

Idem, *Kulturnijat front*, Sofia, 2009.

Idem, *Orbiti na socialističeskoto vsekidnevie. Politiki i posledici na organizacionnija obhvat na masite, otnemaneto na sobstvenostta, formirane na neposredstvenoto obkrăženie i korupcijata v Narodna Republika Bălgarija*, Sofia, 2018.

Elsie, Robert, *The Albanian Treason Trial 1945*, London, 2015.

Idem, /Destani, Bejtullah, *The Cham Albanians of Greece. A Documentary History*, London/New York, 2013.

Falina, Maria, „Between «Clerical Fascism» and Political Orthodoxy, Orthodox Christianity and Nationalism in Interwar Serbia", în *Totalitarian Movements and Political Religions*, 8/2, (2007), pp. 247–258.

Ferhadbegović, Sabina, *Prekäre Integration: Serbisches Staatsmodell und regionale Selbstverwaltung in Sarajevo und Zagreb 1918–1929*, München, 2008.

Eadem, „Vor Gericht. Die Soldaten der Handschar-Division im Nackriegsjugoslawien", în *Südost-Forschungen*, 69/70 (2010), pp. 228–251.

Fevziu, Blendi, *Enver Hoxha: The Iron Fist of Albania*, London/New York, 2016.

Fischer, Bernd J., *King Zog and the Struggle for Stability in Albania*, New York, 1984.

Idem (ed.), *Balkan Strongmen. Dictators and Authoritarian Rulers of South Eastern Europe*, West Lafayette, 2007.

Idem, *Albania at War 1939–1945*, West Lafayette, 2008.

Fishta, Iljaz, „Agrarproblem und Agrarreform im Albanien der Zwischenkriegszeit", în *Südost-Forschungen*, 59/60, (2000/2001), pp. 387–422.

Flaiser, Chanken (ed.), *E Ellada '36–'49. Apo te diktatoria ston Emphylio*, Tomes kai synecheies, Athena, 2003.

Fleischer, Hagen, *Im Kreuzschatten der Mächte. Griechenland 1941–1944*, 2 vol., Frankfurt a. M., 1986

Idem, /Sboronos, Nikos (ed.), *E Ellada 1936–1944: Diktatoria–Katoche–Antistase*, Athena, 1989.

Focardi, Filippo, *Il cattivo tedesco e il bravo italiano: La rimozione delle colpe della seconda guerra mondiale*, Roma/Bari, 2013.

Freytag, Carl, *Deutschlands „Drang nach Südosten". Der Mitteleuropäische Wirtschaftstag und der „Ergänzungsraum Südosteuropa" 1931–1945*, Göttingen, 2012.

Fried, Marvin Benjamin, „The Cornerstone of Balkan Power Projection, Austro-Hungarian War Aims and the Problems of Albanian Neutrality, 1914–1918", în *Diplomacy and Statecraft*, 23/3, (2012), pp. 425–445.

Friedrich, Wolfgang-Uwe, „Bulgarien und die Mächte 1913–1915. Ein Beitrag zur Weltkriegs- und Imperialismusgeschichte. Stuttgart Frusetta, James 2010, Fascism to Complete the National Project? Bulgarian Fascists' Uncertain View on the Palingenesis of the Nation", în *East Central Europe*, 37/1985, pp. 280–302.

Galijaš, Armina, *Eine Stadt im Zeichen des Krieges. Ethnopolitik und Alltag in Banja Luka (1990–1995)*, München, 2011.

Geissbühler, Simon (ed.), *Romania and the Holocaust*, Hannover, 2016.

Georgiev, Georgi N., *Bălgaro-albanski političeski otnošenija (1908–1915)*, Sofia, 2019.

Gerwarth, Robert, *Die Besiegten: Das blutige Erbe des Ersten Weltkriegs*, München, 2017.

Idem, /Horne, John (ed.), *Krieg im Frieden: Paramilitärische Gewaltnach dem Ersten Weltkrieg*, Göttingen, 2013.

Gingeras, Ryan, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912–1923*, Oxford, 2009.

Ginio, Eyal, *The Ottoman Culture of Defeat: The Balkan Wars and Their Aftermath*, London, 2016.

Gjaurski, Marian/Kasabov, Konstantin, „Văoružena săprotiva srešta komunističeskija režim v Bălgarija–gorjanskoto dviženie (1944–1955 g.)", în Ivajlo Znepolski (ed.), *Da poznaem komunizma*, Sofia, 2016, pp. 9–57.

Glantz, David M., *Red Storm Over the Balkans: The Failed Soviet Invasion of Romania*, Lawrence, 2006.

Glass, Hildrun, *Zerbrochene Nachbarschaft: Das deutschjüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)*, München, 1996.

Eadem, *Minderheit zwischen zwei Diktaturen. Zur Geschichte der Juden in Rumänien 1944–1949*, München, 2002.

Gobetti, Eric, *Alleati del nemico: L'occupazione italiana in Jugoslavia 1941–1943*, Roma/Bari, 2013.

Goldstein, Ivo/Goldstein, Slavko, *Tito*, Zagreb, 2015.

Goldstein, Slavko, *Das Jahr, das nicht vergeht*, Frankfurt a. M., 2018.

Gollwitzer Helmut (ed.), *Europäische Bauernparteien im 20 Jahrhundert*, Stuttgart, 1977.

Gori, Francesco/Pons, Silvio (ed.), *The Soviet Union and Europe in the Cold War, 1943–1953*, Houndsmills, Basingstoke, 1996.

Gostentschnigg, Kurt, *Wissenschaft im Spannungsfeld von Politik und Militär: Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867–1918*, Wiesbaden, 2018.

Gräf, Rudolf/Volkmer, Gerald (ed.), *Zwischen Tauwettersozialismus und Neostalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1953–1964*, München, 2011.

Grandits, Hannes/Sundhaussen, Holm (ed.), *Jugoslawien in den 1960er Jahren. Auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat?*, Wiesbaden, 2013.

Grebenarov, Aleksandăr/Georgiev, Georgi N. (ed.), *100 godini ot ohridsko-debărskoto văstanie*, Sofia, 2014.

Gross, Stephen G., *Export Empire: German Soft Power in Southeastern Europe, 1890–1945*, Cambridge, 2015.
Grothusen, Klaus-Detlev, *Südosteuropa-Handbuch*, vol. 7, Albanien, Göttingen, 1993.
Grozeva, Nedjalka, *Gorjanite, Sbornik dokumenti 1944–1949*, Sofia, 2001.
Gruev, Mihail, „Komunističeskijat elit v Bălgarija–regionalni i nacionali mreži", în *Balkanističen forum*, 1–3/2004, pp. 97–103.
Idem, *Preorani slogove. Kolektivizacija i socijalna promjana v Bălgarskija severozapad 40-te–50-te godini na XX vek*, Sofia, 2009.
Idem, „Mladežkite subkulturi v Bălgarija prez 70-te i 80-te godini na XX vek", în *Kritika i humanizăm*, 43/1–2, (2014), pp. 49–57.
Idem, /Kaljonski, Aleksej, *Văzroditelen proces. Mjusulmanskite obštnosti i komunističeskijat režim*, Sofia, 2008.
Idem, /Miškova, Diana (ed.), *Bălgarskijat komunizăm. Debati i interpretacii*, Sofia, 2013.
Gunares, Basiles, *Egnosmenon koinonikon phronematon. Koinonikes kai alles opseis tu antikommunismu ste Makedonia tu Empyhliu Polemu (1945–1949)*, Thessalonike, 2002.
Idem, *To makedoniko zetema apo ton 190 eos ton 210 aiona*, Athena, 2010.
Idem (ed.), *Eroes ton Ellenon*, Athena, 2014.
Hacısalıhoğlu, Mehmet, *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890–1918)*, München, 2003.
Hadžijski, Ivan, *Vtoroto bălgarsko upravlenie văv Vardarska Makedonija (april 1941–septemvri 1944)*, Dupnița, 2016.
Halder, Marc, *Der Tito-Kult: Charismatische Herrschaft im sozialistischen Jugoslawien*, München, 2013.
Halimi, Redi, „A Liberal Government in King Zog's Albania? Mehdi Frashëri and the Cabinet of the „Young" (1935–1936)", în *Südost-Forschungen*, 73, 2014, pp. 306–333.
Hall, Richard C., *Bulgaria's Road to the First World War*, New York, 1996.
Idem, *The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War*, London/New York, 2000.
Idem, *Balkan Breakthrough. The Battle of Dobro Pole 1918*, Bloomington, 2010.
Hartl, Hans, *Der „einige" und „unabhängige" Balkan. Zur Geschichte einer politischen Vision. München*
Haslinger, Peter *1993, Arad November 1918*, Wien *et al.*, 1977.
Hatzivassiliou, Evanthis, *Greece and the Cold War. Frontline State 1952–1967*, London, 2006.
Hatzopoulos, Pavlos, *The Balkans beyond Nationalism and Identity: International Relations and Ideology*, London/New York, 2008.
Haug, Hilde Katrine, *Creating a Socialist Yugoslavia. Tito, Communist Leadership and the National Question*, London/New York, 2012.
Hausleitner, Mariana, *Die Rumänisierung der Bukowina 1918–1944*, München, 2001.
Eadem, *Die Donauschwaben 1868–1948. Ihre Rolle im rumänischen und serbischen Banat*, Stuttgart, 2014.
Eadem, „Der Einfluss des Nationalsozialismus bei den Donauschwaben im rumänischen und serbischen Banat", în *Spiegelungen*, 9 (63) 2014, pp. 57–72.
Eadem (ed.), *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945, Slowakei, Rumänien und Bulgarien*, vol. 13, Berlin/Boston, 2018.
Heinen, Armin, *Die Legion „Erzengel Michael" in Rumänien*, München, 1986.

Idem, *Rumänien, der Holocaust und die Logik der Gewalt*, München, 2007.
Heinen, Armin/Schmitt Oliver Jens (ed.), *Inszenierte Gegenmacht von rechts. Die „Legion Erzengel Michael" in Rumänien 1918–1938*, München, 2013.
Hensell, Stephan, „Albanien als Familienstaat. Zur Genealogie des bürokratischen Feldes in Südosteuropa", în Mihai. D. Grigore *et al.* (ed.), *Herrschaft in Südosteuropa*, Göttingen, 2012, pp. 97–118.
Heppner, Harald (ed.), *Umbruch mit Schlachtenlärm: Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg*, Köln *et al.*, 2016.
Herbstritt, Georg, *Entzweite Freunde. Rumänien, die Securitate und die DDR-Staatssicherheit 1950 bis 1989*, Göttingen, 2016.
Hillgruber, Andreas, Hitler, *König Carol und Marschall Antonescu*, Stuttgart, 1954.
Hionidou, Violetta, *Famine and Death in Occupied Greece 1941–1944*, Cambridge, 2006.
Hoare, Marko Attila, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia, the Partisans and the Chetniks, 1941–1943*, Oxford, 2006.
Hodžić, Sanela/Schölzel, Christian, *Zwangsarbeit im „Unabhängigen Staat Kroatien" 1941–1945*, Münster, 2012.
Höpken, „Wolfgang, Strukturkrise oder verpasste Chance? Zum Demokratiepotential der südosteuropäischen Zwischenkriegsstaaten Bulgarien, Jugoslawien und Rumänien", în Hans Lemberg (ed.), *Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918–1939)*, Marburg, 1997, pp. 73–127.
Idem, „«Durchherrschte Freiheit». Wie «autoritär» (oder wie «liberal») war Titos Jugoslawien?", în Hannes Grandits/Holm Sundhaussen, *Jugoslawien in den1960er Jahren. Auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat?*, Wiesbaden, 2013, pp. 39–65.
Hoppe, Hans-Joachim, *Bulgarien, Hitlers eigenwilliger Verbündeter*, Stuttgart, 1979.
Hoppe, Jens, „Zwangsarbeit von Juden in Bulgarien während des Zweiten Weltkriegs – die jüdischen Arbeitsbataillone 1941–1944", în *Südost-Forschungen*, 63/64, (2004/2005), pp. 311–338.
Horel, Catherine (ed.), *Les guerres balkaniques 1912–1913: Conflits, enjeux, mémoires*, Bruxelles, 2014.
Hristov, Hristo, *Todor Živkov. Biografija*, Sofia, 2009.
Idem, *Imperijata na zadgraničnite firmi. Săzdavane, dejnost i iztočvane na družestvata s bălgarsko učastie zad granica 1961–2007*, Sofia, 2015.
Hristova, Natalija, *Bălgarskijat slučaj. Kultura, vlast, inteligencija 1944–1989*, Sofia, 2016.
Hunyadi, Attila Gábor (ed.), *State and Minority in Transylvania 1918–1989. Studies on the History of the Hungarian Community*, New York, 2012.
Hüsch, Heinz Günther/Leber, Peter-Dietmar/Baier, Hannelore, *Wege in die Freiheit: Deutsch-rumänische Dokumente zur Familienzusammenführung und Aussiedlung 1968–1989*, Aachen, 2016.
Iacob, Bogdan C., „From Periphery to Cardinal Borderland. The Balkans in UNESCO", în *CAS Sofia Working Papers Series*, 7/2015, pp. 1–34 .
Iatrides, John O., „Revolution or Self-Defense? Communist Goals, Strategy, and Tactics in the Greek Civil War", în *Journal of Cold War Studies*, 7/3, (2005), pp. 3–33.
Idrizi, Idrit, „Der «Neue Mensch» in der Politik und Propaganda der Partei der Arbeit Albaniens in den 1960er Jahren", în *Südost-Forschungen*, 69/70, (2010), pp. 252–283.
Idem, *Herrschaft und Alltag im albanischen Spätsozialismus (1976–1985)*, München, 2018.
Ihrig, Stefan, *Atatürk in Nazi Imagination*, Cambridge, 2018.

Ikonomi, Luljeta/Woodcock, Shannon, „Imoraliteti në familje. Nxitja e ankesave të grave për të përforcuar pushtetin e partisë në revolucionin kulturor shqiptar", în *Përpjekja*, 32/33, (2014), pp. 153–180.
Ioanid, Radu, *Holocaustul în România: Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu 1940–1944*, București, 2006.
Idem, *Tragedia romilor deportați în Transnistria, 1942–1945: Mărturii și documente*, Iași, 2009.
Idem (ed.), *Securitatea și vânzarea evreilor: Istoria acordurilor secrete dintre România și Israel*, Iași, 2015.
Iordachi, Constantin, *Charisma, Politics and Violence, The Legion of the „Archangel Michael" in Interwar Romania*, Trondheim, 2004.
Idem, „Diplomacy and the Making of a Geopolitical Question, The Romanian-Bulgarian Conflict over Dobrudja, 1878–1947", în Roumen Daskalov/DianaMishkova/Tchavdar Marinov/Alexander Vezenkov (ed.), *Entangled History of the Balkans*, vol. 4., Leiden, 2017, pp. 290–393.
Iordachi, Constantin/Bauerkämper, Arnd (ed.), *Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe*, Budapest, 2014.
Iordachi, Constantin/Dobrincu, Dorin (ed.), *Transforming Peasants, Property and Power: The Collectivization of Agriculture in Romania 1949–1962*, Budapest, 2009.
Iordachi, Constantin/Sciarrino, Blasco, „War veterans, Demobilization and Political Activism, Greater Romania in Comparison", în *Fascism*, 6/2017, pp. 75–117.
Iuso Pasquale, *Il fascismo e gli Ustascia 1929–1941. Il separatismo croato in Italia*, Roma, 1995.
Ivetic, Egidio, *Le guerre balcaniche*, Bologna, 2006.
Jakir, Aleksandar, *Dalmatien zwischen den Weltkriegen. Agrarische und urbane Lebenswelt und das Scheitern der jugoslawischen Integration*, München, 1999.
Idem, „Worker's Self-Managment in Tito's Yugoslavia Revisited", în Fikret Adanir (ed.), *Social Movements in Southeast Europe. Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*, 33/2005, pp. 137–155.
Idem, „Anti-Communist Guerilla in Croatia, 1946–1951", în Peter Jašek (ed.), *Anticommunist Resistance in Central and Eastern Europe*, Bratislava, 2012, pp. 434–449.
Idem, „Wirtschaft und Wirtschaftsreformen in den 1960er Jahren in Jugoslawien", în Hannes Grandits/Holm Sundhaussen, *Jugoslawien in den 1960er Jahren: Auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat?*, Wiesbaden, 2013, pp. 83–108.
Idem, „Die 7. SS-Freiwilligen-Gebirgs-Division «Prinz Eugen» in Dalmatien", în Ingo Loose/Burkhard Olschowsky (ed.), *Nationalsozialismus und Machtausbau im östlichen Europa*, München/Berlin, 2016, pp. 369–386.
Idem, *Dalmacija u međuratnom razdoblju 1918–1941*, Zagreb, 2018.
Jakovina, Tvrtko (ed.), *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, Zagreb, 2012.
Jančev, Veselin (ed.), *Vojnata takava, kakvato beše. Bălgarija i Părvata Balkanska Vojna 1912–1913*, Sofia, 2012.
Janjetović, Zoran, „The Albanians in Yugoslavia 1944–1959. A Difficult Integration", în Albert Ramaj (ed.), *Poeta nascitur, historicus fit. Ad honorem Zef Mirdita*, St. Gallen/Zagreb, 2013, pp. 687–704.
Jareb, Mario, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941*, Zagreb, 2006.
Jeřábek, Rudolf, *Potiorek. General im Schatten von Sarajevo*, Wien *et al.*, 1991.
Jezernik, Božidar, *Titos Gulag auf der Insel Goli Otok*, Klagenfurt, 2014.
Jinga, Luciana M., *Gen și reprezentare în România comunistă 1944–1989*, Iași, 2015.

Jovanović, Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd, 2012.

Idem, „Land Reform and Serbian Colonization. Belgrade's Problems in Interwar Kosovo and Macedonia", în *East Central Europe*, 42/2015, pp. 87–103.

Idem, „Bulgaria in the Spotlight. Drug factories in Bulgaria, 1932–1937", în *Balkanistic Forum*, 2/2018, pp. 75–88.

Kaba, Hamit, *Shqipëria në rrjedhën e Luftës së Ftohtë*, Tirana, 2007.

Kahl, Thede, „The Ethnicity of Aromanians after 1990, the Identity of a Minority that Behaves like a Majority", în *Ethnologia balkanica*, 6/2002, pp. 145–169.

Idem, *Hirten im Kontakt. Sprach- und Kulturwandel ehemaliger Wanderhirten*, Wien, 2007.

Kahl, Thede/Maksuti, Izer/Ramaj, Albert (ed.), *Die Albaner in der Republik Mazedonien*, Wien, 2006.

Kailitz, Steffen (ed.), *Nach dem „Großen Krieg". Vom Triumph zum Desaster der Demokratie 1918/19 bis 1939*, Göttingen, 2017.

Kallis, Aristotle, „Neither Fascist nor Authoritarian, the 4th of August Regime in Greece (1936–1941) and the Dynamics of Fascisation in 1930s Europe", în *East Central Europe*, 37/2–3, (2010), pp. 303–330.

Kalogrias, Vaïos, Okkupation, *Widerstand und Kollaboration in Makedonien 1941–1944*, Mainz/Ruhpolding, 2008.

Kalogrias, Vaïos/Dordonas, Stratos, „Die bulgarische Okkupation in Ostmakedonien und Thrakien (1941–1944)", în *Südost-Forschungen*, 68/2009, pp. 400–417.

Kalpadakes, Giorgos, *To makedoniko zetema 1962–1995*, Athena, 2012.

Kalyvas, Stathis N., „Armed Collaboration in Greece, 1941–1944", în *European Review of History*, 15/2, (2008), pp. 129–142.

Kalybas, Stathes N./Marantzides, Nikos, *Emphylia pathe*, Athena, 2015.

Kambo, Enriketa, *Arsimi në Shqipëri (1945–1960)*, Tirana, 2005.

Kambovski, Vlado (ed.), *Bukureškiot miroven dogovor. Makedonija i Balkanot*, Skopje, 2014.

Kanzleiter, Boris, *„Rote Universität": Studentenbewegung und Linksoppsition in Belgrad 1964–1975*, Hamburg, 2011.

Karge, Heike, *Steinerne Erinnerung–versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947–1970)*, Wiesbaden, 2010.

Karpat, Kemal H., *The Politization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, New York, 2001.

Kassabova, Amelia, „Begrenzte Transformation oder Transformation der Begrenztheiten? Politik und uneheliche Geburten im sozialistischen Bulgarien", în Ulf Brunnbauer/Wolfgang Höpken (ed.), *Transformationsprobleme Bulgariens im 19. und 20. Jahrhundert*, München, 2007, pp. 125–147.

Katardžiev, Ivan, *Istorija na makedonskiot narod.*, vol. 4, Skopje, 2000.

Kennan, George F. (ed.), *The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect.*, Washington, 1993.

Kezic, Daniel, *Bauen für den Einheitsstaat. Die Eisenbahn Belgrad-Bar und die Desintegration des Wirtschaftssystems in Jugoslawien (1952–1976)*, Berlin, 2017.

Kieser, Hans-Lukas/Öktem, Kerem/Reinkowski, Maurus (ed.), *World War I and the End of the Ottomans*, London/New York, 2015.

Kilian, Jürgen, „Krieg auf Kosten anderer. Wehrmachtfinanzierung in Griechenland während des Zweiten Weltkriegs", în *Südost-Forschungen*, 73/2014, pp. 38–59.

Király, Béla K./Djordjević, Dimitrije (ed.), *East Central European Society and the Balkan Wars*, New York, 1987.
Kissoudi, Penelope, *The Balkan Games and Balkan Politics in the Interwar Years 1929–1939*, London, 2009.
Kitanov, Valentin, *Aspekti na političeskite otnošenija na VMORO s Turcija 1903–1914*, Blagoevgrad, 2009.
Klasić, Hrvoje, *Jugoslavija i svijet 1968*, Zagreb, 2012.
Klinger, William, *Il terrore del popolo: Storia dell'OZNA, polizia politica di Tito*, Trieste, 2012.
Kofas, John V., *Intervention and Underdevelopment: Greece During the Cold War*, London, 1989.
Kolanović, Nada Kišić, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945*, Zagreb, 2009.
Koliopulos, Ioannes S., *E diktatoria tu Metaxa kai o polemos tu 40*, Thessalonike, 1994.
Kontogiorgi, Elisabeth, *Population Exchange in Greek Macedonia. The Rural Settlement of Refugees 1922–1930*, Oxford, 2006.
Kopsidis, Michael, „Bäuerliche Landwirtschaft und Agrarwachstum, Südosteuropa 1870–1940 im Lichte moderner Entwicklungstheorie", în *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 55/1, (2014), pp. 65–92.
Kopsidis, Michael/Ivanov, Martin, „Modern Industry in Southeast Europe 1945–2010, From Rapid Industrialization to Deindustrialization", în *Online-Handbuch zur Geschichte Südosteuropas. Wirtschaft und Gesellschaft in Südosteuropa nach 1800*, München, 2018.
Korb, Alexander, „Understanding Ustaša violence", in *Journal of Genocide Research*, 12/1–2, (2010), pp. 1–18.
Idem, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien* 1941–1945, Hamburg, 2013.
Kos, Franz-Josef, *Die politischen und wirtschaftlichen Interessen Österreich-Ungarns und Deutschlands in Südosteuropa 1912–1913. Die Adriahafen-, die Saloniki- und die Kavalla frage*, Wien *et al.*, 1996.
Kostopulos, Tasos, *E autologokrimene mneme. Ta tagmata asphaleias kai e metapolemike ethnikophrosyne*, Athena, 2013.
Kramer, Mark/Smetana, Vít (ed.), *Imposing, Maintaining and Tearing Open the Iron Curtain. The Cold War and East-Central Europe, 1945–1989*, Plymouth, 2013.
Kretsi, Georgia, „Austauschbar–nicht-austauschbar. Albanophone Muslime (Çamen) und andere Grenzbevölkerungen des Epirus der Zwischenkriegszeit im Kräftefeld zwischen ethnischer Identitätskonstruktion und Entmischungspolitik", în *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 4/2002, pp. 205–231.
Eadem, *Verfolgung und Gedächtnis in Albanien. Eine Analyse postsozialistischer Erinnerungsstrategien*, Wiesbaden, 2007.
Kührer-Wielach, Florian, *Siebenbürgen ohne Siebenbürger? Zentralstaatliche Integration und politischer Regionalismus nach dem Ersten Weltkrieg*, München, 2014.
Laković, Ivan/Tasić, Dmitar, *The Tito-Stalin Split and Yugoslavia's Military Opening Toward the West, 1950–1954*, Lanham, 2016.
Lalkov, Milčo, *Balkanskata politika na Avstro-Ungarija (1914–1917): Avstro-ungarskata diplomacija za săjuznici prez Părvata svetovna vojna*, Sofia, 1983.
Lecoeur, Sheila, *Mussolini's Greek Island: Fascism and the Italian Occupation of Syros in World War II*, London, 2009.
Leidinger, Hannes *et al.*, *Habsburgs schmutziger Krieg: Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegführung 1914–1918*, St Pölten *et al.*, 2014.

Lengyel, Zsolt K., *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transilvanismus 1918–1928*, München, 1993.
Leuștean, Lucian, *Orthodoxy and the Cold War: Religion and Political Power in Romania 1947–1965*, New York, 2009.
Levy, Robert, Ana Pauker, *The Rise and Fall of a Jewish Communist*, Berkeley, 2001.
Lewis, Mark, „The Failure of Austrian and Yugoslav Police to Repress the Croatian Ustaša in Austria, 1929–1934", în *Austrian History Yearbook*, 45/2014, pp. 186–211.
Lilkov, Vili/Hristov, Hristo, *Bivši hora. Kak BKP likvdira elita na Bălgarija*, Sofia, 2017.
Lita, Qerim, *Tokat e liruara (1941–1944). Përmbledhje dokumentesh*, 4 vol. Skopje/Prishtina/Tirana, 2016.
Livezeanu, Irina, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle 1918–1930*, Ithaca NY, 1995.
Lory, Bernard, *La ville balkanissime. Bitola 1800–1918*, Istanbul, 2011.
Lučić, Iva, *Im Namen der Nation. Der politische Aufwertungsprozess der Muslime im sozialistischen Jugoslawien (1965–1971)*, Wiesbaden, 2018.
Lüthi, Lorenz M., „The Non-Aligned Movement and the Cold War, 1961–1975", in *Journal of Cold War Studies*, 18/4, (2016), pp. 98–147.
Lyon, James, *Serbia and the Balkan Front, 1914*, London, 2015.
Malcolm, Noel, *Kosovo: A Short History*, London, 1998.
Maner, Hans-Christian, *Parlamentarismus in Rumänien 1930-1940: Demokratie im autoritären Umfeld*, München, 1996.
Maner, Hans-Christian, „Zwischen Staat und Nation. Die orthodoxen Kirchen in Südosteuropa im 20 Jahrhundert", în *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 3/2001, pp. 27–62.
Maner, Hans-Christian, *Multikonfessionalität und neue Staatlichkeit. Orthodoxe, griechisch-katholische und römisch-katholische Kirche in Siebenbürgen und Altrumänien zwischen den Weltkriegen (1918–1940)*, Wiesbaden, 2007.
Manta, Eleutheria, *Oi Musulmanoi Tsamedes tes Epeiru 1923–2000*, Thessalonike, 2004.
Margarites, Giorgos, *Istoria tu elleniku emphyliu polemu*, 2 vol., Athena, 2000,
Marinković Sorescu, Annemarie, „Ceaușescu's Personality Cult and Romania Television", în *Balcanica*, 48/2011, pp. 343–360, 2017.
Marinov, Tchavdar, *La question macédonienne de 1944 à nos jours. Communisme et nationalisme dans les Balkans*, Paris, 2010.
Idem, *„Nos ancêtres les Thraces". Usages idéologiques de l'Antiquité en Europe du Sud-Est*, Paris, 2016.
Marinov, Tchavdar/Vezenkov, Alexander, „Communism and Nationalism in the Balkans, Marriage of Convenience or Mutual Attraction?", în Rumen Daskalov/Diana Mishkova (ed.), *Entangled History of the Balkan*, vol. 2, Leiden/Boston, 2014, pp. 469–555.
Marku, Ylber, „China and Albania. The Cultural Revolution and Cold War Relations", în *Cold War History*, 17/4, (2017), pp. 367–383.
Marx, Tobias, *Zigeunerkulturen im Wandel. Über Roma-/Zigeunereliten in Bulgarien und Mazedonien*, Bielefeld, 2016.
Masetović, Julia *et al.*, *Balkanföderation und Arbeiterbewegung*, Teil 2, *Diskussionen in der Kommunistischen Internationale*, Wien, 2002.
Mayerhofer, Lisa, *Zwischen Freund und Feind. Deutsche Besatzung in Rumänien 1916–1918*. München, 2010.
Mazower, Mark, *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430–1950*, London, 2005.

Idem, *Griechenland unter Hitler: Das Leben während der deutschen Besatzung 1941–1944*, Frankfurt a. M., 2016

McCormick, Robert B., *Croatia under Ante Pavelić. America, the Ustaše and Croatian Genocide in World War II*, London/New York, 2018.

Mëhilli, Elidor, „Defying De-Stalinization, Albania's 1956", în *Cold War Studies*, 13/4, (2011), pp. 4–56.

Idem, „Mao and the Albanians", în Alexander C. Cook (ed.), *Mao's Little Red Book. A Global History*, Cambridge, 2014, pp. 165–184.

Idem, „States of Insecurity", în *The International History Review*, 37/5, (2015), pp. 1037–1058.

Melčić, Dunja, *Der Jugoslawien-Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, Wiesbaden, 2007.

Menković, Mirjana, „Jovanka Broz i moda, kolekcija prve dame", în *Etnoantropologoški problemi*, 10/4, (2015), pp. 873–892.

Meta, Beqir, *Albania and Greece 1949–1990*, Tirana, 2007.

Metodiev, Momčil, *Meždu vjarata i kompromisa. Bălgarskata pravoslavna cărkva i komunističeskijata dăržava (1994–1989 g.)*, Sofia, 2010.

Metodiev, Momčil/Dermendžieva, Marija, *Dăržavna sigurnost. Predimstvo po nasledstvo. Profesionalni biografii na vodešti oficeri*, Sofia, 2015

Micheletta, Luca, *La resa dei conti. Il Kosovo, l'Italia e la dissoluzione della Jugoslavia (1939–1941)*, Roma, 2008.

Micheva, Tsvetana, „On the History of the Internal Macedonian Revolutionary Organization (1924–1934)", în *Bulgarian Historical Review*, 37/1–2, (2009), pp. 80–97.

Milev, Ivo, *Životăt i smărtta na Ljudmila Živkova*, Sofia, 2018.

Mioc, Eugen, *Comunismul în Banat 1944–1965*, 2 vol., Timișoara, 2007–2010.

Mishkova, Diana, *Beyond Balkanism: The Scholarly Politics of Region Making*, NewYork/London, 2018.

Mišković, Nataša, „The Pre-History of the Non-Aligned Movement, India's First Contacts with the Communist Yugoslavia, 1948–1950", în *India Quarterly*, 65/2, (2009), pp. 185–200.

Eadem, „Jovanka and Josip Broz Tito, Gender and Power at the Top of Communist Yugoslavia", în Roswitha Kersten-Pejanić *et al.* (ed.), *Doing Gender–Doing the Balkans*, München *et al.*, 2012, pp. 221–240.

Mišković, Nataša/Fischer-Tiné, Harald/Boškovska, Nada (ed.), *The Non-Aligned Movement and the Cold War*, London/New York, 2014.

Mitrović, Andrej, *Serbia's Great War 1914–1918*, London, 2007.

Monzali, Luciano, *Italiani di Dalmazia 1914–1924*, Firenze, 2007.

Idem, *Il sogno dell'egemonia. L'Italia, la questione jugoslava e l'Europa centrale*, Firenze, 2010.

Morgan, Michael Cotey, *The Final Act: The Helsinki Accords and the Transformation of the Cold War*, Princeton, 2018.

Motadel, David, *Islam and Nazi Germany's War*, 2014.

Mueller, Wolfgang/Gehler, Michael/Suppan, Arnold (ed.), *The Revolutions of 1989. A Handbook*, Wien, 2015.

Müller, Dietmar, *Agrarpopulismus in Rumänien: Programmatik und Regierungspraxis der Bauernpartei und der Nationalbäuerlichen Partei Rumäniens in der Zwischenkriegszeit*, St. Augustin, 2001.

Idem, *Staatsbürger auf Widerruf. Juden und Muslime als Alteritätspartnerim rumänischen und serbischen Nationscode*, Wiesbaden, 2005.

Idem, „Die Institutionalisierung von Eigentumsformen in Ostmittel- und Südosteuropa im 20 Jahrhundert. Für eine Kulturgeschichte des Rechts", în Wim van Meurs/ Dietmar Müller (ed.), *Institutionen und Kultur in Südosteuropa*, München *et al.*, 2014, pp. 118–162.

Idem (ed.), *Der „Carnegie Report on the Causes and Conduct of the Balkan Wars 1912/13". Wirkungs-und Rezeptionsgeschichte im Völkerrecht und in der Historiographie*, Leipzig, 2015.

Müller, Dietmar/Harre, Angelika (ed.), *Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Innsbruck/Wien/Bozen, 2010.

Müller, Florin, *Metamorfoze ale politicului românesc 1938–1944*, București, 2006.

Idem (ed.), *Elite parlamentare și dinamică electorală în România (1919–1937)*, București, 2009.

Idem, *Societate–ideologie–dictaturi*, București, 2014.

Münnich, Nicole, *Belgrad zwischen sozialistischem Herrschaftsanspruch und gesellschaftlichem Eigensinn. Die jugoslawische Hauptstadt als Entwurf und urbane Erfahrung*, Wiesbaden, 2013.

Murgescu, Bogdan (ed.), *Revoluția română din decembrie 1989: Istorie și memorie*, Iași, 2007.

Idem, *România și Europa: Acumularea decalajelor economice (1500–2010)*, București, 2010.

Musaj, Fatmira, „Riorganizimi i Xhandermërisë shqiptare (1925–1928)", în *Studime historike*, 1–2/2013, pp. 93–113.

Neuwirth, Hubert, *Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939–1944*, Wiesbaden, 2008.

Newman, John Paul, „Postimperial and Post-war Violence in the South Slav Lands,1918–1923", în *Contemporary European History*, 19/3, (2010), pp. 249–265.

Idem, „Serbian and Habsburg Military Institutional Legacies in Yugoslavia after 1918", în *First World War Studies*, 5/3, (2014), pp. 319–335.

Idem, *Yugoslavia in the Shadow of the War. Veterans and the Limits of State Building 1903–1945*, Cambridge, 2015.

Idem, „War Veterans, Fascism, and Para-Fascist Departures in the Kingdom of Yugoslavia, 1918–1941", în *Fascism*, 6/2017, pp. 42–74.

Nielsen, Christian Axboe, *Making Yugoslavs. Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*, Toronto *et al.*, 2014.

Nikiforova, Sija, *Bălgarskata stopanska politika văv Vardarska Makedonija 1941–1944*, Sofia, 2018.

Nikolić, Kosta/Dobrivojević, Ivana, „Creating a Communist Yugoslavia in the Second World War", în *Balcanica*, 48/2017, pp. 244–267.

Nikolić, Kosta/Stambolija, Nebojša, „Royalist Resistance Movement in Yugoslavia during the Second World War", în *Istorija 20 veka*, 36/2, (2019), pp. 9–36.

Oberländer, Erwin (ed.), *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*, Paderborn, 2017.

Oberländer, Erwin/Lemberg, Hans/Sundhaussen, Holm (ed.), *Genossenschaften in Osteuropa – Alternative zur Planwirtschaft?*, Wiesbaden, 1993.

Oliva, Gianni, *„Si amazza troppo poco". I crimini di guerra italiani 1940–1943*, Milano, 2007.

Omerika, Armina, *Islam in Bosnien-Herzegowina und die Netzwerke der Jungmuslime (1918–1983)*, Wiesbaden, 2013.

Opfer, Björn, „Nationalitätenkampf im Schatten des Krieges. Bulgarische Nationalitätenpolitik in Makedonien 1915–1918“, în *Südost-Forschungen*, 61/62, (2002–2003), pp. 289–310.

Idem, *Im Schatten des Krieges. Besetzung oder Anschluss–Befreiung oder Unterdrückung? Eine komparative Untersuchung über die bulgarische Herrschaft in Vardar-Makedonien 1915–1918 und 1941–1944*, Münster, 2005.

Oprea, Marius, *Bastionul cruzimii: O istorie a Securității (1948–1964)*, Iași, 2008.

Pačemska Petreska, Darinka, *VMRO 1918–1934. Hronologija*, Skopje, 2004.

Pârvulescu, Ioana, *Și eu am trăit în comunism*, București, 2015.

Patterson, Patrick Hyder, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, Ithaca/London, 2011.

Pavlaković, Vjeran, *The Battle for Spain is ours: Croatia and the Spanish Civil War, 1936–1939*, Zagreb, 2014.

Pavlović, Momčilo *et al.* (ed.), *Guerilla in the Balkans / Gerila na Balkanu*, Tokyo/Beograd, 2007.

Pechlivanis, Paschalis, „Between Détente and Differentiation, Nixon's Visit to Bucharest in August 1969“, în *Cold War History*, 17/3, (2017), pp. 241–258.

Petmezas, Sokrates D., „Agrotike oikonomia“, în Chrestos Chatzeioseph (ed.), *Istoria tes Elladas tu 20u aiona. O Mesopolemos 1922–1940*, vol. 2/1, Athena, 2002, pp. 189–249.

Petrakis, Marina, *The Metaxas Myth. Dictatorship and Propaganda in Greece*, London, 2006.

Petrescu, Cristina, *From Robin Hood to Don Quixote: Resistance and Dissent in Communist Romania*, București, 2013.

Petrescu, Cristina, „Peasants into Agro-Industrial Workers. The Communist Modernization of Romanian Villages, 1974–1989“, în Sorin Radu/Cosmin Budeancă (ed.), *Countryside and Communism in Eastern Europe. Perceptions, Attitudes, Propaganda*, Wien/Zürich, 2014, pp. 594–618.

Petrescu, Dragoș, *Explaining the Romanian Revolution of 1989: Culture, Structure, and Contingency*, București, 2010.

Idem, *Entangled Revolutions. The Breakdown of the Communist Regimes in East-Central Europe*, București, 2014.

Idem, „State against the Citizens and Citizens against the State. Repression and Insurgent Violence in Communist Romania, 1945–1989“, în *Arhivele Totalitarismului*, 3–4/2014, pp. 125–141.

Idem, „Commuting Villagers and Social Protest, Peasant-Workers and Working-Class Unrest in Romania, 1965–1989“, în Sorin Radu/Cosmin Budeancă (ed.), *Countryside and Communism in Eastern Europe. Perceptions, Attitudes, Propaganda*, Wien/Zürich, 2016, pp. 497–524.

Petrov, Bisser/Eldarov, Svetlozar, „Institutionalizing Memory, 100 Years Balkan War Studies in Bulgaria“, în *Études balkaniques*, 2/2013, pp. 7–36.

Petruescu, Andreea, „Mișcarea stilistă în Basarabia, 1935–1936. Cauze și soluții. Perspective locale“, în *Caiete CNSAS*, IX/1–2, (2016), pp. 61–77.

Pezo, Edvin, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, München, 2013.

Pezo, Edvin, „Emigration and Policy in Yugoslavia. Dynamics and Constraints within the Process of Muslim Emigration to Turkey during the 1950s“, în *European History Quarterly*, 48/2, (2018), pp. 283–313.

Pirjevec, Jože, *Tito*, München, 2016.

Pleşa, Elis, *Gheorghe Gheorghiu-Dej: Cultul personalității*, Târgoviște, 2015.
Plumides, Spyridon G., *To kathestos Ioanne Metaxa*, Athena, 2016.
Popovic, Alexandre, *L'Islam balkanique: Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Istanbul, 2009.
Popovici, Vlad, „Notes on the Romanian civil servants from Beszterce-Naszód/Bistrița-Năsăud County during World War I and its Aftermath 1914–1921", în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu"*, Series historica, 55 (2016), Supliment, pp. 169–180.
Poppetrov, Nikolaj, „Faschismus in Bulgarien. Geschichte und Geschichtsschreibung", în *Südost-Forschungen*, 41/1982, pp. 199–218.
Idem, *Socialno naljavo–nacionalizmăt–napred. Programni i organizacionni dokumenti na bălgarski avtoritarski nacionalističeski formacii*, Sofia, 2009
Portmann, Michael, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952*, Wien, 2008.
Pupo, Raoul, *Trieste '45*, Bari/Roma, 2010.
Idem, *Fiume, città di passione*, Bari, 2018.
Radelić, Zdenko, *Križari, Gerila u Hrvatskoj 1945–1990*, Zagreb, 2002.
Idem, „Opposition in Croatia 1945–1950", în *Review of Croatian History*, 1/2005, pp. 227–251.
Radu, Sorin, *Electoratul din România în anii democrației parlamentare (1919–1937)*, Iași, 2004.
Idem, *Modernizarea sistemului electoral din România, 1866–1937*, Iași, 2005.
Idem, „Forms of Political and Para-Military Youth Enrolment in Romania. Case survey, The Country's Sentinel (Straja țării) 1934–1940", în *Estudios Humanísticos, Historia* 10/2011, pp. 209–277.
Radu, Sorin/Schmitt, Oliver Jens (ed.), *Politics and Peasants in Interwar Romania: Perceptions, Mentalities, Propaganda*, Newcastle upon Tyne, 2017.
Raeva, Biljana/Brunnbauer, Ulf, „Fabrikarbeiter, Gewerkschaften und Funktionäre im «entwickelten» Sozialismus. Die Aushandlung von Arbeiterinteressen am Beispiel des bulgarischen Stahlwerks «Kremikovci", in *Südost-Forschungen*, 72/2013, pp. 287–318.
Rajak, Svetozar, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, Comradeship, Confrontation 1953–1957*, London, 2012.
Idem, „No Bargaining Chips, No Spheres of Interest. The Yugoslav Origins of Cold War Non Alignment", în *Journal of Cold War Studies*, 16/1, (2014), pp. 146–179.
Rajak, Svetozar *et al.* (ed.), *The Balkans in the Cold War*, London, 2017.
Ramet, Sabrina P. 2007, „Vladko Maček and the Croatian Peasant Defence in the Kingdom of Yugoslavia", în *Contemporary European History*, 16 (2007), pp. 199–213.
Ramet, Sabrina P./Clewing, Konrad/Lukić, Reneo (ed.), *Croatia since Independence*, München, 2008.
Ramet, Sabrina P./Listhaug, Ola (ed.), *Serbia and the Serbs in World War Two*, Basingstoke/New York, 2011.
Rațiu, Ion, *Jurnal*, 2 vol., București, 2017–2018.
Rauchensteiner, Manfried, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918*, Wien, 2013.
Redžić, Enver, *Bosnia and Herzegovina in the Second World War*, New York, 2005.
Reinkowski, Maurus, *Die Dinge der Ordnung. Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19 Jahrhundert*, München, 2005.

Ress, Imre, „Das Königreich Ungarn im Ersten Weltkrieg“, în Helmut Rumpler, *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*, vol. 2, Wien, 2012, pp. 1094–1163.
Riccardi, Luca, „Il trattato italo-romeno del 16 settembre 1926“, în *Storia delle relazioni internazionali*, 1/1987, pp. 39–72.
Richter, Heinz A., *Griechenland im Zweiten Weltkrieg*, Bodenheim, 1997.
Idem, *Griechenland 1940–1950: Die Zeit der Bürgerkriege*, Mainz, 2012.
Ristovski, Blaže *et al.* (ed.), *Čento i makedonskata državnost*, Skopje, 2004.
Rochas, Amandine, *La Handschar, histoire d'une division de Waffen-SS bosniaque*, Paris, 2007.
Rodogno, Davide, *Il nuovo ordine mediterraneo: Le politiche di occupazione fascista in Europa (1940–1943)*, Torino, 2003.
Rohdewald, Stefan, *Götter der Nationen: Religiöse Erinnerungsfiguren in Serbien, Bulgarien und Makedonien bis 1944*, Köln, 2014.
Romsics, Ignác, „István Bethlens Außenpolitik in den Jahren 1921–1931“, în *Südost-Forschungen*, 40/1990, pp. 243–291.
Roth, Klaus (ed.), *Die Volkskultur Südosteuropas in der Moderne*, München, 1992.
Roth, Harald, *Der Deutsch-sächsische Nationalrat für Siebenbürgen 1918/1919*, München, 1993.
Idem (ed.), *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933*, Köln *et al.*, 1994.
Idem (ed.), *Minderheit und Nationalstaat. Siebenbürgen seit dem Ersten Weltkrieg*, Köln *et al.*, 1995
Rudić, Srđan/Milkič, Miljan (ed.), *Balkanski ratovi 1912/1913. Nova viđenja i tumačenja*, Beograd, 2013.
Rumpler, Helmut, *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*, Wien, 1997.
Idem (ed.), *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg: Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, vol. XI/1–2, Wien, 2013–2016.
Rutar, Sabine, „Betriebliche Selbstverwaltung zwischen den Blöcken–und danach? Das jugoslawische Modell in Rückschau und Perspektive“, în *Südost-Forschungen*, 75/2016, pp. 118–135.
Idem (ed.), *The Second World War in Historiography and Public Debate*, Berlin, 2017.
Ruzicic-Kessler, Karlo, *Italiener auf dem Balkan: Besatzungspolitik in Jugoslawien 1941–1943*, Berlin/Boston, 2017.
Sabrow, Martin/Schattenberg, Susanne (ed.), *Die letzten Generalsekretäre. Kommunistische Herrschaft im Spätsozialismus*, Berlin, 2018.
Sadkovich, James, *Italian Support for Croatian Separatism 1927–1937*, New York, 1987.
Idem, „The Italo-Greek War in Context, Italian Priorities and Axis Diplomacy“, în *Journal of Contemporary History*, 28/3, (1993), pp. 439–464.
Sahara, Tetsuya, „The Making of the «Black Hand» Reconsidered“, in *Istorija 20 veka*, 1/2016, pp. 9–29.
The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War, Thessalonike, 2005.
Šarenac, Danilo, „Serbia's Great War Veterans as Haiduks and Rebels, 1919–1924“, în „Der Donauraum“, 49/1–2, (2009), pp. 109–116.
Šarić, Tatjana, „Bijeg iz socijalističke Jugoslavije. Ilegalna emigracija iz Hrvatske od 1945. do početka šestdesetih godina 20 stoljeća“, în *Migracijske i etničke teme*, 31/2, (2015), pp. 195–220.

Saxonberg, Steven, *Transitions and Non-Transition from Communism*, Cambridge, 2013.
Scheer, Tamara, *Zwischen Front und Heimat. Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg*, Frankfurt a. M. *et al.*, 2009.
Schmidt-Rösler, Andrea, *Rumänien nach dem Ersten Weltkrieg, Die Grenzziehung in der Dobrudscha und im Banat und die Folgeprobleme*, Frankfurt a. M., Berlin, Bern *et al.*, 1994.
Schmidt-Neke, Michael, *Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien*, München, 1987.
Idem, „Zwischen Kaltem Krieg und Teleologie. Das kommunistische Albanien als Objekt der Zeitgeschichtsforschung", în Oliver Jens Schmitt/Eva AnneFrantz (ed.), *Albanische Geschichte*. München, 2009, pp. 131–147.
Idem, *Chronologie eines albanischen Vierteljahrhunderts. Vol. 1. Vom Systemwechsel zum Krieg um Kosovo*, London, 2016.
Schmitt, Oliver Jens (ed.), *Religion und Kultur im albanischsprachigen Südosteuropa*, Frankfurt a. M., 2010.
Idem, *Căpitan Codreanu: Aufstieg und Fall des rumänischen Faschistenführers*, Wien, 2016.
Schmitt, Oliver Jens/Metzeltin, Michael (eds.), *Das Südosteuropa der Regionen*, Wien, 2015.
Schödl, Günter, „«Kroato-serbische Koalition» und Habsburgermonarchie. Entfaltung und Scheitern des frühen «Jugoslawismus»", în *Südost-Forschungen*, 40, (1990), pp. 227–241.
Idem (ed.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas: Land an der Donau*, Berlin, 1995.
Schröder, Hans-Jürgen, „Südosteuropa als «Informal Empire» Deutschlands. Das Beispiel Jugoslawien", în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 23/1, (1975), pp. 70–96.
Idem, „Deutsche Südosteuropapolitik 1929–1936. Zur Kontinuität deutscher Außenpolitik in der Weltwirtschaftskrise", în *Geschichte und Gesellschaft*, 2/1976, pp. 5–32.
Schult, Ulrike, *Zwischen Stechuhr und Selbstverwaltung: Eine Mikrogeschichte sozialer Konflikte in der jugoslawischen Fahrzeugindustrie 1965–1985*, Berlin, 2017.
Schultz, Helga/Harre, Angela (ed.), *Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne: Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960*, Wiesbaden, 2010.
Schwandner-Sievers, Stephanie, „Ethnicity in Transition. The Albanian Aromunes' Identity Politics", în *Ethnologia balkanica*, 2/1998, pp. 167–184.
Seferiades, Seraphim, „Small Rural Ownership, Subsistence Agriculture, and Peasant Protest in Interwar Greece. The Agrarian Question Recast", în *Journal of Modern Greek Studies*, 17/1999, pp. 277–323.
Shepherd, Ben, *Terror in the Balkans: German Armies and Partisan Warfare*, Cambridge MA, 2012.
Sica, Emanuele/Carrier, Richard (ed.), *Italy and the Second World War. Alternative Perspectives*, Leiden, 2018.
Sidorovici, Teofil, *Carol II: Din culmea unui deceniu de glorioasă domnie*, București, 1940.
Skočev, Borislav, *Konclagerăt „Belene" (1949–1987)*, Sofia, 2017.
Skordos, Adamantios, „Die Diktatur der Jahre 1967–1974 in der griechischen und internationalen Historiographie", în Stefan Troebst/Susan Baumgartl (ed.), *Postdiktatorische Geschichtskulturen im Süden und Osten Europas*, Göttingen, 2010, pp. 122–204.

Idem, *Griechenlands makedonische Frage, Bürgerkrieg und Geschichtspolitik im Südosten Europas 1945–1992*, Göttingen, 2012.

Idem, „Der Bürgerkrieg der 1940er Jahre in der griechischen Erinnerungs und Geschichtskultur–unter besonderer Berücksichtigung des griechischen «Historikerstreits»", în *Zeitgeschichte*, 41/1, (2014), pp. 19–38.

Idem, *Griechenland im Kontext des östlichen Europa: Geschichtsregionale, kulturelle und völkerrechtliche Dimensionen*, Leipzig, 2016.

Smith, Michael Llewellyn, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919–1922*, London, 1973.

Solomon, Flavius/Cușco, Andrei/Ceaușu, Mihai-Ștefan (ed.), *România și statele vecine la începutul Primului Război Mondial*, Iași, 2016.

Solomon, Flavius/Rubel Alexander/Zub Alexandru (ed.), *Südosteuropa im 20 Jahrhundert. Ethnostrukturen, Identitäten, Konflikte*, Iași/Konstanz, 2004.

Solonari, Vladimir, *Purifying the Nation. Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania*, Baltimore, 2010.

Solonari, Vladimir, „Nationalist Utopianism, Orientalist Imagination, and Economic Exploitation, Romanian Aims and Policies in Transnistria, 1941–1944", în *Slavic Review*, 75/3, (2016), pp. 583–605.

Sora, Andrei Florin, „La sélection scolaire des membres du corps préfectoral roumain, 1918–1940", în *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu*, Series Historica, 51/2012, pp. 287–303.

Spânu, Alin, *Istoria serviciilor de informații/contrainformații românești în perioada 1919–1945*, Iași, 2010.

Sphetas, Spyridon, *E titoike Giugokoslabia kai e metapoliteutike Ellada tu Karamanle 1974–1979*, Thessalonike, 2012.

Štambuk-Škalić, Marina/Matijević, Zlatko, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918–1919. Izabrani dokumenti*, Zagreb, 2008.

Stan, Lavinia/Turcescu, Lucian, *Religion and Politics in Post-Communist Romania*, Oxford, 2007.

Stanciu, Cezar, „România și problema cooperării balcanice 1969–1975", în *Arhivele Totalitarismului*, 3–4/2015, pp. 105–120.

Idem, *Nicolae Ceaușescu și mișcarea comunistă internațională (1967–1976)*, Târgoviște, 2016.

Idem, „Romania and the Third World during the Heyday of détente", în *Third World Quarterly*, 39/10, (2018), pp. 1883–1898.

Stefanov, Nenad, *Die Erfindung der Grenzen auf dem Balkan. Von einer spätosmanischen Region zu nationalstaatlichen Peripherien, Pirot und Caribrod 1856–1989*, Wiesbaden, 2017.

Stojančević, Vladimir (ed.), *Prvi balkanski rat 1912. godine i kraj osmanskog carstva na Balkanu*, Beograd, 2007.

Ströhle, Isabel, *Aus den Ruinen der alten erschaffen wir die neue Welt! Herrschaftspraxis und Loyalitäten in Kosovo (1944–1974)*, München, 2016.

Sundhaussen, Holm, „Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien 1941–1945", în *Südost-Forschungen*, 30/1971, pp. 176–196.

Idem, „Der Ustascha-Staat, Anatomie eines Herrschaftssystems", în *Österreichische Osthefte*, 37/1995, pp. 497–533.

Suppan, Arnold, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld*, Wien/München, 1996.

Idem, *Hitler–Beneš–Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel und Südosteuropa*, 2 vol., Wien, 2014.

Suveică, Svetlana, „Die Verwaltung Bessarabiens in der Transformation. Legislativer Rahmen, Institutionen und Beamtenschaft (1918–1928)", în *Südost-Forschungen*, 71, (2012), pp. 183–233.

Idem, „Loyalties in the Age of Extremes. Local Official in Bessarabia during World War II (1939–1945)", în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 65/4, (2017), pp. 560–596.

Șerban, Stelu, *Elite, partide și spectru politic în România interbelică*, București, 2006.

Tasić, Dmitar, „Vojni odgovor Kraljevine SHS na komitske, kačačke i druge gerilske akcije na prostoru Južne i Stare Srbije 1919–1920", în *Zbornik radova Instituta za savremenuistoriju*, 9/2007, pp. 137–152.

Taylor, Karin, „Jugend und Massenkultur im sozialistischen Bulgarien, Konflikte und Anpassungsstrategien in den sechziger und siebziger Jahren", în Ulf Brunnbauer/Wolfgang Höpken (ed.), *Transformationsprobleme Bulgariens im 19. und 20. Jahrhundert*, München, 2007, pp. 169–190.

Telbizova-Sack, Jordanka, *Identitätsmuster der Pomaken Bulgariens*, Marburg/L, 1999.

Tismăneanu, Vladimir/Dobrincu, Dorin/Vasile Cristian, *Raport final: Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România*, București, 2007.

Idem, *Stalinism for all Seasons: A Political History of Romanian Communism*, Berkeley, 2002.

Idem (ed.), *Promises of 1968. Crisis, Illusions, and Utopia*, Budapest/New York, 2011.

Tismăneanu, Vladimir/Iacob, Bogdan C. (ed.), *The End and the Beginning: The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History*, Budapest, 2012.

Todorakova, Milena, *Bălgarija i Nezavisimita hărvatskata dăržava (1941–1944). Diplomatičeski dokumenti*, Sofia, 2004.

Todorova, Maria/Dimou, Augusta/Troebst, Stefan (ed.), *Remembering Communism: Private and Public recollections of Lived Experience in Southeast Europe*, Budapest, 2014.

Todorovski, Zoran, *VMRO 1924–1934*, Skopje, 1997.

Idem, *Avtonomističkata VMRO na Todor Aleksandrov 1919–1924*, Skopje, 2013.

Tomasevich, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration*, Stanford, 2001.

Tomić, Đorđe/Pavlevski, Stefan, „Das werktätige Volk ohne Arbeit–Arbeitslosigkeit und Selbstverwaltung im sozialistischen Jugoslawien als Forschungsgegenstand–eine kritische Bestandsaufnahme", în *Südosteuropäische Hefte*, 4/2, (2015), pp. 73–90.

Tönnes, Bernhard, *Sonderfall Albanien. Enver Hoxhas „eigener Weg" und die historischen Ursprünge seiner Ideologie*, München, 1980.

Topor, Claudiu-Lucian/Rubel, Alexander (ed.), *„The Unknown War" from Eastern Europe. Romania between Allies and Enemies (1916–1918)*, Iași-Konstanz, 2016.

Trașcă, Ottmar, *Relațiile politice și militare româno-germane septembrie 1940–august 1944*, Cluj, 2013.

Tricha, Lynthia (ed.), *Hemerologia kai grammata apo to metopo: Balkanikoi polemoi 1912–1913*, Athena, 1993.

Troch, Pieter, „The Divergence of Elite National Thought in Montenegro During the Interwar Period", în *Tokovi istorije*, 1–2/2008, pp. 21–37.

Idem, *Nationalism and Yugoslavia: Education, Yugoslavism and the Balkans before World War II*, London/New York, 2015.

Troebst, Stefan, *Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967–1982*, München *et al.*, 1983.

Idem, *Mussolini, Makedonien und die Mächte*, Köln *et al.*, 1987.

Idem, „Yugoslav Macedonia, 1944–1953“, în *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte*, 2/1994, pp. 103–139.

Idem, *Das makedonische Jahrhundert*, München, 2007.

Idem, Rettung, „Überleben oder Vernichtung? Geschichtspolitische Kontroversen über Bulgarien und den Holocaust“, în *Südosteuropa*, 59/2011, pp. 97–127.

Idem, „Gewalt und Gewaltlosigkeit in der «Wende» Bulgariens 1989“, în *Südost-Forschungen*, 71/2012, pp. 344–378.

Idem, „Clearing the Backlog of National Agendas. Pre-Communist Projects of Forced Migration under Communism“, în *Südost-Forschungen*, 75, 2016, pp. 199–210.

Tsoutsoumpis, Spyros, *A History of the Greek Resistance in the Second World War: The People's Armies*, Manchester, 2016.

Turcescu, Lucian/Stan, Lavinia, „Church Collaboration and Resistance under Communism Revisited, The Case of Patriarch Justianian Marina (1948–1977)“, în *Eurostudia*, 10/1, (2015), pp. 75–103.

Tzukas, Bangeles, *Oi oplarchegoi tu EDES sten Epeiro 1942–1944*, Athena, 2013.

Țurlea, Petre, *Carol II și Camarila regală*, București, 2010.

Ueberschär, Gerd R. (ed.) *Handbuch zum Widerstand gegen Nationalsozialismus und Faschismus in Europa 1933/39 bis 1945*, Berlin/New York, 2010.

Unkovski-Korica, Vladimir, *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*, London, 2016.

Ursprung, Daniel, *Herrschaftslegitimation zwischen Tradition und Innovation: Repräsentation und Inszenierung von Herrschaft in der rumänischen Geschichte*, Brașov, 2007.

Vačkov, Daniel, *Avarii i katastrofi. Hronika na socialističeskata industrializacija*, Sofia, 2017.

Vălkov, Martin Veselinov, *„Bălgarskoto voennoadministrativno upravlenie v Pomoravieto, Kosovo i Vardarska Makedonija 1915–1918“*, dizertație nepublicată, Sofia, 2015.

Vasile, Cristian, *Între Vatican și Kremlin: Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist*, București, 2003.

Idem, *Biserica Ortodoxă Română în primul deceniu comunist*, București, 2005.

Idem, „Biserica Ortodoxă Română în postcomunism. De la căderea dictaturii la aderarea la Uniunea Europeană. Câteva considerații istorice“, în *Revista istorică*, 27/5–6, (2016), pp. 579–602.

Idem, „Party Intellectuals and Romanian National Stalinism“, în Vladimir Tismăneanu/Bogdan C. Iacob (ed.), *Ideological Storms. Intellectuals, Dictators and the Totalitarian Temptation*, Budapest/New York, 2019, pp. 389–410.

Idem (ed.), *„Ne trebuie oameni." Elite intelectuale și transformări istorice în România modernă și contemporană*, Târgoviște, 2017.

Veliz, Fernando, *The Politics of Croatia-Slavonia 1903–1918. Nationalism, State Allegiance and the Changing International Order*, Wiesbaden, 2012.

Velliadis, Hannibal, *Metaxas-Hitler, Griechisch-deutsche Beziehungen während der Metaxas-Diktatur 1936–1941*, Berlin, 2006.

Verdery, Katherine, *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*, Berkeley, 1991.

Veremis, Thanos, *The Military in Greek Politics*, London, 1997.

Verli, Marenglen/Meta, Beqir, *Monarkia shqiptare 1928–1939*, Tirana, 2011.
Vezenkov, Aleksandăr, *Vlastovite strukturi na Bălgarskata komunističeska partija 1944–1989*, Sofia, 2008.
Idem, *9 septemvri 1944*, Sofia, 2014.
Vilari, Giovanni, „A Failed Experiment, The Exportation of Fascism to Albania", în *Modern Italy*, 12/2, (2010), pp. 157–171.
Vojvodić, Mihailo (ed.), *Prvi balkanski rat 1912–1913. Istorijski procesi i problemi usvetlosti stogodišnjeg iskustva*, Beograd, 2015.
Völkl, Ekkehard, *Der Westbanat: Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*, München, 1991.
Idem, *Transnistrien und Odessa (1941–1944)*, Kallmünz, 1996.
Von de Grift, Liesbeth, *Securing the Communist State: The Reconstruction of Coercive Institutions in the Soviet Zone of Germany and Romania*, Plymouth, 2012.
Von Hirschhausen, Ulrike/Leonhard, Jörn, *Empires und Nationalstaaten im 19 Jahrhundert*, Göttingen, 2010.
Vorpsi, Irida/Idrizi, Idrit (ed.), Ediția specială a revistei Përpjekja, dedicată istoriei contemporane a Albaniei, 32/33 (2014).
Voss, Christian/Trubeta, Sevasti (ed.), „Minorities in Greece. Historical Issues and New Perspectives", în *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 5/2003.
Vučetić, Radina, *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Beograd, 2016.
Vučetić, Radina, *Coca-Cola Socialism: Americanization of Yugoslav Culture in the Sixties*, Budapest, New York, 2018.
Wagner, Ernst, *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, Köln/Wien, 1976.
Woodward, Susan L., *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*, Princeton NJ, 1995.
Wörsdorfer, Rolf, *Krisenherd Adria 1915–1955: Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum*, Paderborn *et al.*, 2004.
Yeomans, Rory, *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*, Pittsburgh, 2013.
Yeomans, Rory, *The Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, Rochester NY, 2015.
Yosmaoğlu, İpek, *Blood Ties, Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia 1870–1908*, Ithaca/London, 2014.
Zach, Cornelius R., „Politische Prozesse in Rumänien als Taktik der Machtübernahme der Kommunisten. Der Prozess gegen Iuliu Maniu", în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 37/1989, pp. 228–249.
Zaugg, Franziska A., *Albanische Muslime in der Waffen-SS. Von „Großalbanien" zur Division „Skanderbeg"*, Paderborn, 2016.
Zavatti, Francesco, *Comunisti per caso: Regime e consenso in Romania durante e dopo la Guerra fredda*, Milano, 2014.
Zec, Dejan, „The Sokol Movement from Yugoslav Origins to King Aleksandar's 1930 All-Sokol Rally in Belgrade", în *East Central Europe*, 42/2015, pp. 48–69.
Zelepos, Ioannis, *Die Ethnisierung griechischer Identität: 1870–1912*, München, 2002.
Žila, Lenina, *Vienska „stapica" – istorija na pregovorite meğu SSSR i VMRO na Todor Aleksandrov*, Skopje, 2014.
Žila, Lenina/Popovskij, Vlado T., *Makedonskij vopros v dokumentach Kominterna*, 2 vol. Skopje, 1999–2008.

Živojinović, Marc, „Die Stafette der Jugend zu Ehren des Marschalls. Der 25. Mai als Festtag des Titokultes“, în *Südost-Forschungen*, 67/2008, pp. 253–276.
Živojinović, Dragoljub R. (ed.), *The Serbs and the First World War 1914–1918*, Beograd, 2015.
Znepolski, Ivajlo (ed.), *Da poznaem komunizma*, Sofia, 2012.
Idem et al., *Bulgaria under Communism*, London/New York, 2019.
Zofka, Jan, „China as a role model? The «Economic Leap» Campaign in Bulgaria (1958–1960)“, în *Cold War History*, 18/3, (2018), pp. 325–342.
Zografski, Todor G./Zografski, Dimče A., *KPJ I VMRO (Obedineta) vo Vardarska Makedonija vo periodot 1920–1930*, Skopje, 1974.

Lista hărților